

Så mange beretninger, så mange
spørgsmål.

Arbejderes livshistoriske fortællinger
som læreproces

Institut for Kultur og Samfund
Historie og Klassiske Studier

Kirsten Folke Harrits

PhD-afhandling

Så mange beretninger,
så mange spørgsmål

Kirsten Folke Harrits

Så mange beretninger,
så mange spørgsmål

Arbejderes livshistoriske fortællinger
som læreproces

Husets Forlag

© 2002 by Kirsten Folke Harrits

Sats: Forlaget Afveje

Omslag: Ditte Scharnberg; foto: Kirsten Folke Harrits

Fotos: Sanne Glad Selander, Lasse Nielsen og Niels Reiter

Udgivet af Husets Forlag, Vester Allé 3,

DK-8000 Århus C, tlf. 86 19 65 48

i samarbejde med

Åstedet – arkiv og kulturværksted for den oversete historie.

Amaliegade 23, 3, 8000 Århus C,

Tlf. 86 19 39 79, aastedet@newmail.dk

ISBN 87-7483-489-4

E-ISBN: 978-87-7507-362-7

DOI: 10.7146/aul.120.109

Fraset enkelte mindre ændringer er denne bog identisk med afhandling for ph.d.-graden, forsvaret 16. februar 2001 ved Historisk Institut, Det humanistiske Fakultet, Aarhus Universitet.

Afgørende for udgivelsen har været støtte fra Velux Fonden af 1981, KAD og SiD's Medie- og Kulturfond og Eduard Walthers Legat, Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, som hermed får tak for deres velvilje.

*Utan berättelsen är vi hemlösa,
bortom tid och rum.*

Stefi Pedersen

Indholdsfortegnelse

Forord	11
--------------	----

I

1. kapitel: FORUDSÆTNINGER	17
En forandret situation 17; Livshistorie og læreproces 21; Livshistorie, biografi og sociografi – en sociobiografisk kompleksitet 29; Et signalement af oral history 34; Kommentar 43.	
2. kapitel: EN RAPPORT	48
Baggrunde 48; Aktivitetsoversigt 1982-2000 50; Episke glimt 62; En forandret erkendelsesinteresse 66; Mellem positivistisk tradition og kritisk revision 69; Livshistoriske interviews som autodidaktik 82; Fortællegrupper i et kulturværksted 92.	
3. kapitel: FORTÆLLEREN	101
Fortolkning af "Fortælleren" 101; Benjamins historiesyn 108; Diskussion 112; Fortælling som virke 122; Mellem undersøgelse og fremstilling 124.	
4. kapitel: OM ERINDRING OG BERETTENDE	128
Erindringens tidslighed 128; Erindring, erfaring og erkendelse 135; De berettendes forskelligheder 140; De interviewende og medvirkende 143.	

II

OVERGANG TIL ANDEN DEL	147
5. kapitel: EN STOFLIGT BUNDET FORTÆLLER	150
Biografi: Karen Glad 150; Materiale 151; Indledning 151; Situation som læreproces 151; Hvordan de interviewende kan hæmme en episk udvikling 166; Hvordan de interviewende kan fremme en episk udvikling 170; Fortællerens virke i rum og tid 173; Mellem interview og fortælling 174.	
6. kapitel: ERINDRINGSVÆRKETS DYNAMIK	176
Indledning 176; Episk form 176; Episk struktur: mellem tabuisering og overlevering 177; Historiesyn: mellem historie som proces og som fremskridtstro 187; Mellem tab og længsel 191; Fortidens og fortællingens uafsluttedhed 194; Overlevering som monade 197; En episk situation som bærer af overleveringen 199; Barndommens historie som sociobiografi og fortælling 201; Arbejde, natur og samfund 201; Natur- og samfundsforholdenes mentale aspekter 206; Døden og det længe vedvarende fortælllearbejde 210; Autenticitet og overlevering 212.	

7. kapitel: ERINDRINGSFORTÆLLING SOM ERFARINGSHISTORIE.	214
Indledning 214; Erfaringshistorie kontra historieskrivning 214; Erfaringshistorie kontra dokumentation 217; Enhedskonception og brudkonception 219; Et internationalt perspektiv 226; Barndommen som fortællerens mulige fødested 227.	
8. kapitel: EN REFLEKTERENDE FORTÆLLER.	229
Biografi: Henry Mogensen 229; Materiale og afgrænsning 230; Situation som læreproces 232; Brud på interviewformen 233; De interviewendes medvirken 242; Det længe vedvarende for- tællearbejde 249.	
9. kapitel: MENTORER OG SELVVIRKSOMHED.	265
Mentorer 265; Mentorenes virke i socialisationshistorisk sammen- hæng 265; Mentorenes virke i fortælleren 277; Mentorer og fortælle- type 287; Viden som kundskab i fortællingen 291; Didaktiske perspek- tiver i forhold til Paulo Freire 295; Didaktiske perspektiver i forhold til Oskar Negt 301.	
10. kapitel: FORTÆLLEREN SOM KRITISK SKIKKELSE UNDER LØNARBEJDET	309
Indledning 309; Håndværkeren 309; Bag om arbejdsprodukt til arbejdsproces 311; Tiden i arbejdet og fortælleren i tiden 316; Arbejderen og fortælleren som kollektivets talsmand 323; Meddelelig- hed og svind i meddelelighed 328; Arbejderen i familien og familien for fortælleren 333; Arbejderen i naturen og naturen i arbejderen 335; Selvforhold og menneskesyn 338; Helgenæsiagttagelser 342; Fortæl- leren og overleveringen 351.	
11. kapitel: DEN FORTÆLLENDE DEBATTØRS KRITISKE VIRKE.	353
Indledning 353; Et episk forløb og dets emner 355; En læsende arbejders stof 361; Det faglige og politiske 363; Det økologiske 369; Det æstetiske 372; Det civilisationskritiske 380.	
12. kapitel: LIVSHISTORISK FORTÆLLING OG ARBEJDERDIDAKTIK.	385
Indledning 385; Den eksemplariske læreproces 386; Læreprocessens mål 391; Den kunnen at tænke i bevægelige modsætninger 401; En frigørende evne i forhold til tiden 404; Sansning og fortælling 411; Teoriens latens 414; Livshistorisk fortælling som sammenhængs- skabende modoffentlighed – et kulturpolitisk perspektiv 419.	

III

OVERGANG TIL TREDJE DEL.	425
13. kapitel: I DIALOG MED SPROGET OG BARNDOMMEN	429
Sprog og magt 429; Sprogliggørelse af barndommen 433.	
14. kapitel: DET DIALOGISKE I SPROGET	439
Jeg og du 439; Intersubjektivitet 442.	

15. kapitel: DET DIALOGISKE MELLEM SPROG OG TÆNKNING	445
Ydre sprog og indre tale 445; Indre tale og tænkning 447; Indre tale og skriftsprog 451.	
16. kapitel: FORTÆLLERARBEJDETS ETOS	453
Meddelelsesform 453; Fortællen som meddelelse af kunnen 458.	
Efterskrift	462
Summary	466
Litteraturliste	469

Forord

Det arbejde, der her fremlægges, er tænkt som et bidrag til en forskning, der i Danmark må savne såvel klar instituering som tæt organisering: oral history. Afhandlingen er et forsøg på en mangesidig teoretisk og analytisk bearbejdelse af mere end 20 års empirisk virksomhed, siden 1982 sammen med Ditte Scharnberg. Desuden bearbejdes en række metodiske og didaktiske problemer på basis af studier og indhentede erfaringer. I omdrejningspunktet for den følgende fremstilling mødes alle disse problemkomplekser, nemlig som en læreproces, der har været ensbetydende med en gennemgribende forandring af tilgange og forståelsesmåder.

Afhandlingen er skrevet i en langvarig og uafsluttet proces. Dens emne har medført, at fremstillingen er blevet kredsende, genoptagende. I det mindste for den her skrivende har stoffet modsat sig den klassiske afhandlings opstilling af teser. Som emnet i sig selv er prismatisk, således også fremstillingen, nemlig som udtryk for en stadig vekselvirkning mellem teori og praksis.

I lighed med den meste forskning inden for oral history griber også denne afhandling ind over en række instituerede videnskaber og søger netop deri sin egen forskningsmæssige identitet. Problemfeltet er historisk, socialt, kulturelt, tekstanalytisk, pædagogisk, didaktisk, psykologisk, lingvistisk og etisk, metoden hermeneutisk. Mere præcist er der tale om en dobbelthermeneutik med to centre: berettende arbejdere, der er til stede i en given situation med deres historie og fortælling – projektarbejdere, der er til stede med deres forudsætninger og erkendelsesinteresser i interview eller fortælling. Til den forskningsmæssige identitet hører som noget uadskilleligt en politisk forståelse, der véd af sin partiskhed, om end ikke i nogen partipolitisk forstand.

Afhandlingens empiriske materiale har i hovedsagen 1. juni 1997 som skæringspunkt. En sådan grænse vil under de fleste omstændigheder være udtryk for et arbitrært valg; men denne dato peger på, at hvad der her benævnes som empirisk materiale, hidrører fra le-

vende mennesker i en historisk sammenhæng, der rækker ud over nationale grænser.

Som indsamlere af mundtlig historie er vi blevet fortrolige med, at en livshistorie er et levende fænomen: hver gang går vi fra en arbejder med en beretning, der er foreløbig, og hvis slutning vi ikke kender. Hvad sker der, når man analytisk vil overføre erfaringer fra mundtlighedens verden til skriftlighed? Da rammes man af det processuelle i mundtligheden og lærer, at man skal lade sig ramme. Man kan lytte til en, der har været det samme sted, den italienske mundtlige historiker Alessandro Portelli. Efter at have gjort sine indrømmelser til de forventede krav til en historiebog skriver han:

Men lad den også, som en litterær tekst, være en bog, der handler om sig selv. Lad den rumme historien om dens tilblivelse, historien om dens frembringer. Lad den vise, hvordan han bliver til, forandrer sig og tager fejl under forskningen og mødet med andre subjekter. At tale om den Anden som et subjekt er langt fra nok, før vi ser os selv som subjekter blandt andre, før vi identificerer tiden i os – og os selv i tiden. (Portelli 1981, s. 179)

Afhandlingen søger at vise og eftervise de arbejdsprocesser, der har sat sig spor. Som arbejdere fortæller i en mangestemmighed, således må også forskningen udtrykke sig flerstemmigt. Hensigten er at bringe arbejderes tænkning og tolkning i dialog med forskeres. (Hvor der foreligger danske oversættelser af den citerede litteratur, er disse benyttet. I alle andre tilfælde har jeg – for ikke at besvære læsningen unødigt – oversat fra engelsk og tysk, derimod ikke fra svensk og norsk.)

Usamtidighed gør sig gældende i den samfundsmæssige udvikling. Det samme må gælde inden for forskningen. I 1992 så redaktør af tidsskriftet *International Annual of Oral History*, 1990 (udg. 1992) Ronald J. Grele tilbage på udviklingen inden for forskningen i mundtlig historie for derved at tage bestik af fremtiden. Vendt mod den objektivistiske holdning og selvforståelse blandt histori-

kere inden for oral history skriver han bl.a.:

De sandheder, vi opdager i vores arbejde, er foreløbige sandheder, og deres krav om at befinde sig inden for en ramme af objektiv videnskab må modificeres af den kendsgerning, at vi som udforskere har andel i selve de processer, vi søger at udforske. (Grele 1992, s. 2)

Denne afhandlings læreprocesser afspejler en tilsvarende forskningshistorie, og spørgsmålene står åbne både før og efter dette bidrag.

Intet intellektuelt arbejde kan med rette henføres til én enkelt. Den form for arbejde udtrykker en mangesidig forbundethed.

Det gælder ikke kun i forhold til de forskere og tænkere, som er inddraget i denne afhandling. Bag den ligger langvarige projektsamarbejder med kvinder og mænd i arbejdernes faglige og kulturelle organisationer, især inden for Kvindeligt Arbejderforbund, Specialarbejderforbundet i Danmark og Arbejdernes Oplysningsforbund, lokalt og på landsplan. Nævnes må også Århus Kommunes Biblioteker, der gennem alle årene siden 1982 har givet husly til projekterne og et arkiv på nu ca. 300 båndoptagelser og udskrifter, og hvis bibliotekarer har ydet en stor hjælp under litteratursøgningen. Endelig har en lang række private og offentlige fonde økonomisk gjort de projekter, hvorpå afhandlingen bygger, realiserbare.

Først og sidst gælder forbundetheden min daglige arbejdskammerat gennem 19 år: Ditte Scharnberg. Helst havde jeg udformet afhandlingen sammen med hende – i forlængelse af et fællesskab om udtænkning, planlægning, iværksættelse og gennemføring af projekter, om eftertanker, udgivelser, foredrag og artikler, om udvikling og dannelse af erfaringer. Hvor intet andet fremgår af sammenhængen, omfatter det *vi*, der figurerer i det følgende, vores arbejdskollektiv. Ligeledes gælder forbundetheden min mand og arbejdsfælle, Flemming Harrits. Begge har de været medvirkende i kraft af deres tålmodige lytten, deres læsning og kritik af mine ma-

nuskripter, deres forslag og råd.

Nævnes må også alle de, der har støttet arbejdet ved at spørge til det og tilkendegive en interesse for og tro på, at det en dag ville blive tilgængeligt for andre. Til dem hører ikke mindst Jesper Folke Harrits, Jens Folke Harrits og Gitte Sommer Harrits, hvis energisk insisterende tilskyndelser og hjælpsomhed har virket styrkende.

Grundlæggende gælder forbundetheden de mange arbejderkvinder og -mænd, som siden 1982 har lært Ditte Scharnberg og mig at se, hvad deres historier indebærer. Ingen af dem kan glemmes. Kun to skal nævnes her: Karen Glad og Henry Mogensen, der begge gav mig lov til at inddrage deres livshistorier i denne sammenhæng. Lader den dem komme til deres ret – også som udtryk for de mange, der i denne sammenhæng forbliver i anonymitet – er hensigten med dette arbejde opfyldt.

Vejlby, oktober 2001
Kirsten Folke Harrits

I

FORUDSÆTNINGER

En forandret situation

I slutningen af 1960'erne og begyndelsen af 70'erne indtraf der i historien en fase, som viste sig at blive en kort undtagelse. Som de samfundsmæssige forhold udviklede sig i Danmark og i det øvrige Vesteuropa, trådte arbejderklassen og dens bevægelser mere synligt end længe frem i sit spændingsfyldte modsætningsforhold til kapitalen og dennes politiske repræsentanter. I den proces fremstod arbejderklassen ikke blot som den fremmedbestemte og udbyttede klasse, men også som den klasse, der i sig kan bære på et håb om sin egen og menneskehedens befrielse fra fremmedherredømme.

Når og hvor arbejderklassens dobbeltkarakter træder frem, kan den kaste lys ikke alene over samfundets klassesdeling, men også over den fundamentale samfundsmæssige arbejdsdeling. Dermed bliver også de akademiske institutioner, deres sociokulturelle virksomhed og betydning, deres arbejdsdelinger og arbejdsbetingelser lettere at iagttage. Således viste den korte undtagelsestilstand, hvad disse institutioner i væsentlig grad havde ladet ligge hen i skygge – som et fravær af beskæftigelse med arbejderklassens kultur, dens komplekse historie, litteratur, didaktik og psykologi. Nogle af dem, der så denne skygge, blev forundrede og gav sig til at undersøge det henlagte, uomtalte eller upåagtede.

Kritiske traditioner kan ligge som et skæringspunkt mellem håndens og åndens arbejdere. Hvordan arbejde i et sådant skærings-

punkt inden for institutionerne? Hvordan uden for? Den, der skriver her, har på forskellige måder prøvet begge dele. Både dér, hvor vejene krydser hinanden, og dér, hvor de først må banes, kan man se sig underlagt en dobbelt forpligtelse til at rapportere tilbage: dels til de institutioner, hvor undersøgelsen begyndte, dels til dem uden for det instituerede, hvor undersøgelsen fortsat er under udvikling og blot er nået til en foreløbig fremstilling. Forhåbningen er da den således i begge retninger at bidrage til en mere intenst afklarende selvvirksomhed.

Hvor arbejderklassen i 1970'ernes begyndelse havde et vist politisk og kulturelt råderum, bar det i sig også de tendenser, som i 1980'erne og 90'erne har fået den til at glide ind i tilnærmelsesvis tavshed i offentlige rum. Hvad slår arbejderkulturen for munden i de sidste to årtier? Den teknologiske udvikling, der med stormskridt satte ind i 1960'erne, viser nu sine konsekvenser i form, ikke af det såkaldte informationssamfund, men af, hvad Vivian Forrester benævner som elektronisk kapitalisme. Hun trækker konsekvenserne af den teknologiske udvikling og kapitalens globalisering op på følgende måde:

I historiens løb er mennesket ofte blevet hårdere behandlet end i dag, men det var af samfund, der for at bestå havde brug for levende mennesker. Og for underordnede i stort antal. Det er ikke længere tilfældet. Det er derfor det bliver så graverende i dag – i demokratiet, i tider hvor man både har rædslernes erfaring og mere end nogensinde midlerne til at være socialt klarsynet – her bliver det graverende at observere den ubønhørlige udstødelse af dem, der er blevet unødvendige. Ikke unødvendige for andre mennesker, men for en markedsøkonomi, hvor de ikke længere er en kilde til profit. Og man ved, at det vil de ikke blive igen. (Forrester 1997)

Vivian Forrester er langt fra alene om at forudse en massearbejdsløshed. Kritiske fremstillinger af Hans-Peter Martin & Harald Schumann

(1997) giver ikke Eric Hobsbawm (1997) noget efter i dystre prognoser og advarsler. Globaliseringen som stadig større aktieudbytter, stadig faldende reallønninger og stadig færre arbejdende er et misforhold, der rummer stærke sociale og politiske opløsningstendenser.

Hvor sådanne samfundsmæssige kræfter hænger, har historien før vist, at der blandt de udbyttede og undertrykte kan opstå både passive ofre og aktive modstandere. For over 100 år siden skabte danske arbejdere den indbyrdes solidaritet, som fik udtryk i en faglig og politisk bevægelse, der skulle tjene som værn mod kapitalens uhemmede udbytning og politiske herredømme. I dag forbinder et forbund som SiD sig med den historie, når det som led i sit 100 års jubilæum indkaldte til en verdenskonference om globalisering, som det skete den sidste dag i maj og den første i juni 1997. Aldrig før i den danske arbejderhistorie har et enkelt forbund indkaldt repræsentanter for alverdens arbejdere til et fagligt topmøde, for at de skulle få mulighed for selv at give udtryk for deres lidelser, deres håb, visioner og strategier. Vi sad over 800 i to dage og lyttede til de mange, for os indtil da anonyme stemmer fra alle verdensdele og fra ca. 60 nationer. Hvor vi i medierne kan høre om Verdensbanken og dens krav om strukturtilpasningsprogrammer, hørte vi på konferencen Mamounata Cissé fra Burkina Faso fortælle om de mange smerter, som kapitalismen og de nævnte programmer påfører hendes folk, deriblandt ikke mindst kvinder og børn: "Markedet fremstilles som vej til demokrati. Vi lever i en døende verden." Det er, hvad vi kalder globalisering. På Filippinerne har kapitalismens form for globalisering på 50 år hærgnet og lagt øde, hvad naturen har brugt millioner af år på at udvikle i form af urskove. Menneskene er i millionvis fordrevet fra det førhen så rige land og lever som slaver i andre lande, og de, der er tilbage, tvinges af de internationale selskaber til ikke at organisere sig.

Men her standsede beretningerne ikke. Fordi deltagerne var repræsentanter for de faglige organisationer, talte de både om lidelsens erfaringer og om de forskellige betingelser, som modstand og

solidaritet har for at udvikle sig til organiserede former blandt de udbyttede og undertrykte. Et samlende spørgsmål for konferencen blev: Hvordan omdefinere indholdet i begrebet "globalisering", så det indebærer solidaritet mellem arbejdere i alle lande i en organiseret form, der kan række fra den mindste lokale enhed til et verdensomspændende net? "Arbejdere behøver organisationer for at kæmpe. Underkastelse kræver ingen organisering," som formanden for Global Labour Institute i Geneve, Dan Gallin, formulerede det. På det faglige topmøde trængte en virkelighed igennem i mundtlighedens form, som gav et verdensomspændende erfaringsmateriale, der taler sammen med førnævnte kritiske værker, og som bevidner omfanget af de nedbrydende kræfter, som ikke alene de nationale arbejderbevægelser er oppe imod, men som arbejdere overalt i verden lider under. Denne gang truer kapitalismens historie ikke alene de arbejdende mennesker i et enkelt land og en enkelt verdensdel, men livsbetingelserne for menneskeheden og naturen i hele verden.

En massearbejdsløshed vil ramme arbejderklassen ved dens rod: de nye generationer, der kommer til, og som skal have overdraget en lære. Den lære har sine arbejdsmæssige sammenhænge, som nok har ændret sig fra generation til generation, men som dog har haft lønarbejdet som fællesnævner. Hvad skal en arbejderfamilie opdrage sine børn til, hvis de ikke kan blive arbejdere?

Siden 1960'erne har den teknologiske udvikling ført mod øget individualisering i takt med det håndværksprægede arbejdes forsvinden. Med skærmarbejdet tager den udvikling et skridt af uoverskuelige konsekvenser. Nu kan arbejdere i stadig stigende antal sidde hjemme ved skærmen. De skal ikke mødes under fælles tag og stå ansigt til ansigt med hinanden over for kapitalens produktionsapparat. Hvordan skal de kunne opfatte sig selv som arbejdere og som mennesker, når de ikke ser hinanden i produktionsprocessen? I dag gælder det ikke blot overlevering af en klasses erfaringer, men denne overleverings mest fundamentale menneskelige forudsætning: at mødes ansigt til ansigt.

Hvis man lytter til den danske arbejderbevægelses historie, kan

man endnu høre et ekko af de erfaringer, fordi arbejdere i den ene generation efter den anden kommer fra landet ind i byens industri og bliver førstegenerations industriarbejdere. De må atter og atter begynde forfra i historien med at og for at forstå organiseringens nødvendighed. Historien taler sit tydelige sprog om, i hvis interesse hjemmearbejdet er. Herom vidner bl.a. de isolerede landarbejdere, hjemmesyerskerne og deres afsondrede og forknoklede liv med mangel på arbejdsfællesskab og solidaritet.

Allerede i 1960'erne blev det klart for fagbevægelsen, at den med sin feudalt udrundne struktur ikke var på niveau med lønarbejdets nye former. Men hvordan så i 1990'erne være på niveau med kapitalens internationalisering og globalisering? Der foregår en omstrukturering, men endnu en gang ligesom i 1800-tallets slutning som et efterslæb og en tilpasning i forhold til arbejdsgivernes struktur. Hvordan skal en organisation, der danner sig i modpartens billede, kunne bruges af medlemmerne, når *de* kan se, at deres kultur er truet?

Arbejdet bag dette skrift udspringer af en historisk fase, der i sig rummede den afstand og synsvinkel, hvori arbejderkulturen kunne træde frem. Skriveprocessen finder sted i en diametral modsat epoke, hvori billedet igen er uskelneligt – medmindre man går ind i det.

Det billede, der bringes nær på i denne afhandling, er normalt uden for universitetsinstitutionens synsfelt. For dem, der både er billedets objekt og subjekt, er det så nær på, at de normalt ikke kan se det som billede, men antager det som en selvfølgelig del af deres natur.

Livshistorie og læreproces

I *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences* (1981) skriver Daniel Bertaux:

Syntese skulle ikke være et særskilt trin, der kommer efter indsamlingen af data. Hverken historikere eller antropologer arbejder

sådan. Syntese skulle være en vedvarende proces koncentreret om sociale relationers usynlige, men altid tilstedeværende niveau. (Bertaux 1981, s. 40)

Det arbejde, hvorom denne første del af skriftet rapporterer, har været en vekselvirkning mellem tanke og aktivitet, eftertanke og fornyet aktivitet og er det stadig i en uafsluttet bevægelse. Med lidt anderledes ord end Bertaux' har den kontinuerlige proces bevæget sig mellem forskningsarbejder og projektarbejder, således at disse to sider af processen lidt efter lidt er kommet til at gennemtrænge hinanden.

Udgangsfeltet for mit arbejde var egentlig studier af arbejderlitteratur. Hurtigt blev det klart, at erindringen er dens centrale genre. Denne litteratur vakte seks former for erkendelsesinteresse: Hvordan er denne centrale genre i sig selv livshistorie og del af arbejderlitteraturens historie? Hvordan og hvorfor er den som historie og kulturelt udtryk undertrykt? Hvordan er den både resultat af og kilde til viden om udviklingen af arbejdernes faglige, politiske og kulturelle organisationer? Hvordan vidner den om social- og socialisationshistoriske forhold og om et materialistisk kulturbegreb? Hvordan eksemplificerer den i det små en arbejderdidaktik?

En vejleder i disse studier blev først og fremmest Wolfgang Emmerichs antologi *Proletarische Lebensläufe. Autobiographische Dokumente zur Entstehung der Zweiten Kultur in Deutschland*, bd. 1 og 2 (1975). Emmerich fremstiller på eksemplarisk vis den tyske arbejderhistorie fra dens begyndelse til 1945 gennem uddrag af arbejderes erindringer ved at betragte den enkelte erindring som del af et større hele. I kraft af sin opbygning og sine indledninger er denne antologi teoretisk gennemreflekteret i en alsidighed, der er sjælden, men som hænger sammen med, at Emmerichs baggrund bl.a. er studier inden for litteraturvidenskab, historie, filosofi og empirisk kulturvidenskab.

Udgangspunktet for hans arbejde var, som han selv beskriver det, en udgivelse i 1962 af Heinz Th. Risse, der spurgte: “‘Gibt es

noch ein Proletariat?” (Emmerich 1975, bd. 1, s. 11). Samtidig rejste han spørgsmålet om

realiserbarheden af et politisk orienteret fagforeningsmæssigt uddannelsesarbejde [Bildungsarbeit] i en situation, hvori klassen af afhængige arbejdere, ‘selv for størstedelens vedkommende mister forbindelsen med deres egen historie’. (ibid.)

Som så mange intellektuelle af sin generation fører Emmerich (f. 1941) dette tab i den tyske arbejderbevægelse tilbage til fascismens herredømme, “hvored ‘massernes kollektive erindring’ langt hen blev slettet af deres egen historie” (ibid.). De eksisterende arbejderorganisationer har ikke formået, konstaterer Emmerich, at ophæve dette tab og forvandle det gennem “tilegnelsen af den egne historie med det formål at genvinde de afhængige arbejderes kollektive, i de historiske traditioner forankrede identitet” (op.cit. bd. 2, s. 9). Derfor forestår, som Emmerich ser det, en gentilegnelse af det fortrængte, “ikke alene i den forstand, hvori Sigmund Freud har udviklet det for menneskers individuelle livshistorie, men for livshistorien i en hel social klasse, hvis virkelige emancipation stadigvæk udestår” (ibid.). Til det arbejde skal antologien bidrage.

I værket fremlægger Emmerich den historie, som arbejdere selv har ytret og formet. Dermed forholder han sig også til, at fortrængningen af dele af arbejderhistorien er blevet reproduceret inden for arbejderbevægelsen selv, især i kraft af Socialdemokratiets hegemoni. Han *viser*, at den intellektuelles opgave må være at arbejde imod hegemonier, hvor de end melder sig, for kun på den måde kan man være på niveau med de mest udviklede former for selvforståelse, som den skrivende arbejder har givet udtryk for:

Hans livsløb er fra første færd ikke kun hans eget, individuelle, men hans hele sociale klasses. Deraf (og ikke ud fra en eller anden litteraturvidenskabelig begrebslighed) bestemmes den proletariske selvfremsættelse [Selbstdarstellung] karakter og dens i det

mindste potentielle samfundsmæssige funktion: nemlig at være *eksempel* på livet i arbejderklassen under ét, at tale *repræsentativt* for den. (op.cit. bd. 1, s. 22-23)

Man kan ikke møde den proletariske selvfremsstilling med forestillinger fra den senere fase i den borgerlige selvbiografi, hvor den drejer sig om individuationsprocesser i et tilsyneladende samfundsmæssigt vakuum. I den proletariske selvfremsstilling, fremhæver Emmerich, manifesteres en helt anden formidling mellem individ og samfund end i den borgerlige selvbiografi. Begrundelsen er, at arbejderen står i et andet forhold til samfundets praksis: “Realiteten er, for at tale med Brecht, på hans side, hans argumenter er ‘det levende praktiske og praktiserede menneske og dets liv, sådan som det er’” (op.cit. bd. 2, s. 32). Den position i samfundet indebærer, at arbejderens fortælleperspektiv ikke kun er “et subjektivt privat, men et historisk generaliserende” (ibid.).

Hermed får begreber som *erfaring* og *læreproces* en særlig kvalitet. Også arbejderen lærer, skriver Emmerich, af at læse og modtage diverse former for formidlinger, “men endnu mere via den hverdagslige og direkte erfaring af sin materielle og kulturelle underprivilegerthed, af praksis under klassesammenstødene” (ibid.). Og denne lære går dels forud for hans egen selvfremsstilling, dels ind i den som en “prædisposition for realisme og dialektik (der ikke nødvendigvis altid er aktualiseret)” (ibid.). Denne formulering refererer til Michael Vesters betydningsfulde *Proletariatets opståen som læreproces* (Vester 1978). For den enkelte kan denne læreproces nå til en vis afslutning, men processen er ikke ført til ende, “da arbejderens emancipation som helhed endnu ikke har nået sit mål” (Emmerich 1975, bd. 2, s. 33).

Indirekte og direkte gør Emmerich kritisk op med de socialforskere, der har vist interesse for autobiografiske dokumenter, men ikke for at undersøge de snævre sammenhænge mellem “produktionsmåde, livsmåde og bevidsthed” (op.cit. bd. 1, s. 13). De skriver om proletarerne ud fra offerperspektivet: som objekter, der udeluk-

kende er underkastet historien. Og dermed forbyrder de sig mod arbejdernes selvfremsstilling, der netop vidner om proletariatet som handlende under givne samfundsmæssige forhold.

Når Emmerich bruger begreberne “proletarische Lebensläufe” og “proletarische Selbstdarstellung”, kan man betragte det som udtryk for, at han vil udvide en litterær genrebetegnelse som “arbejdsautobiografi” og skabe en ny, der omfatter “dens litterære struktur såvel som dens sociale og politiske funktion” (op.cit. bd. 1, s. 16). Han søger et udtryk, der ikke skiller selvfremsstilling og samfundshistorie, livsmåde og produktionsmåde, kultur og arbejde.

Emmerichs antologi bringer ikke en på sporet af de mundtlige traditioner i arbejderklassen; men fra hans arbejde kan man komme med redskaber, der er adækvate i forhold til klassens historie, litteratur og kultur, og de kan blive virksomme i forhold til det mundtlige erindringsarbejde som et resonansrum for ens lytten.

En anden væsentlig del af nærværende skrifts forhistorie ligger i den praktiske tanke om eksemplariske læreprocesser, som den især blev udformet af Oskar Negt i *Soziologische Phantasie und exemplarisches Lernen. Zur Theorie und Praxis der Arbeiterbildung* (1971), da. overs.: *Sociologisk fantasi og eksemplarisk indlæring* (1975).

Som Rolf Reitan har gjort opmærksom på, er der i oversættelsen af bogens titel en misvisning i forhold til det afgørende i Negts didaktiske tankegang. På tysk står *lernen* i modsætning til *lehren*. *Lehren* indebærer indlæring formidlet af en lærer, “et positivistisk paradebegreb fra den herskende pædagogik”, mens *lernen* nærmere svarer til “læring”, en fagterm blandt kritiske pædagoger (Reitan 1977, s. 97). *Lernen* indebærer en kundskabssøgen gennem udvikling af ens egen kunnen som selvvirksomhed, “*en erfaring med sig selv som kunnskabende subjekt*” (op.cit. s. 93).

Negts pædagogiske hensigt var at udvikle læringsprincipper for en arbejderdidaktik med et frigørende perspektiv, som kan bruges ikke mindst i arbejdernes egne uddannelsesammenhænge, således som den primært organiseres af fagbevægelsen. Den “eksemplariske

læring” er udtryk for en kritik af den undervisning, der foregår, for så vidt “en informationsformidling der er adskilt fra sociologiske og politiske uddannelsesprocesser cementerer de bestående magtforhold i samfundet, ligesom den cementerer fagforeningernes – i arbejdsdeling tingsliggjorte – bureaukratiske rationalitet” (Negt 1975, s. 46). Uddannelse og udvikling af klassebevidsthed skal i Negts øjne hænge sammen.

Udgangspunktet for hans pædagogik er konfliktområder i industriarbejdernes sociale rum. De modsætninger, som den enkelte arbejder står over for, skal analyseres og fortolkes, så de mere grundlæggende modsætninger mellem lønarbejde og kapital bliver synlige og erkendelige som fremmedgørende og selv fremmedgørende kræfter i samfundet. Dér slutter processen imidlertid ikke. For efter den følger udvikling af en sociologisk fantasi med henblik på handling og forandringsmuligheder af de gældende og primære magtforhold: “*I den udstrækning, fagforeningspolitik og arbejderuddannelse er orienteret mod forklaring og løsning af konflikter, der er sekundære, forstærkes arbejdernes desorientering, usikkerhed og håbløshed*” (op.cit. s. 61).

I 1971 var Negts didaktiske hovedproblem gennem arbejdernes egne konflikterfaringer at få teoriens sammenhængsskabende og forandringsgivende perspektiver til at trænge igennem. Da han i 1990 skriver en artikel i *Report 26*, ser han de intentioner undergraved:

Vis a vis den knugende magt af enkeltinformationer, der teknisk kan kombineres vilkårligt, er *bearbejdelsesevnen* – dén formåen at prioritere kvalificeret, at afdække deres kulturelle betydning, deres konkrete sammenhæng med ens eget liv – blevet slået tilbage til en afgjort arkaisk tilstand. (Negt 1990, s. 17)

Negt ser mediernes magt som et hverdagsligt bidrag til fragmentering af viden og bevidsthed: “Ødelæggelse af den sammenhængende verdensopfattelse er blevet et væsentligt beherskelsesmiddel”

(op.cit. s. 17). Imod denne magt sætter Negt nødvendigheden af, at det enkelte menneske får mulighed for en læring, som formidler en retningsgivende viden, der tager hensyn til den egne livssammenhæng. Og, som han skriver, der er ingen mangel på “den vilje og de behov, der orienterer sig mod sammenhæng” (ibid.). Han citerer en af de uofficielle arbejderkvinder:

Jeg vil vide noget om mine livsbetingelser. Jeg vil forstå, hvad der afhænger af mig og hvor jeg simpelthen er offer. Fandt sådan en læring offentligt sted, så havde jeg heller ikke mit dyr med at overveje informationer og relatere dem til mine rent private forhold. (op.cit. s. 17-18)

Afgørende for gennemførelse af en frigørende læreproces er for Negt i 1990 som i 1971 “denne teoretiske sensibilitet for sammenhæng”. Går den tabt, da ser han alle øvrige samfundsmæssige nøglekvalifikationer “uundgåeligt reduceret til instrumentelle abstraktioner, altså allerede integreret og magasineret i beherskelsesformål” (Negt 1990, s. 19).

Hvad Negt skriver i 1990, peger på de herskende samfundsmæssige kræfter, som arbejdet forud for nærværende skrift er placeret ind i, og hvorfra det også henter sin karakter af såvel normafvigelse som tilhørsforhold. I forhold til Negts didaktiske overvejelser i både 1971 og 1990 må det bemærkes, at vi i vores arbejde, som efterfølgende vil blive udredt, har ført Negts læringsbegreb og erfaringsbegreb med os. Vi betragter erindringsfortælling som et første propædeutisk trin i en eksemplarisk læreproces. Først må arbejderne erindre deres livssammenhænge og dermed på forskellige niveauer fortolke egne bruderfaringer. På den baggrund: med viden om egen intellektuel kunnen, kan de blive motiveret til at indgå i efterfølgende forløb, der tager udgangspunkt i en faktisk og ligestillende kundskab om egne erfaringer.

Sin frigørende arbejderdidaktik forbinder Negt – ikke mindst i sit samarbejde med Alexander Kluge – med tanker om sammen-

hænge mellem offentlighed og erfaring. Det skal der ikke redegøres for her. Men i vores arbejde har vi fra begyndelsen orienteret os mod arbejderens egne faglige og kulturelle organisationer, og med offentliggørelser for øje. Denne orientering er historisk og teoretisk funderet hos både Negt og Emmerich.

Som Negt i sin didaktik arbejder med et kritisk læringsbegreb, således også med et kritisk dannelses- og opdragelsesbegreb. Afgørende for min forståelse af arbejdererindringernes didaktiske potentialer har været Negts kritiske socialisationsbegreb kombineret med dets udformning hos Peter Brückner (*Kapitalismens socialpsykologi*, 1974) og Alfred Krovoza (*Produktion und Sozialisation*, 1976). Det centrale er, at en teoretisk forståelse af livsløbet som socialisationshistorie indebærer, at man erkendelsesmæssigt kan placere sig i et skæringspunkt, hvor individ og samfund ikke falder ud som dikotome størrelser, men hvor deres forbundethed kan analyseres og fortolkes. I forhold til læring som selvvirksomhed og udtryk for egen kunnen har det principiel betydning, at arbejderen selv gennem sin fortælling kan praktisere en socialisationshistorisk analyse, hvis han selv eller de lyttende stiller spørgsmål, der peger i den retning.

Hertil skal føjes den altafgørende lære, som min deltagelse i Samarbejdet mellem Arbejdere og Akademikere har givet (1978-1990). Her kunne man erfare den samfundsmæssige arbejdsdelings magtfulde konsekvenser for såvel arbejderes som akademikers arbejdsliv, og man kunne blive lært op i betydningen af forbindelser mellem forskning og handling. I København understregede den tilsvarende gruppe handlingsperspektivet, idet den hedder "Aktionsgruppen Arbejdere Akademikere". I Samarbejdet erfarede vi, hvad anvendt forskning vil sige. Arbejdere henvendte sig med arbejdsmiljøproblemer eller arbejdsretlige spørgsmål, som derefter blev undersøgt, en rapport blev udarbejdet, hvorefter arbejderne i samarbejde med deres fagforening målrettet kunne sætte ind på at få forholdene ændret. Her kunne man også se, at spørgsmålet om offentlighed ikke begynder med udgivelse af bøger, men med adgang

til viden om arbejderes forhold i arbejdslivet. Ditte Scharnberg og jeg mødte i Samarbejdet arbejderes mundtlige fortælletradition i hverdagslivet, og vi fik vores første læremestre i den kunst ikke at interviewe, men at være sammen om arbejderes egen fortællen.

Livshistorie, biografi og sociografi – en sociobiografisk kompleksitet
I den givne sammenhæng er *livshistorie*, *biografi* og *sociobiografi* nøglebegreber sammen med *erindring* og *fortælling*. Om de to sidstnævnte udførligt senere.

Livshistorie omfatter ifølge *Ordbog over det danske sprog* (ODS) “historie (historisk fremstilling), hvis emne er livets gang, udvikling for et menneske, et samfund olgn.”. Også naturen kan have en livshistorie. *Livshistorie* betegner dermed ikke uden videre et individualiseret eller individualiserende menneskesyn. Det peger nærmere på et åbent kulturbegreb, hvor menneske, samfund og natur ikke skilles fra hinanden. I den betydning vil det blive brugt her.

Biografi er etymologisk set udtryk for beskrivelse af en livshistorie, idet ordet er sammensat af *bíos*, ‘liv’ og *grafi*, der er afledt af det græske *gráphein*: ‘skrive’. I hverdagssproget og i den meste forskning fungerer *livshistorie* og *biografi* som synonymmer for skildringen af et enkelt menneskes historie. Vil man fremhæve, at biografien er en selvbiografi, kan betegnelsen autobiografi blive brugt, men ofte bruges *biografi* synonymt med autobiografi. Problemet med disse kategorier er, at de bruges om såvel levnedsskildringer af og om fremtrædende mænd og kvinder som om arbejdere, og dermed får man ikke tilkendegivet kategoriale forskelle.

Forestillingen om den enkeltes historie som et isoleret, individuelt fænomen kan opstå i den situation, hvor ét menneske fortæller sin historie. Hvis fortælleren inddrager forældre og bedsteforældre, kan det da begrunde, at man blot betegner fortællingen som en familie- og slægtshistorie? Næppe. For historien om familien og slægten er indfældet i en kollektiv og samfundsmæssig historie, der sætter betingelserne for både den enkelte, familien og slægten. Og den historie kan være af en sådan art, at den sætter anonymitetens

mærke på en lidet besiddende eller besiddelsesløs familie og slægt. For den del af befolkningen er der ikke objektiv basis for at lade livshistoriebegrebet være synonymt med familie- og slægtshistorie. Gjorde man det, ville man gå fejl af den modstand, arbejdere møder i sig selv og i samfundet, når og fordi deres historie skal frem på trods af hegemoniet: "Mundtlige kilder fra ikke-hegemoniske klasser er kædet sammen med overleveringen af folkelig fortælling [the tradition of folk narrative]" (Portelli 1991, s. 49). I selve sit udgangspunkt er en arbejders livshistorie indfældet i kollektive forhold: mundtlighed og lønarbejde. Således falder en fortællers livshistoriske erindringsfortælling også ind under samfundet.

Som nævnt viste studier af arbejderlitteraturen, hvad enten det nu var i form af autobiografier eller erindringsbaserede romaner, at det ikke er muligt at yde sagen retfærdighed, hvis man insisterer på en dikotomi mellem individ og samfund. Tværtimod viste de skrevne arbejdererindringer, hvad senere de mundtligt overleverede skulle bekræfte: at en arbejders livshistorie i dens fakticitet og også i form af beretning kun kan forstås som en spændingsfyldt enhed af to aspekter, nemlig et personligt *biografisk* og et transpersonligt *sociografisk*. Enheden, *sociobiografien*, er en spændingsfyldt kompleksitet: de to aspekter indfældes uopløseligt i hinanden – og i hvert enkelt menneske på en unik måde, men ikke uden konflikter og brud. Som Peter Alheit skriver i *Leben lernen?*: "Biografi er helt konkret samfundsmæssighed og subjektivitet i ét" (Alheit 1992, s. 62). Han føjer til, at den indsigt ikke behøver nogen kompliceret teori, for den er del af vores hverdagserfaring. Men netop fordi der over den hverdagserfaring har lejret sig en forestilling om en dikotomi mellem individ og samfund, er det nødvendigt at underbygge erfaringen med den teori og det begreb, der svarer hertil. Hvis ikke, kan man komme i den situation, at man selv underkender egen erfaring og ikke tror sine egne ører.

Denne sociografiske forståelse af biografien som en sociobiografi forbinder sig med Karl Marx' 6. Feuerbach-tese. I den relation kan man belyse, hvordan arbejderes livshistorier spænder over

vidensformer, der ellers er skilt ud og institueret under sociologi, psykologi og pædagogik. Vendt mod sin kortvarige mentor skriver Marx: “Men det menneskelige væsen er ikke noget abstraktum, der er det enkelte individ iboende. I sin virkelighed er det indbegrebet af samfundsforholdene” (Marx 1952e, bd. II, s. 402). Således oversættes dette sted normalt. Imidlertid er oversættelsen ikke uden problemer. I originalen hedder det: “Aber das menschliche Wesen ist kein dem einzelnen Individuum inwohnendes Abstraktum. In seiner Wirklichkeit ist es das ensemble der gesellschaftlichen Verhältnisse” (Marx 1969, s. 6). Det franske ord “ensemble” betyder næppe “indbegreb”, derimod snarere den sammenhæng eller helhed, der opstår ved et samspil, et samvirke. Herudfra kan det enkelte individ ikke forstås løsrevet fra “das ensemble der gesellschaftlichen Verhältnisse”, men derimod kun som altid allerede integreret og virkende i disse.

Over dette Marx-sted har psykologen Lucien Sève skrevet sin skelsættende fremstilling af *Marxisme og Personlighedsteori* (1968, da. overs. 1978) – én lang og kritisk differentieret behandling af, hvorledes personligheden formes og former sig under kapitalismens lovmæssigheder. Hans analyse tjener for ham også som vej til en videnskab om biografien, der bryder med en individualiserende biografioptagelse og i stedet går ud fra “de generaliteter, som har deres grundlag udenfor den konkrete individualitet som sådan” (Sève 1978, s. 455). Med hans egne ord: “Hvis ikke biografien begrebsligt udtrykker ‘det særlige objekts særlige logik’, er den uden betydning” (Sève 1978, s. 455). Han gør opmærksom på, at han dermed ikke har ytret sig om den enkelte biografis unikke udformning. Det her foreslåede begreb *sociobiografi* samler begge niveauer i sig.

Også i andre henseender forbinder opfattelsen af arbejderes livshistorie sig med Feuerbach-teserne. I den første af disse kritiserer Marx al hidtidig materialisme for blot at have opfattet “tingen, virkeligheden, sanseligheden [...] som *objekt* eller som *beskuen*; derimod ikke som *menneskelig sanselig virksomhed, praksis*, ikke subjektivitet” (Marx 1952e, bd. II, s. 401). Følger man Marx’ forsøg på at

flytte blikket fra resultat- til procesformerne og dermed dynamisere materialismen, må man i forhold til livshistorien som fakticitet og beretning gøre gældende, at den netop ikke kan forstås som objekt. Derimod må den forstås som en aktivitet, en selvrefleksiv praksis, inden for eller imod givne samfundsmæssige forhold.

Netop ud fra denne betragtningsmåde bliver det klart, hvorfor den aktivitet, der med et nøglebegreb kaldes *læreproces*, potentielt eller faktisk er arbejdererindringen iboende, dels som en selvhenvendt læreproces, dels som en læreproces i forhold til andre. Mellem disse to momenter er der ingen modsigelse.

Endnu en forbindelse med Feuerbach-teserne skal her fremdrages. I den tredje tese kritiserer Marx atter den hidtidige materialisme:

Den materialistiske lære, at menneskene er produkter af omstændighederne og opdragelsen, at forandrede mennesker altså er produkter af andre omstændigheder og forandret opdragelse, glemmer, at omstændighederne netop forandres af menneskene, og at opdrageren selv må opdrages. (Marx 1952e, bd. II, s. 401-402)

Denne glemsomme lære indebærer samfundets tvedeling og hegemonisering, hvorfor den med Marx' ord kalder på en "*revolutionerende praksis*" (op.cit. s. 402).

Ikke blot det politiske, men også det didaktiske indhold af denne tese fortjener opmærksomhed. Idet Marx gør gældende, at opdrageren selv må opdrages, peger han på det reversible i opdragelsen og dermed i enhver læreproces. Læreprocessen går ikke kun i én retning (fra lærer til lærling), men har den ligestillende dobbeltkarakter, at alle implicerede befinder sig i et gensidigt læreforhold.

Det sociobiografiske perspektiv på arbejderes livshistorier og det, at arbejderes livshistorier er af særegen betydning, forbinder sig med en lang forskningstradition, hvis hjemland er Polen. Følgende citat af den polske sociolog József Chalasincki kan tjene

som eksempel:

Historie skabes af mennesker. Den skabes af menneskemasser. Den kan studeres i de materielle og åndelige produkter af menneskeligt arbejde. Men det er også nødvendigt at studere den i menneskene selv, som skaber den, som samtidig er et produkt af den. Et menneske, skaber af historie, er samtidig det mest komplicerede produkt af den. Derfor er historie et menneskes biografi, og derfor er et menneskeligt væsens biografi en del af historien. En biografi, et *curriculum vitae*, viser os social historie, således som den reflekteres i bevidstheden hos de mennesker, der skaber den. Det er et subjektivt, ensidigt, ufuldstændigt billede. Men det er også et billede, der er nødvendigt for forståelsen af historisk proces. Uden forståelse af, hvordan mennesker ser det arbejde, de udfører, er det ikke fuldt ud muligt at forstå social historie. (Citeret efter Misztal 1981, s. 188)

József Chalasinski var elev af Znaniecki, der efter 1. verdenskrig i 1921 udskrev en konkurrence henvendt til arbejdere i Poznan om at skrive deres autobiografier og sende dem ind. Chalasinski videreudviklede hans arbejde til et nationalt og tilbagevendende kulturelt fænomen. Som den franske sociolog Bertaux skriver: "Det er dette enestående træk ved polsk kultur, som gør det land til det sande hjemland for den livshistoriske metode i sociologi" (Bertaux 1981, s. 3). Chalasinski analyserede autobiografierne og skrev mange bøger; men desværre er han på grund af sproglige barrierer kun lidet kendt uden for Polen.

Bertaux skaber en bro til denne autobiografiske forskning, hvor ikke de fremtrædende, officielt kendte personers biografier er i centrum, men derimod de arbejdende menneskers. Det begyndte med, at Bertaux i Paris samlede en gruppe på tre sociologer, heriblandt en polak, der udvekslede erfaringer og diskuterede, hvordan man kan indsamle og analysere livshistorier. De lavede workshops i Polen og Québec, og sociologer af flere nationaliteter kom til. I 1978

fik de på den IX. verdenskongres for sociologer nedsat en ad hoc gruppe om "The Life History Approach". I 1981 samlede Bertaux antologien *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*, der gengiver mange af de oplæg, der blev holdt om livshistorier på kongressen. Artiklerne konkretiserer metodiske og nationale spændvidder i sociologers syn på livshistorier som materiale og på livshistorisk metode i socialvidenskaben.

I 1979 dannede sociologer i det tyske selskab for sociologi en arbejdsgruppe: *Biographieforschung*. Gruppen blev i 1986 en sektion i *Deutsche Gesellschaft für Sociologie*. I 1984 blev der i *International Sociological Association* dannet en arbejdsgruppe "Biography and Society", hvor Bertaux var ledende 1986-1990. Sociologer udviklede et kritisk forskningsmiljø i en tværfaglighed, der omfatter biografien i dens sociale, psykologiske, historiske og pædagogiske dimensioner (Alheit mfl. 1990, s. 7). Man kan følge forskningens udvikling gennem udgivelsesserien *Werkstattberichte des Forschungsschwerpunkts "Arbeit und Bildung"* fra Universität Bremen.

Herefter skulle følge en udredning af, hvordan danske sociologer har haft del i denne forskning, og hvordan de har forvaltet arven. Uden at det skal lyde patetisk, må man sige, at resten er tavshed.

Et signalement af oral history

I en samtale i 1986 kommer Oskar Negt ind på spørgsmålet om erindringsevne og hukommelsestab: "Tab af hukommelse er det mest truende, som er anlagt i denne industrielle civilisation, og som udgør grundlaget for den totale punktualisering af det menneskelige liv til rituelle gentagelser af aktualitet" (Negt 1989, s. 195). I samtalens videre forløb siger Negt:

Hvad der ikke går op i bytteforhold, hvad der i matematiske operationer og stødvise produktionscykler bliver tilbage som rest, altså alt *kvalitativt indholdsmæssigt, som udgør levetid, virkelig historie*, står under tryk af realitetstabet. Ødelagte bydele, som omgiver os, udpiningen af landet, alt dét er en materiel magt, der

har ødelagt erfaring og hukommelse. Man behøver ligefrem særlige akademiske traditioner for at råde bod derpå, som f.eks. oral history, den historie, der taler ud af livserfaring. (ibid.)

Negt kan se behovet for den historie, der taler ud af livserfaringer, og han forbinder den med oral history. For os opstod orienteringen mod oral history ud af erkendelsesbehov fremkaldt af kendskab til arbejderes tale ud af livserfaringer.

Som altid, hvor ordet *historie* bruges, er også begrebet *oral history* tvetydigt. Primært betegner det processer, hvori der sker en mundtlig historieoverlevering, sekundært bearbejdelsen heraf. *Oral history* er navnet på både et givet område og videnskaben herom. Tilsvarende er begrebet *oral historians* tvetydigt. Skønt denne sprogbrug ikke er udbredt, burde *oral historians* primært betegne dem, der står for mundtlig historieoverlevering, historiefortællere, sekundært de forskere, der arbejder hermed, oralitetshistorikere.

At gøre rede for oral history ville være et projekt i sig selv. Ikke alene er der næsten overalt i verden mennesker, der sætter deres arbejde i relation hertil; de findes inden for akademiske institutioner, på grænsen hertil og uden for; men spørger man om, hvad oral history er, så falder svaret forskelligt ud, alt efter om de adspurgte kommer fra sociologi, antropologi, etnologi, folkloristik, historievidenskab, psykologi, litteraturvidenskab, biblioteker og arkiver, socialt arbejde eller voksenuddannelse. Desuden må man spørge mennesker uden for den akademiske verden, fordi oral history også fungerer "som et hjælpemiddel for selvartikulation af historietradition og -erfaring f.eks. i lokale eller fagforeningsmæssige grupper" (Niethammer 1980, s. 26, note 41). Hvor tværvideenskabeligt, nationalt og internationalt forgrenet i og uden for instituerede rammer oral history er, kan man danne sig et indtryk af gennem antologier ikke mindst udgivet af Lutz Niethammer: *Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis. Die Praxis der 'Oral History'* (1980), den tidligere nævnte Daniel Bertaux: *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences* (1981) og Samuel Raphael:

People's History and Socialist Theory (1981). Den internationale kompleksitet kan følges op til 1990'erne gennem *The Oral History Reader*, redigeret af Robert Perks og Alistair Thomson (1998).

En grundbog til forståelse af oral historys egen historie i Europa, især i England og med udblik til USA, Latinamerika, Afrika mv., er Paul Thompson: *The Voice of the Past. Oral History* (1989). Paul Thompson så i 1978 bevægelsens grobund,

hvor der var en overlevende tradition for feltarbejde inden for historieforskningen selv, således med politisk historie, arbejde og lokalhistorie, eller hvor historikere er kommet i kontakt med andre discipliner inden for feltarbejde såsom sociologi, antropologi eller dialektforskning og folkloristik. (op.cit. s. 67)

Bevægelsens vækst skete fra sidste halvdel af 1960'erne, og i 1973 stiftedes i England The Oral History Society.

Et væsentligt og relativt selvstændigt led i denne udvikling med særlig interesse i relation til vores arbejde i Århus blev skabt på Ruskin College, Oxford History Workshop fra 1966-80 med Raphael Samuel som inspirator. History Workshop begyndte som en alternativ uddannelse, voksenundervisning for arbejdende mænd og kvinder fra arbejderbevægelsen og fagbevægelsen. Udtrykket 'for' er misvisende – deltagerne "lyttede til hinandens tale i stedet for til et foredrag" (Samuel 1981, s. 410). Emnet for deres arbejde blev industri- og arbejderklassens historie, for netop den ville være velvalgt i forhold til de "uddannelsesmæssigt underprivilegerede" (ibid.). Politisk var workshoppen forud for sin tid, men den faldt sammen med sømandsstrejken i Ruskin i 1966 og dernæst studenteroprøret i 1968. I sidstnævnte forbindelse opstod andre steder i verden alliancer og samarbejder mellem grupper af universitetslærere, studenter og aktionerende arbejdere. Arbejderne fik således politisk indflydelse på workshoppens arbejde, og efter dem fik kvindebevægelsen det. Den første nationale kvindekongress i England blev holdt i Ruskin. 'Politisk indflydelse' indebærer i denne sammenhæng, at

History Workshop har givet “erfaring fra det virkelige liv’, både som emne for historisk undersøgelse og som en lakmusprøve for det abstrakte i forhold til det partikulære” (op.cit. s. 413). De skrivende arbejdere hentede deres materiale ikke kun fra forskning, men også fra deres personlige livshistorier.

History Workshop stod for det første for informalitet, for det andet for demokratisering af historisk praksis, idet arbejdere både lavede research og var skrivende; for det tredje brød workshoppen med hele traditionen for historisk neutralitet og “værdifri” social videnskab og forfægtede, at “sandheden var partisk” (op. cit. s. 415). Således blev arbejdet forbundet med arbejderbevægelsen, kvindebevægelsen og “beslægtede grupper af socialister” (ibid.). For det fjerde havde workshoppen den hensigt at gøre historikere “mere nutidssindede og at revidere forestillingen om det historiske, sådan at den kan indbefatte erkendelsen af samtidige realiteter” (op.cit. s. 416). Der blev arbejdet både med fortidens levende erindringer “for at historisere forståelsen af nutiden” (ibid.) og med at gøre socialistiske historikere mere bevidste om deres egen historiske praksis’ begrænsninger, så de kunne blive opmærksomme og følge “de usynlige linjer, som forbinder deres emner med deres foregængeres arbejde” (op.cit. s. 416).

Af stor betydning for såvel oral history’s som History Workshop’s udvikling og udbredelse har været udgivelse af tidsskrifter i tilknytning til selskabet og de lokale foreninger, der er opstået. Bevægelsen breder sig nationalt og internationalt ud over verden. Her skal nævnes udgivelser som: *Oral History* (ed. Paul Thompson), *History Workshop Journal* (1975) og i USA *International Journal of Oral History* (ed. Ronald J. Grele, USA 1980) og *Oral History Review*.

Tyskland må fremhæves for det omfattende indsamlings- og forskningsarbejde, der foregår ved Bremens universitet med udgivelse af en betydelig forskningsserie: *Arbeit und Bildung*. Og ved Institut für Geschichte und Biographie ved Fernuniversität Hagen forestår Alexander von Plato et omfattende indsamlings- og for-

midlingsarbejde af livshistorier, der indeholder mange forskellige former for undertrykt og undertryktes historie: fascismeerfaringer i Ruhrområdet, efterkrigserfaringer i Ruhrområdet, folkets erfaringer i lande efter fascismen (jf. fx Niethammer 1983, 1985). Institutet satser ikke mindst på at udvikle filmen som medium for livshistoriske beretninger henvendt til voksen- og efteruddannelse, museer og udstillingsvirksomheder. Siden 1988 har instituttet udgivet et tidsskrift *BIOS – Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History*. Gruppen af redaktører viser arbejdets tværfaglighed, idet den omfatter en pædagog, folklorist, sociolog, historiker og Alexander von Plato, der har studeret filosofi, germanistik, politik og sociologi. Gennem tidsskriftet får man også indblik i oral history's udbredelse i Tyskland som i artiklen "Oral History als Erfahrungswissenschaft. Zum Stand der 'mündtlichen Geschichte' in Deutschland" (Plato 1991).

Ronald J. Grele repræsenterer oral history's akademiske instituering i USA. Han har introduceret perspektiver fra antropologi og fra europæisk oral history og dermed gjort den mere reflekteret og givet den et større udsyn. Denne bestræbelse peger på et skisma inden for oral history i dens begyndelse, ikke mindst i USA: store indsamlinger af data og fraværet af teoretisk refleksion og selvrefleksion (jf. Thompson 1989, s. 60).

Ovennævnte antologier giver i den sammenhæng et indtryk af alsidigheden i de kritisk teoretiske og teoretisk-politiske positioner inden for oral history (Samuel 1981, s. vi). Og man får derigennem også indblik i, hvilke typer af faglig selvrefleksion der skal udøves, for at en virkelig tværfaglighed kan skabes. En eksemplarisk analyse af et sådant forhold giver Raphael Samuel i sin artikel "History and Theory" (Samuel 1981, s. 410-417), hvor han udvikler de kritiske potentialer, strukturalismen kan rumme for en faghistoriker.

Gennem tidsskrifter og antologier føres diskussioner mellem forskere, der fra mundtlig historie får erfaringer, som kan gøre dem til kritikere af deres egne instituerede fagtraditioner. Som Daniel Bertaux udformer problemstillingen, indebærer den et opgør med både

ydre og indre autoriteter. Han adresserer sin antologi til “positivister”, dvs. til ærlige folk, der tror på sociologi som kundskab, men som bruger (eller bliver brugt af) et begrebmæssigt rammeværk, som jeg er nået til at betragte som forkert eller i det mindste stærkt begrænset: positivisme” (Bertaux 1981, s. 31). I og med den livshistoriske fremgangsmåde vil han give disse positivister “en direkte tilgang til niveauet for *sociale relationer*, som, når alt kommer til alt, konstituerer selve substansen for sociologisk kundskab” (ibid.). Både inden for historie og sociologi er den opfattelse repræsenteret, at kriteriet for videnskab er statistisk kvantificerbare normer. De kan få konsekvenser, ikke mindst for arbejdet med den mundtlige historie i interviewets form. Ronald J. Grele skriver i 1981 artiklen “Ziellose Bewegung. Methodologische und theoretische Probleme der Oral History” (Niethammer 1980, s. 143). Heri gør han som talsmand for oral history kritisk op med et statistisk repræsentativitetskriterium for valg af interviewpersoner. I stedet kommer det an på, “om de eksemplarisk kan tydeliggøre bestemte historiske processer. [...] De afgørende problemer er altså af historiografisk og ikke statistisk natur” (op.cit. s. 147).

De to forskeres synspunkter peger mod et fælles centrum: en praksis med livshistoriske interviews, som de forholder sig reflekteret og selvkritisk til. Opmærksomheden over for de sociale relationers betydning uddybes inden for oral history gennem kritiske traditioner ikke alene inden for sociologien, men også inden for antropologien. Det er båndoptagerens udbredelse til folkeeje og dens inddragelse i forskningsmæssigt arbejde, der skaber affinitet mellem antropologers feltarbejde og sociologers, historikeres og andres feltarbejdslignende brug af båndoptageren i forbindelse med livshistoriske interviews.

Men det er også brug af båndoptager, der skaber baggrund for forskellige opfattelser og forskningstraditioner, fordi den, når udskrifterne foreligger, kan få det til at se ud, som om det er muligt at indsamle livshistorier som en form for data. I båndudskrifter kan det nemlig sløres, at der er to fortolkere af historien. Derfor påpeger

Bertaux, at “båndoptagne livshistorier er resultatet af en vekselvirkning mellem to personer” (Bertaux 1981, s. 8). Således bliver livshistorien en genre for sig selv, at skelne fra autobiografien. Hvad det drejer sig om, er

forbindelsen mellem sociologen og de mennesker, der gør hans arbejde muligt ved at sige ja til at blive interviewet om deres livserfaringer; og i en videre forstand forbindelsen mellem sociologi og samfund, mellem søgen efter kundskab om sociostrukturelle forhold og de forskellige sociale grupper, der kommer af disse forhold. (op.cit. s. 9)

Fra de spørgsmål går der tråde til en kritisk tradition inden for antropologien: de fortolkende antropologer. Paul Rabinow arbejder i sine refleksioner over feltarbejde i Marokko med begrebet “deltagende iagttagelse” (efter det engelske udtryk “participant observer”) (Rabinow 1977, s. 35). Skønt han bruger udtrykket “informant” og “observer”, udvikler han en sensibilitet for en dialektisk gensidighed i forholdet. Han forstår feltarbejde som et møde mellem to forskellige kulturer, hvor begge parter forholder sig fortolkende (op.cit. s. 151). Og i det møde vil begge blive forandret: “hverken subjektet eller objektet forbliver statisk” (op.cit. s. 39). Til samme kritiske og selvkritiske tradition hører Elizabeth Tonkin, Jan Vansina, Charles L. Briggs og ikke mindre radikalt Alessandro Portelli, der som litteraturvidenskabsmand har udført antropologisk feltarbejde blandt italienske arbejdere for at indsamle arbejdersange. Han kan af feltarbejdet uddrage den lære, at det er “et eksperiment i lighed” (Portelli 1991, s. xvi).

Disse kritiske traditioner mødes – deres forskelligheder uanset – i den opfattelse, at mundtlig historiske kilder er fortællende kilder (jf. op.cit. s. 48). Da Grele i 1990 gør status over tiåret i *International Journal of Oral History*, skriver han, at der er sket et fokusskifte ikke alene inden for oral history, men også inden for de humane videnskaber fra “den ‘objektive’ iagttagelse til den subjektive veksel-

virkning mellem iagttageren og den iagttagne” (Grele 1992, s. 2).

Vender man blikket til Danmark, trækker man samtidig grænsen for oral history’s levende virke i de akademiske institutioner. På universiteterne er der ikke opstået et tværfagligt miljø, hvor oral history kunne udvikle sig teoretisk og metodisk. Efter 1968 opstod der et samarbejde mellem universitet og fagbevægelse, især på Roskilde Universitets Center (RUC), men det lukkede sig om didaktiske problemstillinger. Uden for institutionerne kom det først i 1970’erne som tidligere nævnt til samarbejder mellem arbejdere og akademikere, men de kom aldrig til at omfatte noget tilsvarende History Workshop, selv om et enkelt initiativ blev taget i Århus. Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie (SFAH) (1971) kunne være blevet ramme for udviklingen af oral history; men faghistorikere dominerede selskabet med deres kildekritiske skepsis og hæmmede på den måde en kritisk udvikling af teoretiske og metodiske problemstillinger. I selskabets tidsskrift kan man i 1990’erne se de samme diskussioner ført om arbejdererindrings kildeværdi som i 1970’erne. Der har gennem 1970’erne og 80’erne ikke været resonans for at overskride de kildekritiske positioner og inddrage socialisationshistoriske synsvinkler, ligesom der i 1990’erne ikke er det for at betragte arbejderes livshistoriske fortællinger som udtryk for deres egen mundtlige tradition, der kunne kræve egne kulturværksteder. Selskabet er endnu ikke nået til at skabe et tværfagligt miljø tilsvarende oral history’s; men betydning fik det alligevel, fordi vi var enkelte fra litteratur- og folkemindevidenskab, der kom i diskussion med hinanden og med faghistorikere, og fordi vi kom i kontakt med andre arbejdererindringsforskere især i Norden. Set fra en anden synsvinkel var og er Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie forum for kritisk dialog mellem forskere af arbejderhistorie. Vi, der havde arbejderes erindringer som centrum for vores projekter og forskning, fik dermed en mulig forankring i de sammenhænge, der angår klassens og bevægelsens historie. Og betydningen heraf skal ikke underkendes.

I forhold til den akademiske verden er der siden 1970’erne sket

det fremskridt, at studier af arbejderkultur har fået et tilholdssted: Center for Arbejderkulturstudier på Københavns Universitet. Et særligt initiativ var indsamlingen af erindringer fortalt af teglværksarbejdere omkring Flensborg Fjord.

Manglen på et tværfagligt miljø indebærer, at det akademiske arbejde med livshistoriske interviews bliver bornert i forhold til de kritiske positioner, der internationalt set er udviklet inden for oral history. I samfundsvidenskaberne anskues det livshistoriske interview oftest under kategorien "kvalitativ metode" og i psykologiske og psykiatriske sammenhænge som en terapiform. Alle arbejder isoleret inden for deres egne fagområder og institutioner, og under metodiske og terapeutiske synsvinkler homogeniseres hele spørgsmålet om mundtlighed i dens sociale og kulturelle særarter til et både indholds- og formmæssigt indifferent anliggende. I Danmark kan den mundtligt rodfæstede arbejderkultur ikke få mange ord med inden for den skriftbårne, akademiske verden. Det forskningsarbejde, der dog finder sted, og som vil benævne sig oral history, foregår uden for institutionerne i projektorganiseret form i samarbejde med dem, der har mundtligheden som deres sociale og kulturelle tradition.

Tager man al forskellighed til trods oral history under ét, er det muligt at skelne mellem to former for optik. For nogle består oral history i en metode, en teknik. Har man fået sine oplysninger mundtligt, så er der tale om oral history, uanset hvem og hvad det drejer sig om. Den tendens synes at brede sig. På den IX. International Oral History Conference i Göteborg kom Paul Thompson i sin åbningstale således ind på, at der i de højere lag og klasser i samfundet er ved at udvikle sig en interesse for at få forhold belyst gennem oral history som metode. Som eksempel nævnte han et projekt med interviews af bankdirektører. Denne interesse kan tale sammen med offentlige båndarkivers behov for at udvide deres virkeområde og for at kunne levere materiale til mulig brug i medierne. Internettet trækker stærkt i den retning.

For andre er oral history udtryk for de undertrykte og underpri-

vilegeredes kultur. Forskerne kommer da som optegnere, nedskrivere, referenter, medvirkende, "båndoptagere". Deres funktion er at lytte til erfaringer og kundskaber, som lever i mundtligt dominerede delkulturer, og bringe dem videre derfra eller medvirke til, at fortællerne kommer til at tale med hinanden og indgå i læreprocesser på deres egne kulturelle præmisser.

Kommentar

Ofte udgår forskere fra skriftdominerede institutioner og vender tilbage til dem, således at skriftligheden får overtaget sammen med de instituerede problemstillinger og de akademiske referencer. De primære oral historians skubbes i baggrunden som anledning og ses ikke som årsag til efterfølgende akademiske refleksioner. Heri ligger principielt det samme forhold, som indebærer kulturel udnyttelse, uanset om viden hentes i fjerne lande eller i egne nationale samfund.

Forskere er bærere af samfundsmæssig viden, har normalt tilegnet sig denne frigjort fra håndens arbejde; men de er også berøvet adgang til og erfaring om den kundskab, som udvikles dér. I feltarbejdet har antropologer og etnologer en fremgangsmåde, der oftest indebærer en momentan overskridelse af den samfundsmæssige arbejdsdeling. Nok får forskerne mere viden end den, de i forvejen havde; men de, der giver den, forbliver fortsat skilt fra den tankevirksomhed, der kunne gøre dem klogere på sig selv og den egne kultur. Hvordan komme til at udtale sig ikke *om*, men *sammen* med og *ind i* den mundtlige kultur? Hvordan kan man råde bod på dette dilemma? – for mere kan der ikke blive tale om, idet den samfundsmæssige arbejdsdeling beror på en økonomisk struktur, som ikke lader sig ophæve, hverken individuelt eller lokalt.

Bærerne af en sådan forsøgsvis grænseoverskridende kultur er socialt og kulturelt forskellige alt afhængig af, hvor i verden de befinder sig. Tidligere fanger på Robben Island, der i 1990'erne fortæller deres livshistorier til en sydafrikansk sociolog, en gruppe arbejdere på Åbent Universitet i England i 1960'erne og en fortællegruppe

af ufaglærte arbejderkvinder og ufaglærte arbejdsmænd i Århus i 1990'erne taler ud af vidt forskellige kulturer. Men de har det fælles, at de ville have levet uden at få fortalt deres historie, hvis de ikke var trådt ind i et skæringspunkt mellem håndens og åndens arbejde.

Tager man den IX. International Oral History Conference Göteborg 1996 som udtryk for, hvilke veje bevægelsen betræder i dette årti, kan man i de temaer, som konferencens oplæg blev grupperet i, genkalde oral history som mangfoldighedens samlingspunkt: Migration and Ethnic Identity; Education; People's History; Political and Popular Movements; Local Identities, Continuity and Change; Working Lives; Folklore, Popular Customs, and Religion; Health and Caring; Method and Theory; Archives and Audio-Visual Techniques; War, Violence and Nationalism, Oppression and Protest; Family, Generations, and Relationships (*IX. International Oral History Conference 1996*, bd. 1-4).

Under temaet Archives and Audio-Visual Techniques førtes diskussioner, som i høj grad tegnede en udviklingstendens i oral history. Det drejede sig om holdningen til de nye teknologier i medieverdenen. Paul Thompsons holdning til multimedierne var kritisk: "Det forekommer mig, at fascinationen snarere består i at flagre fra én slags information til en anden end i at undersøge noget i dybden" (Thompson 1996, bd. 4, s. 947). Det er det nærmeste, Paul Thompson kommer en kvalitativt begrundet skepsis. Hans største bekymring er, "at mundtlige historikere [oral historians], hvad enten de er forskere eller arkivarer, ikke vil kunne komme overens med den ny teknologis udvikling og derfor efterlader os i en hjælpeløs situation, afskåret fra hovedstrømmen inden for historisk og social forskning". Så konklusionen bliver: "Hvis vi skal vedblive med at være kommunikatorer, må vi følge kommunikationsteknologien" (ibid.).

Paul Thompson siger indirekte, at den nye teknologi kan gå hen at give dødsstødet til mundtlig historie som meddelelse af erfaring. Den nye teknologi er indstillet på det kortvarige. Den vil ikke vide af det længevarende arbejde som dét at tilegne sig et andet menne-

skes livshistorie. Og medierne vil også være endnu et middel til afskaffelse af ansigt-til-ansigt-situationen med dens særlige kvaliteter. Hvad bliver der af diskussionen om demokratisering af adgangen til offentligheden? Den var netop central i forbindelse med båndoptagerens indførelse i oral history. Paul Thompson taler nu lettere latterliggørende om dem, der udelukkende vil bruge båndoptagere som “arkaiske levn fra en forbigangen teknisk æra” (ibid.).

Hvor er diskussionerne om, hvem den mundtlige histories dokumenter skal komme til gode? Er det de undertrykte eller magtfulde? Det spørgsmål må det være nødvendigt at tage op netop i forbindelse med det verdensomspændende internet. Men det skete ikke på konferencen, selv ikke i oplæg fra et land som Brasilien, hvorfra Karen Worcman talte med stor begejstring om den nye teknologi: “Internet vil give adgang til, at vidnesbyrd, der er samlet og bearbejdet hvor som helst på kloden, kan blive opsøgt, udforsket og diskuteret” (Worcman 1996, bd. 4, s. 951).

Det er måske ikke tilfældigt, at arbejdernes og de undertryktes historie ikke er i Paul Thompsons fokus. Siden sidst i 1980’erne er der i England blandt de ledende folk inden for oral history sket en interesseforskydning mod nationale lydarkiver. Selv er Thompson blevet ansat ved National Life Story Collection at the National Sound Archive (op.cit. s. 941).

Hvad er det for en kulturel udvikling? Arbejderklassen forsvinder i det nationale perspektiv. Og i tanken om, at forskeren skal være i “the mainstream”, kan Thompson ikke få øje på arbejderklassen, hvis historie ligger i vejkanten og grøften. Historisk set har arbejdere og andre undertrykte folk gennem oral history bidraget til, at andre samfundsklasser og -lag har haft mulighed for at lære deres forhold at kende. I oral history’s sammenhænge kan man se en udvikling fra en interesse udelukkende for fortællingens fakta, dens hvad, til dens hvordan. Er perspektivet med mundtlig historie at få informationer frem til institutionerne og arkiverne, så man dér kan sige, at nu er der materiale nok fra arbejdernes side, nu skal andre samfundsklasser og -lag have deres livshistorier arkiveret?

Da gør man spørgsmålet om mundtlige livshistorier til et kvantitativt anliggende. Dermed forsvinder spørgsmålene om oral history's betydning for udvikling af kulturelt demokrati, for de undertryktes adgang til offentlighed, til uddannelse og kendskab til deres egen historie og kultur med en egen identitet. Og dermed har forskere og andre undersøgere meldt sig ud af den samfundsmæssige kulturkamp og i neutralitetens navn taget de herskendes parti.

I forhold til internet kan man spørge, om fortællende arbejdere har nogen interesse i at få deres livshistorier ud i en offentlighed, hvor alle i samfundet og i verden er potentielle læsere. I ethvert klassesamfund har arbejdsgivere interesse i at øge deres kendskab til arbejderne på en sådan måde, at de kan få mere lydige og arbejdsomme undersåtter ud af dem. For arbejdere og andre fra de underste og mundtligt dominerede lag i samfundene rejser internet med andre ord et spørgsmål, som ikke blev drøftet på konferencen. Vil og kan de selv bestemme over deres fortællingers offentliggørelse? Det spørgsmål må rejses og dernæst føre til diskussioner mellem de implicerede, de primære og sekundære oral historians.

Hvad vej oral history går uden for USA og Europa, kan man ikke have nogen kvalificeret mening om. De enkelte lande er forskellige, og man kan ikke vide, i hvilken grad det anglosaksiske hegemoni vil slå igennem, og i hvilken grad de enkelte lande vil udvikle deres egne intellektuelle, der vil arbejde med metoder og teorier, som udspringer af og går tilbage til egne kulturelle traditioner. Yvette Kopijn fra Nederlandene spørger, om vestlige mundtlige historikere er tilstrækkeligt udrustede til at lede et interview i den tredje verden, og om deres "vestlige forudsætninger" ikke ville indebære et kommunikativt hegemoni (Kopijn 1996, bd. 1, s. 30). Hun gør opmærksom på, at oral history tilsyneladende "undlader at erkende, at nye ideer opstår ikke blot fra teoretiske diskussioner, men også fra, hvordan praktiserende inden for den disciplin udtrykker deres eget samfunds anliggender, når de står ansigt til ansigt med fortælleren" (ibid.). Yvette Kopijn giver et eksempel fra sin egen interviewsituation med en kvinde, Sakinem fra Java og Surinam:

Det at lede efter psykologisk dybde i Sakinems fortælling og det at forvente at finde en bekendelse fra hjertet af hendes intime og private tilværelse beror derfor måske på en etnocentrisk antagelse. I virkeligheden overvejede Sakinem ikke sit liv på en afslørende eller selvbekendende måde; hun havde haft nok at gøre med at overleve i et tredje verdens land, frem for privilegeret at betragte sit liv. 'Tilbageblik på livet' ['Life review'] kan derfor vise sig at afhænge af både kultur og klasse. (op.cit. s. 36)

Ligesom oral history ligger bag arbejdet med denne afhandling, har den søgt og delvis også fundet støtte i adskillige videnskaber. Selv truer skriftet imidlertid med at falde uden for den videnskabelige arbejdsdeling. Skal den placeres inden for denne, kan den ses som et forsøgsvis bidrag til udviklingen af oral history. Men så er man lige vidt. For oral history er netop selv et multi- og transvidenskabeligt fænomen.

EN RAPPORT

Baggrunde

I 1972 foretog Specialarbejderforbundet i Danmark en undersøgelse af skolebøgernes indhold i historie og samfundsfag og kunne noget rystet konstatere, "at en af de største kulturforandringer i menneskehedens historie, industrialiseringen med den deraf følgende skabelse af arbejderklassen og dens forskellige bevægelser, kun er usammenhængende og overfladisk behandlet" (Dansk Arbejdsmands Forbund (DASF) 1972, s. 36). Fra dette arbejde går der linjer tilbage og frem i arbejderhistorien. Pjecen slutter af med Bertolt Brechts digt "En læsende arbejders spørgsmål" fra hans *Svendborger Gedichte*, hvor han spørger: "Hvem byggede Theben med de syv porte? Har kongerne slæbt stenene sammen?" Svaret er at finde hos arbejderne (Brecht 1965, s. 324).

I 1845 i England rejste Engels sig, som han skrev, fra sin egen middelklasses dybe lænestole for at lære arbejderne at kende dér, hvor de arbejdede og levede i øvrigt. Han skriver om sine begrundelser: "Den arbejdende klasses situation er den virkelige grund og udgangspunkt for alle nutidens sociale bevægelser, fordi den er den højeste, mest utilslørede spids af vores bestående misere" (Engels 1970, s. 232). Og den eneste måde, hvorpå han kunne få mere end "abstract knowledge of my subject", var ved at møde arbejderne ansigt til ansigt i deres hverdagsliv og lytte til deres beretninger (op.cit. s. 235). Karl Marx var inde på samme tanke, at arbejderne

selv skulle skildre deres forhold. I 1867 kunne man i “The International Courier” læse et forslag til de delegerede fra provinsernes centralråd: “Et stort ‘internationalt værk’, som vi foreslår, er den *statistiske undersøgelse af situationen for den arbejdende klasse i alle lande, foretaget af arbejderklassen selv*. [...] Gennem initiativet til et så stort værk beviser arbejderne desuden deres evne til at tage deres skæbne i egne hænder” (Marx 1971, s. 191).

Som en konsekvens af Studenteroprøret i 1968 havde ikke mindst studierne inden for historie åbnet sig mod arbejderklassen. I løbet af 1970’erne udviklede der sig blandt historikere tilknyttet Selskabet til forskning i Arbejderbevægelsens historie (SFAH) en kritik af beskæftigelsen med organisationernes og de ledendes historie, og hverdagslivets historie blev sat på dagsordenen. Da der ikke foreligger skriftlige kilder hertil, blev det aktuelt at indsamle arbejdererindringer som kilde til den historie.

I slutningen af 1970’erne og begyndelsen af 1980’erne opstod der rundt omkring i landet arbejdererindringsprojekter, der havde en forankring til lokalhistoriske arkiver, fagbevægelsen eller museer. Det gælder fx på Lolland med de lollandske roearbejderes historie, i Middelfart med brobyggerne af Lillebæltsbroen, ligesom det gælder arbejderes historie i Horsens, Køge, Silkeborg og Slagelse (SFAH 1980). Kulturelt mest alsidigt var det tidligere nævnte teglværksprojekt ved Flensborg Fjord (SFAH 1988., s. 47-57). Foruden de mange erindringer førte indsamlingen til formidlinger i form af foredrag, radioudsendelser, undervisningsmateriale, egnsspil og et teglværksmuseum i Catrinesminde på Broagerland, der i 1997 er blevet statsanerkendt landsmuseum for alle teglværker. Den indsamling har bundfældet sig så stærkt lokalt, at Catrinesminde Teglværksmuseum har udviklet sig til et kulturcenter.

Som ét blandt disse ovennævnte projekter opstod *Arbejdererindringer i Århus* 1982. Intentionerne med projektet var at få hverdagslivets historie belyst, som vi skrev i den pjece, der skulle bruges til at oplyse om projektet (*Indsamling af arbejdererindringer i Århus*). Det skulle dreje sig om den dagligdag, “som vi sjældent

tænker på som en del af historien. Men det er her, historien skabes”. Om formålet skrev vi: “Indsamlingen skal være til gavn og brug både for dem, historien er skabt af og handler om, og for forskere i arbejderbevægelsens historie.” Heri lå, at vi ville opbygge et offentligt tilgængeligt arkiv for arbejdererindringer, og at vi ville lave bøger, radioudsendelser og andre former for formidlinger ikke mindst med det sigte, at de kunne bruges i undervisningen i arbejderens egne organisationer og i skolesystemet som helhed. Vi ville bidrage til at udfylde det hul i skolebøgernes indhold, som SiD havde påvist.

Aktivitetsoversigt 1982-2000

I 1982 kunne vi ikke vide, at Arbejdererindringer i Århus ville medføre en række projekter, der greb ind i hinanden, og som står på endnu i år 2001. En egentlig redegørelse for denne række af projekter ville her føre for vidt. I dette afsnit bringes i stedet en kortfattet oversigt.

Navnene Kirsten Folke Harrits og Ditte Scharnberg anføres ved initialerne KFH og DS i de tilfælde, hvor vi er redaktører eller forfattere. I alle andre tilfælde har vi fungeret som medredigerende konsulenter.

Registreret bliver ikke talrige lysbilledforedrag om *Arbejdets mænd og kvinder* i århusianske efterløns- og pensionistklubber.

1. PROJEKT: Arbejdererindringer i Århus, 1982-83.

I SAMARBEJDE MED:

Arbejdernes Oplysnings Forbund (AOF) i Århus og Århus Kommunes Biblioteker.

Under projektet udviklede vi samarbejde med følgende århusianske fagforeninger og deres medlemmer:

Dansk Metalarbejderforbund;

Handel og Kontor;

Kvindeligt Arbejderforbund (KAD);

Murersvendenes Fagforening;

Havnearbejdernes Fagforening;

SiD Anlæg- og Bygningsarbejdernes Fagforening;
SiD Chaufførernes Fagforening;
SiD Jern- og Metalindustriarbejderens Fagforening;
SiD Jord- og Betonarbejderens Fagforening;
SiD Murerarbejdsmændenes Fagforening;
Skotøjsarbejder-Forbundet;
Snedker- og Tømrerforbundet;
Syerskernes Fagforening;
Tobaksarbejdernes Fagforening.

Desuden udviklede vi samarbejde med fotograferne Poul Pedersen og Dorthe Pedersen om tilrettelæggelse af fotobøger og en bog med malerier samt fremstilling af billeder til udstillinger og diasserier.

OFFENTLIGGØRELSER:

Bøger: KFH, DS: *Arbejdets mænd og kvinder*. AOFs Forlag, Kbh. 1983. (Arbejdspladsfotografier fra Århus først i 1930'erne af fotograf Åge Fredslund Andersen og uddrag af århusianske arbejderes livshistoriske fortællinger).

Ejnar Rasmussen: *En murersvend tager form*. SOC, Kbh. 1984.

KFH, DS: *Christian Danskers erindringsverden*. Fremad, Kbh. 1984.

Henry Mogensen: *Ét er sikkert – alt forandres*. Husets Forlag, Århus 1987.

Robert Sartori: *En egen lære*. Husets Forlag, Århus 1995.

Fotoudstilling: KFH, DS: *Arbejdets mænd og kvinder*. 1983. Arkivet Åstedet. Vist på Arbejdermuseet i København, en række af landets biblioteker, SiDs arbejderskoler, SiDs forbundsbygning i København, på kunstmuseer i Århus og Ålborg og på Sønderborg Slot.

Diasserier: KFH, DS: *Arbejdets mænd og kvinder*. Arkivet Åstedet 1983.

KFH, DS: *Christian Danskers erindringsverden*. Arkivet Åstedet 1984.

Malerisamling: Christian Christiansens malerier (alias Christian Dansker). (Murerarbejdsmændenes Fagforening i Århus ejer dem, Arkivet Åstedet opbevarer og administrerer udstillinger af malerierne). Vist på Århus Kunstmuseum, Arbejdermuseet i København og SiDs arbejderskole i Svendborg.

Video: *Jeg hedder Henry Mogensen*. Fotograf og producent Mogens Laier 1988. Arkivet Åstedet.

2. PROJEKT: Arbejdererindringer fra jern og metal, 1984-85.

I SAMARBEJDE MED:

Dansk EI-Forbund;

Dansk Metalarbejderforbund;

KAD;

SiD Jern- og Metalindustriarbejdernes Fagforening

– alle i Århus.

OFFENTLIGGØRELSE:

KFH, DS: *Undervejs. 15 fortællinger om fællesskab*. Husets Forlag, Århus 1986.

3. PROJEKT: Hverdagsliv, 1986.

I SAMARBEJDE MED:

KAD i Århus.

OFFENTLIGGØRELSE:

KFH, DS: *Hverdagsliv. Tre arbejderkvinders fortællinger*. Husets Forlag, Århus 1986. Jubilæumsskrift til alle KADs medlemmer i Århus.

4. PROJEKT: Arbejderkultur, 1987-88.

I SAMARBEJDE MED:

KAD på forbundsplan i København.

I forbindelse med projektets gennemførelse blev der samarbejdet med følgende fagforeninger i Århus og deres medlemmer:

KAD;

SID Jern- og Metalindustriarbejderens Fagforening;

hertil SiD på forbundsplan.

OFFENTLIGGØRELSE:

KAD-gruppen: *En skjult historie*. DRs Båndværksted, Århus 1987.

KFH, DS: *Arbejderkultur – rapport om erfaringspædagogik*. KAD, København 1988.

KFH, DS: “Om arbejderes livshistorie – indsamling og formidling”, i: *Årbog for Arbejderbevægelsens Historie – 1988*, SFAH, Kbh. 1988, s. 93-118.

KFH, DS: “Livshistorie i en voksenpædagogik”, i: *Dansk Pædagogisk Tidsskrift* 4/1989, s. 244-249.

5. PROJEKT: De oversete, 1988.

I SAMARBEJDE MED:

KAD på forbundsplan;

KAD i Århus;

fotograf Marianne Grøndahl.

OFFENTLIGGØRELSER:

KFH, DS: *De oversete*. Husets Forlag, Århus 1988. Fotografier af århusianske kvindearbejdspladser.

Udstilling: KFH, DS: *De oversete*. 1988. Kan lånes hos forbundet KAD Kbh.

Diasserie: KFH, DS: *De oversete*. 1988. Arkivet Åstedet.

6. PROJEKT. Åstedet. Kulturværksted for arbejdsliv og arbejderhistorie, 1990-1992.

I SAMARBEJDE MED:

AOF Århus;

LO Århus;

Århus Kommunes Biblioteker.

Under projektføreløbet opstod samarbejde med følgende arbejdspladser og deres fagforeninger om dannelse af fortællegrupper:

arbejdsmænd på DSBs Centralværksted, Århus;

arbejdsmænd på Århus Flydedok;

arbejdere på Danfoss på Als i samarbejde med Fællesklubben;

tillidskvinder og sikkerhedsrepræsentanter inden for KAD Århus;

ufaglærte kvinder inden for KAD. Gruppen dannet under projektet Arbejderkultur;

arbejdere fra SiD Århus Kommunale- og Jernbanearbejdernes Fagforening;

typografer inden for Dansk Typograf-Forbund, Århus;

gruppe med skrivende, pensionerede arbejdere – udløber af daghøjskoleforløbet "Du er selv historie", AOF Det ældre Århus, 1990.

I SiD Århus Kommunale- og Jernbanearbejdere blev dannet en gruppe af arbejdere, fagforeningsfolk og akademikere til udvikling af en kulturarbejderuddannelse: *Kultur og arbejde*. Det førte til et seminarforløb over 10 gange i en periode på toethalvt år og en bog.

I samme fagforening deltog vi som repræsentanter for Åstedet i Dan-in-grup-

pen sammen med repræsentanter for pågældende fagforening, tyrkiske og danske fagforeningsmedlemmer, repræsentanter for Flygtninge- og Indvandrergruppen, Århus Kommune. Gruppens formål er at udvikle og styrke forståelsen af danskeres og indvandreres kulturelle historie.

Hertil kom et samarbejde om registrering af fagforeningsarkivalier med:

Snedker- og Tømrerforbundet i Århus;

SiD Jern- og Metalindustriarbejderens Fagforening.

I Åstedet stod historiker, projektansat ved Århus Kommunes Biblioteker, Ove Bangsmark for arbejdet. Desuden medvirkede historiker Jette Bech Jensen.

Sammen med det nuværende LO Århus blev der taget initiativ til en kulturkonference, maj 1992. 13 fagforeninger og repræsentanter for fællesledelsen, det nuværende LO Århus, indgik i samarbejdet om afholdelsen.

Yderligere udviklede vi i projektperioden samarbejde med følgende institutioner, organisationer og projekter:

AMU-Center Århus, hvor typografer indgik i et undervisningsforløb som fortællere sammen med eleverne;

Arbejdernes Landsbank i København om livshistoriske fortællinger med tidligere direktører og bestyrelsesformænd – som materiale til bankens forestående jubilæum;

biblioteker og lokalhistoriske foreninger og lokalhistoriske samlinger om et udviklingsarbejde med etablering af kulturværksteder på biblioteker forbundet med kurser for interesserede i fortællearbejde;

Børneteateret Filuren: *Der var engang* – en forestilling med tre fortællere, der fremførte episoder fra deres barndom;

Foreningen af Daghøjskoler med afholdelse af kursus for daghøjskoleundervisere;

Århus Kommunes Skolevæsen: *En overset historie – arbejderliv i Århus før og nu*. I samarbejde med skolekonsulenterne inden for orienteringsfagene og dansk udviklede vi et kursus for lærere, der underviste på 3.-7. klassetrin. Det bestod dels af vores undervisning af de deltagende lærere, dels af deres undervisningsforløb med eleverne, hvor fortællere deltog;

Tyrkeres Danmarkshistorie (KEMI) i Gellerup;

Skrivinda, foreningen af skrivende kvinder i Danmark.

OFFENTLIGGØRELSER:

Bøger og artikler: KFH, DS: "Fortælleres spor. Om arbejdererindringer og deres særegenhed", i: *Fremad ad nye veje. Bidrag til diskussion om arbejderhistorien i 1990'erne*. SFAH, Kbh. 1990, s. 139-150.

KFH, DS: *Dage på Danfoss*. Husets Forlag, Århus 1991. Jubilæumsbog til alle medlemmer af Fællesklubben på Danfoss Als.

KFH, DS: *Åstedet. Kulturværksted for arbejdsliv og arbejderhistorie. 1.10. 1990-30. 09. 1992*. Rapport. Husets Forlag, Århus 1992.

KFH, DS: "Worker Education and Oral History in Denmark", i: *Socialism and Democracy*. vol. 8, No. 1. The City University of New York 1992, s. 113-123.

Kursister på hold V 62: *Arbejde med erindringer. Tre typografer fortæller om deres læretid*. AMU-Center Århus 1992.

KFH, DS: "Kulturværksted. Et fremtidsperspektiv for erindringsarbejde", i: *Arbejderhistorie*, nr. 41. SFAH, Kbh. 1993, s. 39-40.

Axel Pedersen (red): *Typografers liv og arbejde under det 20. århundredes omskiftelighed*. Husets Forlag, Århus 1994.

KFH, DS: *Skæringspunkter. Debatbog om arbejde og kultur*. Husets Forlag, Århus 1995. Heri KFH:

"Om solidaritetens historie", s. 61-109.

"Normer som elementer i arbejdets kulturer", s. 149-151.

"Om intelligens og kulturopfattelser", s. 163-165.

Viggo Lovdal (red.): *Fra arbejdsmænd til håndværkere*. Husets Forlag, Århus 1996.

Fortælleværksteder: Dan-in-gruppens familieweekend, Gjerrild Strand okt. 1991.
SiDs sommerlejr, Fåborg juli 1992.

Dan-in-gruppens familieweekend, Sæby sept. 1992.

Kulturkonference: "Er det fagbevægelsens opgave at lave kulturarbejde?". Kongreshuset, Århus maj 1992.

Kurser: Om den mundtlige fortælling og interviewteknik for lokalhistorisk interesserede i samarbejde med Århus Kommunes Biblioteker december 1991.

Om fortællearbejde som del af introduktionsforløb i daghøjskoleundervisning. Foreningen af Daghøjskoler, Korsør maj 1992.

Om erindring og fortælling for landets spredte og forskellige arbejderhistoriske grupper. Arkivet Åstedet, efteråret 1993.

Studiekredse: Kultur og arbejde. 10 seminarer fra sept. 1992 til maj 1995. 30 personer fra hele landet med meget forskellig faglig og uddannelsesmæssig baggrund deltog. Herudaf kom *Skæringspunkter*.

Udstilling: Arbejderkvinder før og nu. Århus rådhus sept. 1992. Gruppen af ufaglærte kvinder fra projekt Arbejderkultur har udformet udstillingen i samarbejde med historiker Henning Gjermandsen.

7. PROJEKT: Møde mellem tyrkisk og dansk kultur, foråret 1993.

I SAMARBEJDE MED:

AOF Århus;

Bayram Usüdüür og Selahattin Uslu, tyrkiske indvandrerkonsulenter i Flygtninge-Integrationsteam (F.I.);

Kultur- og Fritidsforvaltningen Århus Kommune.

8. PROJEKT: Udstilling: *Omkring en trappe.* Århus Rådhus marts 1994.

I SAMARBEJDE MED:

Arbetets Museum, Norrköping, Sverige.

OFFENTLIGGØRELSE:

Udstillingen i sig selv;

En fortællecafé på Rådhuset, hvor rengøringskvinder inden for KAD i samarbejde med Åstedet fortalte erindringer i tilknytning til udstillingens temaer.

9. PROJEKT: Vi er selv historie, 1997-98.

I SAMARBEJDE MED:

Ældre hjælper Ældre, et projekt under Ældremobiliseringen, København formidlet ved konsulent Kirsten Madsen i Århus og yderligere i samarbejde med konsulent Mette Holst – begge konsulenter i Ringkøbing, Vejle og Århus amter.

Projektet blev indledt med lysbilledforedrag "Den oversete historie" med billeder fra *Arbejdets mænd og kvinder*. Foredrag i 8 byer med deltagelse fra 13 byer og 486 deltagere. Herefter fulgte 2-dages kursusforløb i 8 byer med deltagelse fra 13 byer og 150 medvirkende. Derefter en opfølgingsdag. Højskolekursus efterfølgende med dannelse af 20 netværk fordelt over de tre amter.

OFFENTLIGGØRELSER:

KFH, DS: "The Encounter with the Storyteller – a Mutual Learning Proces", i: *Xth International Oral History Conference, Rio de Janeiro, Brazil, 14-18 June 1998. Proceedings Vol. 1-3*, s. 1447-1455. Desuden oversat til brasiliansk og udkommet i deres nationale *Oral History Journal*.

KFH, DS: "Encontro com o contador de histórias: um processo de aprendizado mútuo", i: *História Oral*, Numero 3, Junho de 2000, s. 25-34.

KFH, DS: *Vi er selv historie. En rapport om ældre som fortællere*. Husets Forlag, Århus 1999.

KFH, DS: "Møde med fortælleren", i: *Arbejderhistorie*, nr. 1. SFAH, Kbh. 1999, s. 23-32.

IGANGVÆRENDE PROJEKTER:

10. PROJEKT: "Vi er selv historie", netværk af erindringsgrupper og enkeltskrivende knyttet sammen i Arkivet Åstedet, Århus 1999.

11. PROJEKT: "Omkring en seng". Dansk Sygeplejeråd, Århus Amt 1999.

OFFENTLIGGØRELSER:

Bøger og artikler: DS: "Vores fag i forandring", i: "Tæt på. Sygeplejersker i Århus Amt, nr. 4, sept. 1999. Særnummer om sygeplejerskers liv og historie og om jubilæet. Tilsvarende genudgivet under overskriften: "Omkring en seng" og temaet: historie i *Sygeplejersken* 52/99.

KFH, DS: *Ind i faget. Sygeplejersker fortæller*. Husets forlag, Århus 2001.

Fortællecåfer: I København til DSRs jubilæumsudstilling på Københavns Rådhus og i Musikhuset i Århus til jubilæet efteråret 1999 samt i fagforeningen foråret 2000.

12. PROJEKT: "Dokarbejdernes historie fortalt af os selv". Fællesklubben på Århus Flydedok, Århus 1999. Sigter mod bogudgivelse, erindringsarkiv og fotoarkiv.

*

ÅSTEDETS VENNER:

Forening stiftet 2. maj 1993 i tilknytning til arkivet.

PRISER TIL ÅSTEDET:

Typograf-Forbundets kulturpris, 22. november 1991.

Energicenterets arbejderkulturpris, 3. august 1995.

KONSULENTER:

For skrivende arbejdere:

Tove Pedersen: *Roserne blomstrer endnu – om sammenhænge mellem arbejde i fagbevægelsen og familieliv. Notater til eftertanke og diskussion.* Husets Forlag, Århus 1992.

Magnus Johansson: *Fra en kværulants logbog.* Husets Forlag, Århus 1997.

John Mølgaard: *Bind din vogn til en stjerne, Den røde tråd. Erindringer I-II.* Husets Forlag, Århus 2000.

De to sidste i samarbejde med Flemming Harrits.

For andres projekter:

En film om børnearbejde (Anne Cornelius), 1992.

En bog om lokalhistorie (Jens Fleischer), 1992.

En bog om sprogfilosofi (Jesper Herman), 1992.

For selvstyrende fortællegrupper:

“Boggruppen” i KAD Århus, der har fortalt, siden Åstedet som kulturværksted samlede tillidsfolk og sikkerhedsrepræsentanter inden for KAD.

Grupperne i “Vi er selv historie”.

DELTAGELSE I:

Konferencer:

Faglig konference inden for SiD Jern- og Metalindustriarbejdernes Fagforening, Århus, Bygholm marts 1983 (foredrag).

Bibliotekerne og ikke-brugerne, Danmarks Biblioteksforening, Bygholm februar 1988 (foredrag).

SiDs konference om familie og kulturpolitik, Solhavegården maj 1989 (fortælleværksted).

3. Nordiske Arbejderkulturkonference, Finland sept. 1989 (oplæg).

SFAHs lokalhistoriske seminarer, herunder marts 1990 i Århus og marts 1991 i Odense.

Aarhus Universitet, seminaroplæg af Oskar Negt: "Kulturkritische und emanzipatorische Kulturkritik heute?" Okt. 1991.

Nordisk konference om metodiske spørgsmål angående indsamlinger af arbejdererindringer. Arbetets Museum, Norrköping, Sverige, okt. 1993 (oplæg).

4. Nordiske Arbejderkulturkonference, Danmark august 1992 (oplæg).

IXth International Oral History Conference, Göteborg, Sverige juni 1996.

Global Labour Summit, SiD København maj-juni 1997.

Xth International Oral History Conference, Rio de Janeiro, Brasilien juni 1998 (oplæg).

Kongresser:

SiDs kongresser gennem mange år, København (1983-1995).

Dansk Metalarbejderforbund, Ålborg 1984.

KADs kongres, København 1988.

Nordisk Kongres i Ældrepædagogik, Jysk Pædagog-Seminarium, Århus 2000 (oplæg).

SiDs sommerlejre:

Svendborg 1983 (udstilling og oplæg om "Arbejdets mænd og kvinder");

Trelde Næs ved Kalundborg 1987;

Arnkilsøre ved Sønderborg 1988;

Bornholm 1990;

Møn 1991 (kulturværksted);

Fåborg 1992 (kulturværksted).

LÆNGEREVARENDE UNDERVISNINGSFORLØB:

Studiekreds "Du er selv historie" med fabrikskvinder, Randers KAD i samarbejde med AOF Randers, foråret 1989.

"Du er selv historie", AOFs daghøjskole Det ældre Århus, 1990.

EFTERUDDANNELSE:

Fulgt 8 dages kursus i Fagbevægelsens Interne Uddannelse (FIU) på grundkursus 1 og 2 hos Svend Hansen, SiD Svendborgskolen marts 1988.

Forløb om kulturanalyse som forsøgsordning 1988-1989. Flemming Harrits.

Institut for Nordisk Sprog og Litteratur, Aarhus Universitet.

For DS' vedkommende suppleringsuddannelsen i Socialanalytik, JÅU, Center for Kulturforskning 1995-97.

Overbygningsfag om Fortællingen 1993-1994 ved Flemming Harrits, Institut for Nordisk Sprog og Litteratur, Aarhus Universitet.

Dannelse af fortællegruppe med deltagelse af studerende kvinder fra ovennævnte hold og os selv som fortællere, Arkivet Åstedet 1994 ff.

Overbygningsfag om Søren Kierkegaard 1995 ved Flemming Harrits, Institut for Nordisk Sprog og Litteratur, Aarhus Universitet.

STUDIEREJSER:

Genkommende besøg på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv med efterfølgende faglige udvekslinger med forskningsbibliotekar Gerd Callesen.

Arbetets Museum, Norrköping, Sverige, maj 1990, marts 1991, juni 1991 (seminar), juni 1992, oktober 1993, september 1995, maj 2000. Hver gang forbundet med faglige udvekslinger og gensidig orientering om igangværende eller forestående projekter sammen med historiker og forskningsleder Maths Isacson, udstillingsproducent Eva Persson og museumsleder Erik Hofrén.

I 1992 besøg på museet i Edsbyn for den store svenske naivist Lim-Johan.

Årlige faglige udvekslinger mellem Arbejderhistorisk Støtteforening i Ringkøbing Amt (ASRA) og Åstedets venner i form af studieture til hinandens arkiver, desuden fælles rejse til Arbetets Museum sept. 1995 og maj 2000.

Skriftlige udvekslinger med Arbejderhistorisk Forening på Langeland (Oluf Unnerup).

UIGENNEMFØRTE PROJEKTFORSLAG:

Disse udkast anføres, fordi de har medvirket til udvikling af perspektiver for arbejdet. Til dem alle knytter sig talrige møder og diskussioner.

I samarbejde med Murersvendenes Fagforening, Århus: "Forslag til jubilæumsskrift 1988" med uddrag af murersvendeerindringer, okt. 1986.

I samarbejde med oplysningssekretær Harald Børsting, SiD, udviklede vi et undervisningsforløb til Fagbevægelsens Interne Uddannelse (FIU) med erindringsfortælling som det indholdsmæssigt og pædagogisk bærende, samtidig med at de gældende videnskrap blev tilgodeset. Møder blev holdt fra 1988.

Statens Humanistiske Forskningsråd: "Brud og kontinuitet i arbejderkultur", juli 1989.

BUPL Historisk Forening: et projekt om børnehavelærerindere erindringer til belystning af pædagogikkens historie inden for faget. Oplægget lå i seminar om "Børn og pædagoger i historien" nov. 1989.

I samarbejde med SiD Jern- og Metalindustriarbejderens Fagforening, Århus en studiekreds: "Pelle Erobreren – arbejderkultur i roman og film" jan. 1990.

I samarbejde med Århus Kommunes Biblioteker og lokalhistoriske arkiver og lokalhistoriske samlinger forberedtes et udviklingsarbejde med erindringsværksteder på flere af amtets biblioteker og med kurser i at lede den type arbejde: "Den mundtlige beretning – kulturværksteder for arbejdsliv og arbejderhistorie" 1991.

I samarbejde med SiD Århus Kommunale- og Jernbanearbejdere forberedtes en kulturarbejderuddannelse, og et arbejdspapir tog form: "Elementer til en kulturarbejderuddannelse", sept. 1991. Det arbejde fik som nævnt sin udløber i seminarerne og bogen *Skæringspunkter* med det fælles tema: Kultur og arbejde. På AOF Århus's forslag udarbejdede vi et udviklingsprojekt inden for VUS og UTB, april 1992.

Med Dansk El-Forbund i København og Århus et landsomfattende projekt i form af medlemsundersøgelse organiseret i form af fortællegrupper: "Hvad er medlemmernes interesser i forhold til deres eget liv og til Dansk El-Forbund?", jan. 1992.

Dansk Sygeplejeråd i Århus: "Sygeplejerskers liv, arbejde og faglige selvforståelse før, nu og i fremtiden", nov. 1992.

Hans Reitzels Forlag: Bogudgivelse: Fortælling og fortællere, dec. 1993.

Århus Kommunes Biblioteker: Lydbog på *Undervejs*, juni 1993.

Kulturministeriet: "En oversat kulturarv", Kulturministeriet, København sept. 1993. På opfordring af kulturminister Jytte Hilden.

Dansk Flygtningenævnen: "Forslag til udgivelse af Semra Topcus erindringer", dec. 1993.

Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv (ABA), Arbejdermuseet, Nationalmuseet i Brede angående deres plan om indsamling af arbejdererindringer i første omgang inden for jernet. Brevveksling med Nationalmuseet (okt. 1993), møde med ABA juni 1994 på ABA, januar 1995 på Åstedet.

FINANSIERING:

De realiserede projekter er gennemgående blevet finansieret af de implicerede lokale fagforeninger, for en dels vedkommende også af de ufaglærtes forbund. Desuden har Kulturministeriet, Undervisningsministeriet, Århus Kommunes Kultur- og Fritidsforvaltning og Projekt Ældre hjælper Ældre bidraget. Endelig har KAD og SiD's Medie- og Kulturfond samt en række private fonde, herunder især Velux Fonden af 1981, gjort adskillige bogudgivelser mulige.

Fra 1. januar 2001 er *Åstedet – arkiv og kulturværksted for den oversete historie* kommunalt støttet, foreløbig for en fireårig periode.

Episke glimt

I det følgende skal der på en anderledes episk måde rapporteres fra projektføreløbene.

Når antropologer drager ud på feltarbejde i fx den tredje verden, ved de, at de kommer til et folk og en kultur, de ikke kender. Anderledes forholder det sig, når det gælder arbejderes liv og kultur i Danmark. Her sløres klasse modsætningerne så grundigt, at den fremherskende opfattelse er, at arbejdere ikke har en særegen historie og kultur.

Arbejdere bor og lever ikke mere synligt adskilt fra andre sociale lag og klasser. Det er nærmere de virkelig rige, der har skilt sig ud i særlige kvarterer. Forholdene på arbejdspladserne har arbejderne fået forbedret så meget, at man i bussen ikke længere kan se og lugte, at nu kommer pigerne fra fisken og mændene fra værftet. Arbejderbevægelsens forsamlingshus, Folkets Hus, går nu i ét med andre mødelokaler under betegnelsen "Kongreshuset". Og fagforeningerne ligger spredt ud over byen side om side med forretninger og beboelsejendomme. Fra arbejdspladser hører offentligheden ikke noget til arbejderne, medmindre de strejker og dermed træder ud af anonymitet og oversethed. Politisk kan man ikke længere klart se, hvilket parti der repræsenterer arbejderinteresser.

For at få slået hul på den konventionelle og dominerende opfattelse må man stå i lære hos arbejderne selv. Den mest direkte måde

at gøre det på er at sidde over for dem og lytte til deres livshistorier. Har man derigennem lært deres livsverden at kende og fået dem som arbejdskammerater i det historiske og kulturelle arbejde, da bliver det på den anden side svært at træde tilbage og se på dem som navnløse og fremmede, som “kilder” og “informanter”. For udvikler arbejdet sig, som det har gjort i nærværende tilfælde, kan man med Paul Rabinow sige: “Nu da jeg var i felten, var alting feltarbejde” (Rabinow 1977, s. 11). Feltarbejde er her forstået som “en dialektik mellem refleksion og umiddelbarhed” (op.cit. s. 38).

Læreprocessen omfatter ikke alene den situation, hvor man sidder over for den udspurgte eller den fortællende arbejder, skønt den er fundamentalt vigtig. Af betydning for, hvad der er at reflektere over, er også møder på fagforeningskontorer, hvor vi indføres i faglige problemstillinger, behov og interesser. Det samme gælder deltagelse på faglige kongresser, hvor medlemsdemokrati eller ledelsens autoritære undertrykkelse af oppositionen bliver til at se.

I forbindelse med udstillinger og bogudgivelser kommer mange af fortællerne meget ofte og bryder med konventioner for den slags sammenkomster. Her kan man lære om, hvad det kan betyde for arbejdere, at deres egen kultur og historie bliver beskrevet og repræsenteret også i æstetiske former.

Meget kan dukke op, når man har et projekt i gang, som da vi opdagede en hel samling naivistiske malerier af en tidligere murerarbejdsmand, fagforeningsformand og forretningsfører i Specialarbejderforbundet, Christian Christiansen med børstenavnet Christian Dansker (Harrits, Scharnberg: *Christian Danskers erindringsverden*, 1984). Men malerier er ikke løsrevne billeder, de rækker ind i den malendes livshistorie, i fagforeningens og forbundets historie, knytter sig til arbejdskammeraterne i byen, til grupperne under krigen, til den personlige historie med kone og familie. På den baggrund meldte en ny opgave sig: at lave en udstilling og en bog. Til det arbejde hørte at tage på plejehjem for at være sammen med Christian Dansker, mødes med hans kone Erna Christiansen, køre ud på landet til et familiemedlem og få fortalt. Og til sidst være hos

ham en sidste gang, inden vejret forlod ham, mens han lå under sit store billede af herregården med alle dens arbejdsfelter, hvor han selv har fået skikkelse i det ene felt som vogterdrengen med enhver vogterdrengs stolthed: piskan. Død og begravelse kan høre med til meddelelsens situation.

Paul Rabinow bruger som nævnt begrebet “participant observer”, deltagende iagttager (Rabinow 1977, s. 35). Ved med mellemrum at komme hos den samme fortæller gennem mere end et årti har vi sandet, hvad Alistair Thomson erfarer i Australien ved at lytte til veteraner fra første verdenskrig og opsøge dem efter projektets afslutning og få del i deres fortsatte beretninger: “Erfaringen når aldrig til vejs ende” (Thomson 1996, s. 223). Ny indsigt opstår, når arbejdere kommer i foredragsholderens position og synliggør, at arbejderklassen har sine egne intellektuelle. Mens de er i arbejde, fungerer de som dem, der tager ordet i forsamlinger, som tillidsfolk og som studiekredsledere. Nogle af dem bliver ansat i organisationerne, andre forbliver enzymet på pladsen. Hvis helbredet og konjunkturerne tillader det, tager de ud og holder foredrag inden for arbejderbevægelsen og blandt andre interesserede, eller de deltager i fortællegrupper i et kulturværksted. Der kan vi så blive undervist i, hvordan fx en typograf griber redigering af en bog an, og ikke mindst i, hvordan han klarer de sociale problemer, som kan opstå, når en af de unge fortællere finder det “farligt” at få offentligt frem, at ikke alle arbejdspladser er lige gode, og at der i hvert fald er én bestemt, der er skadelig for helbredet.

Disse arbejdere er arbejderklassens filosoffer, undervisere, historikere og tænkere i det hele taget. Normalt lever de anonymt skilt fra hinanden og træder socialt set kun frem som intellektuelle, hvis fagbevægelsen eller andre i tilknytning til den skaber sammenhænge, hvori de kan udfolde deres kunnen. I andre tilfælde er det ikke nødvendigt, at der skabes en social sammenhæng – de giver sig bare til at male eller skrive. Som pensionist malede Christian Dansker om vinteren og passede sin kolonihave om sommeren. Når nogen kommenterede hans billeder, sagde han altid, at han gjorde

det for sin fornøjelses skyld, og at han ikke ville sælge noget til nogen, hvis de skulle finde på at spørge. Anonymiteten og det upåagtede i den form for virke kan medføre, at den særlige kunnen, som vedkommende besidder, ikke kommer andre til gode. Således ville det kulturelt set have været et tab, hvis fx Christian Danskers erindringsmalerier alle var blevet overgivet til flyttemanden, der havde ladet sin malende fætter overtage dem som lærreder slet og ret. Sådant gik det i virkeligheden kun to billeder, hvoraf det ene blev reddet, fordi det havde et populært motiv og lod sig købe tilbage. Var det ikke på grund af vores forbundethed med de faglige organisationer, var malerierne ikke endt hos murerarbejdsmændenes fagforening, men var blevet spredt rundt om, da den malendes hjem blev opløst.

For at projekter kan udvikle sig til læreprocesser, skal man kunne tage de ideer op, som kommer fra arbejdere og fra andre, der forbinder sig med dem i kulturelt arbejde: kunstnerisk, historisk, uddannelses- og læringsmæssigt. Det ene projekt skal kunne afløse det andet i takt med de læreprocesser, som affødes af det forudgående. Og man skal – tiden uanset – kunne følge arbejdet op, indtil fortællerne er færdige med fx den bog eller udstilling, som de havde opdaget, at de kunne lave.

Ligeledes kommer læreprocesserne ikke i gang i deres alsidighed, hvis der ikke er en fagforeningsformand, der sørger for, at “sådan nogle fra universitet og bibliotek” kommer ud at holde oplæg og lysbilledforedrag i arbejderforsamlinger; at de kommer med på sommerlejre og til forbundets kongresser, og dér skal lave noget af det, de kan; at de får materiale om fagforeningen og forbundet, om det aktuelle arbejde og historien.

Frem for alt kan man ikke overvurdere betydningen af at være sammen ansigt til ansigt. Kun da får ordene krop og eftertanken mange flere sanseindtryk at arbejde med, end hvis man blot fik uddelt materiale og kunne gå igen.

Og man skal have en arbejdskammerat – af mange grunde. Ene menneske kan man ikke klare at få del i så mange andre menneskers

liv, at komme dem så nær, som den livshistoriske fortælling bringer én, og man kan heller ikke ene bære eller udvikle de tankeprocesser, som kastes fra disse mange livssammenhænge. Ét menneske kan ikke holde de mange kontakter i live til fortællere, til deres organisationer, til andre arbejderhistoriske grupper, til arbejderhistorieforskere i institutioner både nationalt og internationalt, og til undervisere og andre, der har interesse for området. For ikke at glemme den første og sidste grund til at være to: at selve fortællesituationen kræver så modsatrettede former for opmærksomhed, at én ikke kan spænde herover. To er det mindst tænkelige kollektiv – og mindre kan ikke gøre det, når man skal arbejde med en hel samfundsklasse og dens medlemmer.

En forandret erkendelsesinteresse

Undervejs i ovennævnte projektarbejder har vi i artikler og rapporter løbende beskrevet vores erfaringer og vores forståelse (jf. aktivitetsoversigten og litteraturlisten). Her skal fremstillingen koncentrerer om én radikal ændring af vores erkendelsesinteresse og derfor også af vores arbejdsform, således som denne ændring foreløbig tegner sig i skrivende stund.

Videnskabsteoretisk kan forandringen karakteriseres som en overgang fra en positivistisk influeret indstilling til en hermeneutisk position af materialistisk og dialektisk art. I denne overgang virkede tre årsager sammen: For det første erfarede vi blandt nogle af de fortællende arbejdere en vis modstand imod vores fremgangsmåde, eller vi erfarede reaktioner, der vakte vores undren. For det andet erkendte vi lidt efter lidt et misforhold mellem vores forudsætninger fra kritiske traditioner og den metode, vi praktiserede. For det tredje øvede efterhånden også studier i oral history deres kritiske og selvkritiske virkning.

Et arbejde som vores indebærer uophørligt to former for refleksion, dels af de berettende, dels af de modtagende. Eller det indebærer anderledes sagt den dobbeltrefleksion, som ethvert *forhold* kræver. I begyndelsen opfattede vi den berettende som kilde eller

informant, os selv som *interviewere*. Arbejdsformen var et *interview*, baseret på vores medbragte spørgeliste. Bestemmende for forløbet skulle være vores præformede erkendelsesinteresse, der tendentielt gjorde den interviewede til objekt for vores behov for viden. Forløbet selv kom let ind i et spændingsfelt mellem den berettendes situative orientering og det asituative i vores utilstrækkelige opmærksomhed over for, hvordan vores spørgsmål forholdt sig til den berettende i situationen.

Vores forståelse af dette forhold er over lang tid ændret, fordi der har været tale om læreår. I dag opfatter vi ikke den berettende som kilde eller informant, men som *fortæller*, ikke os selv som udspørgende eller interviewere, men som *medvirkende*, der må være lyttende, spørgende, reflekterende, i bedste fald medvidende og delagtiggjorte, ikke i et interview, men i en *fortællesituation*. Nu er et forhold vendt om: Hvad der bestemmer forløbet, er ikke mere vores medbragte erkendelsesinteresse, men fra første færd fortællerens, som bl.a. virker sammen med vores åbenhed over for uventede erkendelsesmuligheder, sådan som de dukker frem af eller for den fortællende. Tilbage står vores indflydelse på beretningens overordnede episke struktur, hvor vi fortsat gør den livshistoriske kronologis ordnende princip gældende, ikke som en restriktiv norm, der skal holdes, derimod som en form, der helst skal brydes af refleksioner, associationer og konstellationer.

Skematisk kan læreprocessen skitseres således:

Situation	Erkendelsesinteresse	Den berettende	Forskeren	Dominerende spørgsmålstype
Interview	information, viden om	informant, objekt	interviewer, (ud)spørgende subjekt	hvem? hvor? hvornår?
Fortælling	erfarings-overlevering	fortæller, subjekt	medvirkende, lyttende, spørgende	hvordan? hvorfor?

Denne dobbeltsidige ændring af positionerne omkring meddelelsens akse indfandt sig lidt efter lidt. Allerede i løbet af 1984-1985 viste spørgelisterne deres ubrugelighed i interviewsituationen, blev taget af bordet og henlagt til forberedelse før og mellem interviews. Men den åbenlyse forandring meldte sig i og med projektet *Arbejderkultur* (1987-1988). Vi forsøgte at udforme en didaktik for arbejdere på basis af de deltagendes erindringsfortællinger og opdagede, at den måtte have *autodidaktikkens* karakter: de deltagende måtte blive, hvad de allerede var, nemlig *selvvirksomme*. Vores opgaver blev tilrettelægges, de strukturerendes og frem for alt de tilskyndendes; men i en fase efter fortællarbejdet blev vi – på deltagernes opfordringer – også undervisere, ikke i sædvanlig betydning, men i den forstand, at deltagernes arbejde med egen kundskab skabte behov for vores faglige viden og erfaringer. Vi fik mulighed for at give noget ind i deres sammenhænge – og det er ikke så ligetil at nå dertil. Samuel Raphael skriver i en kritik af oral history i 1980, at skal der opstå et forhold mellem interviewer og den adspurgte, som kan overskride det blot instrumentelle, må den situation skabes, hvor historikeren “i stedet for blot at tage også selv bringer noget med” (Niethammer 1980, s. 69). Vores funktioner ændrede sig på tilsvarende alsidige måde som de øvrige deltageres i en stadig *ligestillende* vekslen mellem at være lyttende, spørgende og talende.

Herfra er der ikke langt til at opfatte interviewet som en fortælesituation og de interviewede som fortællere – og dog et afgørende spring. Dels skal man både kunne se og forstå fortællerens skikkelse i arbejderen, og det indebærer ikke alene oplevelser, men også specifikke teoretiske studier, som kan gøre oplevelser til erfaring (jf. 3. kapitel). Dels skal man kunne forstå sin egen implikation i den overleveringsproces, som den livshistoriske erindringsfortælling er. Den italienske litteraturforsker og oral history-feltarbejder Alessandro Portelli har tænkt over tætbeslægtede læreprocesser gennem 20 års indsamling af sange blandt italienske arbejdere:

Oral history begynder ikke med en abstrakt person, der iagtt-

ger en anden reificeret person, men med to personer, der mødes på en grund af lighed for at bringe deres forskellige typer af kundskab sammen og nå frem til en ny syntese, der vil forandre dem begge. Det er i det mindste den lektie, jeg har lært. (Portelli 1991, s. xii)

Mellem positivistisk tradition og kritisk revision

I det følgende skal der i ét og samme forløb mere udførligt gøres rede for, hvilke traditioner vi har fulgt, hvordan vi med hjælp fra fortællende arbejdere er kommet frem til kritiske positioner, og hvordan disse kan belyses af traditioner inden for oral history, især repræsenteret ved Jan Vansina, antropolog og feltarbejder i Afrika, Charles L Briggs, sociolingvist med feltarbejde i det nordlige New Mexico, og den netop nævnte Alessandro Portelli.

I 1982 forelå der i Danmark hverken blandt historikere eller etnologer traditioner for at arbejde med båndoptagelser og mundtlig historie i forhold til arbejderklassen. Da projektet *Arbejdererindringer i Århus* som sit hovedformål havde at bidrage til arbejderklassens og arbejderbevægelsens historie, affødte det en metodologisk orientering mod forudgående indsamlinger af erindringer, skønt de var skriftlige. Det gjaldt frem for alt de indsamlinger, som Nationalmuseets etnologiske afdeling havde stået for i 1950'erne i samarbejde med LO og særligt interesserede fagforeninger. Denne indsamling af arbejder- og håndværkererindringer er den mest omfattende i landets historie – 3-4000 manuskripter indsamlet ved hjælp af spørgeskemaer.

Erkendelsesinteressen hos disse forgængere lå især i at få dokumenteret industrialiseringen og det materielle hverdagsliv i arbejde og fritid. Historiesynet kan karakterisere som 'arkæologisk', idet indsamlingen udelukkende omfattede de ældste, der kunne fortælle om den produktionsmåde, der var lige ved at forsvinde. Fortiden skulle bevares for fortidens skyld. De skrivende arbejdere blev kilder til en historie, som institutionerne havde brug for. Der blev ikke

skelnet mellem arbejder og selvstændig håndværker, indsamlingen havde ikke noget klasse-mæssigt eller kulturpolitisk sigte, hverken for museet eller de implicerede fagforeninger og forbund. Formålet var med Yde Andersens egne ord “alment kulturhistorisk” (D. Yde Andersen 1959, og Harrits 1981a, s. 218). Han forestod indsamlingen, kontrollerede og regulerede udgivelser af materialet og forskeres adgang til samlingen.

I modsætning hertil blev de interviewede i det første projekt om *Arbejdererindringer i Århus* valgt på baggrund af et repræsentativtetsbegreb, der relateredes til arbejderklassens og -bevægelsens differentiering. Vi gik ud fra forskelle mellem: ufaglærte og faglærte, kvinder og mænd, højteknologiske og mere håndværksprægede arbejdsområder (jern og metal og skotøjsproduktion); byggeriet med faglærte murersvende og ufaglærte murerarbejdsmænd og jord og betonarbejdere; kontorfaget med især de faglærte kvinder og i rengøring og på fabrik de ufaglærte. Hertil føjede sig den side af arbejderhistorien, der angår arbejderes selvforståelse i form af deres politiske tilhørsforhold, subsidiært fraværet af samme. Distinktionen mellem landarbejdere og byarbejdere havde vi for øje som en gennemgående kategori. Der blev taget højde for alle disse forhold, dels i udvælgelse af fagforeninger, dels i den orientering, fagforeningerne fik, når vi henvendte os til dem for at få deres forslag til fortællere. Denne udvælgelsesmetode var ikke tilfældig, men modvirkede, hvad Briggs gør opmærksom på, nemlig at nogle etnologer allerede i udvælgelsen af interviewpersoner kan gøre et kommunikativt hegemoni gældende, idet de vælger informanter, der er nærmest på den kultur, de selv kommer fra (Briggs 1995, s. 121).

Fagforeningerne spænder over de politiske forskelligheder mellem arbejdere og over klassens faglige og sociale sammensathed og varetager mange former for socialt og kulturelt arbejde. Interview-situationen blev således funderet i arbejdnernes egne organisationer. Det fik betydning for vores muligheder for at erkende erindringen og fortællingen som en sociobiografisk del af arbejderkulturen. Og dén fundering af udvælgelsen af interviewpersoner var i overens-

stemmelse med vores kulturpolitiske sigte: at indsamle og offentliggøre arbejderes egne beretninger, ikke for et alment kulturelt formåls eller et arkivs skyld, men til brug for arbejdere og arbejderbevægelsen selv imod samfundets hegemoni.

I forhold til at vælge interviewpersoner blandt de ældste havde vi fulgt traditionerne fra Nationalmuseets indsamlinger. Vi skulle opsøge dem, “inden det bliver for sent”. Men hvornår er det? Allerede i 1983, da vi holdt lysbilledeforedrag om “Arbejdets mænd og kvinder” på en faglig konference for SID’ere i alle aldre, gjorde nogle ungarbjdere under diskussionen opmærksom på, at med de arbejdsforhold, de havde i dag, kunne det ikke nytte, at de skulle vente med at fortælle, til de blev pensionerede, for det kunne de ikke forlade sig på at blive. Og i øvrigt havde de allerede en historie at fortælle. Siden da er de unge blevet inddraget i samtlige projekter, og betydningen af denne metodiske nyudvikling er til stadighed blevet uddybet.

Skønt Nationalmuseet havde indsamlet skriftligt materiale, hvorimod vi ville arbejde med den mundtlige form, blev museets arbejds metode med spørgelister retningsgivende for os og de øvrige projekter i båndoptagerens tidsalder. En vis tilknytning til Evald Tang Kristensens (1843-1929) indsamlinger af mundtlige fortælleformer har vi forstået på den måde, at han opsøgte fortællerne på landet i den tid, hvor Danmark endnu havde sit hovederhverv i landbruget. Vi derimod opsøgte arbejdere i byen, hvortil de kom under industrialiseringen og de store vandringer fra land til by. Mellem Tang Kristensen som optegner og os som interviewende med båndoptager ligger foruden grundlæggende ændringer af produktionsmåden også den akademisk og offentligt udbredte opfattelse i 1980’erne, at fortællingen er død. Hvordan skulle man så kunne gå til indsamlingsarbejdet med den opfattelse, at arbejderklassen har sine fortællere? Dét måtte og må erfares, før forestillingen om interview og interviewere kan blive nedbrudt og en ny forståelse opbygget. Fordi vi hæftede os ved erindringen som kilde, sagde Tang Kristensen som optegner os ikke meget; men hver gang vi sad over

for en førstegenerations byarbejder, der havde haft sin opvækst i en af de fattige husmands- og landarbejderfamilier, kunne det dreje sig om et barn eller barnebarn af nogle af hans fortællere. Desværre tog vi ikke fra begyndelsen det faktum metodisk og teoretisk til efterretning.

Spørgelisten skulle være vores middel til at stille de “kvalificerede” og “kvalificerende” spørgsmål. På den baggrund ville de enkelte erindringer og erindringsindsamlinger kunne blive indbyrdes sammenlignelige, og dette kvantificerbare kriterium skulle bære arbejdets videnskabelighed, dets seriøsitet og anvendelighed for forskere. Vægten af det døde arbejde forhindrede os i at forstå os selv som nogle, der skulle lære. Måske var vi heller ikke kommet langt med den selvforståelse i forhold til de instanser, der skulle bevilge pengene.

Vores spørgeliste adskilte sig fra begyndelsen fra Nationalmuseets, og den blev revideret 4 gange fra 1982-1984. Ikke mindst de faglige og politiske forhold var indarbejdede som spørgsmål allerede i relation til barndomsfasen som en væsentlig del af socialisationshistorien. Den ‘store’ historie blev inddraget som tematiske spørgsmål til årtier. Vi udviklede specifikke sekvenser af spørgsmål til opvækst henholdsvis på land og i by og vedrørende arbejdsløshed som voksen. Vores spørgeliste fulgte traditionen i kraft af faktuelle spørgsmål og fornyede den med en type, der leder til vurderinger, selvrefleksion og sansen for potentialer (Hvor har du set udfordringer? Hvori lå de? Svarede de til de forventninger, du havde til dig selv?). Men uanset indhold er en spørgeliste metodisk set amusisk fremmedgørende i forhold til situationens egen rytme.

Brugen af spørgeliste er indvævet i opfattelsen af situationen som et interview. Etymologisk betyder det “en kort sammenkomst” og i videre anvendelse “en samtale med udspørgen” (*Nudansk ordbog*). Interviewet indebærer en ansigt-til-ansigt-situation, men den er ikke åben, for så vidt interviewerens vil spille den ledende rolle. I de etnologiske og historiske fagtraditioner, vi havde mødt i Danmark, lå som dominerende opfattelse, at det ville være fagligt uforsvarligt

at overlade initiativet til arbejderne selv, for da ville de ikke fortælle det for forskere relevante, men mest underholde med anekdoter og andre historier. Derfor betragtes interviewformen som velegnet: den lægger op til en kontroludøvelse fra interviewernes side. Sproget siger det selv: man kan “underkaste” en et interview, at interviewe er at “udspørge”. Et strejf af forhør ligger indlejret i ordets betydning. Hertil svarer den faglige selvforståelse hos den interviewende, at vedkommende skal være udfarende, styrende og bestemme, hvilke emner der skal bringes på bane, og hvorlænge de skal udfoldes. I den sammenhæng taler Briggs om et “kommunikativt hegemoni” (Briggs 1995, s. 124).

Men sådan så det ikke ud for os dengang. Til den faglige form for selvforståelse knyttede vi en forestilling om udenforståen, neutralitet og objektivitet, som kunne opnås, hvis den interviewende afholdt sig fra enhver form for direkte tilkendegivelse af meninger og holdninger og kun ytrede sig i spørgsmålenes form. Man måtte ved nik og andre former for mimik ytre sin mening, når blot man holdt sig fra at sige noget med ord. Den interviewendes “input er maksimalt, når han stiller spørgsmål”, især når de er ledende (Vansina 1985, s. 61). Synspunktet er diskutabelt. Får man den mest sande eller autentiske beretning gennem udenforståen og neutralitet eller ved delagtighed og stillingtagen? Portelli har erfaret at få fejlagtige oplysninger, fordi arbejderne ikke kendte hans holdninger, men troede, at han repræsenterede et fascistisk og dermed antikommunistisk standpunkt. Portelli gør gældende, at

det at give udtryk for et kritisk syn ud fra ens egen erfaring og imod de fremherskende historiefortolkninger støder på ydre og indre sanktioner. Det kræver en langt stærkere følelsesmæssig investering over for en selv at indrømme, at ting står galt til, end det kræver at samtykke i konventionelle sandheder. (Portelli 1991, s. 109)

Således kan den udenforståendes holdning styrke konformismen

hos den interviewede.

Af forestillingen om objektivitet i form af den interviewendes udenforståen har Briggs en humorfyldt kritik:

Vi samarbejder ved at bruge talens referentielle kraft til at flytte forsker og interviewede på samme måde til et andet sted og måske en anden tid. Normalt vil forskeren ikke have nogen rolle at spille i forhold til de begivenheder og processer, der er under behandling. Det tilskynder vores falske bevidsthed om objektivitet – den illusion, at undersøgelsens objekt er ‘udenfor’ og virker uafhængig af vores påvirkning; tilsvarende fritager vi os selv for den nødvendighed at tage vores forhold til det i betragtning. (Briggs 1995, s. 120)

I den proces, som Briggs refererer til, foregår ‘rejsen’ ikke kun i kraft af sprogets natur; processerne kan beskrives på et psykologisk niveau, hvad der senere skal vises. Dermed kan man indfange ikke blot den eksplicite og kontrollerbare påvirkning i form af spørgsmål, men også den udtalte, i tavshed overførte påvirkning.

Objektiviteten relateres ikke alene til den interviewende, men også til opfattelsen af den interviewede. I traditionen ligger, at vedkommende vil kunne give historien fra sig på en objektiv måde, når blot hun eller han ikke påvirkes af den interviewendes mening. Som forsker og interviewende i den positivistiske tradition går man ud fra, at den interviewede ikke forholder sig reflekterende og fortolkende til sine egne beretninger. Den form for tankevirksomhed tilfalder ifølge den samfundsmæssige arbejdsdeling ‘naturligt’ den interviewende i dennes efterfølgende bearbejdningsfase, hvor interviewet bliver til tekst og indgår som data mellem alle andre. Helt ude af syne var den opfattelse, at ethvert “interview har to autorer: den fremførende og forskeren” (Vansina 1985, s. 61).

Hvordan forklare, at vi anvendte en metode, som ikke var i overensstemmelse med vores erkendelsesinteresser og kulturpolitiske sigte – som om man kan skille disse størrelser (Harrits 1981b, s.

22-30)? Forklaringen ligger i, at vi ikke havde gjort os klart, hvad Briggs gør opmærksom på:

Stien fra teoretiske forhindringer til metodologiske mangler danner således en snæver cirkel. Kun ved at betragte metodologi i lyset af teori og ved at overveje den teoretiske bagage, der er skjult på det metodologiske plan, vil vi til sidste kunne udstikke en ny kurs. [...] Jeg tillader mig at hævde [...], at det mest frugtbare udgangspunkt er at lære, hvordan der kan spørges. (Briggs 1995, s. 125)

Erfaring af modsigelser kan være vejen til forandring. Spørgelysten som *styrende* blev empirisk undergravet i løbet af 1984, fordi vi i projekt *Arbejdererindringer fra jern og metal* ville arbejde med en socialisationshistorisk problematik: få arbejderne til at belyse, hvordan faglige holdninger og handlinger kunne hæmmes eller fremmes gennem opvækst og voksenliv. De erkendelsesprocesser kunne ikke finde støtte i en kronologisk opbygget spørgeliste, der lagde op til en rekonstruktiv tankegang: man begynder 'forfra' og bevæger sig kronologisk frem mod fortællelidens nutid. En spørgeliste er episodisk statisk, problemstillingen derimod forbindende dynamisk.

Som 'en kort sammenkomst' rummer det livshistoriske interview i sig selv en modsigelse. I den forstand hører det til det kortvarige arbejdes tid, men det livshistoriske angiver det længevarende arbejdes tidsperspektiv. Forud for de første interviews i Århus sagde vi til de interviewede, at vi ville komme mindst to gange og i øvrigt så længe der var noget at fortælle. At det kunne betyde *livslangt*, vidste vi ikke i 1982, og forståelsen herfor voksede langsomt frem i takt med, at fortælleren blev synlig for os. En yderligere modsætning indbyggede vi i situationen, idet vi som indledning sagde, hvad formålet med interviewet var, og at de skulle fortælle om deres liv "fra begyndelsen". Hermed lagde vi åbent ud: I kan fortælle, gør det! Men derefter gik vi ind og stillede spørgsmål, som fastlåste arbejderens i informantens rolle. Vi havde ikke på forhånd den for-

nødne naivitet, at vi turde kaste os ud i den proces, som fortællingen indebærer.

Et modbillede til forholdet interviewer og informant udviklede vi sammen med en arbejder allerede i begyndelsen af projektforløbene – vi forstod det blot ikke i de begreber. Under indsamling af murersvendeerindringer sidst i 1970'erne i Samarbejdet mellem Arbejdere og Akademikere var vores læretid begyndt sammen med murersvend Ole Kock og asfaltarbejder Finn Gøsta Nielsen. Skiftevis fulgte vi med dem til de gamle murersvende. De to arbejdere betragtede helt øjensynligt besøgene som fortællesituationer, hvad de også blev. Vores vurdering dengang var, at det blev for løst, for lidt styret, og at det mellem dem og os gjaldt om at udvikle en fælles forståelse af mødet som interview. Samtidig oplevede vi i situationen, at der foregik noget, som var værd at begribe. Arbejds måden fik vi mulighed for at videreføre, da vi sidst i 1982 interviewede murerarbejdsmand Georg Glad og han foreslog at gå med ud til de øvrige murerarbejdsmænd, som han kendte fra sin tid på pladserne og i fagforeningen. Med ham udviklede vi et arbejdsfælleskab og et livslangt venskab. Han var med os eller rettere vi med ham, når vi skulle interviewe murerarbejdsmænd. Sammen med ham fik vi – som i Samarbejdet mellem Arbejdere og Akademikere – del i en ligestillethed mellem de spørgende og den berettende, hvad vi førte med os i vores praksis herudover. Når Georg Glad var til stede, kunne vi med egne øjne se, at den fortællende og den lyttende hører sammen som to sider af samme ansigt. Synsvinkelskiftet ligger i situationen fra interviewet for arkivets og bøgernes skyld til fortællingen som del af arbejderens egen mundtlige kultur. De oplevelser blev imidlertid først til erfaring på et metodisk og teoretisk niveau under fortællerens synsvinkel.

Undren kan også være en vej til indsigt. Hvordan skulle vi som interviewende forstå de arbejdere, der uopfordret fortalte de samme historier igen og igen? Da *Undervejs* (1986) var udkommet, oplevede vi noget meget 'mærkeligt': skønt historierne stod i bogen, blev arbejdere ved med at fortælle om de selv samme situationer. Vi kom

jævnligt hos en arbejder, fordi han uden direkte at have ytret det som sin hensigt lærte os op i de ufaglærtes forhold, set fra fagforeningens synsvinkel. Han vendte igen og igen tilbage til episoder, som han havde fortalt før, og som indgik i bogen. Hvorfor gjorde han det? Vi havde dog siddet og hørt det hele, vi havde redigeret det og kunne læse derom i bogen. Lang tid gik med forundring og diskussion af fænomenet. Endelig en dag gik det op for os, at vi stod over for en fortælletradition. For de fortællende drejede det sig ikke om at give os den samme viden én gang til, men om *at være sammen på den særlige måde, man kan være, når der fortælles*. Vi oplevede “fortællingens sted inden i livet” (Portelli 1991, s. 118). Men vi lærte også, at den samme historie ikke er den samme, fordi de forhold, den fortælles under, har forandret sig. Om os kan man sige, at vi behøvede tid, ikke blot til at få, men til at gøre erfaring.

Mest afgørende for vores vej ud af den metodiske blindgyde var det held, at vi mødte en fortæller som Alfred Kristensen, pensioneret arbejdsmand, i 1983 87 år gammel. Vi har sagt de indledende bemærkninger: hvor, hvornår og hvem der er til stede. Interviewet begynder. Det går trægt. Vi når at stille 16 spørgsmål inden for udskriftens to første sider. Alfred Kristensen svarer pligtskyldigt med én sætning eller så. Lytter man til båndet, kan man høre en ubestemmelig form for tavshed efter hvert svar. De interviewende har ‘sikkerhedsnettet’ med og går frem efter spørgelistens præfabrikerede form. De giver sig ikke tid til at lytte – måske de registrerer en tøven, men den når ikke at trænge ind, blive reflekteret og føre til øget opmærksomhed over for, hvad der blev undertrykt i situationen. Efter det 16. spørgsmål afbryder Alfred Kristensen og nægter dermed at indgå i den forudbestemte udlægning af situationen. Han forholder sig reflekteret til situationen som netop situation. Misforholdet mellem spørgsmålene og det, han havde på sinde, bliver for stort.

Kulminationen opstod, episk set, da vi havde spurgt til, om han havde pligter hjemme, og han havde svaret: “Næh ikke sådan. Ikke andet end kunster. Det har jeg altid været god til.” Vi vil så høre

noget om dem. “Joh, det kan jeg såmænd godt, Men det var ikke der, jeg havde, det var ikke der, jeg havde tænkt at begynde” (Alfred Kristensen, J.nr. 09/048, s. 2). Her stødte vores forståelsesmåde og korte vej til spørgsmålene sammen med en fortællers verden. Han ville begynde med at fortælle om de situationer, hvor skrækken kom ind i hans liv – skrækken for mus og for skorstensfejeren, som de voksne truede med, og frygten for døden, faderens død. Han skildrede situationen i hjemmet, da den frygtelige julestorm i 1902 rasede og de ventede på faderen. Han og hans makker kom som de sidste ind fra havet. Så føjede Alfred Kristensen til: “Og så var alting jo reddet i den situation” (op.cit. s. 4). Han ville fortælle med døden for øje. Og det perspektiv havde sin grund i barndommen og fattigdommen, ikke mindst knyttet til faderen. Alfred Kristensen så hele sit liv i barndommens perspektiv, da han svarede på spørgsmålet om, hvor de boede. Svaret var, at de flyttede mange gange, nemlig bestemt af faderens skiftende arbejde: “Sådan, sådan har hele livet været” (op.cit. s. 2). Den sorgfuldhed, som også rummes i den sætning, fik først direkte udtryk, da vi efter interviewenes afslutning kom med en kopi af båndene og vi sammen hørte dem. Da sagde Alfred Kristensen bevæget: “Sådan var det. Det er sandt.” Og det bekræftede vi alle tre, idet vi græd.

Metodisk og teoretisk fik erfaringerne fra interviewet med Alfred Kristensen vidtrækkende konsekvenser. Det hang også sammen med, at hans reaktion åbnede vores øjne for, at vi havde mødt fortælleren allerede i 1982 i oktober måned, da Henry Mogensen blev interviewet. Han havde lagt en plan, overtog styringen og blev langt hen selv både spørgende og svarende (jf. kap. 8). Men endnu tidligere havde vi mødt murersvenden Ejnar Rasmussen (J.nr. 07/001, 1981), som var en fortæller. Han fortalte med døden for øje, da han overlod ordet til Per Søvren i Jeppe Aakjærs *Livet på Hegnsgaard* med den kommentar: “Han var omvandrende spillemand, men ordene i sangen kunne såmænd ligeså godt passe til en omvandrede murer” (Rasmussen, 1984, s. 29). Dødens perspektiv var til stede i hans forhold til visen: at den skulle “reddes” fra glemsel. Han hav-

de selv sunget den, da han som ung spillede dilletant. Men læser man efter hans egen død (4/2 1988), kan man høre murersvendens afsked: "Og er en dag der ingen Per/ at øjne under festen/ der trænges ej til spørgen mer',/ enhver vil gætte resten:/ – God nat – og Guds fred/ med Per Søvren" (op.cit. s. 32).

Efterfølgende gav Karen Glad os i 1983 tavsheden mellem spørgsmål og svar at grunde over. Og i 1984 sagde den 44-årige fabriksarbejder Ove Nielsen: "Nu ved jeg ikke, hvornår sådan et interview det slutter. Men på den anden side, ikke, så vil det aldrig nogensinde slutte. I hvert fald ikke før den dag, du ved, og de her tre alen jord de er kommet over. Før slutter det jo ikke. Men man kan jo heller ikke bare blive ved" (Ove Nielsen, J.nr. 05/075, s. 173). Betydningen heraf kan man kun forstå under fortællerens synsvinkel og med en fortælletradition for øje, som her udtrykte sig, idet den pegede på sit fravær – forbundet med den spørgen, der ledsager al epik: Hvad skete der siden hen? På disse forskellige måder har arbejdere gjort opmærksom på, hvem der er den egentlige autoritet, når situationen er fortællingens.

Akademikere med spørgelysten medbringer en autoritet udefra. I det øjeblik, fortælleren tager til orde, opstår en ny situation, hvor meddelelsen ændrer karakter fra at være informativ til at være en *proces*, hvori erfaring dannes og gives videre. Hermed trækkes interviewerne ud af iagttagelsens position og inddrages på en delagtiggørende måde i beretningen. Ord for den proces får man først, når man forstår, hvad en fortælling og erfaringsoverlevering er. I første omgang bliver man medlevende og selvforglemmende, ingen lægger mærke til, at båndoptageren løber ud. Fra den oplevelse er der adgang til en reflekteret forståelse, som bryder med interviewformen.

Interviewet kan udgrænse, hvad der viser sig centralt for fortællingen. I det følgende skal fem områder nævnes.

For det første barndommen. Hvis spørgelysten er bygget op efter den livshistoriske kronologi, kan den sikre, at barndommen kommer til at høre med til beretningen – hvis man ellers følger listen.

Betydningen heraf erfarede vi, idet vi netop sprang barndommen over i begyndelsen af *Arbejderindringer fra jern og metal*. Vi ville gå lige til sagen og troede, at dét var at begynde med ungdomstiden. De interviews fik virkelig karakter af spørgsmål-svar. Man kunne i dette tilfælde henfalde til den tro, at fx elektrikere ikke var fortællende på samme måde som andre faggrupper og de ufaglærte. Først da vi sad hos den pensionerede smed Holger Nielsen (j.nr. 02/067) i hans kolonihavehus og under frokosten hørte ham fortælle om den barndom, som vi mente var interviewet uvedkommende, oplevede vi to personer i den samme. I interviewsituationen sad vi over for et menneske, der svarede på spørgsmål, og under frokosten over for en fortæller, hvis strømmende beretning havde en intensitet, som vi ikke havde hørt før. Vi forstod, at barndomshistorien skaber et resonansrum for *hele* beretningen og dermed også for forholdet mellem interviewende og interviewede, at den er uundværlig for interviewets mulige udvikling fra spørgsmål-svar til livshistorisk fortælling. Med den erfaring som baggrund ændrede vi igen metode, så barndommen ufravigeligt kom til at høre med til beretningerne, og vi har siden søgt at uddybe forståelsen af dens betydning for fortællingen.

For det andet den fortællende selv og dennes selvforståelse. Under redigeringen af *Undervejs* løb vi ind i endnu en læreproces. Vi ville sætte interviewene ind i 'den store' historie og indledte derfor et studium af jern- og metalindustriens historie i Århus. Derefter skulle interviewene splittes op og systematiseres efter temaer, som vi fra diskussioner med de implicerede fagforeningsfolk vidste var relevante. Men stoffet gjorde modstand. Under redigeringsprocessen blev det helt klart, at erindringsfortælling væver beretninger om materielle, sociale og økonomiske forhold sammen med immaterielle, psykologiske forhold i et episk og tidsligt forløb, som man ikke vilkårligt kan bryde op. Forløb har et centrum: den fortællendes selv- og samfundsforståelse. Det kunne vi have vidst allerede fra fortællefasen, hvis vi havde reflekteret over den undren, som Ella Larsens modspørgsmål fremkaldte, da vi spurgte: "Hvilken ud-

vikling har du oplevet, mens du har været i arbejde?” Hun svarede da: “Tænker I på udvikling med mig selv eller udvikling med arbejdet?” (Harrits, Scharnberg 1986b, s. 114).

Hermed er vi nået til en problemstilling, der overskrider interviewet som arbejdsform og forbinder os med en udvikling inden for oral history. At den mundtlige histories kilder er narrative, indebærer, at bag “begivenheden som sådan, den virkelige og betydningsfulde historiske kendsgerning, som disse fortællinger fremhæver, er selve erindringerne” (Portelli 1991, s. 26). Og selve erindringerne peger frem mod den interviewede som selvvirksom og erindringsfortællingen som skabende og dermed forandrende handling. Ved at ville reducere erindringer til dokumentationsmateriale ser man bort fra den fortællendes intellektuelle arbejde, som består i at forme og udvinde erkendelse af det levede liv. Anderledes sagt tager man forandringsdynamikken og læreprocessen ud af den form for arbejderkultur, som erindringsfortællingen er, og udskiller de ubevægelige og døde fakta.

For det tredje kan man se, at interviewet kan lade den livshistoriske sammenhæng som episk struktur ude af betragtning. For vores redigeringsmetode fik ovennævnte erfaring den konsekvens, at vi behandler en livshistorisk beretning som en arbejdererindring i litteraturen: som en episk sammenhæng.

For det fjerde kan fortællingen bevæge sig ud i erfaringsområder, som interviewet ikke ville omfatte. Det gælder frem for alt døden. Fortællere kan forudgribe denne endelige opgørelse. I tavsheden kan dødens stumhed klinge med. Eller de berettende kan med humor fremskrive den, som da Ejnar Rasmussen kort før sin død svarer på spørgsmålet om, hvordan det går: “Jeg kan gå med besvær fra bordet til sengen og fra sengen til bordet. Men jeg kan ligge i sengen uden stok, så jeg har det ikke helt skidt” (Notat fra telefonsamtale, den 5/10 1987).

For det femte kan interviewformen udgrænse kroppen som fortælling. Det er en socialæstetisk læreproces at se kroppen som fortællerens eget vidnesbyrd om historien. Den bærer sine synlige spor.

Ildgnisterne, som støberiarbejderne fik på hænderne, før de havde tilkæmpet sig ret til arbejdshandsker, har efterladt deres ar. Ryggen, der har båret ton efter ton, er krummet og vakkelvorn i sine sammenføjninger, arnested for smerter. Hænderne kan holde om piben med en spændstighed, som kommer af vurderende at have holdt om jern og træ. Arbejdere kan som fortællere udtrykke en kunnen gennem sprog og krop, som får båndoptagelsen til at tage sig ud som en alt for bornert form for arkivering og fortællesituationen som alt for undtagelsesvis.

At man kan lære af de interviewedes modstand og egenrådighed, er ingen enestående opdagelse blandt feltarbejdere. Hvad der skete for os, har tilsvarende fundet sted for Briggs i New Mexico og for Portelli i Italien. Beslægtet med dem er Vansina, der skriver på baggrund af feltarbejde i Afrika. Fælles for dem er, at de selvreflekteret kommer fra skriftdominerede samfund ind i kulturer, der har mundtligheden som intakt tradition. Og dér møder de mennesker, som er sig kulturelt bevidst om deres egen tradition i en sådan grad, at forskerne bliver nødt til at skifte synsvinkel og indgå i en forandrende proces. De pågældende feltarbejdere lader sig belære og reflekterer selv magtforhold og kulturelle hegemonier i de samfund, de enten arbejder i eller udgår fra. Derfor kan de fra studier af mundtlighedens kulturer kaste et så skarpt lys ind over skriftdominerede samfund, at den ellers oversete mundtlighed kan træde frem som en sønderrevet tradition blandt de undertrykte inden for et samfund eller mellem forskellige samfund.

Livshistoriske interviews som autodidaktik

Projekt *Arbejderkultur* 1987-88 blev en skillelinje: vejen førte bort fra et positivistisk syn på arbejdererindringer som kildemateriale og ind i forståelsen af arbejdererindringer som fortælling i en arbejderkultur. Arbejdere blev i projektet bragt sammen, ikke i en bog, men i en studiekreds, hvor deres kundskab skulle komme dem selv og ikke udelukkende os fra den anden side af arbejdsdelingen til gode.

Forud gik en pædagogisk og historisk-teoretisk selvrefleksi-

on i forhold til den forudgående praksis. Før havde vi ganske vist spurgt, hvilken betydning arbejderes egen historiefremstilling kunne have for klassen selv; men erkendelsens centrum flyttede ikke virkeligt fra den interviewende til den berettende, fordi vi som nævnt for os så informanten og ikke fortælleprocessen. Vi blev ellers i 1983 bragt på sporet af ideen om en kollektiv arbejdsform, som det fremgår af et notat (Idébogen) fra det år. Den 26/7 1983 har vi interviewet Holger Mikkelsen i hans fagforening hos jord- og betonarbejderne. På et tidspunkt kommer Egon og et par mere fra fagforeningen ind til os og slår sig ned. De havde arbejdet sammen med Holger, og snakken gik også om krav og konflikt, som Holger ikke havde fortalt om. I eftertankens stund siger situationen os: "Vi skulle lave gruppeinterviews med arbejdskammerater." En kim blev lagt – lang tid upåagtet.

På baggrund af 5 års projektarbejde stod vi med en historisk erfaring, som er beslægtet med den rumænsk fødte historiker Georges Haupt, når han skriver: "Arbejderne har, foruden den styrke deres antal medfører, en kilde til viden, som de må udnytte med udbytte – deres fejl, deres egen histories erfaringer" (Haupt 1979, s. 20). Og vi så gennem de enkeltes livshistorier følgende problem: "Fortiden, summen af erfaringer, optages ikke automatisk eller forbliver [ikke] spontant fastholdt i den kollektive erindring" (op.cit. s. 21). Hvordan undgå, at hver generation skal gennemløbe de samme stadier, som dens forgængere allerede har passeret? Hvordan medvirke til, at sådanne overleverings- og læreprocesser kan få tid og rum? Hvordan få dem i gang dér, hvor dét er spørgsmålet?

På tilsvarende måde kan man se et pædagogisk-metodisk ubesvaret spørgsmål i en teoretisk diskussion mellem historikere og sociologer under temaet: mellem socialvidenskab og legitimationshistorie. Her føres de historiske problemstillinger sammen med den egne livshistories betydning, idet Oskar Negt spørger:

Hvordan lader arbejderbevægelsens historie sig formidle til arbejderne og alle menneskers hverdagsbevidsthed, hvordan kan

dét, der jo først og fremmest fremtræder som *resultat* af udvikling, tages med i en aktuel proces i den egne historie? (Negt 1974b, s. 279)

I projekt *Arbejderkultur* løb historiesyn og pædagogiske intentioner sammen i det erfaringspædagogiske. Arbejdere skulle ikke være genstand for undervisning i form af viden; derimod skulle de opdage deres egen erfaringskompetence, selv frembringe historisk indsigt. De skulle med andre ord ikke være objekt for andres viden, men derimod subjekt i en autodidaktik. I og med at vægten blev lagt på erfaring og ikke på viden, brød vi med informantbegrebet og dets praksis og banede vejen for fortælleren – man må *erfare* fortællingen, før man kan vide, hvad den indebærer.

Projektet *Arbejderkultur* førte fra en individualiseret til en kollektiv arbejdsmetode. Med studiekredsen valgte vi arbejderoplysningens vante form og erstattede dermed en individualiserende form med en kollektiviserende. Det valg betegner et empirisk brud med de akademisk instituerede former for erindringsindsamlinger. Hensigten var, at deltagerne lærte sig at bruge egne erindringsfortællinger som undervisningsmateriale. Formålet var hermed at udvikle historiebevidsthed, således “at den enkelte deltager, dels kan se sig selv som led i arbejderklassens udvikling, dels kan erkende en given situation som foranderlig” (Harrits, Scharnberg 1988a, s. 9). Ikke overraskende viste forsøget, at man ikke kan opfylde disse formål udelukkende gennem fortælleforløb. Man må supplere med en opfølgende studiekreds, hvor man arbejder med historiske og teoretiske problemstillinger på baggrund af de temaer, der udspringer af fortællingerne. En didaktisk forgrenet vej blev banet fra den enkeltes historie til arbejderbevægelsens og arbejderklassens; men den historie skal ikke forfølges videre her.

Metodisk set var fortælleprocessen anlagt som *undervisning*. Men undervisning indebar i denne sammenhæng både en direkte og en indirekte form. Førstnævnte skal der ikke redegøres for her (Harrits, Scharnberg 1988a). Det er den sidstnævnte, der i denne

sammenhæng er interessant, og som rettelig må betegnes *læring*. Den førte til, hvad der derefter blev benævnt fortællerværksted, en aktivitetsform, der ikke er uden internationale slægtskaber.

Læringen, dén indirekte pædagogik, der er udtryk for arbejder-nes autodidaktik, kan blive praktiseret, når en gruppe er *repræsentativt* sammensat. Repræsentativitetsbegrebet bruges her i den forstand, at det betegner arbejdsmæssige og deraf mangfoldigt affødte forskelle, som på en strukturel måde gør sig gældende inden for en del af arbejderklassen. Således blev det læring, når fabribspigerne lyttede til rengøringspigernes livshistorier og omvendt; når de unge og gamle lyttede til hinanden; når de arbejdende og de arbejdsløse, de ufaglærte og de faglærte, kvinder og mænd fortalte og lyttede til hinanden. Gennem fortællingerne åbnedes deltagernes øjne for ligheder og forskelle, som gav anledning til diskussion og analyse af årsager og konsekvenser. Undervisningen var kollektiv, og lærerpositionen skiftede hele tiden, idet alle bevægede sig mellem at være fortællende, lyttende og spørgende.

I denne kollektive form for læreproces ligger også en sprog- og indlæringspædagogik. Man begynder med den udtryksform, som ontogenetisk set kommer først: lytten og talen. Det vil sige, at deltagerne begynder med det, de ved, de kan: fortælle – om det, de ved noget om: deres eget livs historie. Således skabes det grundlag for selvtillid og tro på egen udtryksevne, at der opstår lyst til at gå fra fortælling til læsning og skrivning, fra den egne historie til de andres, klassens og samfundets, fra den egne psyke til psykologien. Dette forløb illustrerer en udviklingspædagogik, som Lucien Sève beskriver i forholdet mellem handling og kapacitet (Sève 1978, s. 360-393). Udviklingen af ny kapacitet skaber behov for ny indsigt i en fortsat forandrende proces.

Med *Arbejderkultur* blev udviklet en pædagogisk metode, som er ny inden for såvel erfaringspædagogikken som oral history. For deltagerne indebar den erkendelsesprocesser, der kan sammenfattes i mottoet for studiekredsen:

Også den enkelte har sin historie. Man ved, hvilken nytte nationerne har af at nedskrive deres historie. Samme nytte har det enkelte menneske af at nedskrive sin historie. Me-ti sagde: Enhver bør være sin egen historieskriver, så vil han leve omhyggeligere og mere fordringsfuldt. (Brecht 1986, s. 98)

I det forløb blev det til praktisk erfaring for os, at arbejdererindringer ikke er mere eller mindre brugbare kilder, men som Peter Alheit udtrykker det: “De er afgørende sociale *læreprocesser* for individer og grupper” (Alheit 1992, s. 42). Hans tanke er, at den, der fortæller sin livshistorie, på to måder griber ind i sin sociale virkelighed: (a) vedkommende forvisser sig om sig selv i en kollektiv sammenhæng og får dermed indflydelse på fremstillingen af en kollektiv historie; (b) den fortællende “skriver” på en meget praktisk måde historie, der ikke kan gøres op i sand eller falsk, men som indebærer en specifik fordring om gyldighed, der beror på den egne livserfarings autenticitet (ibid.). En sådan udlægning indebærer en tankegang, der er befriet fra positivistisk tradition.

Den læreproces, der i projektet *Arbejderkultur* kom til udtryk som en pædagogisk særforanstaltning, finder i andre kulturer sted i hverdagen. Således skriver Briggs om sit feltarbejde blandt de spansk-talende mexicanos i Córdoba i det nordlige New Mexico, at han troede, at han befandt sig i en interviewsituation, hvor han var styrende; men han opdagede, at han befandt sig i én af flere mulige pædagogiske, sociale og kommunikative situationer, som hører den mundtlige tradition til. For de interviewede at se befandt de sig i en pædagogisk samtale, hvor han var den yngste og dermed ikke den, der kunne have en ledende funktion. Han var kommet ind i en kultur, hvor man har begreb om samtals forskellige kulturelle betydninger knyttet til de ældres betydning for samfundets videreførelse og menneskenes udvikling deri (Briggs 1995, s. 58). Når de mødes, gamle og unge, til en ‘performance’, på ture i bjergene eller i køkkener og dagligstuer, da bliver moralske værdier overleveret og diskuteret under “samtalen mellem de ældre fra svundne tider” (op.cit. s. 83).

De ældre over 70 er ledende i videreførelse af denne samtale. Den funktion ytrer sig i tre typer sociale situationer. Den første er for de ældre fra 70 år og opefter, der er særlig kyndige i traditionerne: "Disse er i sandhed virtuose fremføringer" (ibid.). De unge og uerfarne iagttager på afstand. Det overleverede i form af ord-sprog, vignetter og deslige forklares ikke. Den anden situation er uformel, idet venner mellem ca. 30 og 60 år går en tur i bjergene og i samtalen refererer til fx en bestemt tid i deres eget liv, hvor en begivenhed fandt sted. Sådanne udvekslinger af historier er "rekreative snarere end kappelystne eller pædagogiske" (op.cit. s. 84). Den tredje situation er en 'pædagogisk diskussion'. Ældre og yngre mødes i køkkener og dagligstuer for at diskutere fortiden, så de moralske værdier, der har præget 'samtalen mellem de ældre fra svundne tider', kan blive overført til den efterfølgende generations tanke og handling. Sådanne pædagogiske diskussioner er dialoger, skønt de ældre "har langt mere kontrol over, hvad der skal diskuteres og hvordan samtalen skal udvikle sig" (ibid.). At diskutere på den måde mellem generationer hører til hverdagen hos det folk, og en ældre kan tage initiativet til en samtale både indenfor og på gader og stræder, hvor forskellige generationer mødes.

Den pædagogiske dialog er netop begrebet for, hvad der tilstræbtes og udviklede sig i projekt *Arbejderkultur*. Strukturen i forløbene var pædagogisk bygget sådan op, at et forløb med de enkeltes livshistorier blev efterfulgt af diskussioner om, hvilken lære man kunne drage i forhold til historien og samfundets indretning. Men hvor mexicanos er sig den historiske og metakommunikative betydning af sådanne sammenkomster mellem gamle og unge bevidst, dér kom deltagerne til studiekredsen, fordi det "var en udfordring til at prøve noget nyt", som Gerda Dam skrev i evalueringen (Gerda Dam, 14/5 1990). Først gennem studiekredsen blev deltagerne bevidst om, "at der er en historie i alle mennesker" og om betydningen af at være sammen om den (ibid.).

Arbejdere i Danmark befinder sig i et samfund og en produktionsmåde, der nedbryder traditioner, og hvor alderdom er forbun-

det med fravær af samfundsmæssig agtelse. Set i den relation taler en fortællesammenhæng også op imod det samfundsmæssige hegemoni. De ældre i en fortællesammenhæng giver udtryk for en særlig kompetence, idet deres historie rækker længere tilbage end de yngres, og dermed kan de give kundskab videre om forhold, der er ukendte for de yngre. De ældre skaber af det levede liv og dets overleveringer et historisk rum omkring sig, som afføder en særlig form for agtelse. Derigennem kan de indirekte få en pædagogisk vejledende rolle i forhold til de unge som fortællere. Og de unge kan gøre de ældre opmærksomme på, at der ikke er grund til at tale om de gode nye dage og tro, at de unge har det så let. De unge kan give deres erfaringer om arbejdslivet videre og således modarbejde den tendentielle fordom hos de ældre, at de unge har det for godt og for let.

Studiekredsen er en kollektiv form – i modsætning til interviewet med en enkelt kvinde eller mand. Derfor kan man pædagogisk set – om end nok så beskedent – modarbejde samfundets traditionsnedbrydende indretning og erindringsfjendtlige tidspres. Studiekredsen viser en metodisk vej til, hvordan arbejdere kan tage udgangspunkt i deres eget potentiale for forandring: deres egne erfaringer, og dermed modvirke, at deres historie forsvinder i og med sejrherrenes historieskrivning. Man kan tale om studiekredsen som en historisk-pædagogisk overleveringsproces i det små og så at sige fra grunden. Den er et forum for erfaringsudveksling, som er et kendetegn for arbejderkulturen. Skulle man udtrykke det i forhold til spørgsmålet om udvikling af kompetence, dækker Alheits begreb om “biograficitet”, hvorved han forstår “sensibilitet, empati og solidarisering” (Alheit 1992, s. 80).

Da studiekredsen blev fulgt op af mundtlige og skriftlige evalueringer, fik deltagerne mulighed for at ytre sig på et metakommunikativt plan. Og det har den principielle fordel, som Briggs fremhæver, at så kan den undersøgende basere sin fortolkning på, hvad den talende sagde, ikke kun “om ‘verden udenfor’, men også om forskerens egne ord og den måde, hvorpå ytringerne som helhed

forholder sig til omstændighederne for deres frembringelse” (Briggs 1995, s. 107). På spørgsmålet om, hvad hun havde lært mest af, skrev en af deltagerne: “Litteratur, sammenhold, fællesskab” (Spørgeskema, Asta Holm Pedersen, 26/4 1990). Studiekredsen havde ikke blot handlet om noget – den havde selv været en socialt skabende proces.

For os blev studiekredsen også en proces af uafsluttet karakter. Vores førhen bundne opmærksomhed over for de faktuelle forhold i historieoverleveringen kom i baggrunden, og fortællingen trådte frem i sin særlige kvalitet. Når den berettende kom lige fra arbejde og fortalte om dagens problemer, blev det mærkbart, hvad det indebærer af undertrykte muligheder for erfaringsdannelse og erfaringsoverlevering, at arbejde og fortælling i reglen er skilt ad. Arbejdet med de livshistoriske beretninger forløb ikke isoleret, men indgik på lige fod med beretninger fra arbejdspladsen selv samme dag som del af den samme kultur. Den iagttagelse førte til den lære for os, at interviewet mere end et forskningsredskab er “en social vekselvirkning og en kommunikativ begivenhed” (Briggs 1995, s. 102).

Arbejdsdelingens ofte usynlige skel blev ganske åbenbart som et skel, der går både mellem og gennem mennesker. Men vi erfarede også, at arbejdere og deres faglige organisationer ikke holder sig arbejdsdelingen efterrettelig. Mange af de samme, der mødtes i studiekredsen, havde også sangkoret i fagforeningen til fælles. Studiekredsen var med andre ord del af en kultur, som arbejdere søger at udvikle *på trods* af arbejdsdelingen.

Hvis man som forsker udelukkende forholder sig til historien som viden, opdager man ikke det kulturelle og pædagogiske potentiale, arbejdere som kollektiv råder over. Man undlader samtidig at antage den samfundsmæssige arbejdsdeling. Om man gør det ene eller det andet, er altså ikke alene et spørgsmål om historiesyn, men også om politik – politik som udtryk for, hvordan man i sin forskning forholder sig til magtforholdene i samfundet og herunder den samfundsmæssige arbejdsdeling med dets indbyggede kulturelle hegemoni.

Briggs er inde på nødvendigheden af at tænke det politiske sammen med det metodologiske, og han lader ikke den udbredte modvilje herimod uomtalt: "Hvis kommunikativt hegemoni blev gjort eksplicit og foreslået som en teoretisk position, ville få forskere finde det acceptabelt. Som en implicit præmis møder det imidlertid ringe modstand" (op.cit. s. 124). Portelli udfolder spørgsmålet yderligere:

Så længe ulighedens magthierarki i samfundet skaber barrierer mellem forskere og den kundskab, de søger, vil magt være et centralt spørgsmål, der implicit eller eksplicit opstår i ethvert møde mellem forsker og informant. (Portelli 1991, s. 32)

Sammen med deltagerne havde vi udfordret den samfundsmæssige arbejdsdeling. Antonio Gramsci skriver herom:

Der findes ikke den menneskelige aktivitet, som ikke involverer en eller anden form for intellektuelt indgreb; man kan ikke adskille *homo sapiens* fra *homo faber* [det tænkende menneske fra det virksomme]. Ethvert menneske udfolder kort sagt en eller anden intellektuel aktivitet foruden sit fag. Ethvert menneske er med andre ord en 'filosof', en kunstner, et menneske med smag, ligesom det tager del i en verdensanskuelse og er bevidst om sin moralske optræden; det er følgelig med til at underbygge eller forandre en verdensanskuelse, dvs. det er med til at befordre nye tankesæt. (Gramsci 1991, bd. I, s. 248)

Gramsci gør opmærksom på, at samfundet er sådan indrettet, at menneskene lever i en mangel på ligevægt mellem intellektuel aktivitet og fysisk muskel- og nerveanspændelse. Han var et sted i historien, hvor det havde mening at komme med forslag om, hvordan forholdet kunne ændres. I dag står arbejdsdelingen ikke til diskussion, og derfor må man begynde fra grunden og ytre sig om, hvordan den kan erfares.

Men hvordan skal den type historisk-intellektuelt arbejde kun-

ne udvikle sig blandt dem, der ikke regnes for intellektuelle? Kan arbejdernes egne faglige organisationer give plads for en sådan 'folkelig' bevægelse blandt deres medlemmer? Kan de i et kulturelt skriftdomineret hegemoni selv udvikle agtelse for deres egen mundtlighed? Kan de historie- og kulturformidlende uddannelsesinstitutioner kvalificere mennesker til at gå ind i et sådant arbejde? Der er tale om kulturpolitiske spørgsmål, der anfægter både arbejdsdelingen i samfundet og den manglende demokratisering af den samfundsmæssige viden. Socialforskeren Erik Jørgen Hansen ytrer sig om netop hele denne sammenhæng, idet han skriver:

Den ene sociale rapport efter den anden fortæller os om de store uligheder mellem befolkningsgrupperne i alt fra uddannelse og boligforhold over arbejdsløshed, helbred og dødelighed til arbejdsmiljø og kulturforbrug. Og vel at mærke ikke nogen tilfældig ulighed, men en ulighed præget af det vedvarende mønster, at de ikke-faglærte arbejdere stort set altid er de dårligst placerede, mens de ledende funktionærer indtager de gunstige positioner. (Erik Jørgen Hansen 1995b, s.18)

Portelli har også stillet sig spørgsmålet om forandring af disse samfundsmæssige uretfærdigheder. Han ser et muligt politisk perspektiv i feltarbejdets interviewform. Den giver forskere

en gunstig lejlighed til at stimulere andre såvel som os selv til en højere grad af selvransagelse og selvbevidsthed, at hjælpe dem til at blive mere opmærksomme på anvendeligheden og betydningen af deres kultur og kundskab, og at rejse spørgsmålet om det meningsløse og uretfærdige i uligheder mellem dem og os. At arbejde politisk er at arbejde for forandring, og alle disse forandringer er i høj grad politiske. (Portelli, 1991, s. 44)

Portelli problematiserer ikke feltarbejdets mangel på kontinuitet og dets begrænsede kollektivitet. Hvad når feltarbejdet er afsluttet

og normaliteten lukker sig om den enkelte? Spørgsmålet er åbent i hans som i vores tilfælde.

Fortællegrupper i et kulturværksted

Studiekredsformen gav os erfaringer for, at den livshistoriske beretning i sig rummer det frigørende potentiale at tjene som gennemgangsled for arbejdernes egen formning og overlevering af historie og kollektive erfaringer. For os blev opgaven at finde frem til arbejdsformer, hvori arbejdernes fortælling og erkendelsesinteresser kunne komme til udfoldelse i kollektive sammenhænge.

Åstedet. Kulturværksted for arbejdsliv og arbejderhistorie indebar et åbent tilbud til arbejdere om historisk arbejde. De fik et værksted for erindringsarbejde, hvor det var muligt at arbejde med både mundtlige og skriftlige former. Foruden den form for alsidighed betegnede *Åstedet* en videreudvikling af de forudgående projekter, idet værkstedsarbejdet eksplicit forbandt sig med muligheder for formidlinger, som deltagerne selv valgte. Hermed omfattede projektet den kompleksitet, som hører den mundtlige tradition til. Vores læreproces skulle fortsat bestå i at nå frem til, hvilke funktioner vi skulle varetage, for at deltagerne kunne blive selvvirksomme og selvhjulpne i fortælleforløbene, i de skrivende, formidlende og fremførende sammenhænge. I et kulturværksted kan arbejderes mundtlige fortælletradition mødes med kritiske, akademiske traditioner, der er forbundne med arbejdernes, og derfor kan det intellektuelle arbejde komme til at foregå på arbejdernes kulturelle og historiske præmisser – deraf betegnelsen *kulturværksted* og ikke fortællerværksted slet og ret.

I benævnelsen *Åstedet* har vi villet indfange den dobbelthed, som vi ser i den mundtlige fortælletradition. Etymologisk betyder *åstedet* egtl. ‘på stedet’, ‘scenen’ for en begivenhed, gerningsstedet; siden 16. århundrede har det fået en juridisk indskrænkende betydning, der refererer til netop det sted, hvor et forhold, der er genstand for retslig afgørelse, er knyttet. Udvidet har vi mødt betydningen af *åsted* som det sted, hvor åen udspringer, hvor noget nyt og livgi-

vende begynder. Ordet spiller også på Århus – áros, åens munding.

Fortællingen i et kulturværksted indebærer som i studiekredsformen en kollektiv form for historieoverlevering, både socialt og indholdsmæssigt. For arbejdere i en gruppe gælder, at de både er del af de lyttendes fællesskab og faktiske fortællere. Fortællefunktionen går på omgang som lærerpositionen i et erfaringspædagogisk projekt. I fortællegrupper udvikles ikke viden *om*, men viden *sammen med* gruppen, kollektivet. Som projektledere kan vi have en tilrettelæggende og teknisk funktion. Derudover indgår vi på lige fod med de øvrige deltagere i gruppen. Vi er lyttende-spørgende, og vores erkendelsesinteresse og fortolkning er én af mange mulige. Vi skiller os ud på det ene punkt, at vi normalt ikke er fortællere. Derudover skal vi bl.a. fungere som konsulenter og kontaktpersoner til institutioner på den side af arbejdsdelingen, som ikke traditionelt er arbejdernes, tage nye initiativer til fortællesammenhænge, udvikle nationale og internationale kontakter til mundtlig historie. Men måske er vores vigtigste funktion at bekræfte de fortællende i betydningen af deres arbejde og på lige fod stille kritiske spørgsmål, der giver anledning til refleksion, fortsat og uddybende fortælling.

Fortællearbejdet har sin egen metodik. Til indledning er det nødvendigt at gøre sig pædagogiske og teoretiske overvejelser, ikke mindst over den dominerende forståelse af forholdet mellem individ og samfund. I et samfund, der er så individcentreret som det kapitalistiske danske, er det nødvendigt at indlede med et foredrag, som viser, at den enkeltes historie er del af samfundets. Man kan fx disponere et oplæg efter den store histories struktur og udfylde det med beretninger, som er hentet fra arbejderes egne fortællinger. Det kan gøres ud fra den betragtning, at deres udlægning af historien må betragtes som

en hypotese, i lighed med historikerens egen fortolkning af fortiden. Derfor bør mundtlige traditioner betragtes som hypoteser og som den første hypotese, den moderne forsker skal afprøve, før han eller hun tænker over andre. (Vansina 1985, s. 196)

Hvordan fortællearbejdet metodisk og pædagogisk skal struktureres i en gruppe, må indtil videre betragtes som projektlederens ansvar. Det kan have tre faser: en indledende, en fortællende, hvor den enkelte har ordet, efterfulgt af en pædagogisk diskussion, hvor der stilles spørgsmål til det fortalte, og hvor alle har muligheder for at komme med supplerende fortællinger og diskutere meddeleligheden af det fortalte. Desuden kan der herefter følge bearbejdnings af båndoptagelserne til tekst eller andre former for videregivelse og fremlægning. Den livshistoriske kronologi bruges som ordnende princip for fortællingen, der inddeles i fortællerunder bestemt af skift i socialisationshistorien – et princip, som også blev gjort gældende i de individuelle interviews og fortællinger.

Når grupper består af gamle og unge, kan yderligere et pædagogisk princip føjes hertil. Man kan lade den ældste og yngste begynde og derefter fastholde en sådan aldersbestemt vekslen. Herved kan de ældre på en naturlig måde få en vejledende rolle, samtidig med at de yngre ikke skal sidde for længe og komme i tvivl om, hvorvidt de overhovedet har noget at fortælle og kan fortælle. Sammenligninger kan let true den enkeltes selvtillid. Men lige så let er det i en kollektiv sammenhæng at få øje på, at fortælleren er en *kunnen*, en subjektiv kompetence, som forbinder sig med det levede liv, og derfor kan den enes stemme ikke træde i stedet for den andens tavshed. Man kan henvise til den enkeltes særlige kompetence i kraft af det egne livs særegne historie og det fælles perspektiv i forhold til arbejderhistorien.

At vi sammensatte en gruppe af gamle og unge, er ingen tilfældighed. Bagved ligger som allerede nævnt det historiesyn, at ikke kun fortiden, men også nutiden er historie. Sammensætter man gruppen ud fra et sådant historiesyn, bringer man sig i overensstemmelse med indholdet i fortællearbejdet, fordi

mundtlige traditioner er dokumenter om *nutiden*, fordi de bliver fortalt i nutiden. Alligevel rummer de også et budskab fra fortiden, så de er samtidig udtryk for *fortiden*. De er repræsentation

af fortiden i nutiden. (Vansina 1985, s. xii)

De unges medvirken både som fortællere og som lyttende-spørgende har også konsekvenser for, hvilket historiesyn der kan blive ledende i fortælsituationen. Når de unge er til stede, kan ingen ældre uanfægtet påberåbe sig fremskridtstroen: at i gamle dage var det hårdt, men i dag har de unge det 'alt for godt'. De to parter kan gennem fortællingen udvikle gensidigt kendskab, indbyrdes forståelse og respekt. Dermed konkretiseres indirekte en kritik af synet på fortiden som tilbagelagt og afdød.

Båndoptageren betegner ikke kun et teknisk apparat. Det er med den som med interviewmetoden: den har teoretiske implikationer. Den, der styrer teknikken (ofte projektlederen), afgør også, hvad der bliver optaget på bånd og hvad ikke – dog med det ufravigelige forbehold, at fortællere til enhver tid kan sige, at det følgende vil de ikke have med på båndet. I *Åstedet* har det været sædvane at optage den enkeltes fortælling og ikke efterfølgende spørgsmål og diskussion. Argumentet for denne adskillelse er det praktiske, at man ikke kan udskrive diskussioner, og derfor skal de ikke optages. Bag den forklaring skjuler sig et upåagtet og ubearbejdet teoretisk problem: Hvad er forholdet mellem en livshistorisk fortælling og en mundtlig tradition? Optager man kun de enkeltes egne livshistoriske fortællinger og ikke de efterfølgende diskussioner, bortskærer man de pædagogiske dialoger som et særligt udtryk for den mundtlige tradition. At skellet mellem fortælling og diskussion er vakkende, kan man se af en ofte forekommende bemærkning: "Det skulle vi også have haft med." Det er netop gennem dialogerne, deltagerne direkte udtrykker deres tanker om, hvilken nytte de kan have af at fortælle og reflektere over deres egne erfaringer i en kollektiv sammenhæng. Og det er i den fase, overleveringen mellem generationer kommer frem i en reflekteret form.

Når fortællearbejdet disponeres i fortællende og pædagogisk diskuterende sekvenser, skyldes det enkelt nok, at fortællingen må frem, før den kan blive genstand for diskussion og indirekte under-

visning. Først når der fortælles, bliver mundtlige traditioner hørbare: "I flygtige øjeblikke kan de høres, men det meste af tiden bor de kun i menneskers sind. Ytringen er forbigående, men dét er erindringerne ikke" (Vansina 1985, s. xi). I et fortælleværksted kan arbejdere få de pædagogiske rammer, som på den mest alsidige måde giver dem muligheder for at udvinde indsigt af deres egen kultur. I den mundtlige tradition står arbejdere potentielt med deres eget universitet, og de har deres egne undervisere mellem sig.

Hvor rig en mundtlig kultur kan være i et samfund, hvori mundtligheden endnu ikke er overlejret af skriftligheden, giver Vansina et indblik i gennem følgende karakteristik:

Gennem erindringen fører sindet kultur fra generation til generation. Hvordan et sind kan huske og ud af intet spinde komplekse ideer, budskaber og vejledninger i dét at leve, som manifesterer kontinuitet over tid, er et af de største vidundere, man kan studere, kun sammenlignelig med selve den menneskelige intelligens og tanke. Fordi underet er så stort, er det også meget komplekst. Mundtlig tradition skulle være central for studerende af kultur, af ideologi, af samfund, af psykologi, af kunst og, sluttelig, af historie. (ibid.)

Gennem kombinationen af fortælling og pædagogisk diskussion bliver en ny dimension i fortællearbejdet tydelig: det drejer sig ikke udelukkende om at bidrage til arbejderhistorien, men den måde, det sker på, har en særegen betydning, som deltagerne bliver opmærksomme på. Fortællesituationen udvikler særlige sociale kvaliteter, som deltagerne forbinder med fællesskab og tryghed. Den måde, hvorpå en fortællegruppes medlemmer kan forholde sig socialt til hinanden, er udtryk for, at den livshistoriske fortælling forstås som en del af det levede liv. Får historien for en af deltagerne sin endelige slutning med døden, da er det 'de ældre fra svundne tider', der socialt kan vise vej i den situation. Her forbindes sproglige og sociale kvaliteter, som i princippet er at ligne ved noget tilsvarende hos

mexicanos, som Briggs har beskrevet. Men forskellen er, at hvad der hos dem udgør en tradition, er hos os en kulturel undtagelse.

Historikere skelner skarpt mellem mundtlige og skriftlige kilder. Når man med båndoptager går til den mundtlige fortælling, regner man ikke med at skulle forholde sig til skriftligheden. Men virkeligheden modsiger de instituerede forskelle. I fortælleværkstederne i *Åstedet* var der arbejdere, der skrev deres erindringer, samtidig med at de fortalte. Og i en skrivegruppe var der dem, som udelukkende fortalte. Ud af de otte grupper havde de fem til hensigt at lave en bog. Der har i de tidlige enkeltinterviews været den fortæller som Søren Lund, der lavede små sedler til støtte for sin hukommelse og strukturering – en mindelse fra hans tid i kontorfaget og på Statsbiblioteket (Søren Lund, j.nr. 04/033). Der var også murersvenden Ejnar Rasmussen, der som tidligere referent for *Demokraten* blev så utilfreds med den ordrette udskrift af sin fortælling, at han blev erindringskriver og vi blev hans “bogpiger”. I et enkelt tilfælde, som det skete med smeden Guido Jørgensen, fik vi udvidet den enkeltes fortælling med dagbøger fra to forudgående slægtled på fædrene side (Guido Jørgensen, j.nr. 02/057). I de livshistoriske fortællinger kan indgå skriftlige kilder som del af overleveringen. Det kan dreje sig om digte og sange, historieskrivning, naturvidenskabelige og filosofiske skrifter. Skriftligheden kan ikke lades ude af betragtning, men mundtlighedens former skal være de retningsgivende.

Overleveringens narrative former viser, at livshistorien er en episk form, der har sin forform i, hvad Vansina kalder “reminiscenser” (Vansina 1985, s. 8). De betegner brudstykker og episoder af livshistorien, som springer ud af hverdagen og særlige konfliktsituationer, hvor man kan have brug for at give et eksempel. Det er vigtigt at have et begreb for den livshistoriske fortællings forformer, fordi man ellers kommer til at overbetone kulturværkstedets betydning og underbelyse den sammenhæng, hvor arbejderen primært bliver til som fortæller, nemlig på arbejdspladsen. I et kulturværksted kan arbejdere udfolde en fortælleform, der ikke er tid til i hverdagen, og han eller hun kan reflektere over den mundtlighed,

der i hverdagen forekommer så ‘naturlig’, at den ikke kan træde i karakter som en særegen kulturform.

Udtrykket *fortælletradition* kan blandt danske arbejdere ikke betyde det samme som i fx en afrikansk kultur. Vansina skriver på baggrund af sit feltarbejde i Afrika: “En fremførelse er det normale udtryk for en hel tradition. Omstændighederne ved reproduktionen af den er selve traditionens” (op.cit., s. 39). De fremførelsessammenhænge, som især Åstedet muliggjorde, har ikke karakter af at være ‘normale’ og kan ikke siges at være traditionens selvfølgelige reproduktionsbetingelser. Men de har vist sig at kunne blive det, hvis traditionen bearbejdes i en nyudvikling. Det er, som om vi i Danmark står over for en tradition, der er bragt næsten til forsvindingspunktet – som når en flods bifloder tørrer ud og den ikke får nyt vand tilført. Men idet vandtilførslen begynder blot ét sted, så vælder floden igen i det førhen udtørrede leje. Når det billede har sin rigtighed, bygger det på iagttagelse af en forskel. Den kan eksemplificeres i den ufaglærte kvinde, der for første gang fortæller sine erindringer hjemme i sit køkken, og som ni år efter i fortællecafeen *Omkring en trappe* sammen med syv andre rengøringskvinder fortæller med en ro og autenticitet som udtryk for, at hun med sig selv ved, at hun *kan* fortælle.

Når det er så selvfølgeligt for arbejdere at fortælle, skyldes det, at deres fortælling har eller i hvert fald indtil nu har haft deres egne – af andre upåagtede eller ukendte – reproduktionssammenhænge. Ud af de livshistoriske fortællinger kan man høre, at de mundtlige traditioners udfoldelse i tid og sted er knyttet til arbejdspladser, skurvogne, strejker og demonstrationer, fagligt og politisk arbejde. På arbejdspladsen læres den enkelte op i, hvordan der tales til en arbejdsgiver og hvordan til en arbejdskammerat. I skurvognen gælder det de kortere historier med én pointe. Her sættes der en ære i at kunne falde ind med en replik i rette tid på rette sted. Sange og viser er forbundet med traditionerne dér. I det faglige og politiske arbejde kan udvikles to typer: agitatoren og forhandleren. I tillidsmanden og fagforeningsformanden kan de være forenet eller skilt

ad. For enkelte er betegnelsen “fortæller” ligetil, fordi de har haft erfaringer med at være i de lyttendes selskab – som den pensionerede smed Bjarne Christensen, der, før han fortalte sin hele livshistorie i Åstedet, havde fortalt skolebørn om krigens erfaringer set gennem den, der havde været i modstandsbevægelsen og i kz-lejr (j.nr. 02/123). Og flere kan komme til, når de erfarer sig selv som fortællere sammen med andre.

Den mundtlige traditions erindringsevne er i en afrikansk kultur ifølge Vansina knyttet til objekter (som arbejdsredskaber, arbejdsresultater, håndarbejde, skulpturer, bygninger, dyr), til landskaber (træer, afgrøder, jordens bonitet), til musik (sange sunget til bestemte lejligheder), til undervisning. Impulser til traditionens fornyelse ligger i stikord og diktation og i hensigten med fremførelsen (jf. Vansina 1985, s. 39-48)

For danske arbejdere kan tilsvarende elementer være forbundet med erindringskraft, men ikke de samme for alle og ikke med samme betydning. Erindringen som traderende proces er brudt i samfundet og i arbejdernes egne organisationer; men den er til stede som et potentiale. Det viser sig, når reglen brydes og en undtagelse opstår i form af et kulturværksted. Da kan arbejdere realisere det episke og musiske potentiale i deres egen fortællekultur.

I den livshistoriske fortælling fælder de ufaglærte arbejderes historie sig ind i de faglærtes, landarbejdernes i byarbejdernes, kvindernes i mændenes, børnenes i de voksnes, kommunisternes i socialdemokraternes, de uorganiseredes i de organiseredes. Sammen danner de det erfaringens net, som kunne udgøre arbejderklassens kollektive hukommelse. Vi er et sted i historien, hvor man kan tale om en *potentiel* episk hukommelse. Som mundtlig form danner de forskellige fortælleres fortællinger ikke et net med hinanden, men de *kunne* gøre det.

I en kultur, der ikke er sig den mundtlige tradition bevidst, har man ikke formuleret, hvad der skal til, for at en fortæller er god. Anderledes i kulturer, der er sig deres mundtlige tradition bevidst. Hos dem har de selv formuleret kriterierne. Og de kan kaste lys

over sagen. Således registrerer Briggs hos mexicanos fire karakteristiske træk, som skal til, for at et menneske har “retorisk kompetence” og kan indgå i hierarkiet blandt ‘de ældre fra svundne tider’. Kombinationen er: “*talento, interés, concentración* and *paciencia*” (“*talent, interesse, koncentration* og *tålmodighed*”, Briggs 1995, s. 88). I en dansk arbejderfortællings sammenhæng kan disse begreber tydeliggøre, at interesse og talent hænger sammen, fordi interesse for at fortælle indebærer udvikling af talentet, idet den interesserede både lytter til andres fortælling og lærer deraf ved selv at prøve. Lytten og praktiseren er forbundne som fortællingen og det levede liv. Koncentration og tålmodighed må være samtidig til stede, fordi fortællingens tid er det længevarende arbejdes. For den fortællende gælder koncentration og tålmodighed med stoffet. For den lyttende må samme anstrengelse råde, idet man må holde koncentrationen, tålmodigt ventende på den pointe, som ofte først falder ved fortællingens slutning.

Mexicanos har udviklet en pædagogik for, hvordan de unge skal læres op til at udøve de mundtlige traditioner. Denne opøvelse er ikke udelukkende knyttet til det sproglige plan, men til “en gradvis og langvarig proces i det at tilegne sig sociale og sproglige færdigheder” (op.cit. s. 88). Hvad der her kan ses og siges klart, kan anes i danske fortællegrupperes arbejde.

FORTÆLLEREN

Fortolkning af "Fortælleren"

I vores arbejde med tilegnelse af de livshistoriske erindringsfortællinger blev Walter Benjamins essay "Fortælleren" skelsættende. Essayet er skrevet 1936 og udkom i juli 1937 i tidsskriftet *Orient und Occident*. Først 1996 forelå Peter Madsens oversættelse i Walter Benjamin: *Fortælleren og andre essays*. Da denne oversættelse ikke yder Benjamins essay fuld retfærdighed, henvises i det efterfølgende til en ikke offentliggjort oversættelse af Flemming Harrits (efter G.S., bd. II, 2, s. 438-465). Alle henvisninger til "Fortælleren" vil være, ikke til sidetal, men med romertal, der refererer til dette essays afsnit.

Essayets gennemgribende betydning ligger i, at det kan lære en at lytte til det forsvindende og spørge til det langvejs fra kommende. Det kan give "den rette afstand og den rigtige synsvinkel" (I), hvorfra man kan se fortælleren i arbejderen og arbejderen i fortælleren og på den måde undgå at overse den anonyme mundtlige fortæller, når og hvor denne træder frem i den biografisk set socialt udskilte arbejder. Man kan få en synsvinkel, hvorfra mundtligheden kan erkendes, ikke som en mangel på skriftlighed, men som en meddelelsesform af særegen kulturel betydning i menneskehedens historie.

Da Benjamin afgiver et væsentligt grundlag for de efterfølgende analyser, er det nødvendigt at skabe klarhed over, hvad der ligger

af problemstillinger i dette essay. Det gælder så meget des mere, som “Fortælleren” er et vanskeligt essay, der kalder på fortolkning. Uanset hvor risikabelt og velvidende, at man ikke kan undgå at forgrube sig på Benjamins mimetiske fremstillingsmåde, vil jeg gå på afstand for at danne et overblik over, hvad dette essays 19 korte afsnit drejer sig om.

“Fortælleren” er udtryk for en egenartet historieskrivning, hvis hovedtema er forandringer i “[f]ormerne for menneskelig meddelelse” (VI). Tidsmæssigt anskuer Benjamin sit emne fra tiden efter 1. verdenskrig og bagud – i princippet så langt tilbage, som den tilgængelige historie rækker. Men i den opstår der en cæsur, som har været længe undervejs for med 1. verdenskrig at blive “åbenlys” og aldrig siden standse (I). Det hovedskel, der gradvist bliver tydeligere, er modsætningen mellem et i alt væsentligt traditionelt samfund og et traditionseroderende samfund.

Grundlaget for Benjamins tankegang er forholdet til naturen – og dét på to måder: For det første det *praktiske*, arbejdsmæssige forhold, hvor der i produktionen er tale om feudale og førfeudale former for håndværk i modsætning til den kapitalistiske industrialisering og urbanisering. For det andet det *mentale*, *åndelige* naturforhold, der ifølge Benjamin er forankret i det arbejdsmæssige på den måde, at overgangen fra førkapitalistisk håndværk til industriel produktion indebærer en overgang fra “komplicitet” med naturen til usurpation af naturen. I Benjamins sprogbrug betyder “komplicitet” ikke alene indviklethed i, men også medskyldighed, forbundethed, således at “det befriede menneske” (XVI) forudsætter forsoning med naturen. I forandringen af såvel det praktiske som det mentale forhold til naturen ser Benjamin afgørende konsekvenser for *erfaringen* – dvs. både for erfaringsdannelsens betingelser og erfaringens virkemuligheder.

I de førkapitalistiske samfund er erfaringen bundet til tradition i såvel arbejde som mundtlig overlevering. De overleverede erfaringer er kollektive og har karakter af fællesbevidsthed. Her har formerne for menneskelig meddelelse primært praktisk interesse; men

ud over at imødekomme denne ved fortællingen at give råd:

Den fører, åbent eller skjult, sin nytte med sig. Denne nytte kan én gang bestå i en morale, en anden gang i en praktisk anvisning, en tredje i et ordsprog eller i en leveregel – i hvert fald er fortælleren en mand, der ved råd for tilhøreren. [...] Råd er jo mindre svar på et spørgsmål end et forslag angående fortsættelsen på en historie (netop som den udspiller sig). (IV)

Modsat indfinder der sig med industrialiseringen og kapitalismen et svind i graden af meddelelighed af erfaringer: “Det er, som var en evne, der forekom os uafhængelig, den mest sikrede blandt de sikre, blevet taget fra os. Nemlig den evne at udveksle erfaringer” (I). Denne aftraditionalisering tenderer mod løbende kollektiv ugyldiggørelse af gjorte erfaringer: de kan ikke mere med-deles. I denne indsnævrede meddelelighed ligger samtidig som konsekvens tendensen til rådvildhed, rodløshed og ensomhed.

Benjamin forbinder forandringerne i erfaringsdannelsen med ændringer i forholdet til *tid* og *død*. I de førkapitalistiske samfund har tiden fylde eller anderledes sagt: det kommer ikke an på tid, idet tidserfaringen primært er bundet til langvarige arbejdsformer inden for en natur, der opfattes som en helhed. Natur og menneske er ikke skilt ud fra hinanden, men betragtes som trin på samme skabningens stige, hvorpå mennesket kan bevæge sig uhindret op og ned. Og i kraft af evighedstanken er døden ingen grænse:

En stige, der når ind i Jordens indre og fortaber sig i skyerne, er billedet på en kollektiverfaring, for hvilken selv det dybeste chok for enhver individuel, døden, ikke er nogen forargelse eller grænse. (XVI)

Her råder der intet skel mellem det jordiske og det himmelske, det naturlige og overnaturlige, det profane og sakrale. Modsat iværksætter industrialiseringen de kortvarige, opdelte arbejdsprocesser

underlagt den korte tids økonomi og mentalitet. Denne tidsmæssige indskrumpningsproces viser sig som en sekularisering: evighedstanken svinder, døden bliver en grænse, mennesket bliver sat uden for natursammenhængen.

Det er ud fra disse processer, Benjamin betragter forandringerne i de særlige *former for menneskelig meddelelse*, som er givet i og med de i vid forstand episke former. Hovedmodsatningen står mellem den førkapitalistiske, mundtlige overlevering og den litterarisering, som i stor målestok først iværksættes med udviklingen af det borgerlige samfund. I det ene centrum for Benjamins interesse står fortællingen, dvs. den mundtlige beretning fra fortælleren. Denne fremstår ikke som en bestemt person, men som en anonym skikkelse, bærer af hukommelse om de mange. Tydeligst ser Benjamin fortællerens skikkelse træde frem i håndværkerstanden, i den færende svend, der er blevet mester. Denne figur forener nemlig i sig det kendskab til det fjerne i rum, som handelsdrivende sømænd har haft, med kendskabet til det fjerne i tid, som den bofaste bonde har haft: “Var bønder og søfolk fortællens oldermænd, så var håndværkerstanden dens høje skole” (II).

I svingningskredse omkring fortællingen og fortælleren i streng forstand gælder Benjamins interesse mystikerens, mytens, eventyrets og krønikens former for meddelelse – en interesse, der ikke skal udfoldes i denne sammenhæng.

Som fortælleren er fortællingen noget, der bogstaveligt talt fortoner sig. Hvad Benjamin registrerer, er spor af denne skikkelse og af denne form, sådan som de viser sig i overgangen fra en førletterær eller illitterær overleveringsproces til en litterarisering, en nedskrivning. For så vidt kunne man – Benjamin gør det ikke direkte – sondre mellem den mundtlige fortæller, nedskriveren og den senere novellist. Såvel Leskóv som Hebel og alle de øvrige navngivne forener i sig sporene af den mundtlige fortæller med litterariseringens præg, sådan som det viser sig i nedskriveren og novellisten: “Og blandt dem, som har nedskrevet historier, er de store dem, hvis nedskrift mindst skiller sig ud fra de mange navnløse fortælleres tale” (II).

Under Benjamins synsvinkel er fortællingen og dens eftervirkninger i det nedskrevne en blandingsform, der åbner sig mod både en frelseshistorisk og en naturhistorisk fortolkning. Den centrale skikkelse i fortællingen er “den retfærdige”, en figur, Benjamin henter fra den jødiske traditions “zaddik”, en figur, der her må omtales mere udførligt. Benjamin trækker på en religiøs tradition, men netop ikke i eksklusiv forstand. Hos Leskóv ser han den retfærdige som “tiest en jævn og virksom mand, der efter alt at dømme på den mest naturlige måde af verden bliver til en helgen. [...] Forbilledet ser han i en mand, der finder sig til rette på Jorden uden at indlade sig alt for dybt med den” (III). Også for Hebel spiller “den retfærdige hovedrollen på theatrum mundi. Men fordi ingen egentlig er den voksne, så vandrer den fra den ene til den anden” (XVIII). Denne skikkelse er ikke udtryk for et eksklusivt religiøst forhold, men enhver “kan engang blive instrument for den retfærdige” (XVIII).

I den retfærdige får Benjamin den skikkelse frem, hvori mennesket udsones med naturen. Fortælleren møder sig selv i den retfærdiges skikkelse, hvor naturen slår igennem med størst styrke og konsekvens i et menneskes liv – med døden. I det øjeblik, hvor fortælleren står over for at blive til ét med den tavse natur, forløses fortællerens skikkelse i ham, og han kan fortælle hele sit liv: “Fortælleren – dét er den mand, der kunne lade sit livs væge fuldstændig fortære i sin fortællings sagte flamme” (XIX). I billedet viser Benjamin menneskets udsoning med døden, tiden og naturen. Som “skabningens fortaler og tillige dens højeste legemliggørelse” (XVII) er den retfærdige en adfærdskategori. Hos Leskóv kan denne type bære “hans mors imago”. Hun repræsenterer godheden i sit ligestillende forhold til andre mennesker og til naturen: “Hun spiste hverken kød eller fisk, fordi hun havde sådan en medlidenhed med de levende skabninger”, som hun kalder “mine bekendte” (XVII). I den retfærdige udsones også menneskets naturbundne kønsforskelle i en tvekønnethed, som Benjamin ser i en af Leskóvs figurer: “Samtidig med hans mandlige modner hans kvindelige del, og hans tvekønnethed ‘bliver til symbolet på gudemennesket’” (XVII). Den

retfærdige er en form, der står til rådighed, en passagemulighed.

Til fortællingens karakteristika hører endvidere fraværet af forklaring og “psykologisk schattering” (VIII). Fortællingen overlader det berettede til den lyttendes egen fortolkning. Ligesom fortælleren må sænke sig ned i sit eget livs erfaringer for at hente fortællingen frem, må den, der lytter til den, sænke fortællingen ned i sit liv for derved i egentlig forstand at kunne tilegne sig den og fortælle den videre.

Denne assimilationsproces, der går for sig i dybden, behøver en tilstand af afspændthed, der bliver sjældnere og sjældnere. Hvis søvnen er højdepunktet af den legemlige afspænding, så er langehvilen den åndelige. “Langehvilen er den drømmefugl, der udruger erfaringens æg” (VIII).

De meddelelsesformer, der – i det andet centrum for Benjamins essay – bliver fremherskende med overgangen til industriel produktion, naturbeherskelse, tiltagende erfaringsugyldiggørelse, indskrumpling i tidsforståelsen og svind i evighedstanken, er alle kendetegnede ved en ophævelse af det rumlige og tidsmæssige fællesskab mellem den meddelende og den eller de meddelte. Heraf kommer ifølge Benjamin også svindet i den kunst at fortælle. Hvor erfaringen hastigt ugyldiggøres og fællesbevidstheden nedbrydes, opstår behovet for forklaring og psykologisk schattering. Forklaringsbehovet viser sig i informationen, i journalistikken, der forbinder sig med det nære, ikke mindst i tid. Hvor fortællingen “borgede for underet”, gør informationen “krav på prompte efterprøvelighed” (VI). Behovet for psykologisering viser sig i den sene borgerlige efterkommer af epokset, nemlig romanen, der ikke er udtryk for hukommelsen om de mange, men en forevigelse af den ene (jf. XIII). Det er former som disse, der virker destruerende på fortællingen i streng forstand – for informationens vedkommende endnu stærkere i dag end på Benjamins tid.

Dette forsøg på at anatomisere Benjamins essay gør sig skyld i mindst ét fejlgreb: det standser og fikserer, hvad der hos Benjamin er holdt i bevægelse. Derved truer forsøget med at gøre Benjamins

mimetisk smygende, efter-lignende tilnærmelse til fortællingen og fortælleren til information. Det fremgår ikke, hvordan Benjamin som forfatter skriver sig ind blandt de anonyme – ikke mindst i kraft af fraværet af det personlige pronomen “jeg”. Fulgt bliver ikke, hvordan han indtager den lyttendes rolle, citerer andre og forklaringsfrit giver det læste videre efter at have forbundet det med egne erfaringer, så det bliver op til den læsende at gøre det gådefulde til egen erfaring. Forsøget viser ikke, hvordan han i sin særlige form for kunnen forener kunst og håndværk, som fortælleren gør det i sin fortælling, ikke, hvordan han fra første til sidste afsnit lægger lag på lag til det billede, hvis omrids tegnes i første afsnit, og hvis fulde billede toner frem i sidste afsnit: fra fortælleren skikkelse, som han kan træde frem, “ligesom et menneskehoved eller en dyrekrop kan fremtræde i en klippe for den betragter, der har den rette afstand og den rigtige synsvinkel” (I), til fortælleren som den skikkelse, “hvor den retfærdige møder sig selv” (XIX). Derimellem ligger et arbejde af en længevarende art, som hører fortællingen og det kunstneriske arbejde til, før det var udskilt som Kunst. Det lys, som Benjamin lader Paul Valéry kaste over fortælleren håndværksmæssige arbejde som netop fortæller, falder også på hans eget arbejde om fortælleren. Paul Valérys udgangspunkt er iagttagelse af de “fuldkomne ting” i naturen, frembragt af “en lang kæde af hinanden lignende årsager”:

‘Denne tålmodige fremgangsmåde i naturen [...] blev engang efterlignet af mennesket. Miniaturer, elfenbensudskæringer, gennemarbejdet til det mest fuldendte, sten, der efter politur og prægning er fuldkomne, arbejder i lak eller malerier, hvori en række tynde, transparente lag lægger sig over hinanden ... – alle disse frembringelser af udholdende, forsagelsesfuld anstrengelse er ved at forsvinde, og den tid er forbi, hvor det ikke kom an på tid. Mennesket af i dag arbejder ikke mere på det, der ikke lader sig forkorte’. (IX)

Og dog skriver Benjamin selv som den, der unddrager sig det tidsforkortende arbejde og den tidsforkortende meddelelsesform:

Vi har oplevet tilblivelsen af den short story, der har unddraget sig den mundtlige tradition og ikke mere tillader den langsomme overdækning af tynde og transparente lag, som giver det mest rammende billede på den måde, hvorpå den fuldkomne fortælling træder frem i dagens lys fra lag af mangfoldige genfortællinger. (IX)

Ikke desto mindre: Denne fortolkning har givet afkald på en minutiøs, mimetisk indstillet analyse, som kunne gengive den tilegnelsesproces, der nødvendigvis måtte gå forud. Af samme grund gør fortolkningen ikke krav på at kunne træde i stedet for nogen læsers tilegnelse af "Fortælleren". Blot skal endnu ét føjes til:

I Benjamins essay betegner afsnit IX et vendepunkt. Frem til det tegnes fortællerens forsvindende skikkelse ud fra Benjamins samtid mod fremtiden for derefter at blive fulgt mod det forsvindingspunkt, der hører dens opståen i fortiden til. I denne episke struktur med dens bevægelse mellem to centre ytrer Benjamins historiesyn og metode sig.

Benjamins historiesyn

Benjamins essay må kommenteres, fordi det er en bemærkelsesværdig form for historieskrivning. Det er ikke økonomisk historie, ikke socialhistorie, ikke folkloristik, ikke håndværkets historie, ikke litteraturhistorie; men det er *også* disse former for historieskrivning, samlet under erfaringshistoriens, meddelelighedens, meddelagtighedens begreb. I "Fortælleren" arbejder Benjamin med historien på en måde, som han snart efter, i teserne "Om historiens begreb" fra 1940, reflekterer metodisk over (Benjamin 1995, s. 69-77).

I en af sine betydninger opfattes "historie" som en videnskab, der har fortiden som sin genstand. Man skal sætte "samtids" foran for at markere nutidsdimensionen. Sædvanligvis har historieskriv-

ningen det formål at *rekonstruere* fortiden for fortidens egen skyld adskilt fra nutiden, som var fortiden en størknet, efterladt masse af fremfindelige kendsgerninger. Anderledes for Benjamin i skikkelse af den historiske materialist, hvis metode bygger på et *konstruerende* princip. For Benjamin er historieskrivningens “sted” hverken et *her* og *nu* eller *der* og *da*, men derimod den bevægelige konstruktion af spændingsfeltet mellem disse to centre eller poler. Den historiske materialist i Benjamins forstand henter sin erkendelse i det øjeblik, hvori modsætningsfylden i spændingsfeltet aftegner sig som *Jetztzeit*, NUtid: “Historien er genstand for en konstruktion, hvis sted ikke dannes af den homogene og tomme tid, men af den tid, der er opfyldt af NUtid” (op.cit. s. 74).

Ikke fortiden eller nutiden isoleret fra fremtiden har denne historikers interesse. Han “giver sig ene og alene i kast med en historisk genstand der, hvor den møder ham som monade” (op.cit. s. 75-76). Dette møde indebærer en intellektuel erfaring: “Hvor tænkningen pludselig stopper op i en af spændinger mættet konstellation, dér giver den denne et chock, hvorved tænkningen krystalliserer sig som monade” (ibid.). I den monadiske struktur er den således historisk begrebne fortid svanger med fremtid – som sædekornene i pyramidernes lufttætte kamre, hvor de har bevaret deres spirekraft (jf. VII). Fortiden er svanger med fremtid, men om den kommer på dagsordenen (“citation à l’ordre du jour”) og forløses, beror på “en revolutionær chance i kampen for den undertrykte fortid” (Benjamin 1995, s. 76). Således forstået “tilfalder fortiden først fuldt ud den forløste menneskehed” (op.cit. s. 70).

Historien er for Benjamin bevægelse, som kun kan gribes i tankens standsning af tiden: “Det sande billede af fortiden *glimter* forbi. Kun som billede, der for aldrig at blive genset lyner i netop øjeblikket for dets erkendelighed, kan fortiden fastholdes” (op.cit. s. 70). Konstruktionen adskiller sig fra rekonstruktionen, idet den forudsætter destruktionsen.

Netop denne metodiske proces kan aflæses i “Fortælleren”, hvor afsnit IX betegner et vendepunkt for dobbeltbevægelsen af kon-

struktion og destruktion. Benjamin destruerer skriftlighedens dominans for at konstruere mundtligheden, og han destruerer fortællere-ns skikkelse i dens fuldtudviklede form for langsomt at konstruere den som forsvindende. I afsnit XIX når konstruktionen af fortællerens skikkelse sit mest udviklede og samlende udtryk. Konstruktionen heraf finder hovedsageligt sted mellem afsnit IX og XIX, mens destruktionen iagttages mellem I og IX. Dog ikke på den måde, at processerne er adskilte. For også når Benjamin koncentrerer sig om at konstruere fortælleren, kommenterer han dennes forsvindende position i sin egen samtid. Han gør det i en stillingtagen *for* det forsvindende *mod* det fremherskende.

I “Fortælleren” kan man se, hvordan historieskriveren tager stilling til den undertrykte mundtlige kultur i sin samtid. Men han nævner den ikke med ordet undertrykt; derimod registrerer han i billeder dens forsvinden. Ved netop i en tilnærmende bevægelse at række ud efter sin genstand i dens bevægelse bort rejser han imidlertid et spørgsmål for den læsende: Skal denne forsvinden fortsætte? Eller skal blikket rette sig mod dens tilbliven? Som historiker tager Benjamin først og fremmest stilling ved at lytte til den mundtlige kultur, der i hans samtid nærmer sig tavshed. Og fordi han ser historien som en levende proces mellem før, nu og kommende tid inddrages læseren og bliver i den forstand meddelagtig.

Når Benjamin i essayet ytrer sig direkte om formålet med at gøre fortællere-ns skikkelse nærværende, skriver han, at det er for at gøre “en ny skønhed følelig i det forsvindende” (IV). I essayet taler den skønhed i sig selv *om* og *for* den undertrykte fortid i samtiden. Men først i “Om historiens begreb” udfolder Benjamin sine tanker om historikerens opgave på baggrund af den undertrykte og de undertryktes historie.

Normalt betragtes fortiden af historikere som tilgængelig, når blot man har kilder. Men sådan ser Benjamin ikke på fortiden. Fortiden er ikke umiddelbart citérbar (op.cit. s. 70). For mellem de herskende, sejrherre-erne, og de beherskede foregår der en kamp om historien. Og i den kamp har historikeren lod og del. Benjamin ser for

sig sejrherrens triumftog med deres bytte: “kulturgoderne”, som skjuler de mange “navnløse samtidiges trælsomme arbejde”:

Der er aldrig et kulturdokument, som ikke tillige er et dokument om barbari. Og ligesom det selv ikke er fri for barbari, således er ej heller den overleveringsproces, hvori det fra den ene er tilfaldet den anden. Den historiske materialist fjerner sig derfor så langt som muligt fra den. Han betragter det som sin opgave at stryge historien mod hårene. (op.cit. s. 71)

I “Fortælleren” viser Benjamin, hvad det vil sige at stryge historien mod hårene; men han siger ikke, at han gør det. Ligeledes overlader han til læseren selv at opdage de mange sammenhænge, der er mellem den måde, hvorpå den retfærdige indretter sig på Jorden, og den historiske materialists forhold til sin tid.

“Fortælleren” efterlader hos læseren spørgsmål, som skaber forundring. I den forstand har “Fortælleren” “en svingningsbredde, som informationen mangler” (VI), og som kommer fortællingen til gode.

I sine teser ser Benjamin historien fra samme position som “historiens engel”, en skikkelse, Benjamin tolker frem i et billede af Klee ved navn “Angelus Novus” (Benjamin 1995, s. 72). Historiens engel har ryggen mod fremtiden og ansigtet mod fortiden. Englen ser fortiden som “en eneste katastrofe, der uafslædt hober ruin på ruin og kaster dem for hans fødder” (ibid.). I “Fortælleren” skaber Benjamin billedet af fortidens skønhed og ikke det ruinøse forud for den katastrofe, som 1. verdenskrig efterlod naturen og menneskene i. Tilsvarende rummer hans konstruktion af de forudgående tider intet begreb om naturtvangens dominans, men fokuserer på menneskets komplicitet med naturen. Hvorfor? Hvorfor lades den feudale udbytning og undertrykkelse uomtalt? Hvorfor er forestillingen om menneskets uhindrede bevægelse op og ned ad skabningens stige ikke bragt i et spændingsforhold til de bornerte samfundsmæssige former, som fortællingen strengt taget hører hjemme i? Hvorfor er

fortællingens hele historie opsuget i det håndværksmæssige uden tydeligt blik for den stænderproblematik og kommende klasseproblematik, der ligger heri?

At disse problemer og spørgsmål ikke rejses i "Fortælleren", skyldes selvsagt ikke, at de var Benjamin fremmede. Tværtimod grunder tavsheden herom sig på de afkald, som Benjamin må give for at kunne "dvæle, vække de døde og føje det sønderslagne sammen" (ibid.). Benjamin kan standse op og gøre et arbejde, som "historiens engel" ikke kan udføre, fordi denne uafsladeligt drives mod fremtiden af den storm, "som vi kalder fremskridt" (ibid.). Anderledes sagt må Benjamin give afkald på at reflektere de modsætningsforhold, som disse spørgsmål bærer på, for at kunne følge sin egen naivitet i dennes komplicitet med naturen og for at efterkomme behovet for en skikkelse som udtryk for menneskets udsoning med naturen. Man kan heri se et tegn på den stilisering, der skal til: "Det historisk begrebnes nærende frugt har tiden som de kostbare, men al smag berøvede frøkorn i sit *indre*" (op.cit. s. 76).

Diskussion

Ovennævnte ubesvarede spørgsmål kan forbinde sig med, hvad der ligner blinde pletter i Benjamins forhold til samtiden. Men også disse "blindheder" kan bero på Benjamins afkald i forhold til sin genstand.

Når Benjamin i 1936 ser det håndværksmæssige arbejds- og erfaringsfællesskab svinde, spørger han ikke, om der er opstået nye arbejds- og erfaringsssammenhænge i den proces, der kunne have skabt nye fællesskaber for meddelelighed. Han kunne have ført sin egen tanke om håndværkerlaget, der omfatter de agrare og handelsbaserede livskredse, frem til industrialiseringens arbejderklasse og have sagt, at den – i modificerede former – omfatter de forudgående traditioner. Med arbejderklassen skabes en smeltedigel for såvel håndværksmæssige, agrare som handelsbaserede livsverdener. Industrialiseringen indebærer altså ikke blot en aftraditionalisering, men også – hvad Benjamin her ser bort fra – en ændret samfundsmæssig

basis for mundtlig tradition i nye kollektive sammenhænge for erfaringsoverlevering. At Benjamin ikke fører det samfundsmæssige perspektiv igennem til lønarbejdet, kan hænge sammen med, at han knytter fortællerens skikkelse til håndværket og de selvejende, ikke til de besiddelsesløse og deres undertrykte kultur. Og det gør han igen, fordi hans hovedtanke i "Fortælleren" er, at denne skikkelse i sig favner håndværkeren, materielt såvel som åndeligt arbejdende. For Benjamin er håndværket det overordnet formende princip for håndens og åndens samstemte, samtidige virke, for den materielle bearbejdning af naturens råstof og af menneskelivets erfaringer. I håndværket ser Benjamin menneskets samlede intellektuelle virke, før industrialiseringen og den samfundsmæssige arbejdsdeling sætter ind og skiller "sjæl, øje og hånd" (XIX), mennesket fra naturen, arbejdet fra kunst som kunnen, det materielle virke fra det åndelige.

Benjamin betragter den mundtlige meddelelsesform ud fra nedskriveren eller novellisten, der endnu kan forstå sit arbejde som håndværksmæssigt. I 1990'erne ser vi den mundtlige fortælling ud fra den besiddelsesløse, anonyme arbejders eget perspektiv. Derfor træder det klasseperspektiv frem, som Benjamin ikke går ind i: de mundtlige meddelelsesformer som elementer i arbejderklassens modstand mod industrialiseringens og kapitalismens natur- og menneskeødelæggende, tidsrøvende, erfaringsugyldiggørende og aftraditioniserende, skriftfikserede herredømme. Benjamin åbner ikke det perspektiv, men han lukker heller ikke for det, når han skriver:

Den store fortæller vil altid være rodfæstet i folket, først og fremmest i håndværkerlagene. Men ligesom disse omfatter det agrare, det maritime og det urbane i de mangfoldige stadier af deres økonomiske og tekniske udviklingsgrad, således trindeler de begreber sig mangfoldigt, hvori deres erfaringskat udfældes for os. (XVI)

Vi må påny stille spørgsmålet om, fra hvilke livskredse 1980'ernes arbejderfortællere stammer. Kan vi stadig udskille grundtyperne: de agrare, maritime og urbane, de fastboende og de omvandrende? Hvilket nyt indhold har de fået? Med kapitalismens industrialiserings- og urbaniseringsprocesser bliver fabrikker og byer som smeltedigler for forud adskilte arbejderliv. I byens industri og byggeri omformes landarbejdere til ufaglærte arbejdsmænd (nutidens specialarbejdere), håndværkere til faglærte. Besiddelsesløsheden er alle lønarbejdere fælles om. Principielt set falder den fastboende fortællertype dermed bort, fordi besiddelsesløshed indebærer et omvandrende liv. Men på trods af dette fælles vilkår er der eksistentiel og betydningsbærende forskel på, om fortælleren spænder over agrare, urbane og eventuelt maritime livskredse eller udelukkende over urbane. Fortælleren fra landet har to centre for sin fortælling. Og de naturmæssige, arbejdsmæssige, økonomiske, sociale, politiske, ja kulturelle afstande herimellem giver en grundlæggende spænding i livet, som afgiver struktur til fortællingen. Til denne gruppe hører mestendels de ufaglærte arbejdere.

Anderledes med den byarbejder, hvis livssammenhænge er afgrænset af byen og faget. Fortællere fra den kreds får ikke på samme radikale måde som de ufaglærte fra landet deres arbejdsliv formet af brud. De har ofte opnået en vis grad af kontinuitet mellem generationerne ved at opretholde faglige traditioner i familierne. Og da de ikke så radikalt som de ufaglærte rammes af arbejdsløshed, får de ofte en mere kontinuerlig tilknytning til arbejdspladserne, og derfra får de en særlig mulighed for at kunne lytte til tidens gang et bestemt sted.

For begge grupper gælder, at indgår de i fagligt og politisk arbejde, da kommer det fortællingen til gode, fordi den får givet spændingsfelter mellem et før og et efter at arbejde med – ud over de allerede nævnte. Som Benjamins fortæller er ramt af 1. verdenskrig, således er nogle af 1980'ernes fortællere ramt af 2. verdenskrig og tilsvarende tab af meddelelighed. Samstemte kan grupperne blive, når den ufaglærte reflekterende arbejder kan se sin arbejdsmæssige

kunnen under en håndværksmæssig, kvalitativ fællesnævner med den faglærte og omvendt.

Arbejderfortællere, der spænder over agrare og urbane livskredse, peger tilbage på de omvandrendes fortælletradition på landet under de bofastes herredømme: “Den reale udstrækning af fortællingernes rige i dets hele historiske bredde er ikke tænkelig uden den inderligste samforståelse mellem disse to arkaiske typer” (II). Landarbejdere og for lidt besiddende husmænd samt deres koner og børn repræsenterer den ene grundtype af fortællere, den omvandrende. Bønderne, de bofaste, den anden. Hvor Benjamin kan forestille sig “den inderligste samforståelse” mellem de to grundtyper, fordi han holder sig til de besiddende, dér kaster de omvandrende besiddelsesløses fortællinger nedefra et uforsonligt kritisk lys over de bofastes livskreds. Ligeledes kan den faglærte, reflekterende arbejder se håndværkeren i dennes småborgerligt bornerte, individualistiske forståelsesformer, som modarbejder arbejderklassens kollektive interesser.

Men den form for social differentiering slører på den anden side set billedet af fortælleren, i hvis iagttagelse “sjæl, øje og hånd” er virksomme i ét og samme virke. Og netop i den skikkelse kan arbejderens møde sig selv som menneske. Fortælleren sammenføjer, hvad arbejdsdelingens hakkeorden tvedeler: det materielle, fysiske arbejde fra den skabende åndelige virksomhed, der kan høre både arbejde og fortællen til. I fortælleren, som Benjamin ser ham, sammenføjes alle væsentlige problemområder i menneskelivet, der senere er differentieret ud og lukket inde i specialisters særverden: religionens, moralens, litteraturens, historiens, psykologiens, filosofiens, kulturhistoriens.

Hvilken indvirkning håndværkets og dermed det længevarende arbejdes fortsatte svind i den industrielle produktionsmåde vil have på fortællerenes overlevelsese- og udviklingsmuligheder, kan man i 1990'erne endnu ikke vide. Håndværket som produktionsmåde er forsvindende. Håndværkeren overlever som reparatør. Industrien er i en udvikling, hvor de sidste rester af behov for håndværksmæssige

færdigheder bliver lagt ind i maskinernes tekniske indretninger. Arbejdets rytme ligger ikke længere i arbejderens krop, men i maskinen. Ikke nok hermed, i sin spidsudvikling er produktionsmåden på grænsen til at overflødiggøre levende arbejdere i produktionen. Den store arbejdsløshed under kapitalismen er et udtryk herfor. Svindet i meddelelig erfaring tager til. Mobiliteten øges i en takt, der ikke véd af hverken sogne- eller landegrænser. Den nødvendige stabilitet for genkendelighedens skyld nedbrydes af arbejdsløshed og accelererende forandringer i produktions- og forbrugssammenhænge. Når arbejdere ikke bliver bragt sammen i arbejde, hvordan skal fortælleren så udvikle sig?

Til det at være arbejder hører foruden arbejdspladsen de egne faglige og politiske organisationer som mulige tilholdssteder for kontinuitet og en kollektiv erfaringsdannelse. Spørgsmålet om at være omvandrede eller fastboende afhænger ikke alene af tilknytningen til arbejdspladsen, men også af arbejderorganisationerne.

Organisationerne kunne være centrum for den mundtlige traditionens videreudvikling, samtidig med at de er blevet arbejderklassens skriftbærende institutioner. Arbejdspladserne har været og er fortsat den mundtlige overleverings centrum. Organisationernes struktur konkretiserer kulturelt set, at arbejderklassen ikke er homogen, at den arbejdsmæssigt set er delt efter fag eller mangel på samme og efter køn, og at den politisk er splittet i modstridende traditioner. Fordi disse organisationer både er samlende og splittende, fordi de er udviklet i modstand mod en overmagt, der fortsat er herskende, og fordi de selv er under omformning eller nedbrydning, kan vi ikke sige andet, end at fortælleren i arbejderens skikkelse er truet af forsvinden, som Benjamin så det.

Naturbeherskelsen får mere og mere karakter af udpining og barbari i takt med en øget intensivering af arbejdet. Mennesket omgås ikke naturen med list, men med hovmod, der får frygten som følgesvend. Naturen udnyttes så hæmningsløst, at beherskelse slår over i sin modsætning: i selvødelæggelse. Således vender naturtvangen tilbage i en ændret skikkelse: som udtryk for menneskets ødelæg-

gelse af naturens iboende selvreguleringsystemer. Det fortællende menneske må atter ængstes, ikke for naturen, men på naturens vegne.

Fortællingen bliver mere og mere fortrængt af information. Foruden medierne er computere og deres netværk kommet til i det kor, der vil overdøve erfaringens stemme. Arbejderbevægelsens egne organisationer skynder i tiltagende grad selv på udviklingen af informationssamfundet, som man kalder det, og har selv i egne sammenhænge bidraget til, at meddelelig erfaring er blevet individualiseret og omdannet til information. Men den selv samme bevægelse har også bragt arbejdere sammen på en måde, så de har kunnet dele deres erfaringer med hinanden og i handling udvikle solidaritet. Modsætningsfyldt er billedet dog stadigvæk. Lokalt har dele af fagbevægelsen, som nævnt, været impliceret i fortælleprojekter.

Hvordan skal fortælleren træde frem i en produktion, hvor den tilmålte tid til enhver bevægelse bliver kortere og kortere? Hvordan komme til orde om det fjerne i tid og rum, når aktualitetspresset er så hårdt?

Med yderligere forkortelse af allerede kortvarige arbejdsformer følger yderligere svind i evighedstanken. Er det ikke et paradoks, at jo kortere bevægelser bliver i arbejdsprocesser, jo kortere afstanden mellem de skabende momenter bliver, desto mindre fatter bevidstheden dødens nærvær? Produktionsprocessen får evigheds karakter, og den enkelte arbejder indgår i det system så snært, at den egne naturforbundne livsrytme ikke får noget at skulle have sagt. Livstiden instrumentaliseres i moderniteten, og fortælleren viser, hvilke former for arbejds- og menneskekundskab der ikke er plads til i det moderne samfund. Hvor man ikke kender og vedkender sig fortælleren, kan man dér tale om et samfund, for så vidt det etymologisk set betyder 'de, der har fundet sammen'?

Når man møder fortælleren skikkelse i lønarbejderen i dag, kan man ikke se ham, hvis man kun kan se det kulturelt fremtrædende og herskende. Man ser ham som informant og ikke som fortæller, som håndens arbejder og ikke som intellektuel, som samfundsvæsen

og ikke også som naturvæsen. Man skal lære at se tegnene på den skikkelse, som samler disse forhold i sig, den gamle eller endnu ikke tilblevne verdens indkapslede spirer i den moderne: fortælleren i den mundtlige meddelelsesform. Man skal lære at skifte fokus for at kunne se mundtlighedens kultur under det skriftdominerede samfunds hegemoni. Og netop det arbejde gør Benjamin i "Fortælleren". Fordi det er med produktionsmåder som med episke meddelelsesformer, at de langsomt dør ud (VI), så har de gamle arbejderfortællere i dag del i den erfaringsverden, som Benjamin i 1936 ser som forsvindende. Og udvider man synskredsen til verden uden for Europa, ser man arbejdere stå ansigt til ansigt med det kulturchok, hvis bane Benjamins essay aftegner i vesteuropæisk historie.

Arbejderfortælleres erfaringsverden er forankret i arbejde, og derfor bliver det af afgørende betydning, at man som forsker kan sammentænke fortælling og arbejde. Men det er vanskeligt i et samfund, hvor arbejdsdelingen hersker og sætter skarpe skel mellem håndens og åndens arbejdere, mellem materielt og åndeligt virke. Benjamin giver et eksempel på, hvordan der kan tænkes og skrives hen over denne grænse.

Går man ind i fortællearbejdet i et samfund, der er domineret af den tomme og homogene tids norm, at "tid er penge", da er det vigtigt at forstå, at fortællingen og dens lytten følger helt andre tidsnormer end de herskende. For bevidst at kunne forholde sig til fortællingens tid må man som Benjamin kende sammenhængene mellem fortælleren og det længevarende arbejde, hvori også den lyttende gennem beretningens rytme sænkes ned.

I et samfund, der er domineret af meddelelsesformer, der søger information – og den tendens har været tiltagende siden 1936, da Benjamin skrev – høres i de offentlige rum erfaringens stemme knap som en hvisken. Man skal frem til det nederste lag i det kulturelle hegemoni for dér at finde erfaringens mundtlige meddelelsesformer, der er forankret i det arbejdende folk.

Hertil kommer som endnu en barriere, at det i dag er en udbredt opfattelse i de skriftbærende institutioner, at der ikke kan gøres erfa-

ringer. Benjamin spørger efter 1. verdenskrig: “Havde man ikke ved krigsslutningen bemærket, at folk kom forstummede fra slagmarken?” (I). De var ikke fattigere på erfaringer, men på “meddelelig erfaring” (I). I et billede udtrykker Benjamin, hvilket indre og ydre kaos 1. verdenskrig efterlod mennesket i:

En generation, der endnu havde kørt til skole med hestesporvogn, stod under den frie himmel i et landskab, hvori intet andet var forblevet uforandret end skyerne og under dem, i et kraftfelt af ødelæggende strømme og eksplosioner, den uanselige, skrøbelige menneskekrop. (I)

Som første verdenskrig slog mennesker med stumhed, således også anden verdenskrig, og Benjamins spørgsmål har vi haft med os i følgende form: Havde man ikke ved krigsslutningen bemærket, at folk kom forstummede fra kz-lejrene?

En af dem, der i 1990'erne fortalte sine erindringer til os, er Bjarne Christensen, der først kom til orde 40 til 50 år efter sin hjemkomst fra Dachau – og det på trods af, at de, som han fortæller, i lejren lovede hinanden, at når de kom hjem, ville de fortælle om det. I 1991 sagde han til os: “Har aldrig nogensinde talt om det, trods det at vi havde sagt, at det skulle alle folk have at vide” (Christensen, Bjarne J. nr. 02/123, s. 117). Da han kom hjem til Århus med de hvide busser, modtog familien ham. Moderen stod der: “Og så kiggede hun bare på mig, da jeg kom ind. Så siger hun: ‘Nå, der er du. Frikadellerne er snart færdige’, siger hun. Så var det ellers forbi med det” (op.cit. s. 47). Moderen forsøger at opretholde en normalitet netop i forstand af *mores*: skik og brug – som om krigen ikke havde været og forandret den moralske verden på en måde, “som man aldrig holdt for mulig” (Benjamin, I). Bjarne Christensen viser med den situation, at erfaringerne ikke kan komme til orde, fordi der ikke er nogen, der vil spørge og lytte og blive meddelagtige. Den fortvivlelse, der ligger heri, var fangerne i kz-lejren fælles om i drømme, fortæller den italienske kemiker og forfatter Primo

Levi i sine erindringer fra Auschwitz:

De drømte at de var vendt hjem, at de lidenskabeligt og lettede beskrev de lidelser de havde gennemgået, henvendte sig til en af deres kære, og at de ikke blev troet, ja at de ikke engang blev hørt. I den mest typiske (og grusomste) variant af denne drøm vendte den lyttende sig om og gik sin vej i tavshed. (Levi 1992, s. 7-8)

Når Benjamin skriver om den evne at udveksle erfaringer som en evne, “der forekom os uafhængelig” (I), udtrykker Primo Levi gennem sine erindringer og sit selvmord den yderste sandhed heri. Da han erfarer, at de unge ikke længere lytter til hans vidnesbyrd, kan han ikke længere se meningen med, at han skulle være blandt de overlevende fra dødslejren. Således synliggør han de lyttendes meddelagtighed i fortællingen, også når de tror at kunne holde sig udenfor.

Krigens konsekvenser, tab af meddelelighed, kan skærpe opmærksomheden over for, hvordan andre former for normalitet efter 2. verdenskrig kan installere sig i bevidstheden og slå erfaringer for munden. Velfærdssamfundet gør fattigdommens erfaringer tavse, ligesom byarbejderes kulturelle dominans kan forhindre, at landarbejderes erfaringer bliver meddelelige. Arbejderes kunstneriske og intellektuelle virksomhed kan falde uden for synsfeltet, fordi den samfundsmæssige arbejdsdeling lader den ligge i skyggen uden for skik og brug.

Spørgsmålet om fortællerens fremtid kompliceres: Når håndværket som læremester for den formende sans er forsvindende, næsten til det usynlige, hvorfra skal da erfaringen med det længevarende arbejde komme? Hvorfra skal tiden til at fortælle komme? Hvordan skal den langehvile kunne indfinde sig, som er forudsætningen for, at erfaringsmaterialet – indhentet gennem hukommelsen – kan udklækkes og blive omdannet til erindring om gjort erfaring? Hvordan skal arbejdere kunne vide råd for sig selv og hinanden, hvis de ikke arbejder under fælles tag? Og hvordan vil arbejderklassen varetage

sit behov for visdom? Arbejdere har i hverdagen brug for at vide råd, netop mens historien udspiller sig. Der skal træffes beslutninger, som er bestemmende for, hvordan arbejdsprocessen fortsætter eller afbrydes; deraf kan i yderste konsekvens arbejderes liv og død afhænge. At dele erfaringer og vide råd er i en arbejderkultur synonymt med solidaritet. Når langt de fleste arbejdere, der får mulighed for det, gerne vil fortælle, er det udtryk for, at de vil åbne sig for råd.

Men som solidaritetens net løsnes i mange ender, går der svind i erfaringens meddelelighed. Den proces kommer som den kunst at fortælle langvejs fra og nærmer sig sin ende. Endnu kan arbejdere berette om, hvad det vil sige at vide råd for sig selv og andre, og hvad det vil sige ikke at kunne. De kender endnu det net af arbejdsrelationer, hvori solidaritet og fortællen bliver knyttet. Hvad Benjamin siger om svindet i den kunst at fortælle, kan vi analogt sige om den kunst at udvikle solidaritet. Kunsten at fortælle er “kun et ledsagefænomen til sekulære historiske produktivkræfter, der lidt efter lidt har fjernet fortællingen helt fra den levende tales område og samtidig gør en ny skønhed følelig i det forsvindende” (IV). Overført på solidaritetens historie gælder det for beskueren og den lyttende – herunder for arbejderen selv – at udvikle en optik, som er kunstens og kærlighedens: nærhed gennem afstand. Hvad der førhen ikke kunne ses, fordi det var for nært på, det kan nu i sin forsvinden på en måde lettere ses, for så vidt man ikke i det forsvindende ser noget gammeldags, der er bedst tjent med at glide ud af verden, men derimod udvikler sansen for skønheden i det forsvindende som det, der skal reddes. Ansvar ligger hos hver den, der ved af og vedkender sig fortælleren og solidariteten.

Når arbejderklassen i produktionslivet er ved at miste betingelserne for sin egen kulturs sociale og intellektuelle udvikling, da må dens egne organisationer besinde sig på situationen – medmindre der er et sammenfald mellem solidaritetens svinden og de faglige og politiske organisationers isolation i bureaukratisk ophøjethed og fjernelse fra medlemmerne.

I essayets form bringer Benjamin fortælletraditionens ophav nær på gennem dens litterariserede former. I 1990'erne må vi som udforskere af mundtlighedens kultur gå gennem skriftlighedens for at kunne høre de mange anonyme stemmers brudte tradition.

Hvis arbejdere i Danmark vedkender sig deres egen mundtlige fortælletradition, ved de om en vej, hvorpå de ligestillet kan mødes med hinanden og med arbejdere fra de nykapitaliserede dele af verden og udveksle erfaringer. Forskudt i rum og tid deler de erfaringer.

Fortælling som virke

Omkring 2500 år tilbage hedder det: "Herodot fra Halikarnassos meddeler i det følgende resultaterne fra sin *forskning*, for at bevare, hvad mennesker har udrettet, fra glemsel og udslettelse" (Herodot 1968, s. 7). Efter Cicero blev den gængse betegnelse for den sondring, som Herodot mere end antyder, henholdsvis *historia*: "forskning", beretninger, og *res gestae*: "hvad mennesker har udrettet", begivenheder. Sondringen drejer sig ikke kun om begivenheder som den genstand, der søges bevaret i en vidensform (gr. *historia* er etymologisk beslægtet med da. *vide*; da. *vid* svarer til gr. *se*, jf. lat. *video*). Sondringen angår også et tidsforhold: begivenheders fortidighed ("hvad mennesker har udrettet"), beretningers nutidighed ("meddeler").

Moderne dansk sprogbrug tenderer mod at udviske disse forskelle: *res gestae er* (allerede) historie, uanset om de bliver genstand for *historia* eller ej. Således bliver også ordet *livshistorie* tvetydigt. Det kan betegne et levet liv eller endnu levende livs *historicitet*, dets forløb og foranderlighed. Men det kan også betegne beretningen om et bestemt liv: et *erindringsværk*. Det levede liv i sig selv og fortællingen om det kan ikke betragtes som ét og samme. De forholder sig til hinanden som uforarbejdet råstof til bearbejdet materiale. Blandt de såkaldt hermeneutiske antropologer er den opfattelse ikke ny. Men det analytiske arbejde er kun lige begyndt. Elizabeth Tonkin skriver: "Mundtlighed har sine genrer, præcis som skriftlig-

hed har det” (Tonkin 1992, s. 3). Lad være, at ordet *genrer*, normativt opfattet, kan indebære en litterarisering af mundtlige former – Tonkin peger selv herpå, når hun straks tilføjer, at “deres betingelser indbefatter omstændighederne ved mundtlighed” (ibid.). Det misvisende er ordene *præcis som*. Erindringsfortællingen er ikke et værk i litterær forstand, ikke noget definitivt afsluttet. Derimod er erindringsfortællingen et værk i dette ords etymologiske forstand: et arbejde, et virke. Som tolkende og dermed principielt uafsluttelig proces er erindringsværket et virke (*historia*) *i* og *med* livshistorien (*res gestae*).

Som fortælleren kan vise sig i skikkelse af en arbejder, således kan fortællingen, erindringsværket, være til stede i livshistorien (*res gestae*) og blive en fremtrædelsesform for denne (*historia*). I erindringsværket er fortælleren både den undersøgte og den undersøgende, både den fremstillede og den fremstillende. Således befinder fortælleren sig i en dobbeltteksponerende situation, hvori den egne historie (*res gestae*) kan tilegnes på andre præmisser, end den blev til på – nu som erfaring, læreproces (*historia*).

Det dobbeltteksponerende beror på en tidsmæssig afstand som betingelse for erindringens virke. Tiden går strukturelt anderledes gennem det levede liv end gennem det fortalte. Et menneskes liv følger en indispensabel kronologi fra barndom over ungdom og voksentid til alderdom og død. Fortælleren derimod har en anderledes form for bevægelighed mellem livshistoriens forskellige tidsrum. Fra sin fortælle tid, fx alderdommen, kan fortælleren flytte sin synsvinkel retrospektivt til barndommen, hente den frem fra dybet og gøre den nærværende i den aktuelle tid. Eller han kan – retrospektivt-prospektivt – bevæge sig gennem de enkelte efterfølgende livsfaser med barndommen *in mente*. Fortællere viser, hvad der kan muliggøre en sådan proces, og hvad der i givet fald skal tales op imod, for at det skulle kunne lade sig gøre. Dialektikken mellem den retrospektive og prospektive bevægelsesmodus omfatter det levede og endnu ikke levede liv. Jo yngre fortælleren er, desto større rækkevidde har prospektiviteten ind i nutids fremtid. Det retrospektive

og prospektive blik falder på et tidspunkt sammen i ét brændpunkt, i døden – tidens og fortællingens ophør i den enkeltes liv.

Hvor arbejderen i livet er bundet til sin egen krop, kan fortælleren skifte ham. “Jeg” kan i det ene øjeblik være pensionisten i fortælle-tid og i næste moment barnet på fem år i fortalt tid. Replikker kan falde fra barnet og i næste nu fra faderen, moderen eller naboen og nå de lyttendes øren gennem fortællerens kommentar og fortolkning. Alt afhængig af, hvilke relationer og forhold der skal belyses, vælger fortælleren sit udsigtspunkt.

Synsvinkelskiftene omfatter både tid, sted og personer. Hermed kompliceres yderligere udtrykket “livshistorie”. Arbejderen har én livshistorie, men fortælleren kan give stemme til mange. En fortæller kan arbejde med sin barndomshistorie som et kinesisk æskesystem, hvori fx faderens barndomshistorie ligger næsten skjult og heri endnu mere skjult farmoderens historie. Derved kan én fortællers livshistorie rumme tre generationers. Det forhold peger på, at fortællingen i sin indre struktur såvel som i sin reception er en ikke-individfikeret traderingsform. Den er mangetidig og flerstemmig.

Mellem undersøgelse og fremstilling

Fortælleren bevægelighed i tid og dermed også, hvad gælder steder og personer, leder over til endnu en plasticitet. Den kan skildres ved hjælp af Benjamins “Om historiens begreb” (Benjamin 1995, s. 69-77).

Ser man bort fra erindringsværkets mangetidige flerstemmighed, mimer man – som historisten hos Benjamin – det levede livs kronologi og adderer sig frem til en rekonstruktion af fortiden ved at føje kendsgerning til kendsgerning. Eller man kan som den autobiograferende kun se og høre ét individs angivelige historie. Den tankeform afsætter uomtalt en skygge, der skjuler den historiske socialitet, som den enkelte lever i og med, og som rækker ud over den enkeltes liv. I sin skildring af den historiske materialist giver Benjamin et perspektiv for den erindrende fortællers optimale position, der ophæver disse dikotomier.

Den historiske materialist møder historiens *hvad* i den tidligere omtalte konstellation: monaden. I Benjamins *hvordan* kan iagttages to modsatrettede bevægelser:

Den første gælder undersøgelsen (det destruktive arbejde), den anden fremstillingen (det konstruktive arbejde). Figurligt kan de to procedurer opstilles således:

FIG. 1

Undersøgelse:

historiens homogene forløb > sprængt ud i: en bestemt epoke > et bestemt liv > et livsværk > et bestemt værk.

Undersøgelsen er altså en stadig diminuerende procedure, en koncentrations- eller kontraktionsakt. Heroverfor står som en omvendning

FIG. 2

Fremstilling:

værket < livsværket < (et bestemt liv) < epoken < det hele historieforløb.

Fremstillingen bliver altså en stadig forstørrende procedure, en perspektivisk åbnende bevægelse.

Mødepunktet mellem de to procedurer er “værket”, undersøgelsens slutning, fremstillingens begyndelse. Fremstillingen er en kritisk konstruktionsakt, en gentaget proces, hvori noget bliver “opbevaret og ophævet”, men synteseløst. (F. Harrits 1995a, s. 86 – 87)

Væsentligt i denne model for undersøgelse og fremstilling er, at “et bestemt liv”, der i begge figurer står i midten, eksponeres dobbelt: dels i forhold til en epoke, dvs. et skel i tiden, der er større, end det enkelte menneskeliv betegner, dels i forhold til en formning af livet

som livsværk og som et bestemt værk. Det er en præcis bestemmelse af arbejderfortællerens position, for så vidt man gør nogle konkretiserende tilføjelser.

For det første nævner Benjamin ikke klasserelationen, men den inddrages her, fordi konkretionsniveauet er fortælleren i arbejderens skikkelse, der har klassen som sin histories kollektive perspektiv.

For det andet betyder “værket” hos Benjamin et skriftligt værk, der i kraft af skriftligheden har en afsluttet karakter. Fortællingen derimod er uafsluttet som værk, så længe den fortællende lever. Mellem liv og fortælling er der en forbundethed, som udelukker værkets selvstændiggørelse før det tidspunkt, hvor det som det eneste bliver tilbage. Og netop da er det væsentligt at huske på, at fortællingen som værk ikke kan analyseres isoleret fra de nævnte sammenhænge. Erindringsfortællingen kan ikke som et kunstværk udskilles fra det levede liv. Den livshistorie, som lader fortælleren træde frem og skabe sit erindringsværk, tager ham igen tilbage. Således beriges det levende livs historie af fortællingen, det levende menneske af fortælleren. Den, ikke kunst, men kunnen at fortælle kaster i sin mangel på udskilthed fra det levede liv et særligt lys på dette. Udruger den livshistoriske fortælling ikke “erfaringens æg” (Benjamin 1993, VIII), en virksom og virkende kunnen? Er et spørgsmål som dette gammeldags og dermed selvsagt ikke i kurs, eller hører det et menneskeligt liv til, som ikke kan finde rum i det borgerlige samfunds selvforståelse?

For det tredje: hvor “livsværket” hos Benjamin står som udtryk for et helt livs forfattervirksomhed, dér kan det i vores sammenhænge betyde den mundtlige fortælletradition. Den enkelte fortællers livsværk udgøres af hans forbundethed med og bidrag til denne tradition. Den enkelte erindring udtrykker ét bestemt virke, ét bestemt værk ud fra og ind i denne tradition. “Livsværk” får da et kollektivt indhold, hvilket har den rigtighed, at én arbejder ikke kan være lønarbejder – lønarbejde er netop et epokalt vilkår for en klasse. Tilsvarende kan “ét bestemt værk” ikke forstås som blot én erindring.

De erkendelser, der ligger i Benjamins begreb om historien viser, hvordan man kan overskride en biografisk forståelse af arbejderes livshistorier i såvel levet som fortalt forstand.

Men hvordan komme fra den biografiske til den sociobiografiske synsvinkel? Billedligt talt må det ske ved overblænding, således at man netop ikke kommer fra det ene perspektiv til det andet, men ser det biografiske gennem det sociografiske og omvendt. Om denne overblænding kan finde sted, beror på historiens karakter og på, i hvilken skikkelse fortælleren træder frem.

Benjamins metodologiske overvejelser var ikke tænkt som vejen til en systematik, men en kaleidoskopisk optik. Således også i denne afhandling.

OM ERINDRING OG BERETTENDE

Erindringens tidslighed

Erindring skal i det følgende ikke referere til erindringen som litterær genre, men til selve dén intellektuelle proces at erindre. Udtrykket “intellektuel proces” står her ikke i modsætning til intuitive, følelsesmæssige og sociale funktioner. Der arbejdes her ud fra en åben intelligensopfattelse, der knytter intelligensformer til alle kroppens sanser (Harrits 1995, s. 163-165). Erindringen omfatter på reflekteret niveau potentielt dem alle. Erindringsfortællingen er, som den tyske pædagog Werner Loch udtrykker det, “selvrefleksionens grundform” (Loch 1979, s. 142).

At bestemme den berettendes forhold til historien som erindring og ikke slet og ret hukommelse, indebærer, at man kan beskrive fortællingen som intellektuelt arbejde af en skabende karakter. Under erindringens synsvinkel bliver alle tidsdimensioner i mennesket levende:

For du er ikke et produkt af dagen i dag, men af alle de dage du har levet. Du bærer din fortid med dig, og ikke bare *din* fortid, men alle de mennesker du har kendt deres fortid, alle de bøger du har læst, alle de malerier du har betragtet, al den musik du har hørt. Du er gjort af fortid, og derfor er det med hukommelsen, erindringerne, dine følelser, at du gør ting – holder af, elsker, drømmer. (Saramago 1991)

Erindringen er et historisk fænomen, en proces af uafsluttet karakter. Beskadiges eller tabes erindringsevnen ikke ved ulykker, sygdomme eller aldring, er dens virksomhed potentielt lige så langvarig som det liv, den søger at omfatte. Så længe det ikke er forbi, kan erindringsaktiviteten være ved under mange former: opsøgt eller spontant, støttende sig til materielle fænomener eller som en immateriel proces, som noget, der fortælles, skrives eller udtalt forbliver i den erindrende selv. Og det er en evne, der snarere øges med alderen end aftager. Hvad barnet husker, erindrer den gamle.

Erindringens dynamik viser sig primært ved den tidslige kompleksitet, der netop kendetegner det virksomt historiske eller det historisk virksomme. Den har litteraturforskningen begreber for, idet man skelner mellem *fortælle tid* og *fortalt tid*. Fortælle tiden er den tid, *hvor* noget erindres, berettes, reflekteres, fortolkes, overleveres. Modsat er den fortalte tid den tid eller de tider, *hvorom* erindring, beretning, refleksion og fortolkning drejer sig. Fortælle tiden peger på et *nu* og *her*, den fortalte tid viser hen til *dengang* og *der*. Grammatisk bæres denne dobbelthed oppe af især verberne og deres tempus: fortælle tid er nutid eller førnutid, fortalt tid derimod datid, førdatid eller aktualiserende brug af nutid, såkaldt historisk præsens. Bevægelsen mellem fortælle tid og fortalt tid er just tankens mulige veje.

En række særegne verber – jeg *husker*, *erindrer*, *mindes* osv. – tilkendegiver straks en retrospektiv bevægelse fra fortælle tid til fortalt tid. Omvendt kan andre verber – jeg *tror*, *tænker*, *synes* – aftegne en prospektiv bevægelse fra fortalt tid til fortælle tid. I erindringsprocessen er bevægelserne *mellem* de to tidsformer det spændingsfelt, *hvor* noget genfremkaldt ikke alene genoplives og genopleves, men potentielt også tilkendes ændret eller ny betydning. I den forstand er erindringsprocessen en *revision*: både gensyn og efterprøvelse.

Denne dobbelte tidsdimension betegner erindringens optimale arbejdsbetingelser, fordi den henter sin kraft ved at bringe det nære på afstand og det fjerne, det, der var, nærmere på. Herunder kan

man forstå barndommens betydning for fortællingens karakter af erindring, for “Barndommens Land kan der ikke valfartes til, det hører som Atlantis til Landene, der er gaaet under” (Jensen 1946, bd. II, s. 7). Kun erindringen kan skabende hæve barndommen op i sprogets skikkelse. Når erindringen bringer episoder fra fortiden ind i fortælle tidens nutid, opstår en konstellation mellem fortid og nutid, som er refleksionens mulige position. Således fremtræder fortid og nutid ikke som isolerede elementer, men får en processuel karakter, hvor nutid reflekterer fortids fremtid og fremtids fortid.

Lad fortælle tiden, skrivende stund, den tid, hvori noget berettes, være en dag eller nogle timer i fx året 1997. Fortælle tiden er da langsomt fremadskridende fra et givet tidspunkt. Lad så den erindrendes selvoplevede tid begynde fx året 1916 og via det overlevede række ned i forrige århundrede. Den fortalte tid får da tydeligvis et anderledes tempo end fortælle tiden, bliver en sammentrukket, selektiv tidslighed, en række koncentrat, hvori og hvorimellem meget er udeladt.

Man kan tænke sig en erindringsproces som en fortløbende kronologi, begyndende fx år 1916 og fortsat i en stadig, ubrudt tilnærmelse til år 1997. Den tankegang retter sig efter kronometeret og kalenderen. Men sådan kan erindringen ikke arbejde, hverken som den jævnlige melder sig, eller som den på opfordring udformes. Tværtimod at bevæge sig lineært forløber erindringsprocessen springende, i en opbrudt, uforudsigelig, associativ tidsorden. Erindringsprocessens spring består ikke kun i en vekslen mellem fortælle tid og fortalt tid, men også i spring mellem faser i den fortalte tid, hvis trin dannes, fordi fortiden løses og sammenstillinger opstår mellem fortid og fortids fremtid.

Imidlertid er erindringsprocessens tidslighed endnu mere kompliceret. Selvfølgelig kan den erindrende forholde sig nostalgisk til fortiden, fortabe sig i minderne, som det ikke uden en vis kritisk biklang hedder. Men det meste erindringsarbejde rækker ud over spændingsfeltet mellem *dengang* og *der, nu* og *her*. Ofte vil dette arbejde have eller få karakter ikke udelukkende af virkelighedssan-

sens konstaterende: “det er, som det er”, men af mulighedssansens: “det kunne sandsynligvis også være anderledes”. Som Robert Musil udtrykker det: “*Findes der virkelighedssans, må der også findes mulighedssans*” (Musil 1995, s. 20). Således set er erindringsprocessen ikke kun en dialektik mellem fortid og nutid, men en dialektik, der tillige prøvende eller ængstende forhører sig om det uvisse, fremtiden – i en spørgen efter et *siden* og *hvorhen*.

Enhver kan vide noget om, hvad der sætter en erindringsproces i gang. Ofte er den sanseligt katalyseret. Et syn af noget kan fremmane et indre gensyn, et efterbillede kan melde sig for det indre øje. Noget tilsvarende gælder for hørelsen, lugtesansen og følesansen. Vigtigt at lægge mærke til er det imidlertid også, at erindrungen vækkes ved pludselige brud, holdes vågen af noget modsigelsesfuldt eller traumatisk, af konflikter mellem noget på én gang oplevet og dog tabuiseret. Ligesom erfaringsdannelsen synes erindringsprocessen at afhænge af kontraster, hvad enten de er erkendte eller virksomme i det tilsidesatte og fortrængte.

I erindringsprocessen er intet enkelt: det erindrende jeg er spændt ud mod faser af det erindrede jeg. De erindrede mennesker, de erindrede forhold i samfund og natur melder sig, både som de var dengang og i deres forandrede og foranderlige skikkelser. Dermed stilles den erindrende atter og atter på den fortolkningsopgave, som er erindrungen iboende, medmindre den er stivnet i afgjortheder. Erindring udtrykker refleksive og selvrefleksive processer. Det erindrende, fortællende jeg er bifrontisk dialogisk.

Erindring og hukommelse er ikke identiske, hvad der viser sig i deres forskellige forhold til glemsel. Man kan midlertidigt eller vedvarende have glemt noget, man på et givet tidspunkt huskede. Eller man kan huske, komme i tanker om noget glemt. Derimod giver det under normale omstændigheder ingen mening at sige, at man har glemt noget erindret. Hukommelsen kan sammenlignes med et lager, der snart, snart ikke viser sig leveringsdygtigt, alt efter hvilke signaler det modtager. Erindrungen derimod må lignedes ved en krystallisationsproces. Den er selektiv, og i den indgår en vis glem-

sel, udeladelser, sammentrækninger, forskydninger. Som Søren Kierkegaard skriver: erindringen vinder “ved at tabe Hukommelsens Vandpartikler” (Kierkegaard 1963, bd. 7, s. 24). Set i forhold til en tidslinje bevæger hukommelsen sig horisontalt, mens erindringen arbejder vertikalt. Man kan illustrere erindringens tidslighed ved at folde en ligesidet trekant om sin højde, der har erindringen som øverste vinkel, c. Vinklen a og b betegner henholdsvis fortælle tid og fortalt tid, nutid og fortid. I og med foldningen falder de sammen i ét punkt, i én tid: erindringens, som da med Michel Serres begreb kan betegnes “foldet tid” (Serres 1995, s. 59-62). Det er et andet udtryk for, at liv og fortælling er sammenfaldende.

Ord som *minde*, *ihukommelse* har et slægtskab med *erindring*. De handler alle om noget, der ligger eller er lagt en på sinde, om besindelse, om noget inderligt, åndeligt virksomt (for *minde* jf. eng. *mind*; *hu* er tilsvarende nordisk for *sind*). Det, der ligger en på sinde, er – dunkelt eller klart – produceret af betydning og selv betydningsproducerende. I dén henseende er erindring mere beslægtet med fantasiens og drømmens strukturerende principper end med hukommelsen.

Fra denne fænomenologiske beskrivelse af erindringsprocessen til spørgsmålet om dens pålidelighed. At noget misvisende er på færde i dette spørgsmål, kan let demonstreres. I en given situation kan man med rette sige: Du husker forkert. Men med hvilken ret skulle nogen nogen kunne sige: Du erindrer forkert?

Man kan med Ronald J. Grele sige, at det spørgsmål er falsk, som den regelret kildekritiske, empiristiske historiker stiller til erindringens pålidelighed og statistisk videnskabelige anvendelighed (Grele 1980, s. 147). Grele gør op med, at de afgørende problemer skulle være knyttet til verifikation af enkelte informationer af statistisk karakter.

Man kan imidlertid også svare denne historiker anderledes og hævde, at han går fejl af erindringens tidslige sammensathed og dermed af dens karakter af fortolkning og orienterende, hensigtsbestemt betydningsproduktion. Den strengt kildekritiske historiker

spørger ikke til erindringen, men efterprøver hukommelsen om den fortalte tid og reducerer dermed den erindrende til informant. Erfaringshistorikere – og som sådanne forstår vi os selv – spørger derimod til spændingen mellem fortalt tid og fortælle tid. Man kunne forledes til en dikotom tankegang og holde den sidste for den væsentligste. Men der bliver brug for en tredje tidskategori til at gribe *forholdet* mellem de to tider: den, hvori fortællerens erindring og erfaringsdannelse virker sammen i et momentant nærvær: erindrings tid. Kildekritikeren forholder sig til spørgsmålet om fakticitet eller ej – beretningens hvad, hvor og hvem. Erfaringshistorikeren står atter og atter med spørgsmål, der rækker ud over fakticiteten: spørgsmål om det, der kunne eller burde have været anderledes, og om det, der kan og bør blive anderledes. Og de spørgsmål bærer i sig et *hvordan* og *hvorfor*. Af den grund er det ikke mærkeligt, om de to historikere ikke deler, ikke *kan* dele sandhedskriterier. Kildekritikerens kriterium er positivistisk i den enkle forstand, at det drejer sig om, hvorvidt noget – positivt og faktisk – var tilfældet, sådan og sådan, der og da. Erfaringshistorikeren må medtænke det mulige, der som et negativt kan virke formende i et her og nu.

Hermed kommer erfaringshistorikeren i en situation, der er ikke identisk, men beslægtet med den, hvori hermeneutikeren befinder sig over for et kunstværk. Hermeneutikeren kan ikke sætte nogen sandhed på en afgørlig prøve, men må spørge efter sandhedsværdien i værket: dets formende, betydningsdannende udsagnskraft, dets modsigelsesfulde overskridelse af den blotte fakticitet. Ikke, at de arbejdererindringer, vi har lært at kende, er kunstværker, eller at de berettende skulle være kunstnere i dette samfunds eksklusive forstand. I kraft af erindringsaktiviteten som et formende arbejde eller i det mindste forsøg herpå får arbejdererindringer imidlertid et æstetisk aspekt, som ikke må overses, men respekteres. Herom skriver Martine Burgos med rette i en i øvrigt problematisk artikel:

De forskere, der i årevis har samlet biografisk materiale, har først og fremmest været optaget af det informative og dokumentariske

aspekt og har i høj grad undervurderet evnen hos de jævne mennesker, som de har udspurgt, til at organisere deres beretning på en måde, der har betydning. (Burgos 1988, s. 46)

At henholde sig til en kunnen er at ytre sig som et personligt jeg, der har mulighed for at tale op imod verden, som den ér, uden skelen til forudfattede meninger og konventioner om, “hvordan man gør”, men med en tillid til, at det egne sprog og de egne erfaringer kan bære. Hvis den mulighed ikke gribes, taler man som et ekko af verden, som den ér. Den samfundsmæssige logik kan imidlertid slå igennem i samme grad, som den erindrende har internaliseret disse konventionaliserede tankeformer; da er beretteren måske ikke længere fortæller, men snarere informant, fordi historien opløses i kendsgerninger, der ikke indebærer forklaringsbehov.

Henholder man sig til kunnen, hengiver man sig til en proces, hvis resultat ingen kender på forhånd. Heri ligger naiviteten, tilliden til egen formåen. Når netop arbejdere i så udpræget grad har den indstilling, kan det hænge sammen med, at det er den holdning, de er vant til fra det konkrete arbejde i produktionen, og som de overfører til fortællesituationen. De kender i arbejdet med fx jernet, at der går en proces forud for resultatet, og det er processen, det kommer an på. I løbet af processen vil jernet forandre sig, gøre modstand. Da gælder det for arbejderen om at følge forandringerne og sætte ind med sin kyndighed og tålmodighed i rette øjeblik, om resultatet skal blive brugbart.

Fortællingen som kunnen grænser på flere måder op til eventyret eller det eventyrlige. I kunstværket accepterer man formidling af noget unikt til noget unikt. I erindringsfortællingen forholder fortælleren sig til de generaliserbare forhold på en unik måde. Måske den livshistoriske erindringsfortælling er en særlig kilde hertil, fordi den ikke som samfundsvidenskaberne gør mennesker op i kategorier, der er samfundets, mens den på den anden side heller ikke retoucherer de samfundsgivne forhold bort til fordel for en ensidig æstetiserende optik, der ofte er fremherskende i forståelsen af kunst og litteratur.

Fortællevirksomhedens undtagelseskarakter konkretiserer de generaliserbare forholds magt over det unikke, lønarbejdets generelle formning af det unikke i det enkelte menneske. *Unik* er her ikke brugt som en eksklusiv æstetisk kategori, men som et erfaringsbegreb, der *også* omfatter det æstetiske. Det er ej heller tænkt idealtypisk, for som Georg Simmel skriver: “Vi er alle fragmenter, ikke kun af en social type, ikke kun af en sjælelig type, der kan betegnes med almene begreber, men samtidig af den type, som kun vi selv er” (Slagmark (1990), s. 33).

Erindring, erfaring og erkendelse

Når Walter Benjamins historiesyn i denne sammenhæng forekommer givende, skyldes det, at Benjamin funderer sit historiebegreb i en bestemt forståelse af erindringen.

Under inspiration af især Marcel Proust og Henri Bergson sondrer Benjamin mellem den vilkårlige og den uvilkårlige erindring. Betragtet som processer er disse to erindringsformer vidt forskellige. Den vilkårlige erindrings arbejds måde er opsøgende, tilrettelæggende, redigerende, den udøver en overlagt og hensigtsbestemt aktivitet. Modsat er den uvilkårlige erindring uopsøgt, pludselig og kortvarig. Genkommende sprogformer vidner om denne forskel. Således kan den vilkårligt erindrende fx sige: “Nu jeg tænker over det, så ...”. Derimod kommer den uvilkårlige erindring til udtryk i vendinger som: “Jeg mindes”, “Det falder mig ind”, “Det slår mig (som et lyn)” eller med en sigende gammel vending: “Det rinder mig i hu”.

Er man opmærksom på denne forskel, ser man den vilkårligt erindrende som aktiv (“jeg tænker”), den uvilkårligt erindrende derimod som passivt modtagende (“det slår, falder, rinder mig”). De to erindringsformer placerer personen i henholdsvis nominativ og dativ – dativ forstået som den kasus, hvori man bliver noget givet.

Mens den vilkårlige erindring er gentagelig, lader sig reproducere i varierede skikkelser, er den uvilkårlige erindring ugentagelig, uden for viljens herredømme. De to erindringsformer forholder sig

til hinanden som minde til mindelse (eventuelt påmindelse).

Også hvad angår tid, er de to erindringsformer forskellige. Den, der fx siger: “Nu jeg tænker over det” eller “jeg husker” eller “som jeg nu forstår det”, markerer allerede dermed en afstand mellem fortælle tid og fortalt tid – en afstand, der har muliggjort fortolkning og omfortolkning. I den uvilkårlige erindring sker der derimod en sammentrækning af de to tidsaspekter: *dengang* og *der* er med ét til stede *her* og *nu* i en aktualisering. Benjamin ser hos Proust på enestående måde dette evighedens øjeblik slynget sammen af “modsetningen mellem erindringen og ældelsesprocessen [...] Det er la mémoire involontaire’s værk, den foryngende kraft, der er den ubønhørlige ældelse voksen”. Her lades tiden op “med den højeste ånds-nærværelse” for dermed at sættes i stå, og hvad der toner frem for de indre sanser, er en “dialektik i stilstand” (Benjamin 1996, s. 81).

Denne sondring er så væsentlig for Benjamin, fordi han betragter den vilkårlige erindring med skepsis, mens han modsat ser den uvilkårlige erindring som et “sandhedspan” (F. Harrits 1995a, s. 82). I den uvilkårlige erindring melder sig nemlig det tilsidesatte og fortrængte.

Det turde være denne sondring, der ligger til grund for Benjamins skelnen mellem historien som kontinuum og diskontinuum, mellem sejrherrenes (det sejrendes) historieskrivning som konformismens tradition og de undertryktes (det undertryktes) som en stadig brudt tradition.

Distinktionen mellem vilkårlig og uvilkårlig erindring problematiseres i den form for erindringsfortælling, som vores arbejde indebærer. Den livshistoriske fortælling hører i sin helhed ikke hverdagslivet til, men har sine særligt arrangerede sammenhænge, og man forbereder sig til at skulle fortælle. Derfor får de vilkårlige erindringer præference. Men det udelukker ikke, at uvilkårlige erindringer kan melde sig både under forberedelsen og i fortællesituationen. Muligheden for, at de kan komme til orde, kan øges med bevidstheden om deres eksistens. De uvilkårlige erindringer hører en verden til, “hvor erindringens momenter ikke længere enkeltvis,

som billeder, men billedløst og amorft, ubestemt og vægtigt, giver os underretning om en helhed, på samme måde som nettets tyngde giver fiskeren besked om hans fangst” (Benjamin 1996, s. 84-85). Derfor bliver det i fortællesammenhængen et vigtigt arbejde at lytte til tavsheden og til de synsbilleder, der har et gådefuldt drag i sig.

Som nævnt ser Benjamin med skepsis på de vilkårlige erindringer. Men den vurdering må relativeres af to forhold: For det første er arbejderes erindringer bærere af en udgrænset andethed på grund af den samfundsmæssige klasse- og arbejdsdeling. For det andet kan erindringsfortælling som åndelig virksomhed give arbejdere adgang til en autodidaktik, hvorigennem de kan frigøre egne intellektuelle ressourcer og dermed bryde med mange former for selvunderkendelse og tilsidesættelse af egne intellektuelle kræfter. At fortælle sine erindringer er selv en refleksion og i sig selv en erfaring. Erindringen er den proces, der bringer erfaringsmaterialet frem og reflekterer det.

Benjamins syn på de vilkårlige erindringer hænger også sammen med hans erfaringsbegreb og mangel på tillid til en episk erfaring i nutiden. Den form for meddelelighed har indtil videre et grundlag blandt arbejdere, fordi de har en horisont for deres erfaringer, der er kollektiv i og med deres lønafhengige livssammenhænge. Også i den tilrettelagte erindringsfortælling kan håbet om menneskenes ligestillethed med hinanden og med naturen tegne sig i modlyset fra kritikken af de faktiske forhold. Hermed være ikke sagt, at uvilkårlige erindringer ikke kan give en dybde, som kan forurolige på en vedvarende måde, som kun det gådefulde kan.

Mellem den vilkårlige og den uvilkårlige erindring består der et ulige styrkeforhold. Den vilkårlige erindring kan tilpasses og bliver tilpasset til det hegemoni, der råder over de undertrykte og over det, der gør sig gældende mellem de undertrykte indbyrdes. Derfor kan den vilkårlige erindring også blive hjemsted for internaliserede tabuer. Herimod øver den uvilkårlige erindring modstand: Den vil intet glemme, intet lade uomtalt, den vil gøre alt “citérbart”, hvad der først kan blive muligt for den befriede menneskehed – den menne-

skehed, der ikke mere er underlagt nogen samfundstvang, og som har forsonet sig med naturen. Herredømmeforhold forsvinder ikke af sig selv. Som César Vallejo lader sin helt sige til sin forfatter i en roman fra 1931 på de undertrykte peruvianske landarbejderes vegne:

‘Der er kun ét, som I, de intellektuelle, kan gøre for de fattige landarbejdere, hvis I virkelig vil hjælpe os: gør det, vi siger I skal, hør på os, adlyd vore anvisninger og vore interesser. Det er alt. Det er den eneste måde, vi kan tale med hinanden på, i hvert fald i dag. Senere kan vi så se. Så vil vi få det som brødre med hinanden. Men i dag må I vælge. Vælg så!’ (Valejo 1989, s. 112)

Forudsætning for erfaring er erindring – om vilkårlig eller uvilkårlig. Når Benjamin må konstatere, at erfaringen er faldet i kurs, indebærer denne konstatering da også samtidig, at erindringens betydning samfundsmæssigt og kulturelt er svækket. Benjamin diagnosticerer et erfaringsfald, som han reflekterer som erfaring. Det er ikke muligt her at udrede hans erfarings- og erkendelsesbegrebers teoretiske og gennem forfatterskabet forandrede implikationer. Her vil begrebernes indhold blot blive skitseret, idet de vil blive kommenteret i forhold til arbejderes livshistoriske erindringer.

Benjamin ser i erfaringsbegrebet et udtryk for gentagelse, der implicerer en konstruktion og ikke en rekonstruktion af historien. *Jetztzeit*, NUtidens flerdimensionalitet, skal udforskes,

[f]ordi en sådan udforskning kan slå om i et erindringsbillede og dermed i en erfaringsmulighed: i en gentagelse af en dimension ved fortiden, som vi ikke allerede *har* levet, men som ligger som et spor af mulighed i vor erindring. (Jørgensen 1990, s. 67)

Jetztzeit er en tærskelerfaring, “hvor fortid og fremtid øjeblikkeligt skyder sig ind i og perspektiverer hinanden” (op.cit. s. 19). En sådan situation rummer mulighed for erfaring af “uerfarbar” værdi,

som Benjamin mener også erkendelsesteorien skal orientere sig imod.

Sproget lærer en at sondre mellem det at *få* erfaringer og *gøre* erfaringer. I det første tilfælde er den erfarende i en modtagende position, der kræver sin form for koncentreret modtagelighed. I det andet tilfælde bearbejder den erfarende aktivt det givne. I den forstand kan man skelne mellem erfaringsmateriale og erfaringsdannelse. Mellem disse to erfaringsformer ligger der et refleksionsarbejde, som omsætter en potentiel proces til en aktuel. Til erfaringsmateriale svarer oplevelse. At opleve vil sige at leve, til og når noget indtræffer. Det drejer sig om en hændelse eller tildragelse, man er vidne til. Men først den gennemvandringsproces, som reflekterer oplevelsen, kan gøre den til erfaring. Ordets etymologi siger det, idet *erfare* er beslægtet med tysk *erfahren*: 'gå igennem'.

Med erindringen har erfaringsdannelsen det til fælles, at den opbevarer noget fortidigt og kan gøre dette virksomt i det aktuelle. Således kan den erindringsbaserede erfaringsdannelse indebære forandringer i adfærd, praksis og forståelsesformer – ændringer af såvel erfaringsobjekt som subjekt.

Udtrykket *at komme til erkendelse* betegner mere end det at komme til indsigt i givne sammenhænge, få viden. Det udtrykker samtidig en erfaring af sig selv som kundskabende subjekt. Erkendelse indebærer således en dobbeltrefleksion i forhold til erfaringsdannelsen; erfaringsdannelsen kan føres igennem til erkendelse, hvis erfaringsprocessen forandrende reflekterer erfaringsobjekt og subjekt og desuden reflekterer denne processammenhæng mellem objekt og subjekt.

I erindringsprocessen kan noget være utilgængeligt, foreløbigt eller vedvarende bortcensureret. Også erfaringsdannelsen kan blive ramt af blokeringer, nemlig hvor fremherskende opfattelser lukker døren til den egne erfaring. Eller erfaringsdannelsen kan blive hjemstøgt af en parallelbevidsthed, der forhindrer erkendelse af modsigelsen mellem, hvad der udefra gøres gældende, og hvad der indefra trænger sig på som gyldigt. Når de to opfattelser således lig-

ger på hver deres spor, kan de ikke støde sammen, så erkendelsens lys kan opstå.

At opøve sin erindringsevne, at fortælle sine erindringer, videregive sine erfaringer og søge at ytre sine erkendelser er potentielt en frigørende selvvirksomhed, en emancipatorisk autodidaktik, der forandrer subjektet og det, som subjektet inddrager i sin erindring og bearbejder til erfaring og erkendelse.

De berettendes forskelligheder

Under vores arbejde i marken har vi til stadighed søgt kriterier, der kunne være differentieringsdygtige i forhold til de berettendes forskelligartethed. Først tilegnelsen af Benjamins forståelse af fortælleren og historien og videre arbejde med erindringens, erfaringens og erkendelsens problematik har gjort det muligt at kvalificere de sondringer, som aftegner sig i følgende skema:

De berettende:

1. Informanten
2. Fortælleren
 - a. Den stofligt bundne
 - b. Den reflekterende
3. Debattøren

Ad De berettende. – Når *de berettende* er fællesbetegnelse, skyldes det, at netop dette ord indeholder såvel betydningen ‘meddelelse’ som ‘fortælling’. “Beretning” rækker semantisk set både ind i fortællingens og informationens betydningsverden. Ifølge ODS spænder ordet både over ‘meddelelse, fortælling’ og over ‘tjenstlig, pligt-mæssig, fagmæssig olg. redegørelse’. Denne dobbelthed skiller sig netop ud i ‘fortæller’ og ‘informant’. Således tilkendegiver fællesbetegnelsen, at der ikke er tale om dikotome modsætninger mellem “fortæller” og “informant”, men om modsætninger, der inkluderer hinanden, idet de dog udelukker hinandens samtidige forekomst.

Ad 1. Informanten. – I informantens skikkelse er den berettende ikke erindrende, men udelukkende huskende, hvad enten det nu skyldes, at han selv ikke er indstillet på at erindre, eller at de spørgende gennem deres adfærd lægger hindringer i vejen herfor eller direkte forhindrer det. Henvendelserne rettes da til den berettendes hukommelse forstået som et lager af mulige oplysninger, der dernæst kan veri- eller falsificeres og eventuelt indgå i summariske eller statistiske opgørelser. Intervieweren er den udspørgende, der forfølger sit formål: at få informationer. Antropologer og etnologer bruger udtrykket “feltarbejde” om deres arbejdsmetode. De krigeriske allusioner: at drage i felten og informere sig om fjendens bevægelser, kan man ikke overhøre, om end de trækker forholdet vel skarpt op.

Informanten har tendens til at berette forundringsløst, brudløst og i den forstand konventionaliseret. Tidsrummet er éndimensionalt: fortid er fortid, som man afsluttet har lagt bag sig. Informanten går tilbage til barndommen, ikke ned i den, og afstanden mellem fortælle tid og fortalt tid bruges ikke til at opdage årsager til forundring og eftertanke.

Fortælleren indtager en kritisk position til denne opfattelse af informanten og feltarbejdet.

Ad 2. Fortælleren. – I skikkelse af fortæller er den berettende selv-virksom, og hans fortælling sigter mod den optimale udfoldelse af hans erindringer og erfaringer, mens de lyttende forholder sig situationelt lyttende-spørgende.

Sansen for processer og de dermed forbundne forandringer er fortællerens ferment. Selv om arbejdet samfundsmæssigt set i dag ikke er håndværksmæssigt, har arbejdet endnu grundlæggende karakter af proces og forandring.

Ad 2 a. Den stoffligt bundne fortæller. – Den stoffligt bundne fortæller er den skikkelse, hvori den berettende fremlægger sine erindringer og erfaringer i en sansekongret form, der i det væsentlige end-

nu udelukkende er underlagt den elementære form for refleksion, som er givet i og med brydningsforholdet mellem *dengang* og *nu*. Denne fortæller kan i sin fremstillingsmåde være at ligne ved den naive maler. Etymologisk afledes *naiv* af *nasci*, fødes. Der fortælles med tålmodig sans for de mindste detaljers betydning i en sprogligt bårn billeddannelse. Forundringsevnen er for denne fortæller den elementære drivkraft, som ubesværet omfatter livets tilblivelse og døden. Beretningen holdes fri af forklaringer, eller de tilføjes efterlods, fordi fortællingen både for fortælleren og de lyttende appellerer til forklaringsbehov og spørgelyst ligesom til de lyttendes indlevelsessevne.

Ad 2 b. Den reflekterende fortæller. – Denne fortæller er også stoffligt *forbundet*, men ikke bundet til sine sansninger og oplevelser, idet de bruges som materiale for tankens videre arbejde. I skikkelse af den reflekterende fortæller har den berettende udført eller udfører på stedet det refleksionsarbejde, der omsætter erindringens og erfaringens materiale til erfaringsdannelse og erkendelse. Den reflekterende fortæller reflekterer det, han har oplevet og oplever, og tænker sig selv med som oplevende og tænkende. Denne skikkelse omfatter i sin erindring alle niveauer fra oplevelse til erfaringsdannelse og erkendelse. Som arbejder ser han sig selv i sine livshistoriske erfaringsammenhænge med familie, slægt og arbejdskammerater. Og disse reflekterer han i relation til klassens, epokens og historiens hele forløb.

Ad 3. Debattøren. – Endelig kan den berettende være den skikkelse, hvori givne erfaringsdannelse er blevet forbundne til erkendelse af omfattende art, således at forholdet mellem refleksion og fortælling vendes om og fortællingen viger til fordel for refleksion. Debattøren sætter problemer til diskussion og ræsonnerer over dem – just med et formål som ræsonnøren i et skuespil, der udtrykker skuespillets idé. Således formulerer beretteren i debattørens skikkelse meningen med det samfundsmæssige arbejde, med fagbevægelsen,

med de politiske partier, med sig selv som arbejder, med videnskaben, religionen, kunsten osv. Beretningen får debatindlæggets karakter og bærer præg af såvel mundtlighed som skriftlighed, både i sine referencer og i argumentationens logik.

Ad 1-3. – Set under ét betegner denne forsøgsvisе skematik en tiltagende abstraktion. Derimod betegner den ikke grænser i skarp typologiserende eller klassificerende forstand. Når der i det forrige hele tiden er talt om “skikkelser”, har det været for at angive, at grænserne mellem de berettende og hos den enkelte beretter er flydende, dog ikke mere, end at man i situationen lidt efter lidt kan lære at se og høre, i hvilken skikkelse den berettende nu glider ind. Dernæst kan den lyttende på en undersøgende måde spørge til de mulige andre sider af beretteren, som vedkommende ikke umiddelbart selv udfolder.

De interviewende og medvirkende

Som de berettende kan træde frem i forskellige skikkelser, således også de interviewende. Til informanten svarer den udsørgende interviewer, der tager udgangspunkt i den faktuelle spørgsmålstype (hvem, hvad, hvor og hvornår?). Til fortællerens skikkelse svarer den lyttende-spørgende, hvis spørgsmål er opfølgende og af en art, der på én gang er naive og reflekterende (hvorfor, hvordan og hvorledes?). Den position benævnes her som den medvirkende.

Som den erindrendes kunst er at skabe nærhed gennem afstand, således også den medvirkendes. Det gælder for denne om at finde en position mellem fremmedhed og bekendthed, hvad man kan kalde interessethed – væren-i-mellem. Fremmedheden gør sig gældende i forhold til den enkeltes hele livshistorie, hvorfor den interviewende ikke kan vælge en udsørgende position uden at forgribe sig på situationen. Bekendtheden beror på den medvirkendes for-kundskaber, der må omfatte studier af arbejderklassens økonomiske, sociale, politiske og kulturelle (herunder litterære) historie. På den baggrund kan intervieweren blive den medvirkende, der kan

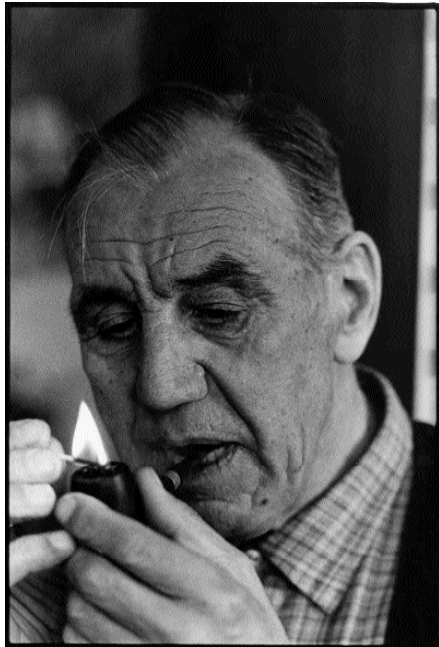
bringe sig i en samstemt svæven med den erindrende. *Samstemt* betyder ikke, at man fx tager parti for ét synspunkt imod et andet. Tværtimod er samstemthed dén indstillethed på forskelle i klassen og bevægelsen, som netop muliggør, at den medvirkendes lytten og spørgen kan få et kollektivt perspektiv. Den samstemte er solidarisk lyttende og spørgende ud fra en grundlæggende stillingtagen til udbytning og undertrykkelse af arbejderklassen i et kapitalistisk samfund. Under den synsvinkel bliver de enkelte beretteres synspunkter interessante, fordi de tjener til at belyse enten klassens tiltagende ufrihed eller forhåbninger om selvbefrielse. Og de interviewende har som med-virkende del i dette samfundsmæssige mellemvær.

Positionen “interesserehed” er ikke at ligne ved et sted, men nærmere ved en mobile, der hele tiden bevæger sig: nærmer sig og fjerner sig i en vekslen mellem indlevelse og refleksion over det berettede og den berettende.

I og med fortællingen og fortælleren er altid allerede givet en fortolkning og en fortolker, en hermeneutisk skikkelse, der – som det var en af Hermes’ funktioner – bringer bud. I de følgende kapitler skal to budbringere og deres budskaber selv fortolkes, idet der da bliver tale om en dobbelt hermeneutik.

II

Karen Glad

Henry Mogensen

OVERGANG TIL ANDEN DEL

Inden for de rammer, som en afhandling er, kan man ikke med blot nogen dybde gennemgå et arkivmateriale som det skildrede i hele dets omfang. Det gælder i hvert fald, hvis den ledende erkendelsesinteresse som her drejer sig om materialets betydning som læreproces og (foreløbig) resulterende lære. Da må man vælge et par erindringer ud til nærmere analyse for at konkretisere, hvad en livshistorisk fortælling som netop læreproces kan rumme for den fortællende og for de lyttende. I gennemlæsningen af materialet viste det sig nemlig, at enhver fortælling indebærer sin egen form for lære og dermed kunne danne grundlag for en specifik analyse. Det er med fortællingerne som med de enkelte mennesker: de er særegne inden for deres klassemæssige tilhørsforhold. Erindringerne er ikke valgt ud fra, om de repræsenterer en statistisk norm. Den problemstilling kalder Ronald Grele som omtalt for “et forkert spørgsmål”, der får blikket væk fra et langt vigtigere spørgsmål i forbindelse med valg af interviewpersoner: “om de kan tydeliggøre bestemte historiske processer *eksemplarisk*” (Niethammer 1980, s. 147, KFHs kursiv). Hermed bliver det afgørende spørgsmål ikke af statistisk, men af historiografisk karakter. Således også valget af analysegenstand.

De valgte erindringer repræsenterer for det første fortællere, som vi på en måde mødte på et for tidligt tidspunkt. Hvad det i en videre forstand indebærer, vil komme frem under analyserne. Her skal blot følgende anføres: Hvis fortællerne i sig selv ikke havde haft så

stærke drivkræfter til at fortælle, var vores evne til at lytte ej heller blevet forvandlet. For det andet har kriteriet for at vælge netop disse erindringer været, at de ikke udspringer af enkelte interviews over to runder, men derimod af fortællesituationer gennem henholdsvis 18 og 15 år. Vores erfaringer bekræfter, hvad Ronald Grele fremhæver som et særkende ved oral history, nemlig at den praktisk talt er

den eneste blandt historievidenskabens forskellige fremgangsmåder, der i overvejende grad støtter sig på empirisk feltforskning; det betyder, at vi ikke kun til stadighed kan komme tilbage til vores kilder og bede disse om at fortælle os mere, vi kan også udforske mangfoldigheden af historiske visioner langt mere detaljeret og under radikalt ændrede betingelser. (op.cit. s. 155)

De følgende analyser kan betragtes som et forsøg på at uddrage den lære, som to fortællere har givet os. På hver deres måde har de været af grundlæggende betydning for vores forståelse af, hvad en livshistorisk erindring vil sige som historie, som kulturelt udtryk, som fortælling og levet liv. Desuden har analyserne som formål at fremdrage, hvordan de interviewede trådte i karakter som fortællere og interviewerne tilsvarende blev forandret i deres måde at forholde sig og fungere på. Herunder vil udtryk som "kilder" og "udforske" også blive revideret.

At skrive om en erindringsfortælling er af flere grunde en modsigelse: Man hører ikke det, der skulle høres, nemlig arbejderens egen stemme. Dermed tager man det ikke efterretteligt, at netop mundtligheden og ikke skriftligheden er et særkende for arbejderens egen kultur. Den livshistoriske fortælling i sin mundtlige form er en proces, mens skriftligheden er et fiksum. Dermed slører man, at interview- og fortællesituationen er unik som et møde og et samvær ansigt til ansigt.

På trods af disse grunde til ikke at skrive må der skrives ud fra to fortællere, for at det særlige i den form for menneskelig meddelelse ikke udelukkende skal omtales, men vises.

Analyserne skal ikke forstås som *cases*. De er eksemplariske udtryk for sammenhænge mellem praksis og metode- og teoriudvikling. Analyserne er strukturelt set ens bygget op: for det første en indledning til den enkelte fremstilling med tilhørende biografi, dernæst materialeoversigt og for det tredje den egentlige analyse af fortællingen som værk. Den forløber i tre faser: *Situation*, som består i en påvisning af virket mellem interview og fortælling. For det andet selve *værkanalysen* indefra. Og for det tredje en *perspektiverende analyse*, som svinger mellem forskellige former for videnskabelige synspunkter på stoffet og det levede liv.

Analysemetoden er tekstanalytisk inspireret. Erindringerne er arbejderes egen historiefortælling ud fra “erfaringens perspektiv” (Emmerich 1975, bd. 1, s. 13). Derfor må de selv have ordet, hvis man ikke som den borgerlige socialvidenskab vil skildre dem som “underordnede [unterworfenene] objekter” (ibid.). En tekstanalytisk metode er mig bekendt den eneste, hvorigennem arbejderfortælleren selv kan komme til orde som fortæller, og hvor forskeren kan virke som analytiker i et dialogisk forhold med fortælleren. En konsekvens af denne metode er, at fremstillingen ikke bliver logisk fremadskridende, men snarere spiralisk cirkulende, mediterende.

Materialet for de efterfølgende analyser er i hovedsagen udskrifter af båndoptagelser. Disse udskrifter er foretaget af forskellige projektansatte kontorassistenter. Under mit arbejde har jeg løbende lyttet til båndoptagelserne og efterprøvende læst udskrifterne. I enkelte tilfælde byder disse på syntaktiske misforståelser, fejlagtig ortografi eller misvisende tegnsætning, hvad der i fremstillingen her da er korrigeret. Derudover har den fulgt de foreliggende udskrifter. Den læser, der måtte ønske selv at se de anvendte udskrifter, vil kunne læse dem på Arkivet Åstedet.

EN STOFLIGT BUNDET FORTÆLLER

Biografi: Karen Glad

Ville man referere Karen Glads livshistorie, kunne det nok gøres; men så ville man reducere den til et fremadskridende forløb, og erindringen er netop ikke en sådan additiv form for historiefortælling. Til trods for modsigelsen følger nu en kronologisk oversigt over Karen Glads livsløb.

Karen Glad blev født 1913. Fra 1914 til 1928 voksede hun op på et husmandssted i Ajke i Vestjylland sammen med sine forældre og efterhånden 3 søskende, som efter flytning derfra blev til 4. Det var en fattigdommens tid, som efter sult og nød førte til, at faderen måtte opgive at klare det økonomisk, og de flyttede derfra. Karen Glad ville gerne have fortsat i skolen, men hendes lærer frarådede det på grund af hendes helbred, som var mærket af fattigdommen. Hun kom ud at arbejde som 15-årig, og sådan fortsatte det. Da hun gerne ville være sygeplejerske, frarådede hendes læge det, idet han mente, at hendes helbred ikke var stærkt nok; så hun fik ikke nogen uddannelse.

Arbejdet var mangeartet: i slagterforretning, som pige både på gårde og hoteller. Karen Glad kom til Århus, hvor hun arbejdede på hotel, da hun traf sin kommende mand, Georg Glad, der var vokset op på landet og blevet murerarbejdsmand i Århus. De blev gift og fik 3 børn. Først boede de i lejlighed inde i Århus, senere tegnede og byggede Georg Glad deres hus i Viby. Karen Glad arbejdede

som syerske, senere med rengøring og på vaskeri. I en periode var hun som Georg Glad medlem af DKP, men meldte sig ud i 1956. I sin tid med rengøringsarbejde blev Karen Glad medlem af KAD. Da hun i 1980 blev 67 år, gik hun på pension.

Materiale

Interviews fra projekt Arbejdererindringer i Arkivet Åstedet: 17/11, 18/11, 1/12, 7/12 1983. J. nr. 06/063. IX bånd, ordret udskrift på 144 s. (Hvor intet andet fremgår, henviser sidetal i det følgende her-til). Yderligere følger sig følgende relationer til som referencer:

- Erindringsrejse til barndomshjemmet i Ajke 11/05 1995 og efterfølgende skriftligt referat.
- Årlige besøg op mod jul og om foråret eller sommeren, hvor der er blevet fortalt uden båndoptager, og vi har taget notater.

Indledning

Den følgende analyse vil have sit centrum i barndomshistorien og dermed begyndelsen af beretningen, hvor behovet for læreproces først bliver synligt, og hvor i dette tilfælde fortællerens drivkraft ligger.

Først skal det vises, hvordan fortælleren inddrager de interviewende i fortælleprocessen som overlevering, nemlig gennem sin pædagogiske, dialogiske meddelelsesform – og gennem tavshed. Dernæst skal det efterspores, hvorigennem de interviewende dels kan hæmme, dels kan fremme en episk udvikling og derved bidrage til udvikling af forskelle mellem interview og fortælling. Derefter skal betydninger af at være i rum sammen med fortælleren beskrives. Endelig opsummeres forholdet mellem interview og fortælling.

Situation som læreproces

Både af båndoptagelser og de nedskrevne former kan man høre og se, at der er to parter til stede i interviewsituationen. Den består af sociale, sproglige og erkendelsesmæssige processer, hvori både den interviewede og de interviewende er medvirkende. En sådan forståelse

giver sig ikke af sig selv i dag. Som journalistisk form kan interviewet på forhånd have fordelt rollerne sådan, at den interviewede skal arbejde sig til sin ledende position som fortæller. Analysen skal vise, hvordan den interviewedes bevæggrunde til at fortælle bryder igennem, og hvordan hun bliver vores læremester, idet hun oplærer os til at indgå i overleveringens position i en kollektiv fortælletradition. Dermed befries vi potentielt for interviewernes udspørgende rolle og bliver i stedet ligestillet i overleveringens lyttende-spørgende position.

Vi gik ud for at lave et interview og blev inddraget i en fortælletradition. Hvad det betød og betyder, har siden været undervejs og skal her fremstilles fra et sted, netop undervejs.

Den berettende kan inddrage de interviewende i selve overleveringsakten, dels ved at henvende sig direkte til dem, dels gennem den tavshed, som ikke er bortvendthed eller indesluttethed, men en stiltiende form for indirekte meddelelse, underforståelse. Det skal vises i det følgende.

Appel til forestillingsevnen og sanserne er et af fortællerens virkemidler. Fra begyndelsen af beretningen og gennem hver en del af barndomshistorien lyder et indtrængende “ikke sandt?”. Det skanderer fortællingen som strejft af en fugls vinge og holder den svævende mellem fortælle tid og fortalt tid. Fortidsberetningen lukker sig ikke om sig selv. Den rækkes fra én generation til den næste, fra én berettende til mulige efterfølgende. Der ligger i udtrykket “ikke sandt” og i det tematiserende “Det var meget, meget småt, det kan I nok forstå” (s. 1) en appel og en form for social bøn. Vi skal for vores indre blik se de forhold, som fortælleren har med sig i sin erindring, for dermed at blive de øjenvidner, der kan *bevidne*, at de forhold, der har haft mareridts karakter, ikke er drøm, men virkelighed. Heri aftegner fortællesituationen sig som en mulig vej til befrielse og opvågnen. Karen Glad vil gøre os medseende, for at vi derigennem kan blive seende selv.

De interviewende opfordres til at se og høre for derpå selv at tænke efter, forstå og tage stilling: “Se” (s. 1), “Tænk på, det var

hede” (s. 2), “og så kan I jo nok forstå” (s. 3). “Altså hvis I ved, hvor det har redet mig”, “I kan tro” (s. 9), “Så skal I bare høre” (s. 18), “det kan I nok forstå”, “Hvad mener I?” (s. 21).

Situationer lægges frem for synssansen som stilleben. Om faderen hedder det, når det bliver middag: “Se, så var han jo også træt” (s. 3). Vi opfordres igen og igen til at se, helst skulle vi se med egne øjne. Fotografier kunne tjene dertil: “Så kunne I da virkelig se, hvordan det så ud. Det var ved gud så fugtigt” (s. 10). Hørelsen – “Nu skal I høre” – (s. 24) og forestillingsevnen skal tages i brug: “Og kan I tænke jer. Så skal I bare høre” (s. 55).

Efter at have set og hørt skal vi selv *tænke efter* og forstå: tilegne os det hørte som erfaring: “Så kan I nok regne ud, jeg har været syg” (s. 22). Vi behandles ikke som udenforstående interviewere. Vi impliceres og opfordres til at tage stilling: “Hvad mener I?” (s. 22).

Henvendelserne kan have en særlig indtrængende tone som i forbindelse med overleveringen af beretningen om faderens konfirmation, hvor den gentagne tiltale er: “I kan tro” (s. 22). Først ser vi faderen i lånt jakkesæt og brune damesko. Især det sidste er krænkende: “Hvad mener I?” Her er ingen grund til at smile: “I kan tro, at han var fløv. I kan tro, at han var ked af det [...] I kan tro, at det har været hårdt ved ham. Så han har prøvet det, hvis nogen har” (s. 22). Det er et minde om fattigdommen, og faderen føres som hovedvidne.

Vi skal lytte, som hun har lyttet, og vi skal forholde os, som hun har gjort, så vi sammen kan redde erindringen fra glemsel og forsvinden. Henvendtheden er et udtryk for, at fortælleren ikke forudsætter interviewernes forståelse af situationen og dens betydning. Hun peger på, at fortællingen fra hende til os indebærer en proces og en stillingtagen – i hende og i os. Det er, som om der tales op imod en usynlig modstand, der hele tiden skal holdes på afstand. Den signaleres foruden i de direkte henvendelser også i det *omkvædsagtige* “ikke sandt?” og rummer en appel om, at vi skal være indforståede i betydningen stå inde for, hvad der bliver fortalt.

Karen Glad har selv fået noget fortalt og reflekterer i sin overlevering af traditionen en *etisk* dimension. I de handlinger, som faderen blev udsat for, ser hun ikke kun de materielle forhold, men aflæser fattigdommens sår i hans sociale selvfølelse. Hun genopliver lidelsens spor under fattigdom og fremmedbestemmelse. Og ud af identifikation med det menneske udspringer hendes sociale indignation og håb om et bedre liv. Hun er arvtager til hans historie, som vi kan blive det til hendes, hvis vi kan stille os lige med hende under traderingen.

Karen Glad vil vække de samme billeder i os, som bærer hendes indignation. Hermed bringer hun de lyttende ikke alene i en etisk, men også i en *æstetisk* skabende position, som hun selv er i som berettende. Hun genskaber i fortællingens form mennesker og situationer, som samfundets forandringer og døden har gjort tavse og usynlige. Ønsket om genskabelse bunder i tab og sorg. De er ønskets kilde. Heraf intensiteten i beretningen. Karen Glad vil inddrage os i den skabende sindstilstand på tilsvarende måde, som hun selv er blevet det ved at få fortalt.

Den æstetiske dimension i fortællingen fordrer af de lyttende en syvende sans: sansen for forandring og evne til forundring og samstemthed. Det fremgår af følgende episode fra faderens barndom, som hun har fået fortalt:

Han var ude at vogte kvæg. Og han var jo sådan en lille hyrde-dreng. Og så tilstødende der var jo også en gård med kvæg, og der er også sådan en bitte knægt. Så snakker de to så længe sammen, at de finder ud af, de er virkelig søskende de to. Og det er nemlig rigtig. De var oven i købet tvillingebrødre. Sådan var det. Det var noget af en opdagelse, hvad? (s. 21)

Gennem spørgsmålet stiller fortælleren sig på mimetisk vis lyttende til sin egen beretning og kommenterer den på én gang ud fra de personer, den handler om i fortiden, og i forhold til dem, der hører den i fortællertiden. Hun gen-tager, gen-skaber sin egen forundring

fra dengang, hun først hørte om disse brødre. Set fra faderens synsvinkel har den ufortalte historie kunnet skille ham fra sin bror og dermed ham selv fra sin egen historie og identitet som med en naturkrafts styrke. Først idet han som ved et lykketræf genvinder det tabte, erkender han tabet.

Hørt fra de lyttendes position rammer overraskelsen på en dobbeltbundet måde, der genspejler den berettendes egen reaktion, da hun fik historien overleveret. Først da historien er fortalt og tabet overvundet, ved vi af det. Derfor er den fortælletradition, der gør menneskers historie levende i sprogets verden og derigennem tilgængelig for indre perception, en kærlighedsgerning.

I forhold til den empiriske verden, som episoden peger tilbage på, formår virkeligheden, hvad der ellers er forbeholdt kunsten: at genskabe et objekt, der har været tabt både som indre objekt og i den ydre verden. Men var det ikke for fortællingen som det sorgarbejde at genskabe de tabte objekter, da kunne vi som lyttende ikke blive indhentet af overraskelse over virkelighedens gavmildhed. Fortælleren tilvejebringer gennem sin henvendthed muligheden for, at vi klart kan se, at fortællingen kan være en meddelagtiggørende form.

Gennem de implicerende tiltaleformer inddrager Karen Glad os interviewende i en ligestillende proces. Således føres vi ad forskellige veje til at kunne danne os indre forestillingsbilleder, hvorefter vi kan gøre det berettede til erfaring og samtidig bidrage til, at interviewsituationen udvikler sig til fortælling.

For at tilegne sig billeder af fortiden og få del i overleveringen er det nødvendigt, at man som lyttende kan *skifte synsvinkel*. En situation, hvor dét bliver klart, drejer sig om Karen Glads mor. Hun fik stukket 100 kr. i hånden af en gammel mand som et tegn på, at han gerne ville flytte ind hos familien for at undgå fattiggården. Og fortælleren kommenterer: "Det var mange penge dengang. Det kan I jo nok høre, efter den fattigdom der, ikke sandt?" (s.18). Synsvinkelskifte giver fortælleren muligheder for i én proces at være indlevet og reflekteret i forhold til det, der fortælles om, og dem, der fortælles til. En lære bliver lagt frem: at kunne skifte synsvinkel fra os

til *dem*, fra *nu* til *før* indebærer, at man tilsvarende kan leve sig ind i andre målestokke, for 100 kr. i dag svarer ikke til 100 kr. dengang.

Fortælleren ved af egen erfaring, at fortællelidens nutid ikke rummer de præmisser, der kan føre til forståelse af forholdene dengang. For erfaringens meddelelighed er det nødvendigt at skifte synsvinkel, og dertil hører sansen for *andre målestokke* end de herskende: “der er slet ingen sammenligning” (s. 90). Vi skal med vores forestillingsevne kunne gennemtrænge nutidens normer og placere os dér, hvor vi sammen forstår, at nyt halm i sengene, “det var jo en velgerning, hvis det endelig fandt sted engang imellem” (s. 123).

Synsvinkelskift og *fortolkning* kan høre sammen i en dramatiseret form. Karen Glad kan fremstille en situation, gengive replikker, hvorefter følger en udlægning – ofte i spørgende form. Således stilles de lyttende over for fortolkninger, der indtil da har lydt som en indre dialog i fortællerens hoved.

Karen Glads fortolkningsarbejde udspringer af bevidstheden om de afstande, som traderingen skal spænde over. Vi, der er født senere, skal være øjenvidner, ikke til situationen selv, men til situationen i erindringsværkets form – og vi kommer ud af en anden tid. Selv er hun ikke det samme øjenvidne nu som dengang, idet også hun som lyttende til sin egen historie ligesom vi tilhører en anden tid. Den afstand er fortælleren vidende om, når hun ind over det dengang fortrolige og selvfølgelige kaster en refleksion, der markerer det erindredes afstand og fremmedhed til nuet. Hun åbner dermed for “det andet”. Heraf udspringer både fortællerens humor og sociale indignation.

Synsvinkelskiftet kan tjene som middel til socialpsykologisk karakteristik af personer, som fx i skildringen af købmanden, når Karen og hendes søster kom og skulle have det skrevet. “Så stod han sådan og sagde, han stammede sådan lidt [...]: ‘d d d d de’ ... han ville sige noget, men han ville alligevel ikke sige noget, han ville ikke gøre os kede af det, men han gik sådan og brokkede sig” (s. 8). Det socialpsykologiske blik omfatter også hende selv: “Jeg

var da sommetider sådan flov over det, det var jeg godt nok. Men når nu Jenny hun var med, så kunne det sådan ligesom lidt bedre gå, så var vi da to om at dele den skam” (ibid.). Indlevetheden kan også gælde Karen selv i alle aldre, og på den måde fremkommer en historiserende selvkarakteristik. Således fx da hun ikke kom op i realen: “Jeg ville så gerne have været i realskolen [....]. Da blev jeg godt nok skuffet [...] Det var altså ligesom jeg fik et tryk dengang [...] det var simpelthen kun spidsernes børn, der kom deri. Det er hel autentisk” (s. 28). Om sine forældre siger hun: “[D]e var selvfølgelig så forarmed’ og fattige” (s. 8).

Synsvinkelskifte kan hænge sammen med en indlevethed i de normer, der dengang gjorde sig gældende. Når der i skoletiden kun én gang blev tale om at holde fødselsdag, så lyder det: “Det var der ikke noget der hed” (s. 8). Heri ligger et udtryk for solidaritet med de mennesker og de forhold, hun deler historie med. Det samme viser sig i beretningen om skolelevenindens hjem, hvor der ikke mangler mad, og hvor hun kan spise sig mæt, idet hun føjer til: “Men det var jo værre for de andre, der var hjemme, for altså det var. Uha” (s. 4). Fattigdommens synsvinkel er sociobiografisk, indebærer kollektivt ansvar og kollektiv skyld.

Et *minde* er Karen Glads udtryk for oplevelser, der dukker frem for hendes indre blik som levende, betydningsmættet fortid. Et minde er fortolkningskrævende. Det kan være en ting eller en situation, som hun anskuer under tilblivelsens og forandringens synsvinkel. Som et sådant minde står en situation mellem moderen og jordemoderen:

Og jeg kan endnu se mor stå ude i stalddøren, og hun kom jo der jordemoderen. Og hun ville jo sådan snakke om det, give hende et par trøstende ord. Hun lægger sådan hånden på hendes skulder, og mutter hun græd. Så sagde jordemoderen: ‘Lille fru Andersen, det skal nok gå.’ Og det var jo i og for sig ikke selve fødslen, at mor var bange for, for det havde hun jo prøvet før, ikke sandt. Men det var jo, hvad der kom efter, hvordan det skulle gå, når vi blev én mund til at mætte. (s. 30)

Det er den aldrende fortæller, der fortolkende kan lytte sig til grådens betydning i mindet om den gravide moders skikkelse, sådan som barnet så den. I mindet står tiden stille i et nu, der lades med betydning. Hvad er det for betydninger, der løber sammen? Fortælleren giver sit svar, og de lyttende sættes på sporet af det længe vedvarende fortolkningsarbejde.

Således møder de lyttende i Karen Glads beretning en pædagogisk meddelelsesform, en art lærestykke. En følge bliver, at de fra begyndelsen udenforstående og udspørgende interviewere gør erfaringer i overleveringens 'kunst', og den indebærer sin mulighed for, at de kan udvikle en selvforståelse som ligestillede undersøgere i det livshistoriske arbejde. Hvor Portelli til feltarbejdet knytter erfaringen "eksperiment i lighed" (Portelli, 1991, s. xvi), kan vi til hans føje vores egen lære ud fra fortællearbejdet som *læreproces* i ligestillethed.

Det første tegn på *fortælletraditionens virke i forhold til de interviewende* viser sig tidligt i forløbet, da vi tiltales som del af de lyttendes fællesskab. Det sker allerede i forbindelse med besvarelse af spørgsmålet om, hvor mange søskende de var. Fortælleren korrigerer sig selv, idet hun siger: "Vi var fire, forstår du, men forstår I, det er jo lige så godt den ene som den anden, ikke også" (s. 2). Snart efter hedder det:

Ja, så snakker man med mennesker om det, som er tilbage, og så er der nyligen en, der har sagt til mig: 'Jamen ved du hvad Karen, jamen I var jo også fattige.' Altså at det at hun siger sådan, så har hun jo også kunnet se, at vi virkelig var fattige, er det ikke rigtig? (s. 7)

Sådan genkalder den ene situation den anden i en anonymiseringens usynlige kæde – skønt Karen Glad, som det senere fremgår, véd, at det drejer sig om faderens fætters kone, Kristians kone.

Da beretningen når til det mest smertelige tab: "Men I har jo hørt, hvordan det endte", nemlig med, at de måtte forlade husmands-

stedet (s. 23), husker Karen Glad på, at hun ikke er alene om den viden. Fortidens uafsluttethed som erindring og overlevering har vi fået del i – vi er rykket ind blandt de medvidende.

I situationen ytrede vi os ikke i ord, men tilsluttede os tavst. Måske var meningen med Karen Glads spørgsmål ikke at søge svar, men at dramatisere fremstillingen, skærpe vores opmærksomhed og ildne vores eftertænksomhed.

Fortælletraditionens virke indebærer også *det længe vedvarende fortolkningsarbejde*. Når Karen Glad har sin erindring i mindets form, strejfses den af noget gådefuldt, som bar den på en uudtalt historie. Vender vi tilbage til mindet om mødet mellem Karen Glads gravide moder og jordemoderen, da kan vi som lyttende-læsende til hele livshistorien føje en betydningsdimension yderligere til fortolkningen. Anden gang, Karen Glad var gravid, siger lægen på et tidspunkt, at det kan være, at hun er med tvillinger. “Men så, så kommer jeg hjem, og så siger jeg til Georg: ‘Jeg skal have to.’ Så står jeg og hyler ude i køkkenet. ‘Så kan vi da komme af med den ene, så kan vi da give den ene væk,’ siger jeg så. ‘Nej fandme nej,’ sagde han så” (s. 57). Livslangt har Karen Glad “fortruet” og “angret” (s. 57) den sætning, “for det skulle jeg aldrig have sagt” (s. 59). Det var under 2. verdenskrig, maj 1944, begge var arbejdsløse, og de boede allerede 3 mennesker i en 2-værelses lejlighed inde i byen.

Fortidens uafsluttethed og fortolkningens vedvaren kan ytre sig i *indre monologer*. Inden Karen Glad fortæller historien til os, har hun fortalt den til sig selv som led i et indre liv. Tegn herpå er udtryk som: “Jeg har tit tænkt på” – anvendt om moderen, der græd, da jordemoderen tog hende om skuldrene (s. 31); om farmoderen, der lærte Karen Glad, at selv den mindste knappenål skal man tage vare på: “det har jeg beundret hende for mange gange” (s. 33); om, hvordan de holdt varmen, “Ja det har jeg tænkt på mange gange senere” (s. 134); om farmoderens historie: “Men det angrer jeg jo, at jeg ikke har fået noget at vide for længst af hende” (s. 142). Og hertil føjer sig det gentagne “Jeg husker” (s. 1, 2, 3 osv.), “Jeg har

tænkt på mange gange senere” (s. 31, 34, 134) og “Jeg har også sommetider tænkt på” (s. 28).

I brugen af de personlige pronominer kan man aflæse, at *de interviewende* har en funktion i fortællingen *som medvirkende i rum og tid*. De er det “du”, det “I”, som grammatisk set ligger mellem første og tredje person. Den beliggenhed mellem nær og fjern fungerer rumligt set som forankringspunkter for de buer af refleksioner, fortælleren trækker mellem fortidens hændelser dengang dér og nutidens her. Billedet viser, at “wie es eigentlich gewesen ist” ikke findes. Fortiden ikke rekonstrueres, men konstrueres. Og hvordan, peger Karen Glad på gennem sine tiltaleformer.

Til forståelse af vores position som lyttende-spørgende, ikke i en interviewsituation, men i en fortællesituation følger sig yderligere et aspekt, nemlig af politisk karakter – *politisk* forstået som et udtryk for *magtforhold*. Vi inddrages i en diskussion, som den berettende fører med sig selv, nemlig om, hvorvidt en given historie kan fortælles eller ej: “Ja, jeg ved sørme ikke, om jeg kan fortælle sådan noget. Kan jeg godt det?” (s. 4). Vi ved ikke, hvad vi med et uheldigt nik billiger, og netop derfor udtrykker vores reaktion en billigelse, der kan række ud over enkelttilfældet. Fordi vi blev spurgt, blev det erfarbart, at vi fik den funktion, som ligger i udtrykket at give sit minde til, nemlig at tillade, billige og samtykke.

Historien drejer sig om, at fortælleren og hendes søster som børn gik ud for at samle noget til brændsel imod kulden:

Der var sådan noget krat og noget plantage, ikke ret langt fra, vel. Som nu fx herfra og så hen til ham, I har været ved der [Max Jensen, Ryslingevej 12]. Og der gik vi så og rev sådan nogle nåle og kogler og sådan nogle pinde sammen, ikke sandt, og kom i en sæk og bar hjem – for at have noget at fyre med. Det var egentlig ikke noget, vi måtte, men vi gjorde det. (s. 4)

Hvorfor opstår spørgsmålet, om den historie kan fortælles? I et klassesamfund er de undertryktes historie ikke uden videre citérbar.

Billedet af fortiden er hele tiden på vej væk. Med sit spørgsmål viser Karen Glad, at den tradition, som hun repræsenterer, og dens modtagere står i et fælles dilemma. Legitimiteten af de undertryktes erfaringer er truet – både i det indre, i den enkelte arbejder, og i det ydre, i overleveringen. I konformismens indvendiggjorte skikkelse kan magtforholdene slå erfaringerne for munden. Med Karen Glads dialogiske fortælleform bliver det hørligt, at de interviewende ikke kan holde sig uden for den problematik.

I situationen udtrykte vi uden ord vores valg af synsvinkel: ikke samfundets herskende normer, men de målestokke, som Karen Glad har lagt frem gennem sine erindringer. Og i en tilsvarende lytten fattede Karen Glad sine beslutninger om, hvad hun kunne og ville fortælle. Bestræbelsen på at skabe et magtfrit rum for beretningen indebærer både den berettendes og de interviewendes refleksion og stillingtagen til magtforholdenes virke som herskende normer – i et gentaget forsøg på at “vriste overleveringen fra den konformisme, der er i færd med at overvælde den” (Benjamin 1995, s. 71).

Gennem sit spørgsmål og sin efterfølgende fortælling viser Karen Glad hen mod, hvilke former for ligestillethed, solidaritet og kulturelt demokrati der må udvikles, for at de undertryktes undertrykte historie kan blive meddelelig. Som fortæller er Karen Glad i gang med et befrielsesarbejde. I dette arbejde med den undertrykte historie må fortælleren være ledende – for hvem ellers kender den historie, der ligger trykket ned i tavsheden, i det antydende, det glimtvis? Men som interviewende var vi i en vanskelig situation. For kun når spørgsmålet om, hvorvidt noget kan fortælles, stilles direkte, kan man ane, hvilke erfaringer der kan gå tabt. Derfor må man lære at lytte til det gådefulde, antydningssvise og glimtvis.

Fordi Karen Glad stillede sig spørgende over for, om historien kunne fortælles, bliver den dobbelt. Dens ene side viser, hvordan de fattiges børn lærte opfindsomhed, mod og udholdenhed i kampen mod fattigdommen. Den anden, hvordan privatejendomsretten som moral internaliseres i de fattiges børn, så de ikke alene skal kæmpe med sult og kulde, men også med forbudet mod at tilfreds-

stille de mest elementære behov. De samlede brændsel på trods af, at de "ikke måtte" (s. 4), og historien blev fortalt på trods af forbehold. Således sættes der i to sammenhænge grænser for magtens gennemtrængningsevne: dengang og dér i børnenes handling, nu og her i den voksnes sproglige handling og brud på tavsheden. Og på den måde bliver det en historie, der viser mod og giver fortrøstning.

Retrospektivt blev det mest afgørende for vores læreproces Karen Glads fortrolighed med *tavsheden*. Pauserne er hendes beretnings særkende: fortællingens rum mellem tavsheden og blikket. Tavsheden som en pause er udtryk for, at tavsheden bor i det talte som et mellemrum, der kalder på fortolkning: "Den, der taler, går ind i den lyttende. Tavsheden føder altså sig selv ud af samtalen" (Benjamin 1991, bd. II, 1, s. 92). I tavshedens fylde holder det gådefulde til og kalder på opmærksomhed og fortolkning.

Mindre end et minut inde i Karen Glads beretning slår stueuret 12 slag. Den tomme og homogene tid gør sig bemærket. Imens tier hun. Situationen afgiver betydning ved den måde, hvorpå Karen Glad tilkendegiver ikke at ville overdøves af den mekaniske tids larmen. Fortællingens tid er kvalitativ og sprænger sig som sådan ud af den tomme og homogene tid – hen over urets tikken, men ikke i konkurrence med dets slag.

Tavsheden kan blive den store læremester for de udsørgende, fordi fortælleren tier med stor intensitet, med en styrke og uudgrundelighed i blikket, der koncentrerer stilheden og giver den autoritet. Derfor begynder vi at lære at respektere de rum, der opstår i stilhed, for derigennem at kunne stemme os sammen med fortælleren i en samsvævende opmærksomhed, en koncentreret, "tålmodig ventende tavshed" (Pedersen 1978, s. 91). "Först i tystnaden föds ordet på nytt, det avgörande ordet: *la parole*" (ibid.). I den forstand bliver tavsheden talende – som et samvær af det uhørbare eller det endnu uhørlige. Og den lære kommer fortællingen til gode.

I tavsheden kan nemlig den ufrivillige, uopsøgte erindring fødes. Proust skelnede mellem en rent intellektuel erindring om fortiden og den erindring, der somme tider opstår uventet på grund af en til-

fældig association:

Han kalder disse flygtige associationer: ‘intermittences du coeur’ [hjertets periodiske indfald], men han siger, at sådanne erindringer kommer og derefter forsvinder igen, så at fortiden forbliver ugribelig. For at fastholde dem, for at give dem varigt liv, for at integrere dem i sit øvrige liv, må man skabe et kunstværk. (Johansen 1977, bd. I, s. 131)

Skønt Karen Glads beretning ikke er et kunstværk i det borgerlige samfunds eksklusive forstand, gælder Prousts erfaring også hendes fortælling. Selv kalder Karen Glad den type erindringer “minde”: det, der lægges en på sinde.

I samstemtheden om tavshedens plads i forløbet kan der også udvikles den ligestillethed mellem beretter og interviewende, at de under ét bliver lyttende. Fortælleren kan som tegn herpå efter en pause sige: “Jeg ved ikke mere” og “Det er sådan det meste, jeg har hæftet mig ved” (s. 34). Fraværet af ord fra de interviewende kan tolkes som respekt for det, der er blevet fortalt. Situationen får lov at stå i al sin nøgenhed. Der er ikke nogen udefra, der har ret til at spørge. De lyttende kender deres begrænsning. Tavst tilkendegiver de, at der kun er ét øjenvidne til stede i situationen, og det må være hende, der viser, hvad man med rette kan spørge til i den livsverden, der har sine kyndige og erfarne. I den forstand bliver tavsheden spørgende til betydningen af de materielle forhold, der er blevet talt frem, som da køkkenets inventar er gjort op i en slagbænk, et bord og en skammel (s. 32).

I tavshedens mellemrum viser fortællingens modsætning til debatten sig. Under en debat bringes det ene synspunkt i konkurrence med det andet for enten at tabe eller vinde. Dén vinder, som får det sidste ord og får den anden part til at opgive at få et ord indført. Debatten har ofte ingen lyttende. Det gælder om at forberede næste indlæg, mens den anden taler. Her er med Milan Kunderas formulering “kampen om næstens øre” sat i system. Så ganske modsat i fortæl-

lesituationen. Her kan et for tidligt udtalt ord eller spørgsmål blive en “störande, ovidkommande dissonans” (Pedersen 1978, s. 91).

Med sproget er det som med musikken, at det i høj grad er stilheden, der er betydningsgivende – ja, er forudsætning for betydning. Musik og sprog står i samme forhold til lydrummet som arkitekturen til det fysiske rum: uden tomrum kan man hverken høre eller se. Det er fraværet af lyd, der skiller musikkens toner fra hinanden, ligesom stilhedens rum mellem ord og sætninger skanderer talestrømmen, så man kan opfatte meningen.

Tavsheden er stemmens ustemte værk, tegnet på stemmens fravær er åndedrættets frie udveksling med luften. Stemmen er et særegent udtryksmiddel i fortællingen. At analysere den som netop stemmens værk ville kræve særlige redskaber, som jeg ikke ligger inde med. Derfor vil det følgende blot blive signalementer.

Oftentimes har ikke kun Karen Glads fortælling en egen *stemme* eller stemthed, som ikke er hverdags sprogets. Stemmelejet flyttes fra ét intensitetsniveau til et andet. Det gælder ikke i alle tilfælde, men når det sker, bruges stemmen på en betydende måde. Karen Glad er en særlig udøver heraf.

Tonen kan sænkes, så en hel sekvens, et helt afsnit bliver som en kommentar til en situation. Stemmen kan gennem modulation, frasering, temposkift, dynamik og volumen markere betydningsenheder hen over semantiske sammenhænge. Alene ved åndedrættets hjælp kan den skabe forgrund og baggrund og hjælpe hovedhandlingen igennem adskillige bihandlinger, uden at man mister overblikket. En indskudt handling kan holdes sammen af en stemme i lidt lavere leje inden for én vejrtrækning, hvorefter hovedhandlingen på den mest selvfølgelige måde fortsætter. *Læst* er den type sætninger vanskelige at overskue, men *hørt* er konstruktionen spændingskabende og dramatisk.

Ved at svinge mellem styrke og svaghed, fylde og lavmælted, kan stemmen i sig selv bære en etisk og æstetisk betydning frem til de lyttende. Ændringer af styrke, tonefald og hastighed kan få en person til at træde i karakter. Tonefaldet kan blive dramatiserende

på en forundringsskabende måde, som hører eventyrfortællingen til.

Enkelte ord kan få uventet tryk, så de træder frem som et penselstrøg med kontrastfarve i et ellers naturalistisk afstemt maleri.

Man kan lytte til Karen Glads historie om faderen, som hun ser ham stå på gårdspladsen, mens kreditorerne går med hestene, og han “ser og ser, og kikker jo efter dem, så længe som han jo kunne se dem” (s. 9). Her har ordene tyngde og sorgfuldhed, men ikke stemmen. Den har en intensitet og styrke, som skulle dén alene kalde faderens skikkelse frem, og en nøgternhed, som svarer til den forklarende og konstaterende kommentar: “Og så havde han jo heller ikke mere at arbejde med. Og så var der jo kun én ting at gøre, det var at komme derfra” (s. 10). Den fulde virkning af stemme, ord, mimik og gestik bliver, at afskedssituationen for de lyttende står som et billede på håbets forsvinden, oplevelse af tab, der sætter længslen i verden – et tema også i fortællerens selvforståelse (s. 38).

Når Karen Glad begynder en historie, er stemmen ofte kraftfuld, koncentreret. Med åndedrættet kan hun holde sammen på en histories hovedhandling og skabe en stigende spænding, hvis kulmination følger vejrtrækningens hensvinden. Som da pigen skal ind og give den gamle Anders besked om, at det er kaffetid – hun river lagenet af ham, men han kan ikke komme til kaffe: “Det kunne han jo ikke, manden var jo død” (s. 19).

Stemmen henter sin dybeste betydning fra døden. Tavsheden i fortællingen åbner for den tavse naturs nærvær. Stemmen bevidner historien og livet, dens ophør det forstummede og døden.

Disse kvaliteter hører uigenkaldeligt fortællesituationen til som ansigt-til-ansigt-situation. I medieret form kan den genkaldes, men forskudt i tid og rum.

En videooptagelse ville kunne fastholde sammenhængene mellem stemmens, blikkets og kroppens udtryk. Men betydningen af at være til stede, *mens* historien bliver til, kan ikke genskabes i medieret form. Arbejdet *i* situationen er unikt, uigentageligt.

Hvordan de interviewende kan hæmme en episk udvikling

På adskillige måder kan de interviewende hæmme en episk udvikling. Her skal nævnes seks.

For det første ved at *stille spørgsmål*. Vi spørger: Hvornår er du født? Hvorhenne? Og hvad var din far? Spørgsmålene falder så let og rutineret; men idet fortælleren tager dem til sig, gentager hun dem i en ganske anden tone: “Min far, jah han var joh”. Tonelejet er langsomt, henholdende, og vokalerne trækkes ud på en gådefuld måde. Derefter slår tonen over til det kontante: “De havde sådan et lille hus” (s. 1). Allerede her inden for det første minut i fortælsituationen kan man i genhøret lytte sig til et tegn på, at vi støder an mod Karen Glads hensigt med at fortælle. Hun går ikke direkte ind på spørgsmålet i første omgang, men tager udgangspunkt i en geografisk og historisk placering af sit barndomshjem, husmandsstedet i Ajke i Vestjylland i sammenhæng med en skitse af faderens historie forud for giftermålet, der fik ham til at leje husmandsstedet. Hvor vi spørger individorienteret, arbejder Karen Glad på at skabe et sociografisk og sociobiografisk udgangspunkt for sin beretning. Vi spørger personorienteret ud fra spørgelisten. Karen Glads praksis er enhver ægte epikers – at lade menneskene fremstå på baggrund af forholdene.

For det andet ved *ikke at spørge til det fortalte*. Efter at fortælleren har afgrænset sin barndoms tid og sted, kunne en episk handling begynde: “Det blev jo min barndom der, fordi vi rejste derfra i 28 [...] Og der sker der jo det, at. Det var meget, meget småt, det kan I nok forstå” (s. 1). Hvis vi ville have fremmet historiens udvikling, skulle vi være gået ind i den dialogiske form og have spurgt til det, vi ikke forstod indebyrden af: “Det var meget, meget småt”. Vi kan på nuværende tidspunkt i forløbet ikke kende den målestok, som det udtryk peger på.

For det tredje ved at lægge hindringer i vejen ved *mangel på lytten til den tilbageholdte historie*. “Det blev jo min barndom dér, fordi vi rejste derfra i 28, og i de år dér fra 14 og så til 28, det var jo så min barndom, ikke sandt. Ja” (s. 1). Således kan Karen Glad sige, at begyndelsen indebærer sin afslutning. Men begrundelsen

kan hun ikke give som information. Hun er ved at svare på spørgsmålet om, hvad hendes far var, at han kom til landbruget, blev gift og fik “det her lille hus der. Og så sker der det, så at, så at” (s. 1). Hun fortsætter med at oplyse om Statens Jordlovsudvalg, som faderens husmandssted var en konsekvens af. “Og der sker der jo det. Det var jo meget, meget småt, det kan I nok forstå” (s. 1). “Men det endte jo også med, at de, ja – Det var småt både med føde og alting. Uha” (s. 3). Hvad er det for et billede af fortiden, hun med gysen ser for sig, og som hun på én gang vil bevæge sig frem imod og viger tilbage for? Det spørgsmål blev ikke stillet i situationen, der blev ikke lyttet sådan, at det kunne opstå. Pausen fik heller ikke en chance, men i stedet trådte vi udspørgende til: “Hvor mange søskende var I?” (s. 2). Vi har ikke forstået, at en historie er begyndt, og at den er vanskelig at give videre. Ufølsomt bryder vi den episke tråd, som Karen Glad har lagt ud. Vi spørger etnologisk kvantitativt, vidensorienteret faktisk ud fra en spørgeliste. Karen Glad fortæller ud af det levede livs smertelige erfaringer og tab. Senere (s. 9) udfries billedet på barndommens og Aجتidens katastrofale og smertelige afslutning. Gennem fortællingen kan det forsvindende gribes i sin flugt. Derfor må de interviewende have sans.

Vores biografisk orienterede spørgsmål om søskendeflokkens størrelse får først mening, da Karen Glad fortæller, at hun er den ældste og derfor den i søskendeflokken, der fik mest indsigt i fattigdommens erfaringsverden. Sådan får spørgsmålet en social og socialisationshistorisk mening.

For det fjerde ved *ikke at opdage den berettendes drivkraft og erkendelsesinteresse*. Fortællingen om forholdene på husmandsstedet er ved at træde frem i beretningen om faderens arbejde med jorden og dyrkningen, og Karen Glad samler indtrykket: “For det var altså virkelig fattigt. Det var det. Uha, det var det” (s. 3). Så spørger vi: “Var din mor med til at dyrke jorden?” Karen Glad svarer og finder i svaret et holdepunkt for den fortsatte historie om faderens arbejde. Herefter følger en skildring af hans mælketur og hans arbejde på husmandsstedet i marken (s. 3). Havde vi registre-

ret virkningen af spørgsmålet på anden måde end som et amusisk og skingert anslag, kunne vi allerede her have erfaret, at fortælleren har en drivkraft til at fortælle, som man ikke må forgribe sig på. I sin udfoldede form viser Karen Glads fortælling, at det ikke er moderens, men farmoderens historie sammen med faderens, der udgør de væsentlige led i den fattigdommens kæde, som hun arbejder på at knytte. Ved at lytte til den ufortalte historie identificerer Karen Glad sig som fortæller. Heri har fortællingens episke udvikling sit vækstpunkt, og heri finder hendes valg af synsvinkler deres begrundelsessammenhænge. Den fulde lære om fortællerens drivkraft kan de interviewende først uddrage, når fortællingen er fortalt til en ende. Undervejs må man lytte sig frem.

For det femte ved *ikke at lytte og skifte synsvinkel*. De interviewende må se sig selv sammen med den berettende i overleveringens proces, hvorigennem det levede livs historie skal passere for at blive forvandlet til erindringsværk. Følgende situation rummer en lære om fortællingens to tider – fortælle tid og fortalt tid – og overleveringens to verdener. Karen Glad fulgtes ofte med en veninde hjem fra skole: “Der kom jeg en del. Både fordi jeg kunne lide at være der, fordi vi var veninder, og – Der var ingen mangel på føde deromme. [...] Men det var jo værre for de andre, der var hjemme, for altså det var. Uha” (s. 4).

Et spørgsmål om “Hvad var der til dem?” overhøres for den efterfølgende eftertanke: “Ja, det er jo ikke fordi, jeg skal beklage mig. Der er jo 100 og atter 100 mennesker, der har været i den situation. Men nu står det jo så tydeligt for mig” (s. 4). Indirekte taler Karen Glad op imod det herskende individualiserende menneskesyn og markerer derved, at hun kender to former for lytten: nutidens individualiserende og fattigdommens kollektivt anonymiserende. Og det er den sidste, vi opfordres til at indstille vores ører efter, for det er ud fra den, hun taler og forstår sig selv.

Karen Glad har overleveringen for øje og fortæller, at i søskenflokkene er ikke alle omfattet af den samme historie og dermed har ikke alle del i overleveringen:

Ja, vi søskende vi kan nu snakke. Se nu er jeg den ældste, men så har jeg en søster, der kommer fem år efter. Så hende og mig vi kan jo snakke om det, ikke sandt. De andre, de tre, der kom dryssende der, de har jo haft det lidt anderledes. (s. 7)

Vi følger kommenterende til: “Som godt jo var?” (ibid.). Og netop derved tilkendegiver vi, at vi lytter på en individualiserende måde. Fortælleren vil uddrage en lære af sin barndoms historie: at individuelt kan man ikke redde sig ud af fattigdommen, den rammer kollektivt. Men vores kommentar viser, at vi ikke har flyttet vores synsvinkel fra fortællertiden, ikke er indforstået med den form for solidaritet, som hører fattigdommens erfaringsverden til. Bemærkningen kunne have lukket helt for processen som overlevering. Karen Glad svarer igen med den samme form for konvention: “Nå ja, men jeg har jo heller ikke taget noget skade af det.” Så følger hun imidlertid den afgørende, åbnende udlægning til: “Men det var jo bare en anden levevis, ikke sandt” (s. 7). I sin fortolkende kommentar til fattigdommen viser Karen Glad, at de undertryktes historie ikke kan overleveres ud fra en dikotom tankeform, der skiller individ- og samfundsforståelse.

For det sjette ved *ikke at lytte til det gådefulde*. Mange steder i Karen Glads fortælling opstår gådefulde antydninger, som i kim rummer en epik. Som tidligere nævnt fortæller hun en historie, hvori der indgår beretningen om, at hendes fars far er død. Lidt senere hedder det: “vi kaldte ham jo onkel Jørgen” (s. 9). Den gådefuldhed spørges der ikke til, men den udreder Karen Glad senere ved at fortælle om faderens møde med sin tvillingebror og til sidst i forbindelse med bedstemoderens historie. Hvis det antydede og det gådefulde ikke kan vække forundring, får det ikke lov til at virke som enzym for spørgen og episk udfoldelse – medmindre fortælleren tager til orde på eget initiativ.

Hvordan de interviewende kan fremme en episk udvikling

De interviewende kan fremme en episk udvikling ved for det første

at *lytte* og *spørge*. Det første spørgsmål i den retning faldt i tilknytning til udsagnet: “Det var småt både med føde og alting. Uha” (s. 3), og det lyder således: “Kan du ikke fortælle, sådan? [...] Sådan, lidt mere udførligt om det?” (s. 3). Inden spørgsmålet er udformet, har fortælleren svaret: “Jo, det kan jeg” (ibid.). Som type betegner det spørgsmål, at vi som interviewende forholder os lyttende og medundersøgende. Hvad man ikke kan opfatte i situationen i begyndelsen af beretningen, kan man se eller høre på læsende eller genlyttende afstand, nemlig at udtrykket “For det var altså virkelig fattigt. Det var det. Uha, det var det” (s. 3) vender tilbage igen og igen som et omkvæd, som fattigdommens motiv, der kan skabe sammenhænge mellem episk set ellers brudte og mangestedte episoder. Gentagelsen er ét episk udtryk for fortidens uafsluttethed og fortolkningskrævende karakter. Af den længevarende fortælling fremgår det, hvor vigtig opfordringen til at konkretisere sætningens abstrakte indhold er. For gennem fortællingen åbnes dets mange konkrete kamre: “Det var småt med føde og alting. Uha” (s. 3, 6), med brændsel og varme (s. 4, 40), med tøj (s. 23), “Det var småt med alverdens ting. Også med halm” (s. 123), “pengene de var jo små dengang” (s. 6). Netop denne stofligt bundne form for fortælling gør de interviewende sansemæssigt fortrolige med “det andet” og skaber dermed de nødvendige forudsætninger for, at de kan skifte synsvinkel og gå ind i overleveringens dobbelteksponering af før og nu. Hvad vi gennem spørgsmålet var på sporet af, fører fortælleren selv igennem, så læreprocessen træder frem.

For det andet kan vi medvirke ved at *spørge ud fra en erindrende lytten*. Når barndommen er forladt som central fortællefase, har det betydning for den episke udvikling, om de interviewende fortsat har den berettendes (og deres egen) barndom ved hånden. I takt med, at livshistorien skrider frem fra den ene livsfase til den næste, får de interviewende tiltagende baggrund for at kunne stille spørgsmål, der kan reflektere en dobbelt bevidsthed i forhold til overleveringens to tider og mangestemmige rum. De lyttende kan ved deres spørgsmål medvirke til, at erindringen om barndommen ikke bliver

forladt, blot fordi den én gang har været på tale.

Det sker utilsigtet i Karen Glads beretning om voksenlivet, hvor vi spørger til rengøringsarbejdet i hjemmet. Hun spørger, om vi tænker på det hjem, vi sidder i, eller barndomshjemmet. Sådan lærte vi, hvordan man som spørgende må lytte bagud til kommende spørgsmål. Det ansvar kan kun praktiseres, hvis fortællingen tilegnes som erfaring. De lyttende må lægge lag på lag til deres indsigt i takt med, at fortællingen udfoldes op gennem livshistoriens faser. Først til sidst kan de kende fortællerens historie som erindringsværk, og først da kan en spørgen begynde ud fra hele livssammenhængen. Og dér holder de fleste interviews op – dér, hvor ligestilletheden er nærmest.

Undervejs kan vi stille spørgsmål, som rækker tilbage i tiden; men fordi fortælleren kender fortids fremtid, kan den type spørgsmål også føre til fortælling og erkendelse derudfra. Det nævnte spørgsmål til rengøringsarbejdet vækker erindringer fra barndomshjemmet: om katastrofen, da en tante på besøg smed de uldne undertrøjer væk, fordi de var fulde af lus, og der ikke var andre til værn mod kulden; om den sengehalm, som det var småt med, fordi dyrene først skulle have. Karen Glad summerer perioden op og retter blikket mod fortidens fremtid: “Men noget luksusliv det kunne det jo ikke blive til. Da var føde og klæder det vigtigste dengang ... Men når man så bliver så gammel, at man kan begynde at tjene noget og selv bestemme, hvad man vil have, så går det fremad” (s. 124). Hvis de interviewende fastholder barndommens vedvarende betydning, kan den berettende selv skabe modstillinger mellem et dengang og et tilkommende nu, der derefter kan indgå som et dengang i de medvirkendes spørger.

For det tredje må enhver *spørgen være indlejret i en lytten*, der som sin horisont har den ufortalte historie. Spørgsmål kan være hentet hurtigt ud af en spørgeliste, som når vi spørger til bedsteforældrene. Familien er da fortællingens synskreds. Men for den, der hører det, kan der være langt fra spørgsmål til svar, fordi det som for Karen Glad fører ind i en ufortalt og undertrykt historie. Ingen spør-

gende kan på forhånd vide, hvilke tab et spørgsmål genfremkalder, og dermed heller ikke, hvilken fortolkning og fortælling det afføder behov for. Derfor må enhver spørger være indlejret i en lytten.

For det fjerde kan man *spørge ved at tie*. Den væsentligste måde, hvorpå de interviewende kan fremme erindringsprocesserne og dermed fortællingen, er gennem opmærksom og tålmodigt lyttende tavshed. I tavsheden får de uredigerede erindringer som nævnt mulighed for at melde sig, og eftertanken og refleksionen får råderum.

For det femte er der spørgsmål, som kan fungere *episk tematiserende*. Hvordan de spørgende kan medvirke til en episk strukturs tematiske sammenhænge, kan man se ud af det afsluttende spørgsmål: "Har du noget ønske om at erindre din barndom ved at komme tilbage, dér hvor du er vokset op?" (s. 143). Hermed erindrer de interviewende sig den måde, Karen Glad afrundede sin barndomshistorie på længe forud, hvor hun sagde:

Men jeg har sådan et ønske, og jeg skal også prøve at se, om ikke jeg kan få det opfyldt, og det er, at jeg en dag vil tage en tur med toget, og så vil jeg stå af i Gørding, og så vil jeg gå den tur, som jeg har gået så mange gange i de syv års skolegang, og så vil jeg gå den tur, hvor fatter havde mælketuren. Fordi det vil egentlig sige noget om de mennesker, der var der dengang. Det kunne jeg godt tænke mig. Helt alene, for så får man mest ud af det. (s. 40-41)

Med de overvejelser afsluttede Karen Glad sin barndomshistorie. Således kommer fortællingens afslutning til at bevæge sig mellem længsel og håb og pege på sin egen fortsættelse ind i det levede liv – i en tidlig dobbeltbevægelse mellem fortid og nutids fremtid. Ej heller i episk henseende kan de interviewende være udenforstående. De bliver medvirkende, om de nu er sig det bevidst eller ej.

Kunsten for de interviewende i selskab med fortælleren er at vide råd for, hvordan de kan medvirke til fortællingens episke og erkendelsesmæssige udvikling og fortsættelse. Den læreproces førte

Karen Glad os ind i gennem den måde, hvorpå hun lagde sin fortælling til rette og praktiserede en pædagogisk dialog.

Fortællerens virke i rum og tid

Der er læreprocesser knyttet til dette at være ansigt til ansigt sammen i rum og tid. Fortællesituationen er en uigenkaldelig, unik situation, som lider tab i båndoptagerens og nedskrivningens medierede former. Ordene kan høres på båndoptager sammen med andre lyde, som når uret tikker og slår. På et tidspunkt bankes der om natten på ruden i hendes forældres soveværelse, og det opføres ved, at Karen Glad banker i bordet. Det samme gør hun, når noget skal understreges. Hvad man hverken kan læse eller høre sig til, er fortællerens nænsomme, strygende bevægelser hen over dugen, som følger fortællingen, og som får os, der ser og lytter i situationen, til at tænke på de mange gange, hun som vaskerijomfru har strøget over det nyvaskede tøj. Væren i rum sammen med fortælleren har reminiscenser i sig fra den tid, hvor man kunne være i selskab med fortælleren under arbejdet. Hvad der nu mimes, var førhen virkelig aktivitet.

Når man er i rum sammen for at fortælle, lytte, spørge, kan man som deltager ikke reducere situationen til det kommunikative eller historisk informative. Tilstedeværelse indebærer ansvar. At lytte og spørge er en måde at udtrykke opmærksomhed på, og i selve den form for nærvær medvirker de interviewende til udviklingen af fortællesituationens sociale rum. Hvordan spørge til det tilsyneladende selvfølgelige, så det ikke lyder som talt ud af uforstand og mangel på social respekt? Heri består udfordringen til den interviewendes kunnen – en vanskelighed og en udviklingsmulighed, som helt elimineres, når man udsender skriftlige spørgelister eller læser interviewene som tekst. Det er anderledes at le eller græde over det, man læser, end at være sammen med den, der fortæller om det, man sammen kan le eller græde over. Reaktionen i situationen er den første prøve på en fortolknings gyldighed.

Rummet tjener også som sted for ting og sager, der kan blive inddraget i fortællingen, som da Karen Glad henter broderier og fo-

tografier frem fra barndommens tid eller peger på et maleri på væggen af huset i Hørning, som forældrene overtog for at passe bedstefaderen.

Af ubeskrivelig betydning for fortællingen er kroppenes forskellige aldre. Hvilke erfaringer kan blive overleveret, fordi de interviewende er kvinder i så forskellige aldre, at den ene endnu ikke har børn, og den anden har både et mindre og et større? Det eneste, vi endnu ved at sige, er, at det *har* betydning. Således kan to afbalancere tendenser både imod den mere officielle interviewform og den mere privatiserende betroelsessituation.

At spise hos den, der har kendt fattigdommen, lægger en betydning til, som indirekte virker tilbage på fortællesituationen på en måde, man ikke kan læse sig til. Og frem for alt har det betydning, at de interviewende ser på fortælleren på en intens og koncentreret måde, idet de sammen lytter til et fælles tredje: fortællerens tale og tavshed.

Mellem interview og fortælling

De relationer, der i det forudgående er fremhævet mellem den beretende og de interviewende, strider mod det journalistiske interviews karakter. Initiativet må til en begyndelse være den interviewedes. Når de interviewende ikke *kan* være ledende, skyldes det som vist, at de ikke kender fortællerens drivkraft og erkendelsesinteresse, at de ikke på forhånd kan være vidende om indholdet af fortalt tid. Dermed er de uvidende om, hvem og hvad der kan skiftes synsvinkel til, og hvori de anderledes målestokke består.

Fortælleren skal først tale dét frem, som andre kan spørge til. Gennem fortællerens praksis kan de interviewende lære, hvad det vil sige at være lyttende og spørgende i fortælletraditionen.

Ifølge vores egen forhåndsgivne, faglige selvopfattelse skulle og kunne vi som interviewende holde os neutralt udenfor ved at begrænse os til at stille ikke-ledende spørgsmål. Karen Glad viser, på hvor mange måder vi impliceres i den overlevering, som fortællingen optimalt kan være. Hendes formål er ikke som forudskikket af

os interviewende: at vi skal have informationer og viden om og fra interviewpersonen, men at alle implicerede skal dele erfaringer og viden med hinanden dér, hvor vi sammen befinder os: i overleveringens port.

Situationen er tendentielt set ikke interviewets, men fortællingens – tendentielt, fordi Karen Glads beretning svinger mellem fortælling og interview, men med overvægt af fortælling.

Hvis man skulle forstå fortællesituationen som et interview, da skulle det være ikke i den moderne betydning, men i den etymologiske: at se mellem. Dermed siger sproget, at der er tale om en ikke-medieret, menneskelig kontakt, et møde ansigt til ansigt mellem mennesker. Betydningen heraf bliver så meget desto mere følelig, som den type situation er ved at være aftagende i vores samfund.

I ordets etymologi ligger også en rumlig forestilling. Et “mellem” angiver en afstand mellem to parter, så deres blik kan mødes om et fælles tredje. Det svarer til, at Karen Glad ofte begynder en historie med: “Jeg ser endnu for mig.” Idet hun fortæller, videregiver hun i sproget sit indre billede til de lyttende, som derved skaber deres billede.

ERINDRINGSVÆRKETS DYNAMIK

Indledning

Et gennemgående tema i det følgende er, hvordan erindringsfortællingen sprænger et spørgeskemas livshistoriske kronologi og det dertil hørende individualiserende biografiske perspektiv.

Dette tema vil i det følgende blive udfoldet under tre synsvinkler. Den første omfatter spørgsmålet om fattigdommens erfaringer som drivkraft i erindringsfortælling. Den anden synsmåde vil mærke sig skæringspunkter mellem erindringsværk og livshistorie. Det tredje perspektiv indebærer en kritisk diskussion af såvel fremherskende biografiske betragtningsmåder som den med afhandlingen introducerede sociobiografiske.

Episk form

Man kan bygge et spørgeskema således op, at det følger en historisk kronologi fra barndom, over ungdom og voksentid til alderdom. En sådan faseopdeling får let den virkning, at de enkelte livsafsnit isoleres fra hinanden. Som proces betragtet ser livshistorien imidlertid anderledes ud.

Mens barndommen leves, kan man aldrig vide, hvordan den kommer til at forbinde sig med eller blive afskåret fra senere udviklingsmuligheder. Som erindringsværk derimod er både barndomstiden og de efterfølgende faser – afhængigt af, i hvilken der fortælles – kendte for fortælleren, som derfor kan reflektere over

mulige sammenhænge eller brud mellem faserne. Barndomsfortællingen kan således forholde sig åbent eller lukket til ungdom, voksentid og alderdom, disse atter til denne og hinanden indbyrdes – i en erfaringsdannende eller erfaringsblokerende proces. Tilsvarende kan fortællingen om livshistoriens forskellige faser udvide sig mod eller afsnøre sig fra klassen, epoken og tidernes gang. Disse situationsfremkaldte former for dynamik kan man ikke foruddiskontere i et spørgeskema; men man kan give plads for dem ved lyttende at spørge og tie, når først erkendelsesmulighederne strukturelt set er eftersporet. Hertil skal det følgende bidrage.

Det skal synliggøres, hvordan barndomshistorie i skikkelse af den undertrykte arbejderhistorie om fattigdommen kan blive overleveret som en kollektivhistorie gennem tre generationer. Karen Glad vil med sin fortælling befri barndommens og forudgående slægtleds historie fra tavshed og forsvinden. Det gør hun gennem den mundtlige fortælletradition – ved at forvandle livshistorie til livshistorisk fortælling.

Episk struktur: mellem tabuisering og overlevering

I Karen Glads fortælling er barndomshistorien først relativ kort (s.1-13). Derefter følger et kort intermezzo om hendes arbejde som 15-årig, før hun atter vender tilbage til forældrenes forhold og episoder fra barndomshjemmet (s.16-41). Derefter (jf. s. 41) forlades barndommen som central episk situation, indtil vanskelige forhold i voksentiden fremkalder en tilbagegribende sammenligning med barndommens fattigdom. Senere spørger vi atter til barndommen (s. 67, 89-90, 94-95, 122-124), og derefter ser vi alle tre billeder fra barndommen (s. 129-134). Endelig konkluderer Karen Glad på hele det hidtidige livsforløb (s. 138). Vi spørger til faderens forældres historie, hvorefter interviewet slutter med Karen Glads håb om i fremtiden at få mulighed for at vende tilbage til sin barndoms huse og veje og befolke dem med sine erindringer. Således vender fortællingen til sidst mod sin egen uafsluttede begyndelse, mod dét levede liv, hvorfra den henter sit stof.

Episk set er barndomshistorien i Karen Glads fortælling ikke en kronologisk fremadskridende beretning som efter et livshistorisk skema, men elliptisk. Gentagne gange griber hun tilbage over større og større afstande. I hendes barndomshistorie ligger som i et hemmeligt skrin brudstykker af hendes fars og farmoders historie gemt. Først må hun berette om sin egen barndoms oplevelser af fattigdom, hvori familien og ikke mindst faderen har en central rolle. *Hans* historie, tror vi lyttende, kulminerer i ulykke, da han må gå fra gården på grund af gæld og kreditorerne kommer og henter “hvad der var, af den smule der var. Der var så at sige ikke andet end hestene, de kunne hente. Og det var noget af det allerværste, de kunne gøre [...] Så står fatter jo ude på gårdspladsen og ser og ser og kikker jo efter dem, så længe som han jo kunne se dem” (s. 9). Men den historie får yderligere sin dybde gennem de brudstykker af hans barndomshistorie, som Karen Glad har hørt som barn og senere selv samlet, og som peger dybere ind i fattigdommens lange historie. Inderst inde, hvor tavsheden er dybest, ligger *hans* mors historie. Denne næsten ufortalte og tabuiserede historie kommer først med til allersidst, fordi vi spørger (s.138-144). Den ikke-konforme overlevering giver ikke så let slip på de understes erfaringer, således at en kæde mellem de understes erfaringsverdener kan træde frem.

Et menneskes historie kan blive fortalt på en antydende og tilnærmende måde, fordi der over det hænger noget gådefuldt og hemmelighedsfuldt, som kommer af, at det ikke har *kunnet* blive fortalt. Dermed har fortiden fået “et hemmeligt indeks med sig, gennem hvilket den henvises til forløsningen” (Benjamin 1995, s. 69) – “forløsningen” i denne sammenhæng forstået som befrielse fra tavshed. Over fattigdommens historie kan der hvile en sådan hemmelighedsfuldhed. Set under den samfundsmæssige konventions øjne rammes den fattige af skam: “Jamen, det var ligesom om, at min far var genert ved, at han var kommet til verden” (s. 138). Men over den erfarne hviler samtidig en form for udvalghed: han har særlige evner. Faderen skiller sig også ud fra “naturens hånd, han er født med sådan en fin håndskrift” (s. 20). Og han kan i drømme

tage varsel af fremtidige hændelser, er synsk, har kontakt til overnaturlige magter (s. 20). Han er et hovedvidne: "I kan tro, det har været hårdt for ham. Så han har prøvet det, hvis nogen har" (s. 22). Sådan kommenterer Karen Glad faderens historie i forbindelse med konfirmationen, hvor han må stå i brunt tøj, mens de andre står i sort, og han i et par brune damesko. Karen Glad er beslægtet med ham. Hendes søskende siger det. Hun selv ved det i kraft af, at hun var den ældste: "Jeg har en smule indblik i det, fordi far og mor havde jo heller ikke for meget" (s. 143)" (s. 143). Hun er det yderste led i kæden af vidner. I søskendeflokken er hun knyttet til den ældste søster: "vi kan jo snakke om det, ikke sandt" (s. 7), mens de tre yngre falder udenfor, fordi de har haft det "lidt anderledes" (s. 7). Det er den samhørighed i fattigdom, som netop giver hende som fortæller hendes særlige drivkraft, fordi lidelsens spor er skabende i hende. Fattigdom er en kollektiv historie, der umiddelbart isolerer mennesker. Men fortællingen er dens middelbare befrier i sprogets og den mundtlige fortælletraditions kollektivitet. I en dobbelthet mellem lethed og tyngde, udvalghed og skam, ligger Karen Glads barndomsrerindringer indlejret.

Fattigdommens historie kan ikke fortælles ligefremt; og netop dét mimer Karen Glad, for sådan har hun erfaret overleveringen. Som information betragtet (hvad der netop strider mod fortællingen) lyder faderens historie sådan: Han har levet sin barndom hos sin mors bror, "onkel Jørgen", fordi hans mor ikke kunne klare at have ham hos sig, da hun var ugift. Derfor måtte også hans tvillingebror vokse op hos andre og ligeledes de efterfølgende 5 børn, hun fik uden for ægteskab. Denne episke sammenhæng kan først udledes gennem et detektivarbejde. Den er resultat af den mundtlige fortælletraditions virke. Faderen har selv i Karen Glads barndom fortalt et par episoder fra sin barndom, men "aldrig rigtig fortalt noget om sine forældre" (s. 138). Og selv om farmoderen som gammel boede hos Karen og hendes familie, har hun ikke fortalt noget om sin historie i relation til sine børn. Karen Glad har opsøgt slægtninge og lyttet til deres beretninger. Men det har ikke været

så ligetil, for den sociale skam har belagt overleveringen med tabu, som skal overskrides, hvis historien skal kunne tale.

Vejen til beretninger om faderens barndom går for Karen Glad i fortælsesituationen over skæmtsomme historier om den gamle Anders Sand, der ikke kunne tage kaffen, fordi han var død, og dernæst om, hvordan familien lavede morskab, da han skulle lægges i kisten (s. 19). Først da vi spørger, hvorfra han stammede (s. 20), får vi kort at vide, at bedstemoderen var i Gørding og ikke kunne magte at have ham og en tvillingebror, og at faderen derfor kom i pleje hos hendes bror, "onkel Jørgen" (s. 21). Derefter (gen)fortæller Karen Glad to episoder fra faderens barndom. Den første er om, hvordan han i skolen falder i søvn, fordi han tidligt om morgenen har været ude at vogte kvæg. Idet hun giver historien videre, fremhæver hun et glimt af humanitet i faderens verden, nemlig hos læreren, der "bar over med ham, for han kunne godt se, hvordan han havde det" (s. 21). Og så følger den centrale episode til forståelse af faderens historie – ikke som svar på et spørgsmål, men som led i overleveringen af, hvad hun har fået fortalt, i dette tilfælde som voksen. Det drejer sig om det tidligere nævnte møde på vogtermarken mellem faderen og hans tvillingebror:

Han var jo ude og vogte kvæg. Og han var jo sådan en lille hyrdedreng. Og så tilstødende der var jo også en gård med kvæg, og der er også sådan en bitte knægt. Så snakker de to så længe sammen, at de finder ud af, de virkelig er søskende de to. Og det er nemlig rigtig. De var oven i købet tvillingebrødre. Sådan var det. Det var noget af en opdagelse, hvad? (s. 21)

Faderen har oplevet det; men det er Karen Glad, der bringer historien ind i overleveringen og skaber mindet om faderen. Til denne episode knytter vi spørgsmålet om, hvordan det kunne gå til, at de to brødre ikke kendte til hinanden. Og så svarer Karen Glad kort og helt generelt om farmoderen:

Det kan jeg ikke sige. Det har jo været svært dengang. Lad os nu bare sige, en enlig kvinde i dag, hun kan jo godt blive hjulpet, fordi hun får et barn eller noget, ikke også. Det kunne ikke lade sig gøre dengang. Sådan har det nok også været for bedstemor. Men det var da trods alt hendes egen bror, der fik far, det var det jo da. Onkel Jørgen det var bedstemors bror, ikke sandt. (s. 21)

Her antydes en *mulig* forklaringsammenhæng, men det bliver ved det antydede, og vi spørger ikke. Ligefrem siges det derimod, hvem onkel Jørgen var. I den tidlige historie om hans død og begravelse, der gav anledning til, at moderen fik 5 kr., som skulle bruges til brændsel, omtaler Karen Glad ham én gang som “min fars far” for derefter at sige onkel Jørgen om ham, idet hun indforstået føjer til: “for vi kaldte ham jo onkel Jørgen” (s. 5). Vi spurgte ikke dengang (s. 5) om forklaring, men så faldt den her (s. 21), ligesom vi ikke her spurgte yderligere til farmoderens historie, før vi helt mod slutningen spørger: “Har du forsøgt at granske i dine bedsteforældres historie?” (s. 138). Først da (s.138-143) bliver det sagt, at hun uden for ægteskab fik 7 børn, som kommunen fordelte, at hun var distriktsjordemoder, der som voksen boede i sine forældres hus, og at ingen kender Karen Glads farfader.

Den samfundsmæssige fordømmelse har tabubelagt farmoderens historie i familien. Det har ikke været noget, der er blevet snakket om “ud over at hun fik disse børn, og der blev set ned på hende, og, og” (s. 141). Erfaringer, der falder uden for normerne, er truet af moralsk forkastelse og fortielse og kommer dermed til at høre til den ufortalte historie. Adspurgt om farmoderens omdømme siger fortælleren: “det var ikke ret godt”. Hun blev set ned på i det lille samfund og udsat for had i familien, især fra Karen Glads mors side: “Men min mor kunne ikke fordrage min bedstemor, på grund af at min far havde haft sådan en ringe barndom. En ussel barndom, syntes hun” (s. 140).

Gennem omdømmet har Karen Glad kun haft de psykologiske reaktioner at forholde sig til, men ikke årsagerne. De har ligget hen

som gåder, der har kaldt på forklaringer. I kraft af kvindebevægelsen i 1970'erne har Karen Glad fået en ny konstellation at se bedstemoderens historie i. Det giver hende en frihed i form af frimodighed, og hun opsøger en kusine til sin far og får brudstykkevis kastet lys over farmoderens historie. Hun kan se hende både i forhold til *hendes* samtid og ud fra den kvindeforståelse, der gør sig gældende i fortælleperioden. Før man kunne bevise fadderskab med blodprøver, kunne man ikke "inddrive noget der. Og hvem var det så, der stod med skammen? Det var ikke andet end pigen. Hun stod jo med det hele. Hun kunne jo ikke rende ud af det" (s. 141). Hvorefter Karen Glad følger til:

Og for at få børn, det er man to om. Så hun var jo ikke ene skyld i det der, hvis det var. Og derfor er der så mange tanker der kommer ind i hovedet på mig. For vi kan jo bare tage sådan en ting som beskyttelsesmiddel. Det har sikkert ikke eksisteret dengang. Nej. Og lad os så bare sige, at en pige har været uheldig, og så manden han vender ryggen til. Så får hun jo uvilkårligt et dårligt ry. Det kan ikke blive anderledes, for det er selvfølgelig ikke mandens skyld. Og slet ikke, hvis det skulle gå hen og være en gift mand. For se dengang da var folk alligevel tættere på hinanden, end de er i dag – sådan med sladder og den slags ting. (s. 140)

Sin viden om farmoderen bruger Karen Glad både til kritisk reviderende eftertanke og til at leve sig ind i bedstemoderens situation dengang. Det gælder hendes karakter: "hun var sådan en lille livlig, gemytlig en. Og det er der måske nogen, der har syntes om og benyttet sig af" (s. 141), og det gælder hendes sorg: "Hun har jo måttet af med sine børn" (s. 140). Disse former for eftertanke og indlevelse kunne ikke indfinde sig under konformismens åg. "Dengang da var der ikke noget der hed hjælp for en sølle pige der fik barn. Nej, det var der slet ikke. Der var kun én ting: der blev set ned på hende. Men jeg skal til enhver tid forsvare hende, for jeg siger også,

det har også været mændenes skyld” (s. 141). Idet Karen Glad lader nutidens kvindesyn gennemlyse fortidens, opstår et sammenstød af uforeneligheder i tanken, som påkalder sig fortællerens egen stillingtagen. Således bliver indignationen bærer af overleveringen.

Episk set får dén, der overleverer farmoderens historie, også en historie i form af endnu en ufortalt kvindehistorie. Først her til sidst i fortællingen træder faderens kusine, Karoline, ud af anonymiteten, idet hun får sin historie fortalt. Og den føjer hende til kæden af erfarne og prøvede i fattigdom: “Hun er rigtig nok en lille forslidt kone, der blev enke, da hun var 33 år. Hun har rigtig nok prøvet det” (s. 142). Manden dør, og hun står med 6 ukonfirmerede børn. Da kommunen ville tage dem, sagde hun: “Mine børn får I ikke lov at røre ved” (s. 142). Karen Glad gør opmærksom på den afgørende forskel mellem de to kvinder, nemlig den, at Karoline havde haft en mand, og derfor blev hun ikke udsat for den sociale skam, men kunne modsætte sig, da myndighederne ville gribe ind og fjerne børnene (s. 142). Hun bevarede et gran af selvbestemmelse og dermed også en lettere adgang til sproget. Og Karen Glad kan solidarisk indleve sig i og sammentænke begge kvinders historie: “Lige så glad kan bedstemor have været ved sine, som Karoline var ved sine” (s. 142).

På den måde sprænger farmoderens historie familie- og slægtsrammerne og bliver for fortælleren del af en undertrykt arbejderkvindehistorie, der rækker så langt tilbage, at det næsten ikke er “til at fatte” (s. 143).

For fortælleren stiller fortiden sine uindfrie krav om retfærdighed. “Det er jo alt for sent, man er kommet til og tænke på det der. Fordi dengang var det jo helt, helt anderledes, end det er i dag” (s. 140). Men det er også den “anderledeshed”, der gør, at historien bliver fortalt i 1983, og at fortidens krav på befrielse får stemme:

Havde disse mennesker levet i dag, som har set ned på hende dengang, så kunne det nok ske, at de havde set lidt anderledes på tingene i dag. For det gør jeg ikke, selv om jeg er 70 år i dag, så

ser jeg ikke ned på hende, selv om hun var så heldig eller uheldig at få syv børn. For det har noget at gøre med tiden fra dengang at gøre. Det kan jeg se i dag. (s.141)

Når fortælleren stryger historien mod hårene, forbinder det sig med hendes syn på det enkelte menneske som et historisk og unikt væsen. "Hvert menneske er jo en historie. Det kan man aldrig blive færdig med at grunde i det der ... aldrig" (s. 94). Det historiesyn genkalder, hvad Benjamin skriver i tilknytning til krønikeskriveren, "at intet, der nogensinde er hændt, må gå tabt for historien" (Benjamin 1995, s. 70).

Karen Glad giver et kritisk korrektiv til Benjamins billede af fortællerens virke under det håndværksmæssige og førindustrielle arbejde. Allerede i disse sammenhænge kan erfaringens meddelelighed være truet, nemlig hvis erfaringer falder uden for socialitetens normer. Som barn har Karen Glad siddet og lyttet til farmoderen uden at kende den ufortalte historie. Hvordan har hun fornemmet den? Noget gådefuldt og hemmelighedsfuldt har hvilet over farmoderens liv og dermed også over faderens historie. Barnet kunne lytte til tavsheden i det fortalte, men først i andre tider med et ændret kvindesyn kan det voksne barn arbejde på at få tavsheden til at tale og dermed forvandle et menneskes undertrykte historie til meddelelig erfaring for sig selv og de lyttende. Meddelelighed kan aftage med tiden, men den kan også opstå, når ændrede normer brydes med den konformisme, der før slog erfaringen for munden. Afstand kan enten blokere eller skabe nye forudsætninger for erfaringsoverlevering.

Barndomsfortællingens episk elliptiske struktur har også betydning for den måde, hvorpå Karen Glad skaber billeder af den fattigdom, som hun selv er hovedvidne til, set fra vores position i overleveringen. Hun kan i den tilbagevendende fortælleproces føje stadig flere konkrete iagttagelser og sansninger til skildringen af barndommens fattigdom. Dermed udøver hun en pædagogik over for os lyttende, der gradvis kan indstille os på ændrede målestokke.

Når bedsteforældrene kommer, hjælper de til med hjemmestrikkede sokker og nye træsko; men “det var jo ikke hvert år de kom” (s. 23). Da det spidsede til, var der nogle på kommunen, der “havde indsigt i, de var nødt til at hjælpe dér” (ibid.), så Karen fik to uldne undertrøjer; og en anden gang fik de lagner og dynebetræk (s. 23). Karen Glad vender tilbage til historien om undertrøjerne – ad uransagelige veje. Da voksentiden er fortællelidens centrum, spørger vi, om hun vil fortælle noget om rengøring (s. 122). Et modspørgsmål stilles: “Ja, men hvor mener du rengøring? I mit hjem?” (ibid.) Det bekræftes, hvorefter fortælleren nølende går i gang: “Ja men det var jo. Jamen herrestegud der var jo. Hvad skal jeg sige?” Hun siger ikke direkte, at der næsten ikke var noget at gøre rent; men måske ser hun i de afbrudte sætninger for sig alt, hvad de ejede – det kunne være på “sådan en lille lastbil” (s. 10). Spørgsmålet tjener til at flytte fortællerens synsvinkel tilbage til barndommen, og derfra dukker en erindring op om, at de som børn var lusede “ligesom alle andre” (ibid.) Det var normen, huskes vi på. Men det er en speciel situation, hun husker. En tante kommer på besøg, og hun vasker og kæmmer børnene, hvorefter hun brænder undertrøjerne. Det var en katastrofe, for Karen havde bronkitis og slim på lungerne, og lægen havde ordineret den uldne undertrøje. “Og så gav mutter sig til at græde, fordi så havde hun jo ingen uldne trøjer at give os på” (s. 122). Sammenholder man de to erindringssituationer om de samme ting, viser de, hvordan fattigdommen driver tings betydning ud i ekstremer.

Tilsvarende i følgende historie. Da vi fastholder temaet om rengøring i barndomshjemmet: “Hvordan fandt den sted?” (s. 123), får vi et kort svar: “Jamen det kan jeg snart ikke huske, for der var jo, fx ja der var jo. Der var en spand sæbevand, og så blev gulvene vasket. Og møblerne blev tørret lidt af” (s. 123). Herefter dukker en erindring op, der ligger et lag dybere i fattigdommens forhold end betydningen af at få sengebetræk:

Og ellers forresten, så havde vi jo halm i sengene. Og det var så

småt med alverdens ting, at vi næsten ikke kunne få et nyt lag halm i sengene. Det var jo så flad og så elendig. Men det var jo ikke til, for dyrene skulle jo have halmen og alt sådan noget. Så det kunne ikke blive til nyt halm i sengene. Det var jo en hel velgerning, hvis det endelig fandt sted en gang imellem. Nej, det var småt med alverdens ting. Også med halm. (s.123)

Målestokke relativiseres. Ulykke er ikke at ligge i halm, men ikke at have halm nok. De ovennævnte erindringsituationers opståen illustrerer også, hvordan et spørgsmål i voksentidens fortællertid kan være dobbelteksponeret, hvis og når fortælleren har sin barndom levende i sig. Og ved at følge fortællerens intentioner kommer vi uforvarende til at medvirke til, at en ellers ufortalt dimension i fattigdommens historie bliver overleveret. Det kunne ikke være sket, hvis man holdt sig den livshistoriske kronologi efterrettelig.

Nogle erfaringer er meddelelige som i eventyret, hvor menneskene lærer, at det mest tilrådelige er “at møde den mytiske verdens magter med list og med overmod” (Benjamin 1993, XVI). Det kan også gælde, når mennesker er oppe mod, ikke mytiske, men sociale kræfter. Til overmodet knytter sig en historie om, hvordan faderen måtte låne penge, for at moderen kunne få det nødvendige tøj til en familiebegravelse. Med humor og opfindsomhed kan menneskene sætte en modstand ind mod forholdenes tvang. En aften havde moderen kun kartoffelmel at lave grød af, og et af børnene kunne ikke spise den. Så tog faderen sin jakke på og gik. På eventyrlig vis vendte han hjem med et rugbrød. Dengang vidste de ikke, hvor det kom fra. Men idet fortælleren giver historien videre, lader hun den ikke stå i det lys, men tilføjer mulige forklaringer på, hvor faderen har fået brødet. I den situation ved han råd som den gode fe i eventyret. I en anden situation er det som før nævnt kommunen, der griber ind som en højere magt og hjælper med uldne undertrøjer og sengelinned (s. 23). Erfaringerne er meddelelige som i ordsprogets verden: “Når nøden er størst, er hjælpen nærmest.”

Ordsproget siger også: “Når enden er god, er alting godt.” Men

hvad med den historie, der skal hente sit stof fra den virkelighed, hvor mod og udholdenhed var forgæves, hvor ikke håbet, men frygten sejrede? Den kan gives videre, viser Karen Glad, under indignationens synsvinkel, hvis drivkraft er, at det forsvindende ikke må gå sporeløst tabt, for det *har* sat sig spor i menneskene. Karen Glad kunne som barn ikke vide råd – *råd* her forstået i Benjamins forstand: mindre som svar på et spørgsmål “end et forslag angående fortsættelsen på en historie (netop som den udspiller sig)” (Benjamin 1993, IV). Hun var ikke ansvarlig for de voksnes verden, men som voksen tager hun selv stilling, og ved at fortælle åbner hun historien for råd.

Det episke forløb viser på en symptomatisk måde, at en barndomshistorie under fattigdom er i en udsat position og i risiko for at gå tabt. Afmagt og tavshed indebærer tab af meddelelighed, og jo hårdere og mere normbrydende forholdene har været, desto større indignation og kærlighed skal der til, for at erfaringerne kan blive reddet og overført til ord.

Historiesyn: mellem historie som proces og som fremskridtstro

Når fortælleren episk set bevæger sig frem i den livshistoriske kronologi, træder barndommen i baggrunden. Men stiller man spørgsmålet om, hvordan fortælleren kan arve sin egen barndom, vender forholdet anderledes. Som Karen Glad i forhold til os interviewende arbejder på at bjerge barndommens erfaringsverden ud af fattigdommens epoke, således har hun i sit eget liv tilsvarende skullet arbejde med enten at bringe barndommens historie med ind i tiltagende bedre tider – eller isolere den og lade den bag sig. Den læreproces skal efterspores ud fra historiesynets betydning.

Allerede ungdomstiden skaber afstand til barndommen: “Men det hjalp jo, når man blev fjorten år og kunne komme ud og virke andre steder, så kom det der jo i baggrunden” (s. 33). I barndomsberetningerne oplærer Karen Glad os til at stå med ryggen mod fremtiden og se fortiden komme mod os på dens vej mod fremtiden – i samme position som historiens engel (Benjamin 1995, s. 72). Fra

det udsigtspunkt kan historien gribes som proces, og fortidens anderledeshed kan komme til sin ret. I det følgende skal hendes egen praksis beskrives.

Sansemæssigt set opstår der brud mellem barndommens verden og voksenverdenen, fordi de tilhører to forskellige epoker. De kan træde i karakter som to adskilte verdener, når det gælder kroppens egne sansninger. Vi ser sammen på fotografier af husmandsstedet, og der er et billede af Karen som lille i stuen. Karen Glad siger på én gang konstaterende og medlidende, at stuen “Den er da kold og våd” (s. 133). Det lille “da” udgør forskellen mellem dokumentaristen og den, der har siddet der. Vi spørger, hvordan de holdt varmen (s. 133). “Ja, det ved jeg heller ikke. Det har jeg også tænkt på mange gange siden” (ibid.). Vi gentager spørgsmålet, og da stiller hun sig under ét i den erfarnes indlevede position og på den iagttagendes afstand: “Ja, det har jeg også tænkt på mange gange senere. Det må have været svært” (s. 134). Så flytter hun sig over i barndommens tid og normer: “Selvfølgelig har vi da frosset også” (ibid.). Om dagen kunne det gå, men om aftenen var det værre, så krøb de sammen om komfuret og kakkellovnen, “når der var noget at komme i” (ibid.). Og det var der “jo selvfølgelig også til de fleste tider”, føjer hun forsonende til, idet hun dog gentager, at hun kan huske, at de har frosset (ibid.). Hun kommenterer sine barndoms sansninger med fortælle tidens: “Men det kender vi jo slet ikke i dag, at fryse” (s. 134). I den form underkender hun ikke fortiden til fordel for nutiden, men hun tilkendegiver, at hun har kendskab til en erfaringsverden, der ikke kan sanses i den materielle verdens her og nu, men som ikke desto mindre er levende i hendes sind og tanke, i erindringen, og den kan blive nærværende igen – ikke i det levede liv – men i erindringsfortællingens episke form. Afstanden mellem barndom og voksentid kan fortælleren overkomme under den synsvinkel, at der er tale om en anden levevis i hendes eget liv og i samfundets liv. Og dette andet åbner på én gang for en historisk forståelse af den fortællende person og af det danske samfund både før og nu. Det kan ske, når barndomserindringen får lov at tale

ud fra fortidens egen synsvinkel og egne normer.

Ud fra tilsvarende historiesyn kan afstanden mellem barndom og voksentid give plads til, at voksentidens erfaringer kritisk kan tale op imod en af barndommens autoriteter. Karen Glad ville gerne have været sygeplejerske, men hendes læge rådede hende fra det med henvisning til hendes svage helbred som barn: “Det er du ikke stærk nok til” (s. 29), og “så blev det ikke til noget” (ibid.). Hun kritiserer ikke lægen direkte, men lader erfaringen tale: “Han skulle bare vide, hvor stærk jeg var blevet” (ibid.).

Men Karen Glad kan også afskære sig fra barndommens verden, når hun sammenligner og under fremskridtstroens diktat måler med nutidens alen. Da hun som voksen sammen med sin mand har hårde tider på grund af hans arbejdsløshed, siger hun: “Vi har jo også været fattige engang. Men jo ikke i den forstand som da jeg var det. Vi har jo aldrig manglet noget, sådan set. Vi har fået føde og klæder. Men vi har været raske og kunnet arbejde. Det er derfor vi har det, som vi har det i dag, ja” (s. 62).

Ved at træde ind i de lyttendes position afprøver hun mod slutningen af interviewet en tolkning af sin barndom ud fra nutiden: “Så for jer at se, så kan I jo nok forstå, at hvad I har set fra min barndom og så til i dag, så kan jeg jo ikke andet end være tilfreds, vel? Nej, det har jeg god grund til at være ...” (s. 138). Gennem dette synsvinkelskifte ser fortælleren som i en prøvehandling på sin egen historie, men nu med de interviewendes blik. I og med dette skifte opfordres vi ikke til at bevidne fattigdommen, men til at bekræfte fremskridtet. I situationen sagde vi ikke noget, men spurgte til bedsteforældrene og dermed til fattigdommen (s. 138).

Vi havde ikke glemt fortællerens beretninger om fremskridt. Faderen havde det håb for sine børn, at de ikke skulle opleve en konfirmation som hans: “Og han har altid sagt, at sådan skulle det i hvert fald ikke gå for hans egne børn” (s. 22). Karen Glad kan føje til: “Sådan har vi alligevel ikke haft det” (s. 22). I sit virke som barndommens fortæller lader hun sig ikke forsones med forholdene på grund af de gradvise fremskridt.

Som Karen Glad i situationen stillede spørgsmål til os, kan jeg her på læsningens afstand og med baggrund i hendes egen lære spørge tilbage: Hvordan skal erindringen om forfædres lidelser og håb om deres befrielse kunne blive udfriet af tavshed gennem "tilfredsheden" som konklusion? Hvordan skal fortids fremtid kunne blive ved at strømme som proces igennem nutiden til fremtiden, hvis regnskabet skal gøres op til fordel for fremskridtet? Hvordan skal fremskridtstanken og tilfredsheden kunne skabe grobund for den indignation, der giver den lidelsesfulde og undertrykte historie stemme? Hvis nutiden skal kaste et forsonende og harmoniserende lys ned over fortiden, hvordan da åbne for håbet om befriede forfædre gennem de ventede efterkommere? – Karen Glad har selv svaret gennem sin barndomshistorie, sin indignation og sine synsvinkelskift. Og hun har oplært os til det samme.

I hendes skildring af voksentiden og alderdommen er fremskridtstanken fremherskende. Som voksen kommer Karen Glad ud i akkordarbejde på vaskeri og systue. I 1980 sagde hun: "Jeg kan ikke mere", og så holdt hun (s. 88). Vi spørger os frem, om der ligger en mulig forklaring i akkordarbejdets pres, men Karen Glad afviser andre forklaringer end sin egen afmagtsfølelse. Hun kunne lide arbejdet. Bedstemorens normer for kvalitet i arbejdet har Karen Glad taget med sig, men hun lader dem ikke støde kritisk sammen med akkordarbejdets tidsnormer. I forbindelse med beretningen om en sypige, der "virkelig ville se penge", føjer Karen Glad til: "Akkord det er jo en evig kamp. Det burde egentlig afskaffes det der" (s. 92-93). Men den opfattelse er ikke styrende for hendes beretning. Hun hæfter sig ved det konkrete arbejde, at det skal laves ordentligt, og ved den gensidige hjælpsomhed blandt arbejderne som på vaske-riet: "Når de eventuelt bliver først færdige, så hjælper de til, hvor det trænger sig på. Sådan er det" (s. 87). Indtrykket af voksentiden samler sig i udtrykket: "Og men kæreste venner, så stærk jeg blev, da jeg blev voksen. Jeg fik tre børn, og jeg kunne sådan arbejde. Åh ja, jeg har haft det godt" (s. 22-23).

De modstridende syn på historiens gang har betydning for hel-

heden af Karen Glads beretning. Hvor hun med ryggen til nutiden taler for de undertrykte og det undertrykte, dér ligger intensiteten.

Mellem tab og længsel

Når Karen Glad ser på barndommen fra ungdommens position og siger, at det "hjælp" at få barndommen i baggrunden (s 33), så er det et udtryk for, at geografisk og økonomisk kan hun lægge afstand til barndommen; men idet hun gør det, opstår der en længsel tilbage til den. Hvordan kommer det til den proces?

Fortiden er uafsluttet i form af en socialpsykologisk struktur, som barndommens fattigdom har afsat: spændingen mellem håb og frygt. To gange om året skulle der på husmandsstedet betales renter, for at de kunne blive der. Som den ældste "så havde jeg jo mest indsigt i det, fatter og mutter de snakkede om" (s. 8). Der skulle betales 210 kroner hvert halve år, og det var næsten umuligt at skaffe dem. Karen Glad beskriver, hvordan denne sociale spænding internaliseres i et psykisk modsætningsforhold, som på et tidspunkt skærpes til et mareridt. Rytmen i de psykiske svingninger er bundet til terminen: "Altså hvis I ved, hvor det har redet mig med de, jeg glemmer aldrig de 210 kroner, det gør jeg ikke" (s. 9). Dertil kommer licitationerne på mælketuren: "Åh ja, det var jo næsten lige så spændende" (s. 9). Hver gang det lykkes, letter presset, indtil tiden atter nærmer sig (s. 8). Og da det strammer til og licitationen skulle være redningen, underbyder faderen og hans tvillingebror hinanden for at få turen (s. 9). I disse erindringsituationer viser hun de økonomiske tvangsformer og deres socialpsykologiske gengangeri i sit indre.

Barnefødsler, sygdom, indskrænkede boligforhold og arbejdsløshed blev for den voksne anledning til tilsvarende psykisk udspændthed. I fortællingen om alderdommen falder spændingen på én måde bort. Det kan man se, da hun ud af en pause – efter at have fortalt om sansning af kulde i barndommen – udbryder: "Det når vi til, når vi lever længe nok. Og for mit vedkommende har det været en god tid" (s. 134). Uudtalt udløste forestillingerne om barndommens fat-

tigdom håbet om, at den efterfølgende tid ville blive bedre. Med sit kendskab til fortids fremtid kan hun ytre sig bekræftende. Længsel og håb i forhold til nutids fremtid taler også gennem alderdommen, nemlig da hun taler med døden for øje. Hun har gjort sig den overvejelse om sin begravelse, at hun vil i de ukendtes grav, fordi det vil være med hende, som hun har det med sine forældres grave – hun kommer der sjældent, for “Minderne dem har jeg jo herhjemme alligevel” (s. 135). Ud af den efterfølgende pause sprænger Karen Glad spontant det livshistoriske og slægtshistoriske perspektiv for håbet om fred i verden: “Men tænk, hvis man kunne leve i fred ... [pause] For den er jo godt nok lidt ustadig over os. ... For hvad har vi ikke haft af goder. Men hvad kan vi ikke få af rædsler, hvis der bliver krig ...” (s. 135).

At fortælle under fattigdommens synsvinkel rummer både en foruroiligelse og en forhåbning. Et episk incitament er dermed lagt ind i barndomshistorien: Kunne historien på det sted have fået en anden udgang end katastrofens? Kunne den ende godt for andre? Længslen efter barndommens sted og håb om gensyn har udstukket mulige spor.

Længslen forbinder Karen Glad med den mundtlige fortælletradition. Fortiden ligger uafsluttet mellem håb og erindring, erfaringers forsvinden eller meddelelighed. Udfaldet beror foruden på historiesynet grundlæggende på den mundtlige fortælletraditions virke. Resterne af den mundtlige fortælletradition i familien har, som før omtalt, været Karen Glads kilde til sin fars og bedstemors fortællede historie. Før hun selv kunne blive fortæller, har hun måttet lytte til andre fortællere for derefter at kunne lægge sit eget til og give det videre. De, der er erfarne i fattigdom, de taler sammen. Karen Glad snakker “med de få mennesker – om det –, som er tilbage.” (s. 7). Adspurgt, om der har været noget fra hendes egen barndom, der skulle bringes videre til børnene, svarer fortælleren: “Ja, men jeg kan ikke overføre i ord. [...] Jeg synes ikke, at jeg har nået så meget i min barndom, det har de heldigvis gjort. Og det må være lykke for mig” (s. 67). Den mundtlige tradition er brudt mellem genera-

tionerne i familien, som den var det mellem Karen Glad og hendes bedstemor.

“[M]ed den kunst at fortælle lakker det mod enden. Stadig mere sjældent bliver mødet med mennesker, som ordentligt kan fortælle noget” (Benjamin 1993, I). I 1983 fortæller Karen Glad, hvor sjældent det er blevet, at mennesker virkelig taler sammen. Et uventet gensyn med en tidligere arbejdskammerat udløser en samtale af en sådan sjælden karakter. Samtalens indhold står hen i det gådefulde, da vi ikke spørger, men dens betydninger er klar nok. Arbejdskammeraten skrev nemlig i et brev til Karen Glad:

‘Jeg fik snakket om noget, som jeg aldrig har snakket med nogen om ud over min mor og min søster’. Se der var et af disse mennesker, som ikke lukkede sig op over for andre. Se det kan man komme ud for. Det er ellers sjældent. Og jeg var glad ved, at vi fik snakket. (s. 95)

Som forholdene var, således er fortælleren bragt i et ambivalent forhold til sin barndom. På den ene side ønsker hun at komme på afstand af fattigdommen, på den anden side lider hun livslangt af hjemlængsel (s. 38). Da hun skal ud at tjene, kommer hun til et sted ikke langt fra barndomshjemmet. Alligevel gribes hun af hjemlængsel: “Og ved I hvad, jeg længtes altså sådan” (s. 14). Da hun omkring fortællertiden i 1983 taler med “en”, møder hun igen billedet af sig selv som den, der længtes: Hun cyklede hjem for at være der et par timer, “bare fordi du længtes” (s. 38).

Den form for sammenhæng mellem fattigdom og hjemlængsel er fortælleren ikke ene om. Albert Camus skriver i 1935 i sine dagbøger:

Hvad jeg vil sige er:

At man – uden at være romantisk – kan længes efter en tabt fattigdom. En bestemt årrække henlevet i armod er nok til at skabe en vis følsomhed. I dette særlige tilfælde udgør den usædvanlige

følelse, en søn nærer for sin mor, *hele hans følsomhed*. At denne følsomhed kommer til udtryk inden for vidt forskellige områder kan forklares ved den latente, konkrete erindring om barndommen (en lim der sætter sig på sjælen).

Den, der gør sig det klart, føler taknemmelighed og dermed dårlig samvittighed. Og får deraf igen – og ved sammenligning, hvis man har skiftet miljø – en følelse af at have tabt noget værdifuldt. For de rige er himlen – som de har fået i tilgift – en naturlig gave. For de fattige genvinder den sin karakter af ubegrænset nåde.

Dårlig samvittighed fører uundgåeligt til bekendelse. Kunstværket er en bekendelse. Jeg må vidne. Jeg har kun én ting at sige, ret beset. Det er i dette liv i fattigdom blandt disse ydmyge eller forfængelige mennesker, jeg med størst sikkerhed har truffet, hvad der for mig synes at være livets sande mening. (Camus 1994, s. 13)

Denne sammenstilling af en arbejderkvindes og en digters erfaringer kan uddybe indsigten i, hvordan fortælleren og digteren kan være beslægtede i deres drivkraft. Og omend det lakker mod enden med den kunst at fortælle, så er der mennesker som Karen Glad, der både har drivkraften og evnen til at lytte og fortælle.

Fortidens og fortællingens uafsluttethed

Det episke incitament, der ligger i længslen tilbage, kan som før nævnt få karakter af et spørgsmål, nemlig om, hvordan det sidenhen er gået, om historien kunne ende lykkeligt for andre. Her opstår et skæringspunkt mellem erindringsværk og livshistorie. Karen Glad gør opmærksom på det, da hun i 1983 fortæller om en rejse med søsteren til barndommens sted. Og vi interviewende genspejler den forståelse i et afsluttende spørgsmål: “Har du noget ønske om at erindre din barndom ved at komme tilbage dér, hvor du er vokset op?” (s. 143).

Karen Glad havde afsluttet barndomsberetningens første centrale

del ved at referere til en rejse derud i 1960'erne med sin søster: "Og da kunne jeg fryde mig over, hvordan jorden den gav noget, fordi den havde fået noget at leve af. Ja, da stod der noget på markerne" (s. 41). Men med hvilke menneskelige omkostninger? Det fortælles der ikke om, og ingen spurgte. Barndomshistorien i social forstand ser ud til at være ved at få en lykkelig ende – fremskridtet havde holdt sit indtog også på dens sted. Den rejse afsatte en ny længsel efter at komme derud alene:

Ja det har jeg så tit tænkt på. Og det tænker jeg stadigvæk på. At jeg godt kunne tænke mig sådan en dag helt for mig selv. Tage toget og så gå igennem den by, hvor jeg gik i skole i syv år. Og der ude omkring, hvor far han kørte mælk i otte år. Og ud omkring, hvor Hans kørte mælk. Og altså bare give sig god tid. (s.143)

Rejsen skulle være som det længevarende arbejde. Tiden skulle stå stille, for at fortiden kunne tale: "Og så er der hvert eneste hus, hvor fatter han satte mælk af. Der kendte man jo også mennesker. Og hvert eneste sted havde jo sin beretning, ikke sandt, ja" (s. 144). Formålet er ikke at sammenligne før og nu, men at se og lytte til det unikke i erindringen så intenst, at tiden kan løbe sammen i en tilstand af "Eingedenken", ihukommelse, som Benjamin benævner den form for tidsforhold (Benjamin 1993, XIII og note 6).

Den tilskyndelse blev anfægtet af den ældste datter, der havde sagt: "Lad være mor, lad det være som illusion" (s. 143). Karen Glad havde for sig selv gjort indvendinger: "Jeg tror det vil have lige så stor værdi, hvis jeg genoplevede det igen. Bare gå en tur ligesom jeg har gjort i syv år i skole frem og tilbage. Så jeg kan ikke se, at der kan gå noget tabt af det. Tror I?" (s. 143). Som hun selv sagde: "Jeg tror nu nok, at jeg vil gøre alvor af det engang. Og det er der jo heller ikke nogen, der forhindrer mig i. Men det var bare det Åse sagde" (ibid.).

Hvorfor anfægtede spørgsmålet først fortælleren og så os? Fordi

svaret kan afbryde forbindelsen mellem fortællingen og det levende liv. Der lå i datterens bemærkning en opfordring til at frakende barndommen dens realitet, og således ville hun benægte, hvad vi netop havde oplevet sammen med Karen Glad: at sproget er i stand til at genskabe den tabte fortid, genoplive den, så vi i overleveringens form kunne forbinde os med den. Vi havde spørgsmålet med os i 12 år, hvorefter vi sammen med Karen Glad kørte til barndomshjemmet i Gørding den 11. maj 1995.

Fortidens uafsluttethed og fortolkningens vedvaren ytrede sig også på rejsen. Da vi sad i bilen i Gørding og ventede på, at det skulle blive ved rette tid at gå ind i huset, fortalte Karen Glad, at i 1960'erne var familien på stedet så fattig, at konen sendte et af børnene ud i hønsehuset at hente et æg, som blev kogt til Karens mad. De andre måtte spise det bare brød. Sammenholdt med det første referat, vi fik (s. 41), lærte vi, hvad det vil sige, at fremskridtstroen stryger historien med hårene. Efter rejsen fortsatte diskussionerne mellem os. Vi havde sammen lyttet til to generationers beretninger, for de unge i tyverne, som nu havde husmandsbruget, havde under vores besøg sendt bud efter forældrene, der var pensioneret. De fortalte om slid og slæb fra morgen til aften dag ud og dag ind, om mangel på mad og hvile og alsidigt virke ud over arbejdet. Resultaterne stod der i form af bygninger til dyrene og stuehus til menneskene. Og vi gik tur i markerne og fik fortalt om jordens bonitet. Men over det hele herskede pengene. Lånene var så store, at de aldrig var sikre på, om de kunne klare terminerne og blive der. Set på den måde havde forholdene ikke ændret sig for de børn, der nu voksede op på stedet. Vi blev rystede i vores syn på 1960'erne som velfærdssamfundets tid og måtte uddrage den lære:

De undertryktes tradition belærer os om, at den “undtagelsestilstand”, hvori vi lever, er reglen [...] – Forbavselsen over, at de ting, som vi oplever, “stadig” er mulige i det tyvende århundrede, er *ikke* filosofisk. Den står ikke ved begyndelsen til en erkendelse, det skulle da være den, at den forestilling om historie, hvorfra

den stammer, ikke kan opretholdes. (Benjamin 1995, s. 71-72)

Karen Glad hæftede sig ved de synlige fremskridt sammenlignet med hendes egen barndoms forhold på det sted: bygningerne var forbedret, der var mange dyr, og jorden gav et udbytte, der forslog noget. Det er med steder og ting som med fotografier: de taler ikke af sig selv, men skal fortolkes for at kunne fortælle.

Sådan set kan en erindringsrejse føre enten til tab af historie eller til genvindelse – afhængigt af historiesyn. Fortiden kan blive hjemløs, hvis historiens processer gøres op i stivnede resultater, som kaldes fremskridt. Karen Glad ved deraf, men *modsigelsesfuldt*. Hun vil ikke glemme, tværtimod arbejder hun på at huske og erindre. Men hun anfægtes i sine intentioner af det herskende historiesyn i tiden – af fremskridtstroen. På den måde peger hun ud over sin egen historie som biografi og ind i kollektive, sociale sammenhænge.

Når fattigdommens historie ikke er citérbar som følge af samfundets herskende konventioner og selvopfattelse, blokeres overleveringen af dens historie, som under ét er samfundshistorie og livshistorie.

Overlevering som monade

Som en erindringsrejse kan knytte forbindelsen mellem erindringsværk og livshistorie, således også fortællerummet med dets ting og sager. En dug kan materialisere et minde. Da må man i analysen inddrage båndoptagelsen og notater om, hvad der foregår. Vejen til den form for erindring går ikke ad en spørgelistes lige linje, men forløber spontant associativt.

Vi ser på billeder fra barndomshjemmet, og Karen Glad fortæller om, hvad der var i rummene. På båndet kan man høre, at der på et tidspunkt er en pause. Imens henter Karen Glad to broderier, som har overlevet. De er slidt, men ikke slidt op:

Jeg ville så forfærdelig gerne sy, og da jeg var syg meget af tiden i min barndom, så syede jeg den her. Det var engang inden jeg

blev konfirmeret. Det var den derovre. Så sagde mor: ‘Herregud, har du nu allerede syet så meget’, fordi det kostede jo penge, når jeg syede. De kunne ikke få fra til det. Den er slidt op nu. Men jeg syede den, førend jeg blev konfirmeret. Den her, den er noget bedre [...] I kan jo nok forstå, nu er det jo mange år gammelt og vasket mange gange, men tråden var så tyk, åh jeg kunne næsten ikke få den igennem. (s. 32)

Gennem erindringen om rummene når hun frem til livet i rummene og de økonomiske og psykologiske forhold, som det liv var underlagt. Lytter man til båndet, kan man høre, hvordan denne ting lades med betydning. Det er ikke et spørgsmål om, at det er ‘meget fint’, som vores kommentar lyder, men om, at det er ‘sådan et minde’.

Hvad vil det sige? Det har en henførende betydning, som vi skal lære at kende: “I kan jo nok forstå, nu er det jo mange år gammelt og vasket mange gange, men tråden var så tyk, åh jeg kunne næsten ikke få den igennem.” (s. 32). Vi sidder nu sammen med hende i den stue, de ikke “opnåede” at få tapetseret, og *ser* hende mase med at få den tykke tråd gennem stoffet. Vi er tilbage i arbejdets processer, som førte til det resultat, vi har foran os. De mange år mellem dengang og nu er med i fortællingen, for Karen Glad påpeger netop for os, at broderiet bærer præg af de mange års vask. Den proces må vi tænke med for at kunne forstå denne ting som et ‘minde’. Dugen er ikke kun en dug, som er gjort af tyk tråd i flammede grønne og brune farver – den er gjort af fattigdom.

Dugen er en ting. Men mindet om dugen eksemplificerer, at ting kræver fortolkning for at blive forstået, ikke som resultat, men som proces. Dugen er udtryk for menneskeligt arbejde og dermed for de samfundsforhold, som dette arbejde er indfældet i, skønt det i dette tilfælde ikke er samfundsmæssigt produktivt, men hører det såkaldte privatliv til inden for hjemmets vægge. Samfundsforholdene kan man ikke umiddelbart se. I resultatet har arbejdsprocesserne fået en stivnet form, der sletter dem som processer under givne forhold. Man kan sige, at dugen som resultat betragtet er fin; men det havde

ikke fortællerens interesse. Hun siger: “Det ved jeg ikke, men altså, det er bare sådan et minde” (s. 32). Som minde er dugen bærer af fattigdommens historie som modsigelsen mellem glæden ved at lave den og bekymringen for, hvorfra pengene til det næste sytøj skal komme.

Som historisk udtryk gemmer dugen ikke kun på håbløshed, men også på forhåbning. Den vidner om Karens glæde ved at sy og om moderens fortvivlelse, fordi hun ikke kan udrede penge til nyt sytøj. Dugen viser både “håbets glød i det forgangne” (Benjamin 1995, s. 71) og fortvivlelsen, magtesløsheden. Disse spændinger ligger indlejret i dugen som historie og kalder på fortælling og fortolkning.

Fordi fortælleren henter beretningen om dugen ud af pausens tavshed, får den et glimt af noget gådefuldt. Til udtrykket “minde” hæfter en betydningsfuldhed, som fortælleren lægger til gennem sit stemmeleje og sit blik, som ord ikke kan udtømme.

Men Benjamin kan indfange denne spændingsfyldthed i billedet af tiden som “dialektik i stilstand”. Dugen har monadens struktur: “en af spændinger mættet konstellation” (Benjamin 1995, s. 75-76).

En episk situation som bærer af overleveringen

I det følgende skal gives et af flere mulige eksempler på, hvor kompliceret, spændingsskabende og dramatisk en beretning kan blive udformet, idet den forvandles fra livshistorie til erindringsværk (s. 4-6). Som livshistorie betragtet handler den følgende historie om døden i familien, men som erindringsværk om fattigdommen og dens lindring. Historien foregår om natten, og der bankes på ruden til forældrenes soveværelse. Fortælleren lægger historien til rette, som om det drejer sig om noget genkommende: naboen, der skal have barn. Det falder ofte for og indgår som et moment i familiens noget pittoreske form for fattigdom, hvoraf der kommer megen morskab, mens der fortælles om det. Den Kristian, der banker på ruden, viser sig imidlertid at være ikke naboen, men faderens fætter. Karen Glad griber reflekterende ind: “Så, men det var nu ikke lige en fødsel, jeg ville fortælle om” (s. 5). Det var budskab om dø-

den, som bankede på. Men hvem var død? En mystifikation indvæver sig, fordi fortælleren siger, at det var faderens far, og “vi kaldte ham jo onkel Jørgen” (ibid.). Efter at Karen Glad har skildret, hvordan kisten blev hentet af faderen og stod i hjemmet natten over, og hvordan begravelsen fandt sted, kommer hun til den situation, som historien skulle illustrere: fætteren Kristian tager pungen op og giver Karen Glads mor 5 kroner, som blev brugt til brændsel.

Sådan er handlingsindholdet, og fremstillingsmåden peger på en dramatisk måde tilbage på den levede situation:

Og så husker jeg tydelig, at idet de tager af sted – pengene de var jo små dengang, og det var de jo også for dem derude i Gesten – så tager Kristian sin pung op, og så giver han – jeg ved, hvad han gav mutter – han gav hende 5 kroner. Og ved I, hvad det blev brugt til? Det blev brugt til brændsel. (s. 6)

Dramatiseringen beror først og fremmest på, at fortælleren genkalder sig situationen og sig selv som det øjenvidne, der har lyttet og set ind i de voksnes verden. Fortællingen genlyder på en måde som et ekko af barnets tilstedeværelse i situationen. Men samtidig lytter fortælleren til sin egen historie som den voksne, der har erindrings og refleksionens afstand. Således opstår en dramatisk spænding gennem sammenstillingen mellem før og nu:

Når man forestiller sig i dag, sådan en velgerning som det var. Det har jo været mange penge for dem og, og, og vi kunne da få noget brændsel for det, ikke det hel store, men vi kunne da få noget, så vi kunne fyre et par dage, ikke også. (s. 6)

Refleksionens synsvinkel ligger både i og på afstand af den givne situation. Den tilføjer situationen en erkendelsens dimension, så historien i et glimt peger på en forandringsmulighed, på et bedre liv.

Barndommens historie som sociobiografi og fortælling

Udtrykket “barndommens historie” lægger synsvinklen i livshistorien som biografisk fænomen. Men fortællerens synsvinkel er polysociobiografisk. Barndommens historie er nemlig udtryk for fattigdommens forhold. Vil man spørge, hvordan fattigdommen ytrer sig i barndommen, reducerer man fortællingen til socialhistorie og ser bort fra, at den er overlevering af erfaringshistorie og dermed uadskillelig fra overleveringssituationen og fra fortællerens fortolkning og de modtagendes reaktioner, som analyseret i det forudgående kapitel.

Fortællingen [...] er selv en håndværksmæssig form for meddelelse. Den lægger ikke an på at overlevere sagens pure ‘i sig selv’, som en information eller rapport. Den sænker sagen ned i den berettendes liv for atter at hente den frem fra det. Således klæber til fortællingen sporene af den fortællende, som sporene af pottemagerhånden til lerskålen. (Benjamin 1993, IX)

Fortælleren henter sit stof fra det levede liv i dets materialitet og spiritualitet og giver det videre. Denne given videre klæber til hvert et udsagn om fortiden, som det er fremgået af tidligere analyser af vores læreproces. Men det skal ikke udelukke en analyse, hvor overleveringen i fortællesituationen skubbes i baggrunden, mens de forhold, som arbejderen og fortælleren Karen Glad er vokset ud af, kommer i forgrunden. Således vil det fremgå, at fortællingen er sociografisk og polysociobiografisk, samt at fortælleren også overskrider eller udvider disse termers indebyrd, der refererer til menneskets samfundsmæssighed. Fortællerens perspektiv omfatter nemlig menneskets sociale liv i dets naturforbundethed.

Arbejde, natur og samfund

Fortællerens første og grundlæggende erfaring er, at mennesket fødes ind i sociale forhold, som det ikke selv er herre over. Erfaringen siger, hvad Marx teoretisk giver udtryk for: “Samfundet består ikke af individer, men udtrykker summen af relationer, af forhold, som

disse individer står i til hinanden” (Marx 1974, s. 200). *Arbejdet* griber samfundsformende ind i det enkelte menneskes liv og former biografien til en sociobiografi. Den proces begynder for arbejderbørn som Karen Glad allerede i barndommen. Men på grund af de fattige forhold har Karen Glad ikke meget at sige til spørgsmålet om, hvad arbejde hun deltog i som barn. Der var lidt med at hakke roer, samle brændsel og flytte køer. Og hvad angår arbejdet inde i huset: “Jamen herreste gud, jeg havde nær sagt, der var jo ikke noget at hjælpe med, ja kort og godt, for den smule mad der skulle laves, det lavede mutter jo” (s. 10-11).

Til arbejdets både fysisk og psykisk formende kræfter hører indlæring af *arbejdsmoral*. Overleveringen af normer fandt for Karen Glad sted i arbejdsfællesskab, hvor farmoderen sad og syede og lappede med en kunstfærdighed og sirlighed, som gjorde indtryk på barnet, der så på. Farmoderen lærte også fra sig om udholdenhed og længevarende arbejde i boglige sammenhænge: “Du går ikke i skole, inden du kan det,” sagde hun så. Og I kan tro, hun holdt ud. Og det har jeg beundret hende for mange gange” (s. 33). Ligeledes lærer hun Karen Glad sparsommelighed og forudseenhed i det små: selv en knappenål må ikke gå til spilde. Den praktiserede morale kommer af ængstelsen for, at fremtiden kan blive endnu fattigere end nutiden (s. 33).

Det længevarende arbejdes normer hørte ikke alene kvindeverdenen, men også det agrare arbejde til. Når Karen klagede til faderen over, at noget tog for lang tid, sagde han: “Karen, du skal ikke være ked af det, for ved du hvad, der er nemlig ingen, der kan se, hvor lang tid det har taget, men man kan se, hvordan det er lavet” (s. 36). Også faderen lærer børnene mod og udholdenhed i forhold til arbejdet. En overlevering herom har fortælleren fra en af sine yngre søskende. Efter at faderen havde måttet gå fra husmandsstedet, slog han på et tidspunkt sten for kommunen. Og når de børn, der da var hjemme, gik fra skole, kom de hen for at hjælpe ham. “Og det var jo møj lidt, det kunne blive til, men altså. Fatter han sagde – han kunne altid se det gode i alting – han sagde: ‘Selv om

det er lidt I slår, så hjælper det alligevel til, ikke også” (s. 17).

Der ligger i arbejdets norm om det længevarende arbejde en opmærksomhed over for det unikke, der som tidligere nævnt kan genfindes i Karen Glads menneskesyn: “Hvert eneste menneske er jo en historie. Det kan man aldrig blive færdig med at grunde i det der, aldrig ———” (s. 94).

Naturen fremtræder i Karen Glads barndom ikke som en verden i modsætning til samfundet:

Selvfølgelig kunne jeg godt lide hede, for der var en masse gode revlinger derovre, for de var store og gode. Men det er jo ikke nemt og leve af nogle revlinger. Det var jo jorden de skulle leve af, men det var umuligt, Nej, så har sådan et par mennesker slidt, lagt deres allerbedste år derude. Sådan var det. (s. 24)

Naturen er ikke et fristed, men det materielle grundlag for arbejdet og dermed for en families liv. Og arbejdet fremstår synligt som menneskets stofskifte med naturen underlagt samfundsmæssige tvangsforhold. Der er en gennemskuelighed i forholdet, som svinder under lønarbejdet i industrien. Det er samfundets love, der har bestemt udmålingen af hedebrugenes størrelser (s. 1).

Men når først jorden er delt ud efter lovene, så får forholdene en tvingende karakter på samme måde, som naturkræfterne har det. Produktivkræfterne er på et næsten feudalt niveau. Arbejdet er ikke maskiniseret, men bliver udført med hånd- og hestekraft. Forårsstormene kan på de sandede jorde flytte sæden til naboens marker, så der må sås om af den smule, der er tilbage. Et år bliver kornet sort af regn og ødelagt: “vejret, det er man jo ikke selv herre over, så det, det drillede noget så rædsomt det år” (s. 3). Konsekvenserne er sociale: “Men det endte jo også med, at de, ja – det var småt både med føde og alting. Uha” (s. 3). Grankogler, nåle og pinde hører ikke naturen til som allemands eje, men tilhører “en anden mands plantage, eller krat” (s. 4). At have heste er udtryk for et samfundsmæssigt forhold: “Det var jo en tvingende nødvendighed, når man

har ejendom og jord” (s. 3), ligesom faderen ikke kunne køre med mælk uden hest, og det arbejde var den sidste udvej for at klare eksistensen det sted.

Der tegner sig et hierarki. Over menneskene og deres vekselvirkning med naturen gennem arbejde hersker *pengene*.

Uberegnelig som naturens afkast er arbejdets afkast i form af pengenes mystificerede magt. Familiens økonomi er baseret på både penge og naturalier. Fiskehandleren kom indenfor og fik en kop kaffe, og så fik familien rødspætter: “Så var den dag jo red-det. For det var jo godt nok ikke hver dag, vi fik aftensmad” (s. 6). Manglen på penge sætter sig igennem i forhold til naturen på den måde, at dyrene kommer i første række. Mælken skal afleveres til mejeriet, så der kan blive penge til at købe foder for. Skummet-mælken bliver tilbage til menneskene (s. 6). Halmen er først til dyrene, dernæst til menneskenes senge. Efter mælketuren skal hestene “have både hvile og noget at æde” (s. 3), selv om det kan betyde, at kornet ikke bjærges rettidigt i hus og menneskene kommer til at sulte. Jorden og dyrene giver minimalt fra sig, så der skal købes både halm og grutting, og æg, uld og mælk skal sælges, for “det hele, det skulle gå til bedriften” (s. 6). Pengene skal først og fremmest gå til kreditorerne – med alle de former for utilfredsstillende behov, det medfører.

Natur- og samfundsforholdene er for fortælleren hinanden lig i deres vilkårlige, tvingende og ubønhørlige karakter. Over for dem kan menneskenes slid have været forgæves. Det siges ikke direkte sådan, men mere indirekte: “Og så rejser de derfra, da der er 4 tdr. land, som ikke er opdyrket” (s. 23-24). De må forlade stedet, før arbejdet er fuldført. Og de “har lagt deres allerbedste år derude” (s. 24). Misforholdet mellem, at mennesker giver de bedste år af deres liv, mens samfundet ikke giver det naturgrundlag, der skal til, for at arbejdet kan lykkes, er en erfaring, som strider imod samfundets officielle tilkendegivelse: “Det skulle jo nok hedde sig, at de skulle leve af sådan en ejendom. Det var der ingen verdens mennesker, der kunne dengang. For det var jo hede” (s. 2). Fortælleren ytrer

ikke vrede mod samfundet, men ærgrelse: “Man kan jo godt somme tider blive ærgerlig på samfundet, at lokke nogle mennesker til sådan noget” (s. 40). Forældrene er ikke de eneste, der ikke kunne klare det. Der har siden været flere, der ikke har kunnet leve af det (jf. s. 40). Der er altså tale om en samfundsmæssig regel snarere end om en undtagelse.

I forhold til livet i hjemmet viser fattigdommen sig i *boligen*, hvor væggene havde skjolder af fugt, hvor pladsen var trang, og hvor bohavet fyldte så lidt, at det hele kunne være på laddet af en grisebil, “sådan en lille bitte lastbil” (s. 10). Der var mangel på brændsel og varme, så væggene blev fugtige og menneskene frøs og blev syge: “Det var ikke sært, at man blev syg” (s. 134). Væggene blev kalket en gang imellem, mens tapet på væggene tegnede sig som noget uopnåeligt: “De havde ikke engang tapet på væggene i stuen, det opnåede vi aldrig” (s. 40). Sengene var uden linned, og selv halmen i bunden var ofte gammel og dermed “så flad og så elendig.” Omkvædsagtigt samler Karen Glad indtrykkene: “Nej, det var småt med alverdens ting. Også med halm.” (s. 123). Mellem menneske og natur eksisterer en forbundethed. De er nær på hinanden. Huset holder hverken væde eller kulde ude (s. 40). Naboen har hønsene gående inde i stuen.

Der var mangel på brænde til ovnen, mangel på klæder og *mad* til menneskene. Der var ikke varm mad hver dag, men så var der mellemadder og skummetmælk. Selv slagtede de en gris af og til, men der var “længe imellem”, for det hele “skulle gå til bedriften” (s. 6). Manglen på mad kaster også sit lys ind over graviditeter og barsel. Fortælleren mindes i forbindelse med moderens barsel, at barnet Karen kunne blive grebet af misundelse, når nabokonerne kom med mad til moderen. Så kunne hun stå bagved og tænke: “‘Bare du kunne få lidt af det.’ Jamen så hungrig var man efter at få lidt godt” (s. 30).

Til livet under disse materielle forhold hører også *sygdomme* som astma, lungebetændelse og lungehindebetændelse i en sådan grad, at døden truede. Som seksårig blev Karen udskrevet fra sko-

len et halvt år på grund af disse sygdomme, og doktoren kom ofte. Engang sagde han “noget mærkelig noget” til moderen: “Hvis bare hun kan nå at blive nitten år” (s. 22). Og den historie følger hende som en social arv ind i ungdomslivet, hvor lægen som andetsteds nævnt får det afgørende ord i forbindelse med, at Karen Glad ikke bliver sygeplejerske.

Fattigdommen udfælder sig i en *sociografi*. Landsbyen Ajke, hvori familiens husmandssted ligger, er midtvejs i faderens mælkerute (s. 2), som i folkemunde kaldes “vejen til armød” (s. 35). Geografiens veje er i folkemunde overlejret af de sociale forhold.

Tidsfæstelsen er ikke bundet til den homogene og tomme tid: Tidsregningen for konfirmationen er det år, hvor kornet kom sort ind, fuldt af væde fra det regnfulde efterår. Det egne livs historie er bundet til tiden på husmandsstedet, til familien og fattigdommen, til relationer: “Det blev jo min barndom dér, fordi vi rejste derfra i 28, og i de år dér fra 14 og så til 28, det var jo så min barndom, ikke sandt. Ja” (s. 1). Faderens fødselsår 1888 er den tid, hvor der ikke var noget med at komme i lære og den slags ting (s. 1). Om de sociale forholds indfældethed i barndommen hedder det: “Det var dengang folk de lappede tøj” (s. 33). Tid er bærer af forandringer i menneskers sociale forhold, i proportionerne: “Små ting kunne jo også gøre det dengang” (s. 33). Ofte skilte årets dage sig ikke ud fra hinanden i form af særlige fest- og gavedage, så som fødselsdage og jul:

Jeg har holdt fødselsdage én eneste gang, og så blev det aldrig mere, mens jeg gik i skole. Det var der ikke noget der hed. Og vi har jo også oplevet jul, hvor der ingen julegaver var. Der kunne simpelthen ikke blive til det. (s. 8)

Natur- og samfundsforholdenes mentale aspekter

I sin barndom møder Karen Glad en psykisk genspejling af naturtvangen i form af overtroen. Fortællerens mor har fortalt, at hun

tror på spøgelse, gengangere og tager varsler af naturen. Når en blomst blomstrer to gange, så er der en, der snart dør (s. 19-20). Faderen “var da ikke overtroisk”, men han havde en gang haft, hvad han selv kaldte “et forsyn”. Han havde drømt, at en gård brændte, hvad den gjorde nogle år efter. Fortælleren kalder det at tage varsel (s. 20).

Her forbindes Karen Glads historie med de sidste rester af den mytiske verden, som Benjamin ser fortælleren forbundet med. I drømme som i eventyret har mennesket kunnet se sig i samklang med naturen. Karen Glad bryder i sin overlevering med naiviteten, men hun får den atter frem i og med sin egen forundring: “Jamen sådan troede hun virkelig om mennesker. Og, jamen det er helt forfærdeligt” (s. 20). Sådan kommenterer fortælleren historien om moderen, der tror på, at blomsters anden blomstring kan varsle menneskers død. Karen Glad rører ved de ældste udtryk for menneskenes naturforhold, og berøringen giver historier fra sig.

Spørgsmålet om religionens mulige betydning kommer ikke på tale andet end på interviewernes foranledning. Fortælleren “har hæftet” sig ved, at faderen har sagt, at “vi skal leve efter de ti bud” (s. 34).

Det er med Karen Glads fortælling som med Benjamins forståelse af klassekampen, at den ikke alene, “som en historiker, der er skolet hos Marx, altid har for øje, er en kamp om de rå materielle ting”; men i denne kamp er de “fine og spirituelle” ting levende til stede som “fortrøstning, som mod, som humor, som list, som urokkelighed” (Benjamin 1995, s. 70). Fordi menneskene fødes ind i samfundets magtforhold og arbejderne på de beherskedes side, kan man i fortællerens overlevering af de “fine og spirituelle” ting registrere en spænding mellem internaliserede magtforhold og modstand mod at lade sig reducere til de ugavmilde forhold.

Samfundets magtforhold sættes offentligt til skue bl.a. under konfirmation og begravelse og kan dermed påføre mennesker social skam. I den tidligere nævnte beretning om faderens påklædning til konfirmationen er der ikke tale om at vide råd mod konventionerne,

men at føle sig skammeligt til grin under dem (s. 22). Først med Karen Glads overlevering får ofret indignationens stemme.

Efterfølgende fortælling om faderen viser, hvordan han som voksen kan finde på udveje på andres vegne i forhold til de kirkelige konventioner. Til begravelsen af Karen Glads morbror kunne hendes mor, Herda, ikke komme med, hvor gerne hun end ville, for hun havde ikke det nødvendige tøj: “Det var ikke til at få penge fra til nogen ting” (s. 24). Men så er det, at faderen – med en egen autoritetsrenoncerende humor – siger til en nabo, der er til kaffe: “Det er altså lige møj, om jeg så skal låne penge ti steder, så skal Herda altså til Ankers begravelse” (s. 24).

Som kirken er skolen en offentlig institution, hvor fattigdommen sætter skel. Kun det, der er gratis, kan Karen Glad komme med til (s. 11). Men for hende hører skolen til glæderne i barndommen: “Men det var jo bare dejligt, da man gik i skole” (s. 33). Det fik dog ikke lov at fortsætte. For da det kom til afslutningen, “var det simpelthen kun spidsernes børn”, der kom i betragtning til realskolen (s. 28): “Da blev jeg vel nok skuffet [...]. Det var ligesom jeg fik et tryk dengang. Når jeg nu så gerne havde villet” (s. 28). En konflikt kan fortælleren ville uddybe eller som her bringe til ro:

Men jeg har også sommetider tænkt på, at de der havde noget kendskab til mig og mine forældre, de havde måske også nok kunnet se, at det kunne ikke lade sig gennemføre, for de har nok vidst, hvor det gik henad. For jeg har senere fået en pæn udtalelse derude. (s. 28)

De sociale forholds mentale kvalitet kan også ligge opbevaret i et minde. Søsteren Jennys kludedukke havde nok været gammel og beskidt: “Og så var der engang, at de fik da råd til at give hende en anden en” (s. 39); men søsteren vil ikke kendes ved den nye. “Hun kunne slet ikke lide den nye, hun tog bare den gamle igen. Se så meget holdt hun af den gamle kludedukke” (ibid.). Den gamle var “rigtig for alvor” hendes. Moderen har “så tit grinet” ad den histo-

rie, og Karen Glad kalder mindet “en sjov episode” (ibid.). Men selv ser hun alvoren i historien og drager sin konklusion: “Små ting kunne jo også gøre det dengang. Så vi har som [såmænd] haft det godt nok” (ibid.). At Karen Glad bevarer det minde i sin erindring, kan man forstå som et symbolsk udtryk for hendes egen kærlighed til og troskab mod sin barndom.

Der ligger også en åndelig social kraft i ikke at blive reduceret til de hårde forhold, hvad der fremgår af flere af Karen Glads erindringer om faderen. Når faderen får hvile, fordi hestene skal have det, er det ikke kun udtryk for forholdenes tvang, men også for omsorg for dyrene. Tilsvarende er følgende arbejdserindring bærer af en mentalitet: Karen Glad er som barn sammen med faderen på arbejdstur til marsken efter hø. De må overnatte ude og sover i hver deres høstak. “Så har han nok villet hen og se om jeg frøs. Så kan jeg huske, at han dækkede noget mere hø over mig” (s. 36). Hertil hører også tidligere nævnte historier, hvor faderen redder situationen og ved sin snuhed og opfindsomhed kommer hjem med brød eller ved lån finder en udvej, så hendes mor kan få en kjole og komme med til begravelse. Han kan mere, end der hører til det nødvendige arbejde. Han læser for dem om aftenen, tegner, spiller og har en håndskrift så smuk.

Oplevelse af glæde er i barndommen knyttet til brud på hverdagen, til situationer, der har undtagelsens karakter. Det gælder sociale behov, der opfyldes, når som tidligere nævnt bedsteforældrene kommer på besøg. Hermed følger også, at materielle forhold forbedres i form af tøj. I skoletiden var “den eneste luksus, jeg var med til” en biograftur på Chr. X’s fødselsdag, for den var gratis (s. 11). Glæde kan være forbundet med at få kålrabi med stegte løg og et stykke flæsk og rugbrød til: “Åååh ha ja, så smagte det jo godt” (s. 7).

Fortællingens stof er det levede liv. Og til det hører *døden*. Men med det borgerlige samfund lider “dødstanken i fællesbevidstheden” tab, fordi de døende staves af vejen, og dermed fjernes døds erfaringen fra de levendes verden. “Førhen intet hus, næppe et væ-

relse, hvori ikke allerede nogen engang var død” (Benjamin 1993, X). Til dette “førhen” har Karen Glad forbindelse.

Sygdom og død har fortælleren set i øjnene fra barnsben. Hun har ligget og gispet efter vejret, og lægen er kommet og har sagt, hvad der før er citeret: “Hvis bare hun kan nå at blive 19 år, ikke sandt” (s. 22).

Fordi fattiggården blev betragtet som alderdomsforsørgelsens sidste udvej, oplevede Karen Glad, at gamle folk mod betaling boede hos dem, indtil de døde. På den måde blev der lindret lidt på nøden.

På baggrund af den form for fattigforsørgelse kom døden til at høre til i hjemmet og hverdagen. De historier, som overleveres om døden, hører den anekdotiske fortælling til. I tilknytning til den tidligere omtalte Sand Andersen er der endnu tre historier. Sidst kommer den fortælling, hvor han skal lægges i kisten:

Og så onkel Niels Bager, ja, han var jo en tør en, det var han godt nok. Så sagde han: ‘Nå, Anders kan du så kravle over i den kasse der’. Og så sagde fatter nu godt nok senere: ‘Jamen tænk, hvis han havde gjort det?’ (s. 19)

Døden er ikke nogen grænse, men evighedstanken tages ikke alvorligt. I stedet træder en folkelig humor. Mentalitetshistoriens former klæber til materialitetshistorien som pottemagerens hånd til lerskålen.

Døden og det længe vedvarende fortællearbejde

Der er hos Karen Glad en fortælling om døden, som først når frem til de lyttende efter mange års arbejde. En historie kan rumme noget ufortalt, som ikke omfattes af den folkelige tradition, fordi den falder uden for dens form for socialitet.

Historien har to dele. Den første bliver bragt frem i forbindelse med, at vi i fortællesituationen sidder og ser billeder fra husmandsstedet. Hunden er med på billedet, og det kalder en historie frem: “Jamen I skulle jo næsten have den historie med om Vally.” I stem-

men kan man høre, at det er fortælleren magtpåliggende at give den videre. Den handler om hunden Vallys død og begravelse, der skildres ud i de mindste detaljer med gravsten, blomster og børnene klædt i sort tøj: “Det er sådan en ting man kan huske, ja. Den lille Vally” (s. 130). Hvorfor var det så vigtigt at fortælle den? Historien forbliver gådefuld for os.

Anden del af historien forbinder sig med fortællerens kommentar i 1983 til billedet, hvor moderen fodrer høns, og hvor hunden er med: “Jeg kan godt nok ikke se, om mor hun er gravid” (s. 130). Det står som fortællerens kommentar, og ingen spurgte dengang til det. Det viste sig, at Karen Glads fortælling derom ikke sluttede i 1983. Et særligt møde fandt sted i forbindelse med, at jeg kom for at spørge, om hun ville være indforstået med, at hendes fortælling skulle indgå i denne afhandling. Den dag blev betydningen af hundens begravelse også mig til del (den 8/7 1996). Forbindelsen mellem hundens begravelse og moderens graviditet er, at da fortælleren var flyttet hjemmefra, blev moderen gravid, uden at Karen fik det at vide og kunne forholde sig omsorgsfuldt. Moderen fødte før tiden uden jordemoder eller anden assistance: “Hun fødte i dølgsmål, kan man sige. Havde ikke kræfter til at gå graviditeten igennem.” Kun faderen så det og begravde barnet under det træ, hvor hunden Vally lå. Deraf følsomheden i udtrykket “Den lille Vally”. Og deraf betydningen af at fortælle historien om hundens begravelse. Den var forbundet med den historie, som fortælleren selv havde oplevet som tavs og ufortalt. Behovet for at sætte historien fri driver fortælleren, men som vist ikke uhæmmet. Traditionen er brudt og kan, når mulighed for genopliven opstår, ikke på én gang flyde frit.

I fortællesituationen såvel i 1983 som 1996 er indvævet betydningslag, som ikke kan reduceres til den ene histories samhörighed med den anden. Sådan som begge historier er fortalt – gennem ordene, blikket, kroppens og hændernes bevægelser – udtrykkes menneskets naturforbundethed og livets skrøbelighed. Fortællingen henter sin betydning fra døden. Fortællingens vævetråde er gjort af det forsvindende. Det er til naturhistorien, fortællerens historier vi-

ser tilbage.

De to ovennævnte historier udtrykker, hvordan fortællingen indebærer et gensyn med de døde – især fordi dyret og det for tidligt fødte barn tilhører den stumme natur, som kun får stemme gennem fortællerens beretning. Også moderen og faderen og mange af de andre personer i barndommens verden er døde og indgår uskelnelige i naturens kredsløb. De er trådt ind i den store anonymitet. Men for sit indre blik kan fortælleren kalde dem til live ved navns nævnelse og genindsætte dem i tidens gang, sådan som hun erindrer dem og tænker om dem.

Således set overskrider erindringsværket det sociobiografiske begreb, fordi det ikke indbefatter menneskets og socialitetens sammenfald i naturlighed, i den død, som fortælleren selv og de lyttende er hjemfalden til.

Autenticitet og overlevering

Autenticiteten kommer fra den, der selv har oplevet og tænkt: “Det er sådan nogle ting, man sådan hæfter sig ved” (19).

Det autentiske er etymologisk set forbundet med græsk *authéntes* ‘ophavsmand’, der er afledt af *autós* ‘selv, ægte, pålidelig’. En fortællings autenticitet er netop forbundet med naivitet i dette ords etymologiske betydning, som grunder sig i dette at føde. Som fortæller har Karen Glad den naivitet, at hun hele tiden peger på en tilblivelsesproces, som hun søger bekræftet med det genkommende “ikke sandt?”. Hun giver udtryk for, at det fortalte indtil fortælle-situationen har levet sit indre liv for øje og tanke og i mødet med andre fortællere og vidner.

Vi modtager en beretning, som før kun har været fortalt inden for familien, og vi får den med os ind i en ny sammenhæng, en arbejderhistorisk. Hvilken betydning fortællingen dér kan få, det ved hverken fortælleren eller de interviewende. At fortælle på de præmisser indebærer en form for naivitet: erindringsbilleder og -tanker fødes ind i en ny sammenhæng. Den proces udtrykker menneskelighed og en særlig form for glæde.

Sproget har en besværgende virkning. Når den, der selv har oplevet fattigdom, tab og smerte, udtrykker disse forhold, da bemærker hun sig forholdene på en måde, som ikke gjorde sig gældende, da de blev levet. I sproget kan fortælleren i en forandrende gentagelsesproces overvinde en magtesløshed, som var i det levede liv.

Benjamin skriver: "Det er, som var en evne, der forekom os uafhængelig, den mest sikrede blandt de sikre, blevet taget fra os. Nemlig den evne at udveksle erfaringer" (Benjamin 1993, I). Når man på trods af "tidsånden" får del i fortællesituationen, da forekommer den lige så værdifuld, som da Karen Glads far genfinder den tvillingebror, han ikke vidste, han havde. Med fortællingen er det ikke som med romanen, at man kan læse sig til slutningen på historien. Og derfor afsætter enhver fortæller hos de lyttende en uro, som kun kan besvares med, at fortælleprocessen forbliver uafsluttet, så længe livet varer.

ERINDRINGSFORTÆLLING SOM ERFARINGSHISTORIE

Indledning

I det følgende skal vises, hvordan Karen Glads barndomsfortælling kan træde i karakter som erfaringshistorie ved at blive sammenlignet med officiel historieskrivning og med dokumentarisk stof som fotografiet. Til uddybelse af spørgsmålet om erindringsværket som konstruktion versus historiografisk rekonstruktion skal en diskussion mellem enhedskonception kontra brudkonception skitseres. Afslutningsvis skal erindringsværket belyses som skabende kunnen i det forhold, hvor barndom og mundtlig fortælling kan mødes.

Erfaringshistorie kontra historieskrivning

Karen Glad voksede op, mens 1. verdenskrig blev udkæmpet og hendes fars generation blev indkaldt i den sønderjyske landsdel, hvor hendes fødested Otte ligger. Imens fandt revolutioner sted i Rusland og Tyskland. Arbejdere i København lå i slagsmål med politiet, fordi de offentligt tilkendegav deres politiske meninger om krig, arbejdsløshed og arbejdstidens længde. Undervejs forsøgte kongen statskup. Alt imens dette skete mellem 1914 og 1928, forløb Karen Glads barndom på husmandsstedet i Ajke i Vestjylland.

Sådan kan man se Karen Glads barndom indlejret i den historiske epoke. Selv gør hun det i forhold til beskrivelse af den husmandslød, som hendes far lejede. Hun ser den som et resultat af Statens Jordlovsudvalgs virksomhed.

Samfundsmæssigt set var familiens økonomiske betingelser resultat af den første husmandslov af 1899, der skulle sikre arbejdskraft på landet. Herom står der til eksempel i *Danmarks Historie*:

Socialdemokratiet og store dele af Venstre havde ønsket brugene gjort så store, at en familie kunne leve af at være husmandsfolk og ikke andet. Højre ville, for at sikre arbejdskraften, ikke have brugene større, end det fremdeles ville være nødvendigt for folkene at gå på dagleje. Den brugsstørrelse, man valgte, blev sådan, at man ikke kunne leve af det alene; men alligevel blev det for stort til, at manden kunne overkomme fuldt at tjene det nødvendige ved siden af. Man havde skabt den indeklemte husmand. (Danstrup og Kock 1971, bd. 12, s. 113).

Først med husmandsloven af 1919 og dens fornyelse i 1921 bliver udstykningerne af en sådan størrelse, at det bliver til at leve af (jf. Danstrup, Kock 1971, bd. 13, s. 288).

Men da havde Karen Glads far og mor “brugt de bedste af deres år”, slidt og lidt for at nå til en ende, der allerede fra begyndelsen var indskrevet i deres arbejdslivs historie på det sted. De vidste ikke, at forholdene politisk var lagt sådan til rette fra statens side.

Man kan jo godt somme tider blive ærgerlig på samfundet, at lokke nogle mennesker til sådan noget, men de har måske set det ud fra, at det kunne blive deres levebrød, dengang da var de unge. Men jeg ved i hvert fald, at det har været småt, også efter at vi var rejst derfra, fordi det har været på mange hænder, det der. Og det har jo nok været i kraft af, der ikke rigtig har været nogen, der har kunnet leve af det. (s. 40)

I den nævnte danmarkshistorie er resultatet af lovgivningen gjort op én gang for alle og alle under ét. Den skelner ikke mellem hedesand og muld. Den form for abstraktionsniveau går ufølsomt og reduktivt hen over det enkelte menneskes liv. Det indrømmes dog, at det

ikke var til at leve af; men hvad det vil sige, får man ikke at vide. I den form for historieskrivning afsættes forvaltningens og ikke lidelsens spor. Anderledes med fortællingen. Som Karen Glad siger: “Nej, så har sådan et par mennesker slidt, lagt deres allerbedste år derude. Sådan var det” (s. 24)).

De socioøkonomiske forhold, som loven udvirker, fortalt af dem, der har erfaret forholdene, hører ikke den officielle historieskrivning til. Den huser magtens kontinuerlige former og er hverken afmagtens eller de oprørskes talerør. Lovgivningen ændrer først afgørende ved husmændenes forhold i 1918-1921, hvor brugenes størrelse får andre mål end med lovgivningen i 1899. En lovgivnings virkninger trænger ikke igennem fra den ene dag til den anden; men dens konsekvenser i de enkelte menneskers liv ophører heller ikke den dag, loven ændres, derimod kan den fortsætte gennem flere generationer, hvad Karen Glads historie bevidner. Som erfaringshistorie falder mange menneskers liv derfor ud i en usamtidighed.

Fattigdommen flytter sine grænser i den epoke, der hører kapitalismen til. Men det er med fattigdommen som med de undertryktes historie: den er nærmere tegn på reglen end på undtagelsen, hvis man udvider synsvinklen til historiens hele forløb. Fortidens uafsluttedhed kender hverken individuelle grænser eller landegrænser.

I officiel historieskrivning kan historien gøres op i en afsluttet form, som bliver til ved, at det ene moment adderes til det næste. Hvis man gør sådan ved en erindringsfortælling, reducerer man den til det, den *ikke* er. Man kunne fx spørge, hvad Karen Glads beretning kan sige om husmandslovgivningen. Det ville være et eksempel på dét at trække fakta ud af en fortælling. Men man kan ikke afsøge erindringer “for nyttige fakta, som man piller rosiner ud af en kage” (Tonkin 1992, s. 6). Man må tage helheden og processen i fortællearbejdet i betragtning. Som fiksum trækker historieskrivningen magtens spor, mens den som proces afsætter lidelsens.

I officiel historieskrivning fremstilles de økonomiske forhold summarisk. I erindringsfortællingen ytrer de økonomiske forhold sig som fremmedbestemmelse – de forhold, som den enkelte fødes

ind i. Den enkelte kan møde disse forhold med selvundertrykkelse, afmagt, social skam og tavshed, som det fremgår af Karen Glads fortælling om sin far og dennes mor. Men reflekteres de økonomiske forhold i et sammenstød mellem magtens spor og lidelsens, da kan fattigdommen komme til orde, som det sker i fortællingens form. Talen opstår af vrede og indignation, der tager stilling til fordel for de lidende. Mødes fremmedbestemmelse med forgæves forsøg på selvbestemmelse og reflekteres det forhold, fremstår et etisk problem. Karen Glads beretning om sin far indfanger begge dimensioner i det etiske forhold. Hun viser, hvordan han sætter hele sit virke ind mod den økonomiske fremmedbestemmelse med henblik på et bedre liv for ikke at hjemfalde til forholdenes umenneskelighed. Hun sætter hans skikkelse fri, og idet hun gør det, reflekterer hun forholdet mellem fremmedbestemmelse og forsøg på selvbestemmelse, mellem magt og afmagt. Refleksion er udtryk for en interesse, en væren-i-mellem. Og i den position ligger den form for frihed, at man kan tage stilling til de forhold, der i det levede liv modsætter sig selvbestemmelse.

Hvor officiel historieskrivning kan isolere økonomi og lovgivning fra det enkelte menneskes historie, dér viser erindringsfortællingen, hvordan økonomiske, lovgivningsmæssige forhold bliver virksomme som en *uafsluttet* økonomisk, social og mental historie i menneskenes liv.

Erfaringshistorie kontra dokumentation

I fortællesituationen oplevede vi sammen med fortælleren forskellen mellem fotografiet som dokumentation og fortællingen som erfaringsoverlevering. Efter fortællerens mening måtte fotografier kunne bringe os helt nær på barndomsforholdene: "Så kunne I da virkelig se, hvordan det så ud. Det var ved Gud så fugtigt" (s. 10). Men da billederne en efterfølgende gang lå på bordet, talte de ikke så stærkt som fortællerens stemme og ord. Situationen fik ingen intensitet. Der blev stillet uhyrligt mange spørgsmål og lidt fortalt, hvad enten nu det skyldtes vores mangel på samstemhed med

fortælleren i situationen eller det forhold, at dokumentation og erfaringsoverlevering ikke er det samme, hverken for fortælleren eller for de lyttende. De indre forestillingsbilleder, som fortællingen fremkalder gennem synssansen og hørelsen: “Se”, “Så skal I bare høre” (s. 18), gør fortiden til erfaring for de lyttende i en erkendelsesproces, som fortælleren driver frem. Fotografiet gør historien til rum, der hæves ud af tidens strømmen. Om tilsvarende erfaring skriver den italienske etnograf Francesco Marano: “Snapshots sprænger fortællingen i splinter af oplevelse (*Erlebnis*), som ikke kan samles igen i en beretning” (Marano 1996, bd. IV, s. 927). Som erkendelsesform henfører Marano fotografiet til *Erlebnis* i modsætning til *Erfahrung*: “erfaringen [the experience] som *Erfahrung* behøver tid, og det er ikke oplevelsen [the experience] af et specifikt og afsluttet øjeblik” (op.cit. s. 923). Fotografier skal fortælles, “for bliver de ikke dét, fremtræder de for mennesker som mindesmærker, de tier om, hvem der ikke var der” (op.cit. s. 926-927). Så kort om et problem, der optager etnografer som et særligt forskningsfelt.

Fortællingen som udtryk for en specifik kunnen står i et nærmere bestemt forhold til dokumentation. I erindringsfortællingen optræder data, men ikke i en form, der gør dem kvantificerbare. De er vævet ind i det levede liv som erfaringer, og dermed har de en kvalitativ, ikke-kvantificerbar karakter. Man må altså arbejde med to former for dokumentationsbegreb: et kvantiterende knyttet til enkeltdata og et kvalitativt knyttet til erfaringsdannelse.

Fortællingen begrunder en skelnen mellem disse to former. Her til kan føjes følgende bestemmelser:

Kvantiterende	Kvalitativt
overblik over	indblik i, indsigt og udsyn
statisk opfattelse	dynamisk
resultatorienteret	procesorienteret
objekt for andres viden	subjekt i egen kunnen
a-situativ	situativ
viden om noget	kunnen-gøre, selv-viden, selverkendelse
spørgeskema	arbejde med egne spørgsmål og eget sprog
noget tillært	det naive, primitive, autodidaktik
det reproducere(n)de	set med egne øjne, taget i øjesyn
informationer	erfaringer
data løsrevet fra det levede liv	data vævet ind i det levede liv
efterplapren	selvudtryk, ord som forløsende
det generaliserbare	det specifikke, unikke

Ved at reducere erindringer til dokumentationsmateriale i kvantiterende forstand ser man bort fra deres særlige episke form og deres betydning i den fortællendes læreproces. Kort sagt negligerer man det intellektuelle arbejde, det er at forme og udvinde erkendelse af det levede liv. Dermed tager man forandringsdynamikken ud af den form for arbejderkultur, som fortællingen er, og udskiller de ubevægelige og døde fakta.

Enhedskonception og brudkonception

Hvem er den erindrende historiefortæller? Mange forskere har spurgt: Hvad er det sammenhængsdannende i fortællingen? Jürgen Habermas skriver i en artikel "Geschichte und Evolution" følgende:

En histories kontinuitet bliver på en vis måde først konstitueret af fortællingen selv. Nærmere bestemt støtter den narrativt frembragte kontinuitet i de fortalte episoder sig på den enhedsstiftende kraft i livssammenhængen, hvori begivenheder har fået relevans for de implicerede, allerede før historikeren træder til. (Habermas 1976, s. 206)

I erindringsfortællingen er arbejdere deres egne historiefortællere, og man kan ikke tale om, at historikeren “træder til”. Den, der har erfaret en given livssammenhæng, er selv dens historiker. Når Habermas skriver om livssammenhængenes “enhedsstiftende kraft”, hvordan skal det da kunne omfatte arbejderfortællere? For dem hænger liv og historie i fortællingens form sammen. Og netop brud og tab af sammenhænge er vanskeligheder i livet og drivkraft til at fortælle: *“Traditionen som fortidens diskontinuum i modsætning til historie som begivenhedernes kontinuum* (Benjamin 1991, bd. I,3, s. 1236).

Man kan rejse spørgsmålet i forhold til den aldrende kvinde, der fortæller: Er hun barnet, der sulter, der lider af fattigdommens sygdomme, der på grund af forældrenes fattigdom af samfundets autoriteter rådes til ikke at fortsætte i skolen eller at uddanne sig, skønt det er hendes højeste ønske? Er hun den unge pige, der er ude at tjene på landet, eller hende, der arbejder på byens hoteller og vaske-rier? Er hun den kvinde, der som voksen føder børn under forhold, hun ikke betegner som fattige, fordi hun har kendt større nød? Er hun den, der sammen med sin mand lever med 3 børn i en lille lejlighed oppe under taget? Er hun den kvinde, der sidder i huset, som manden samtidig med lønarbejdet som murerarbejdsmand selv har tegnet og bygget i kraft af opfindsomhed, økonomisk vovemod, fysisk udholdenhed og styrke? Eller er hun den aldrende kvinde, der efter et langt livs hårdt arbejde sammen med sin mand kan “nyde” livet, være i huset, passe det og dyrke haven, så den ikke kun for én, der er vokset op på de lette jorde, er at ligne ved paradisetts have?

Hvis det menneske skal kunne forstå sig selv som en enhed, da

har man ikke alene brug for et historiebegreb, der kan forstå aktualiteten som en integreret alsidighed – der er brug for en anden virkelighed: “*Den messianske verden er den alsidige og integrale aktualitets verden*” (Benjamin 1991, bd. 1,3, s. 1239). I forestillingen om en “messiansk verden” ligger indfældet en tanke om, at forskelligheder ikke behøver falde ud i modsætninger, men er komplementære og dermed kan udgøre en modsætningsfuld alsidighed. Når dette modbillede melder sig i forbindelse med en fortæller som Karen Glad, hænger det sammen med det historiesyn, der narrativt set kommer til udtryk i synsvinkelskiftene, og som sproget er bærer af.

At skifte synsvinkel vil i ordets etymologiske betydning sige at gøre sig sammenfaldende med. Når fortælleren giver skikkelse og stemme til allerede forsvundne og forstummede, bliver fortidens mennesker og forhold nærværende i fortællelidens aktualitet. Som fortid betragtet er de tabt, men i kraft af erindringer og sproget kan de træde frem. Hermed bryder fortælleren forestillingen om aktualiteten som homogen, samtidig med at der opstår en sprække, hvorigennem lyset fra en “messiansk verden” kan trænge. Men ikke med nødvendighed.

Da erindringsfortællingen er situativ, kan der heller ikke heri ligge et enhedsskabende moment, for situationerne er forskellige. Men betragtet under synsvinkelen individ og samfund kan man tale om en enhed i det situative. Det situative konstitueres narrativt set af personers handlinger og replikker. Og handlinger må i denne arbejderkulturelle sammenhæng forstås, som Lucien Sève udtrykker det:

Handlingerne er de relevante elementer – og tilsyneladende de eneste relevante – i den teoretiske opdeling af biografien. Og at kende en personlighed, det er først og fremmest at kende summen af de handlinger, som sammensætter dens biografi. Handlingsbegrebet indfører os straks i personlighedens elementære modsætninger, og først og fremmest i denne: handlingen er på den ene side et individs handling, et udtryk for dette individ, men

på den anden side er den en handling *i en bestemt samfundsverden*, et udtryk for objektive historiske betingelser. (Sève 1978, s. 534)

Hvad Sève reflekterer teoretisk, *viser* fortælleren i sin praksis: at dikotomien mellem individ og samfund må opløses som ideologisk tankeform. Heri kommer en form for enhed til udtryk på et erkendelseniveau, hvor brud og enhed ikke står i et udelukkelsesforhold til hinanden, men hvor individuel biografi og samfundshistorie kan ses som ét modsætningsfyldt billede.

Ovennævnte niveau i problemstillingen berører Habermas ikke; men det udfolder, hvad der *kunne* ligge i hans udtryk, at fortællingen “på en vis måde” i sig selv er enhedsskabende. Som erindringsfortællingerne får spørgsmålet til at trænge sig på, lægger de et muligt svar til rette: det konstituerende må findes i selve den intellektuelle og skabende erindringsproces. Den tanke er modtagelig for Benjamins syn på erindringsforfatteren Proust, når han skriver følgende ud fra den iagttagelse, at Proust under korrekturlæsningen brugte den overskydende plads til at skrive videre:

Således blev erindringens lovmæssighed bestemmende for selve værkets omfang. Thi en oplevet hændelse er endelig, i det mindste afsluttet i oplevelsens egen sfære, mens en erindret hændelse er grænseløs, eftersom den kun er nøgle til alt, hvad der lå før, og alt, hvad der kom efter den. Men også i anden forstand er det erindringen, som her giver den strenge væveforskrift. Selve erindringens *actus purus* er nemlig tekstens eneste enhed. Ikke forfatterens person, heller ikke handlingen. Ja, man kunne sige, at deres periodiske opdukken kun er bagsiden af erindringens kontinuum, tæppets bagsidemønster. (Benjamin 1996, s. 70-71)

I forhold til den livshistoriske erindringsfortælling må man indføje en nuancerende og korrigerende bemærkning til Benjamins betragtninger. Det gør en forskel, at Benjamin skriver om en forfatter

og hans værk og ikke om fortælleren. Forskellen mellem litteratur og fortælling i denne sammenhæng beror på, at det litterære værk får navlestrengen skåret over til sin skaber og i den forstand er et autonomt udtryk, mens fortællingen er uadskillelig fra sig selv som proces *i og mellem* mennesker. Erindringen som fortælling danner et vævestykke, hvor personer og handlinger ikke kan opfattes som bagsiden, men også hører forsiden til, for samtidig med at erindringsens tråde væves gennem dem, er de med til at udføre vævearbejdet.

Hvordan kan en fortæller bringe den oplevede hændelse fra sin endelighed til dens erindrede grænseløshed? Det kan ske i kraft af sprogets gestaltungsevne og fortællerens historiesyn. Men ikke ethvert historiesyn kan bringe fortiden i bevægelse.

At erindre vil sige at gribe historien i flugten. Narrativt set sker det gennem fortællerens synsvinkelskift, hvorved den berettede gør sig sammenfaldende med andre tider, steder eller personer. Det er et arbejde med fortiden ikke som afsluttet, men under et fremtidsperspektiv. Derigennem træder historiens *dengang* frem i fortællingens *nu*, og fortidens uindfriede behov og krav taler ind i nutiden. Da kompliceres opfattelsen af nutiden. Den mister ethvert skin af homogenitet, den træder ud af sin tilsyneladende entydige og isolerede karakter og bliver et sammensat moment under forandring mellem fortid og fremtid. Modsætningerne fra fortiden kan kaste sit kritiske lys ind over nutidens kulturgoder. For fra fortiden henter nutiden sin skygge:

Byttet føres, som det altid har været skik, med i triumftøget. Man betegner det som kulturgoderne. De må i den historiske materialist regne med en distanceret betragter. For hvad han ser hen over af kulturgoder, det er ham til hobe af en herkomst, som han ikke kan betænke uden gru. Det har ikke blot de store geni-ers møje, der har skabt det, at takke for sin eksistens, men også deres navnløse samtidiges trælsomme arbejde. Der er aldrig et kulturdokument, som ikke tillige er et dokument om barbari.

(Benjamin 1995, s. 71)

Dette historiesyn peger ind i modsætninger og brud i historien og ikke mod noget enhedsskabende. I det samfundsmæssige hegemoni sørges der normalt for, at der kun er ét historiesyn, der kan få ørenlyd og blive sat i omløb. Det betegner Benjamin som historismen, der konformt stryger historien med hårene. Historisten er den fremskridtstroende, kontinuitetssøgende historiker, som adderer sig frem gennem fortiden som fortid.

En fortæller kan have disse to historiesyn stridende i sig. På den ene side set skaber Karen Glad billedet af de underkuede forfædre og gør det til erfaring for de lyttende. I det arbejde lægger hun sin synsvinkel i fortiden, således at historiens 'dengang' bliver fortællelidens 'nu'. Det syn på tiden bryder med fortiden som afsluttet og tilbagelagt. Det griber også ind i synet på den aktuelle nutid. Den kan da forstås som et mødested mellem fortid og fremtid, fordi den set under fortidens synsvinkel er fortids fremtid og set under nutidens er fremtids fortid. I et sådant spændingsfyldt historisk nu ligger muligheden for en revolutionær forandring af historien: "Bevidstheden om at sprænge historiens kontinuum er særegen for de revolutionære klasser i øjeblikket for deres aktion" (Benjamin 1995, s. 75). Men det historiesyn er som arbejderklassens egen historie og kultur udsat for undertrykkelse, også i arbejderbevægelsen selv. Muligheden for en revolutionær forandring af historien forekommer som politisk perspektiv ikke tilgængelig i 1990'ernes Danmark, hverken uden for eller i arbejderbevægelsen, hverken nationalt eller internationalt. Det skal ikke diskuteres her, men perspektivet skal vises, fordi det i sig rummer spørgsmålet om, hvilke modsætninger og brudmuligheder der findes i historien.

På den anden side set prøver Karen Glad at nærme sig et enhedsyn på sin egen samtid: tilfredshedens. Hun lægger da sit perspektiv i fortællelidens 'nu' og holder det op mod fortidens 'dengang'. Set herigennem kan historien tage sig ud som kontinuerligt fremskridt. Hos hende får fremskridtet dog ikke fetichkarakter, fordi hun hol-

der sig for øje, at det ikke kom af sig selv eller af tiden, men af hårdt arbejde og et godt helbred: "Men vi har været raske og kunnet arbejde. Det er derfor, vi har det, som vi har det i dag" (s. 62). En blind fremskridtstro ville derimod indebære, at fortælleren måtte holde sig til sin egen persons synsvinkel og dermed indoptage dikotomien mellem individ og samfund. Historien måtte da gøres op i resultatform og ville derved blokere modsætningernes strømmen. Nutiden måtte fremtræde som et moment i sig selv og dermed overlade fortiden til tavshed.

Gennem historien har Socialdemokratiet i stadig tiltagende grad gjort det historiesyn gældende, som knytter sig til arbejderklassen som "forløser af *fremtidige* generationer. Det skar dermed senerne over på den bedste kraft. Klassen glemte i denne skole lige så meget hadet som offerviljen. For begge næres ved billedet af underkuede forfædre, ikke ved idealet om befriede efterkommere" (Benjamin 1995, s. 74).

Men hvordan få fortiden til at tie? Hvordan skille os fra den? "Det svundne er ikke dødt; det er end ikke svundet. Vi udskiller det fra os og gør os fremmede [stellen uns fremd]" (Wolf 1978, s. 9). Karen Glad viser i sin praksis, at hun fremfor at skille sig fra historien vil lytte og arbejde sig frem til den historie, som er blevet skilt fra hende. De undertryktes historie kalder på opmærksomhed, stillingtagen og forandring, hvad analysen af forholdet mellem fortælleren og de interviewende også har bekræftet.

Til spørgsmålet om det enhedsskabende i fortællingen må man føje betydningen af, hvordan man forstår *tradition*. Benjamin har gjort sine anmærkninger: "*De undertryktes historie er et diskontinuum. – Historiens opgave må være at komme i besiddelse af de undertryktes tradition*" (Benjamin 1991, bd. I,3, s. 1236). Det er netop, hvad fortællernes arbejde kan bidrage til. Men hvordan i et klassesamfund få den historie til at udgøre en virksom tradition? Benjamin har tænkt over samme spørgsmål: "Historiens kontinuum er undertrykkernes. Mens forestillingen om kontinuum gør alt lige så fladt som jorden, er forestillingen om diskontinuum grundlaget

for ægte tradition” (ibid.). Kontinuum opstår ved at stryge historien med hårene, se den ud fra de herskendes synsvinkel. “De undertryktes tradition belærer os om, at den ‘undtagelsestilstand’, hvori vi lever, er reglen” (Benjamin 1995, s. 71).

Man kan sige, at ovennævnte er én konkret udformning af, hvad der ud fra arbejderes livshistoriske fortællinger sammen med Benjamins historiesyn kritisk kunne siges til Habermas’ tanke om, at fortællingen “på en vis måde” i sig selv er enhedsskabende. Men man kunne også sige, at det er et forkert spørgsmål. Mere end at spørge efter sammenhænge må det for den reflekterende interviewer og forsker gælde om at skærpe blikket for brud og diskontinuitet, så iagttagelser heraf kan blive bragt til teoretisk diskussion.

Et internationalt perspektiv

I forhold til nutidens danske samfund er fattigdom både noget nærværende i det fjerne og noget fjernt i det nærværende.

Som antropologer kan kaste lys over egen kultur gennem kendskab til de fremmedes, således omvendt i dette tilfælde. Fordi den kapitalistiske produktionsmåde nærer sig ved usamtidighed, kan barndomshistorier fra de underste lag i det danske samfund i 1910’erne, 20’erne og 30’erne forudgribe, hvad børn af besiddelsesløse kommer ud for i alle de områder, hvor den såkaldte markedsøkonomi trænger frem: at blive udbyttet arbejdskraft for kapitalen. “Det i industriel henseende mere udviklede land viser kun det mindre udviklede land et billede af dets egen fremtid” (Marx 1952d, bd. I, s. 445).

Men som Karen Glad oplever, at fortælletraditionen er brudt mellem hende og hendes børn og mellem hende og hendes fars og bedstemors historie, sådan forholder det sig kollektivt set for arbejderklassen. Som hun arbejder på at befri den undertrykte historie, sådan har arbejderbevægelsen en tilsvarende opgave og mulighed. Og som udviklingen forløber i verden, er det netop fattigdommens historie som del af arbejderbevægelsens historie, der rækker både tilbage og frem i tiden, og som på verdensplan har et frigørelsesper-

spektiv. Spørgsmålet lyder i dag, hvordan fattigdommens erfaringer i Danmark vil kunne tale sammen med arbejderes erfaringer i nutidens nykapitaliserede områder – dér, hvor markedsøkonomien trænger frem.

Barndommen som fortællerens mulige fødested

Fortælleren, der vender sig til sin barndom, bringer sig i en tilsvarende position som den, romanforfatteren Proust skildrer, da han efter lang tids fravær vender tilbage til sin fødeby. Han ser sine gamle venner som ruiner på tærsklen til døden eller allerede døde:

Og efter at have indset tilintetgørelsen af en hel verden, der havde været hans, beslutter han sig til at skrive, til at ofre sig for genskabelsen af de døende og de døde. I kraft af sin kunst kan han give sine objekter et evigt liv i sine værker. Og eftersom de også repræsenterer hans indre verden, vil han, hvis han kan gøre det, heller ikke selv være bange for døden mere. (Johansen 1977, bd. 1, s. 132)

Fortælleren er ikke romanforfatter, og dermed er resultatet ej heller uden videre sammenligneligt. Karen Glads forældre tabte i arbejdet mod den barske natur og de kyniske samfundsforhold. Selv er de døde, men ihukommelsen af dem skal ikke dø. Den rummer mere end virkelighedens fakticitet. Fortælleren kan ikke reducere historien til, at det gik, som det gik. Håbet om, at det kunne og skulle være gået anderledes, lader ikke fortælleren i fred. Barndommen, som vi har med os længst tid, og som vi tidligst må lade bag os, udgør måske derfor ikke et tilfældigt rum for tab og genskabende virke.

Når barndommen kan siges at være fortællerens mulige fødested, så skyldes det, at “[e]thvert aspekt af objektet, enhver situation der må opgives i løbet af opvæksten, giver årsag til symboldannelse” (Johansen 1977, bd. I, s.141). På den måde kan man forstå barndomsperiodens primære betydning for fortællingen. Udtrykket ‘symboldannelse’ betyder ikke det samme i psykoanalysens verden

som i fortællingens. Og dog kan de føres sammen i det fælles, at sproget kan forstås som et symbolsk tegnsystem – det være sig i skrift eller tale.

Erfaringsverdenen kan for en arbejderfortæller aldrig én gang for alle foreligge beskrevet i sproget. Den skal først have stemme, bringes ind i sprogets verden. Det er den første befriende og selvbefriende bevægelse: at kunne se og erkendende give det set skikkelse i sproget. Herudaf springer et potentielt kulturelt fællesskab.

Den erindrende kan både have fortællerens og digterens skikkelse. De bevæger sig i den samme flod. Og den, der er lyttende og læsende, tager de med. Derfor må digteren have det sidste ord:

Det förgångna flyger upp och har ett rikare liv än någonsin förr. Det som var av mindre vikt finns inte med längre. Allt har ordnat sig efter ett hemlighetsfullt mönster och man börjar sitt liv på nytt. Man lever i något som är förgånget och dött och som ändå är verklighet och det ger illusion av att man är en evighetsvarelse som kan leva även efter det kroppen är död. (Lagerkrantz 1955, s. 38)

EN REFLEKTERENDE FORTÆLLER

Biografi: Henry Mogensen

Henry Mogensen blev født i 1913 i Århus, men voksede op på et statshusmandsbrug i Haldum nær Randers. Faderen var murer, foruden at han sammen med kone og børn passede bruget. Henry Mogensen var den ældste af 10 søskende. Som alle andre af deres sociale lag kunne forældrene økonomisk ikke selv klare at sætte ham i lære; men på grund af familieforhold kom han undtagelsesvis til Århus og i smedelære på Jægers Pengeskabsfabrik. Han blev udlært i 1933 og blev derefter arbejdsløs i kort tid. Ud over at tage del i fagligt og politisk arbejde blev han medlem af Aarhus Idrætsforening af 1900, hvor han svømmede og gik til gymnastik. Gennem sit liv arbejdede Henry Mogensen på mange større og enkelte mindre århusianske maskinfabrikker og virkede flere steder som tillidsmand. Politisk set følte han sig fra sin læretid som socialdemokrat; men især på grund af internationale forhold meldte han sig i 1940 ind i Danmarks Kommunistiske Parti. Under krigen involverede han sig i modstandsarbejdet, såvel i oprettelse af en illegal faglig fællesorganisation som i organisering af strejker og sabotage. I 1942 måtte han 6 måneder i fængsel for at have hjulpet en partikammerat, der var på flugt for det danske politi. I 1944 var han igen ved at blive taget af politiet, men var denne gang forberedt og slap bort og flygtede til Sverige. Efter krigen blev han gift med Agnes Nielsen, og de fik 2 drenge. På grund af en livstruende blindtarms-

betændelse som 14-årig blev han ikke soldat. I 1950'erne blev Henry Mogensen sortlistet og gik arbejdsløs fra 1957-58. Efter at han havde været på forskellige arbejdspladser i Århus og én i Grenå, fulgte arbejdsløshed. Hans sidste, længerevarende arbejdsforhold var på Århus Renholdningsselskab, hvorfra han blev pensioneret på grund af eftervirkninger af en svulstoperation i hovedet i 1977. Henry Mogensen døde den 5. maj 1997.

For os blev Henry Mogensen den, der fik fortælleren til at træde frem og sammen med ham også fortællerens følgesvend, nemlig den ræsonnerende debattør, der sætter problemer til debat, udvikler ræsonnementer og kommentarer for at revidere gældende opfattelser. I den proces viste han en særlig form i erindringsværket: læresætningen og lærestykket. Gennem sin praksis som fortæller problematiserede han vores begreber om fortælletyper. Som lærerester fik Henry Mogensen en særlig betydning, idet vi sammen med ham lærte det længevarende fortællearbejde at kende og dermed erfarede, hvilken betydning alderdommen har for fortællingen og for udviklingen af den reflekterende fortæller og kritiske debattør. Hertil kommer den indsigt, hans beretninger giver os i fortællingen som en mulig autodidaktik – beslægtet med kritisk arbejderdidaktik og en folkelig pædagogik som Paulo Freires.

Materiale og afgrænsning

Første gang, vi sad i Henry Mogensens køkken med en båndoptager, var den 23/11 1982.

Den første interviewrunde fandt sted i projekt *Arbejdererindringer i Århus* og forløb over 3 gange: 23/11, 30/11, 9/12 1982 (s. 1-189). Herefter fulgte i forbindelse med bogudgivelse af erindringerne opfølgende interviews: 28/9 og 20/11 1984 (Supplement, s. 1-49). I 1992 blev endnu en fortællesammenhæng etableret: 18/3 og 13/4 (18/3 1992, s. 1-29 og 13/4 1992, s. 30-63). Disse sidste interviews udsprang af de store forandringer i verden. Vi ville undersøge, hvilken betydning sovjetkommunismens sammenbrud i Østeuropa og Sovjetunionens opløsning kunne have for en fortæller

som Henry Mogensen.

2/11 1995 optoges et interview på baggrund af et forudgående besøg, hvor vi ikke havde båndoptager med, men hvor Henry Mogensen fortalte. Det drejede sig om hans overvejelser og tanker over samfundet og tilværelsen siden sidst (2/11 1995, s. 1-13).

Arbejdet med denne afhandling afstedkom et interview (8/7 1996) foranlediget af spørgsmålet om, hvad det har betydet for Henry Mogensen at fortælle. Her var kun jeg til stede som interviewer (8/7 1996, s. 1-7). Og endelig foreligger et interview fra 23/8 1996, som var en opfølgning på en telefonsamtale, hvor Henry Mogensen havde sagt, at han ikke havde fortalt om sine dumheder, for at gøre det ville være den største dumhed. Vi måtte høre, om han ville holde fast ved det (23/8 1996, s. 8-12).

Alle interviews ligger i ordrette udskrifter og offentligt tilgængelige på Arkivet Åstedet under betegnelsen: Henry Mogensen. J.nr. 02/031.

Til bogudgivelser hører: Henry Mogensen: *Ét er sikkert – alt forandres* (1987). Uddrag af Henry Mogensens erindringer er udkommet i: *Arbejdets Mænd og Kvinder* (1983) og *Undervejs. 15 fortællinger om fællesskab* (1986). I *Skæringspunkter. Debatbog om arbejde og kultur* (1995) indgår artiklen "Arbejderkultur". Den har sin baggrund i Henry Mogensens mundtlige oplæg 28/11 1992 på det andet af 10 seminarer om kultur og arbejde. På baggrund af notater, referater og samtaler med Henry Mogensen blev oplægget rekonstrueret til den skriftlige form.

Desuden foreligger fra 1988 videoen *Jeg hedder Henry Mogensen*, lavet i samarbejde med Mogens Laier. Teksten herfra er ordret udskrevet (s. 1-7). I videoens form bearbejdede Henry Mogensen hele sin livshistorie til 35 minutters fortælling med hovedvægten på læretiden.

Ind imellem disse interviews ligger samtaler, som ikke blev optaget på bånd, men som medvirkede til, at de interviewende fik uddybet forståelsen af, hvad erfaringsoverlevering vil sige, og hvilken forskel der kan være på viden og kundskab. Ved bordet i Henry

Mogensens køkken fik vi altid noget nyt at vide, enten fordi en historie ikke var blevet fortalt før, eller fordi en gammel historie gik ind i ny sammenhæng og dermed lagde ny betydning til den gamle. På den måde rokkes der ved verden, som den ér, og man går hver gang lidt forandret derfra.

I det følgende vil blive henvist til interviewene fra 1982 med årstal og sidetal; til de øvrige med angivelse af dato, årstal og sidetal; til bogen med angivelsen H.M. og sidetal; og til videoen med denne betegnelse og sidetal.

Dette omfattende materiale kunne i sig selv berettige til en afhandling. Derfor bliver det i det følgende nødvendigt at renoncere på fuldstændighed. Temaer vil blive valgt ud, som er af særlig interesse i afhandlingens sammenhæng.

Først vil analysen have *fortælleren* Henry Mogensen i forgrunden (kapitel 8, 9, 10), dernæst *debattøren* (kapitel 11) og endelig dem begge (kapitel 12).

Situation som læreproces

I vores projektarbejde 1982-1983 var Henry Mogensen den første, der gjorde os næsten overflødige som spørgere. Vi mødte frem for at interviewe, men blev inddraget i en fortælling. Vi var forberedt på det tidsligt afgrænselige – kortere eller længere, dog mindst to gange – men blev stillet over for en proces, som ikke lod sig bringe til en ende. Hvad er en interviewer, der i lange passager ikke kommer til at stille spørgsmål? Og hvad er en arbejder, der selv stiller spørgsmål, fortæller og reflekterer over det fortalte, analyserer og uddrager sin egen lære, kommer med kritiske indlæg om aktuelle problemer i et historiereviderende perspektiv efter en selvvalgt plan?

I det følgende skal belyses, hvordan man i det episke kan aflæse arbejderens virke som en læreproces, hvorigennem den reflekterende fortæller og kritiske debattør træder frem. Og det skal vises, hvordan de interviewende kommer i lære som reflekterende, lyttende-spørgende, og hvordan de medvirker til at udvikle fortællingen

på en socialisationshistorisk, kritisk måde. Denne del af analysen vil være koncentreret om interviewene i 1982, den første interviewrunde.

Dernæst skal erfaringer om betydningen af fortællingen som det længe vedvarende arbejde i alderdommen uddrages af de efterfølgende interviews fra 1984 til 1996.

Brud på interviewformen

Henry Mogensen udtrykker sig fra interviewets begyndelse 23/11 1982 som *selvstyrende* og *selvreflekteret* fortæller. Allerede af svaret på det første spørgsmål: “Hvor og hvornår er du født?” kan man aflæse, at Henry Mogensen har lagt en plan for sin beretning, der går ud på at begynde med læretiden. Han nævner, hvornår og hvor han er født, og følger afrundende til: “Der er jeg vokset op, indtil jeg var omtrent 16 år” (1982, s. 1). Svaret på spørgsmålet om, hvad faderen var, fylder 16 linjer og afsluttes: “Da jeg var omtrent 16 år, kom jeg i lære” (1982, s. 1). Han disponerer selv, på samme måde som han selv har været vant til at tilrettelægge sit arbejde. Vi har ikke forstået tegnene på en plan, og derfor udvikler den første del af interviewet sig i en dialogisk form, der indebærer en læreproces om frigørelse og gentilegnelse af en tabuiseret historie.

Den reflekterende fortæller får historien til at udvikle sig ved at føre en *pædagogisk dialog*, ikke mindst med sig selv. Han lytter til det fortalte og stiller spørgsmål til det: “Hvad var der at lægge mærke til sådan med forældrene?” (1982, s. 6). Det kan som i dette tilfælde være et spørgsmål, vi har stillet længere tid i forvejen (1982, s. 5), som han nu gør til sit eget for at bruge det som ledetråd i sin beretning. Derigennem samstemmer han sig med de interviewende som spørgende lyttere, idet han stemmer sig selv som lyttende-talende. Han synliggør også den metaproblematik, at reflekteret fortælling kræver nærhed gennem afstand – ikke nødvendigvis meget, men så meget, som et spørgsmål til én selv angiver. Derved skærpes opmærksomheden, og fortælleren fremhæver indirekte, at fortællingens første forudsætning er opmærksomhed, forundring – spiren til

iagttagelsens, tankens og fortællingens kunst.

I sin *selvkommenterende* disponering af beretningen kan Henry Mogensen sætte enkeltsituationer ind i større sammenhænge: "For at beskrive indstillingen til fagbevægelsen vil jeg nævne et hændelsesforløb fra begyndelsen af 30'erne" (H.M. s. 47). Han kan også gennem et indirekte spørgsmål skabe bro mellem beretningens episk fremadskridende niveau og det reflekterende, som når han lytter til sin egen tale og kan høre, at et komplekst handlingsforløb kræver begrundelse: "Hvorfor jeg fortæller det der, det er fordi" (1982, s. 72). Således viser Henry Mogensen, at fortælleren i sig har både en talende og en lyttende instans, som står i et dialogisk forhold til hinanden. Vi kan derved selvkritisk blive opmærksomme på, at den spørgendes position ligger både i fortælleren og i den interviewende – i den henseende er parterne ligestillet i situationen. Hos den reflekterende fortæller kan de interviewende komme i lære som analyserende, for i den reflekterende og sammenhængsskabende fortælling praktiserer Henry Mogensen en kritik af den samfundsmæssige arbejdsdeling i forhold til situationen forstået som 'interview' og ham som 'kilde'. I sin praksis afslører han, at adskillelsen mellem på den ene side den informerende arbejder og på den anden side den ledende, udspørgende interviewer og analyserende forsker er en af arbejdsdelingens mangfoldige ideologiske konstruktioner.

Den episke selvrefleksion kan også indebære, at fortælleren eksplicit afslutter et forløb eller begynder på en ny historie ved at standse op og sige: "Jeg har ikke stort mere at fortælle om det der. Men jeg vil godt fortælle noget, der hænger sammen med det" (1982, s. 81). Eller når han følger et indfald og siger: "Det kan jeg lige så godt fortælle lidt mere om" (1982, s. 71). Hertil kan knytte sig den form for episk refleksion, der angår *tiden* som fortællingens medium: "Det tager nu altså lidt tid" (1982, s. 50). Hermed siger han, at den livshistoriske erindringsfortælling hører til det længevarende arbejde. Han kan også kommentere modsat: "Det er hurtigt fortalt, men det var slidsomt" (1982, s. 20). Ytringen falder på et

tidligt tidspunkt, hvor fortælleren endnu ikke har afstemt sin barn-domsberetning med fortællearbejdets langsommelige rytme.

Selvrefleksionerne kan have en *selvkritisk* vejledende karakter: “Der skulle jo gerne være nogle faste holdepunkter” (1982, s. 79). Når Henry Mogensen siger “som jeg før har fortalt”, knytter han en tråd i sin fortællings vævestykke, så der dannes episke sammenhænge mellem fortids fremtid og nutids fortid. Samtidig er sætningen henvendt til de lyttende som tegn på, at de også er ansvarlige for at holde sammen på beretningens tråde. På den måde udformer Henry Mogensen helheden i sin beretning.

Den episke selvrefleksion kan også være indledning til et længere indlæg, der radikalt bryder med interviewets form, som når Henry Mogensen pludselig siger: “Hvorfor jeg godt vil fortælle noget om perioden, der ikke har, for så vidt noget med mit arbejde at gøre der fra 30’rne ...” (1982, s. 56-57). Den type indlæg er drivkraft i den læsende arbejders intellektuelle arbejde. Han ser i interviewets åbne, dialogiske form en mulighed for at *revidere* en herskende udlægning af historien. I sig selv er den form for beretning ikke en livshistorisk fortælling, om end den på et reflekteret niveau bevidner livshistorien. Den er udtryk for en type læreproces, der ligger i et skæringspunkt mellem mundtlighed og skriftlighed, mellem erfaring og teori, mellem den erfaringsbundne fortæller og den læsende arbejder. Denne og de efterfølgende tilsvarende beretninger fører til begrebet om den *kritisk ræsonnerende og fortællende debattør*. I forhold til de interviewende bryder denne form for selvvalgte, historiereviderende og diskuterende indlæg radikalt med de interviewendes udspørgende rolle, og det tog os lang tid at udruge den begrebslige status af denne type indlæg. Den læreproces, der førte dertil, skal efterspores i et følgende afsnit om det længe vedvarende fortællearbejde.

Gentagelsen kan være et sammenhængsdannende middel, hvorigennem fortælleren søger at styre sin beretning og holde fast ved sit emne, som når han siger: “Hvad fanden skal jeg sige mere om forældrene?” (1982, s. 7), hvorefter han fortsætter fortællingen

om forældrene og skifter fra faderen til moderen. Gentagelsen kan falde som en ramme, der får en musisk, omkvædsagtig karakter, fordi den indebærer en lille variation. Begyndelsen kan lyde: "Hvis vi skal beskrive forholdet indbyrdes" (1982, s. 22) og den første slutning: "Nå jamen, sådan var forholdet" (1982, s. 23). Herefter fortsætter historien, og som afsluttende ramme gentages: "Nå, jamen, det var forholdet" (1982, s. 23).

Gentagelser kan også markere den reflekterende fortællers menneske- og historiesyn, som når udtrykkene "forhold og nødvendighed", "årsag og virkning" igen og igen melder sig som tankens tovværk. Begreberne tjener som redskaber for tankens bearbejdning af faktuelle, enkeltstående situationer, så de kan træde frem som forhold i deres historiske, samfundsmæssige eller internationale begrundelsessammenhænge. Det er i kraft af indebyrden af "forhold og nødvendighed", at den reflekterende fortæller i sin fremstillingsmåde kan praktisere en kritik af dikotomien mellem individ og samfund og i stedet udfolde et sociobiografisk menneskesyn. Således kan Henry Mogensen uden ydre motivation tale op imod et individualistisk menneskesyn, idet han kommenterende siger: "Det er ikke fordi mine eller andres forældre har været ubarmhjertige eller noget som helst. Det var bare nødvendigt simpelthen. Sådan var det altså" (1982, s. 3). Man kan bag kommentaren høre et ekko af en (her udtalt) psykologiserende norm. Henry Mogensen vil fremhæve, at forældrene ikke kan betragtes udelukkende som forældre. De er også samfundsborgere under givne forhold, de ikke selv er herre over. Gennemgribende i forståelsen af mennesket som et forholdsvæsen er på tilsvarende måde begreberne "årsag og virkning". De er tankens værktøj, når Henry Mogensen analyserer naturen, samfundet, maskiner m.v. Og når han taler op imod historien som retlinet tilbageskridt eller fremskridt, forstår han relationen mellem årsag og virkning forskudt på den måde, at virkningen ikke kan aflæses i samme moment som årsagen, men kan vise sig senere. Således udvikler han i sine analyser et dynamisk og didaktisk syn på historien, som man kender fra den tidlige arbejderbevægelse.

Når beretningen drejer sig om magtforhold i form af overtrædelse af herskende normer og konventioner i samfundet, bruger Henry Mogensen *afstanden mellem fortælle tid og fortalt tid* til kommenterende at sanktionere overtrædelser og brud på normer ved at tale op imod mulige fordømmelser. Det gælder faderens krybskytteri, der ikke var nogen hemmelighed: "Det vidste de sgu godt, men de vidste fand' me også, det var nødvendigt, og der var sgu ingen, der sagde noget til det" (1982, s. 7). Tilsvarende tale fører Henry Mogensen, når det gælder svømmekammeraterne, der bar Villy Schmidt til graven: "Og det gjorde vi altså. Det ved jeg sgu ikke, om det var rigtigt eller forkert. Jeg tror nok, at de var lidt ilde berørt, hans forældre" (1982, s. 72-73). Hans verden er delt op i "vi" og "de andre", og han er talsmand for de mange.

Synsvinkelskifte er et episk redskab. For den reflekterende fortæller er det specielle i hans brug af afstanden mellem fortalt tid og fortælle tid, at han uddrager en lære. De to adskilte tider kan falde sammen i et erkendelsens nu og blive udformet i en ordsproglig kortform: "Det er hurtigt fortalt, men det var satme slidsomt" (1982, s. 15). Heri ligger en markering af det fortalles forskellighed fra det levede liv, af fortællingen som konstruktion og ikke rekonstruktion. Udtrykkets kortform og morale genkalder Benjamins bestemmelse af ordsprog som "ideogram for en fortælling [...] ruiner, som står på pladsen for gamle historier, og hvori en morale, som efeu om en mur, slynger sig som en gestus" (Benjamin 1993, XIX). En situation beskrives, hvor en værkfører får sin kittel ind i tandhjulene til en langhøvl. De "trak ham ned. Og han skreg jo dæleme, for han skreg for livet: 'Stop motoren! Stop motoren!'. Jeg stod henne ved igangsætteren, og jeg stoppede den" (H.M. s. 37). Herefter skifter fortælleren til fortælle tid og uddrager selv læren for de lyttende: "Det jeg vil fortælle med det, er at bagefter kom en af læredrengene og sagde: 'Hvad fanden stoppede du for, dit dumme svin?' Det var sgu i fuld alvor. Så forhadet var han. Nå ja, sådan var mentaliteten" (ibid.). En lære kan også udformes i forbilledets skikkelse. Det kan være smeden i barndommens smedje. "Det var forunderligt at se,

hvordan han kunne stå med 2-3 varmere på et stykke jern og fandeme kunne få alting banket ud af det. Jeg ville gerne være noget sådant” (H.M. s. 31). Fordi fortælleren opløser fortalt tids fortid i en fortids fremtid, får historien sin karakter af lærestykke.

Fortælleren viser gennem den kunst at afstemme synsvinkelskifte med *målestokke*, hvordan fortidens opfattelser ikke kan slettes af senere opnåede indsigter. Når Henry Mogensen i forbindelse med sin læretid siger, at han følte sig som socialdemokrat, blander sig ingen mislyd, som forudgriber, at han senere melder sig i Danmarks Kommunistiske Parti. Tværtimod er der en autenticitet i skildringen af tidligere opfattelser, som når vi spørger, om han havde kontakt med arbejdsløshedsbevægelsen i 1930'erne, og han svarer: “Den har jeg ikke givet mig af med, fordi den var kommunistisk, ikke sandt, og det var splittelsesfolk [...] Det holdt jeg mig fri af” (1982, s. 60). Således kan fortælleren i erindringsværket udvise en form for fordomsfrihed i forhold til sig selv som et historisk foranderligt menneske under historisk foranderlige forhold. Og fordi han kan tale fortidens holdninger så stærkt frem, at de lyttende bliver bragt i tvivl om hans politiske holdning i fortællesituationen, får en ny problemstilling form for de lyttende – som om fortælleren kun skulle kunne tale det sidst tilkomne synspunkt frem med overbevisning. Således eksemplificeres de lyttendes mangel på evne til at skifte synsvinkel og ændre målestok, men samtidig også deres mulighed for på mimetisk vis at tilegne sig faserne i fortællerens læreproces.

Gennem synsvinkelskifte og *dramatisering* af en situation kan Henry Mogensen komme fra sine egne oplevelser og meninger til de andres i samme situation, og dermed kan han skabe grundlag for at ytre sig som *talsmand* på kollektivets vegne. Den førnævnte episode fra læretiden er eksempel herpå. Fortælleren giver en karakteristik af værkføreren: Han var “en modbydelig satan” (H.M. s. 37). Hertil føjes kommentaren: “Det er ikke bare min opfattelse. Det var både svendene og lærlingene, der ikke kunne tage ham” (ibid.). Derefter viser fortælleren forholdet udformet i replikskifter og situationsbeskrivelser. Og således kan man følge, hvordan oplevelser re-

flekteres og bearbejdes til erfaring.

Læreprocessens dialogiske former er i Henry Mogensens beretning ikke så omfattende et felt. Der er ikke mange direkte *henvendelser* til de interviewende. Det hænger sammen med, at Henry Mogensen som fortæller og debattør i så høj grad er styrende, som vist ovenfor. Henvendelserne kan have karakter af spørgsmål, der i sig selv peger på de interviewende som lyttende-medvirkende. Tiltalen kan være indlevet i de lyttendes position, og den kan være distancerende.

Et spørgsmål i forhold til det episke: “Hvis I vil have det, kan jeg fortælle jer en interessant historie om det der arbejde nede på Århus Maskinfabrik. Det tager nu altså lidt tid” (1982, s. 49-50). Den type forhøret sig placerer de interviewende i fortællerens selskab og har en *spændingsskabende* virkning, for spørgsmålet kan først besvares, efter at beretningen er fortalt og vi har lyttet.

Anderledes med følgende: “Skal jeg fortælle lidt om læretiden, hvis I ikke har mere at spørge om?” (1982, s. 10). I det spørgsmål forholder Henry Mogensen sig til de interviewende både som lyttende-medvirkende og spørgende. Det viser, at de ikke står uden for, men er medansvarlige for fortællingens episke udvikling.

Fortælleren kan være så indlevet i den spørgende position, at han *supplerer* de interviewendes formulering. Vi spørger til moderens graviditeter og fødsler, hvortil han føjer “Ja, og aborter” (1982, s. 7). Hermed tilkendegiver han, at for ham er den del af kvinders liv ikke tabuiseret. Suppleringen kalder på en kritisk selvrefleksion hos de interviewende kvinder: Hvilke tabuer ligger de under for i deres spørgen til såvel mænd som kvinder?

Henvendelser kan som hos Karen Glad rumme en *moralsk appel* om stillingtagen og indlevelse: “I kan tro, der har været et stort tab i trediverne, for pokker af mennesker” (1982, s. 31); men den type er sjældne hos Henry Mogensen, fordi refleksionen og den fortolkende udlægning oftest har overtaget.

I forbindelse med barndommens boligforhold hedder det: “Der var sgu ikke ret meget plads. Men I skal altså ikke sammenligne

det med de forhold, som man har, og sige: Det var ad helvede til” (1982, s. 12). Samme direkte henvendelse har et *didaktisk* sigte. Her omfatter fortælleren de interviewende i sin reflekterende forholdsmåde, for at de selv kan blive reflekterende, således som han af erfaring finder begrundet. Han ved råd for, hvordan målestokke må følge synsvinkelskift og lægges ud fra den fortalte tids egen synsvinkel og ikke i den fortællendes. Selv tilkommer det ham da også at give den indrømmelse om boligforholdene: “Det var det nu nok”, nemlig ad helvede til (ibid.); men den ret har kun fortælleren, som af egen erfaring kender forholdene i fortiden. Man kan heraf uddrage en lære for de interviewende: i første omgang skal de lytte på en selvforandrende måde for på den baggrund at kunne danne deres egen fortolkning og blive ligestillede i processen. De interviewende skal kunne skifte synsvinkel, som fortælleren gør.

Direkte *korrektioner* af de spørgende interviewere som “Det skal jeg nok komme til” (1982, s. 92) viser, at fortælleren forfølger et tema, og derfor kan de interviewende ikke have en ledende funktion. De kan afspore fortælleren, som så selv må holde trådene: “Men tilbage til det andet der” (1982, s. 93).

En henstilling som “Nu skal man forstå, dér midt i halvtredserne, at der var ingen kommunistiske tillidsmænd nogen steder” (1982, s. 93) er udtryk for, at fortælleren arbejder sociobiografisk med sin historie. Vi skal ikke tro, at vi kan forstå betydningen af valget af ham, kommunisten, til tillidsmand på Århus Flydedok i 1955 uden at forstå *forholdene* på den tid. Vi ved ikke, at vi afbryder ved at spørge, hvorfor den tidligere tillidsmand blev vraget (1982, s. 92). Men fordi vi gør det, kan vi blive tilrettevist og dermed få rettet opmærksomheden mod, hvordan fortællerens menneskesyn ytrer sig i hans arbejde med historien, og at der heri også ligger en grund til, at de interviewende må være lyttende-spørgende. Der er kvalitativ forskel på at spørge og lytte til spontane historier med biografisk baggrund og til biografiske strukturer “for virkelig at få fat i det væsentlige i den andens biografi” (Mader 1995, s. 254). Og derfra er der endnu et spring til at lytte efter, hvordan individet er indlej-

ret i samfundet og dette i individet. Den reflekterende fortæller gør opmærksom på nødvendigheden af dette dobbeltsyn, idet han praktiserer det ved at tænke sociobiografisk om sin egen historie.

En kommentar som: "Det kender I ikke noget til" (1982, s. 92) markerer en *afstand* – en konstatering af, at de lyttende ikke sidder inde med den sagkundskab, som hører til at kunne skære en snekke. Er det diskvalificerende og desavouerende for de interviewende? For den interviewer, der forstår sig selv som ledende, må spørgsmålet besvares bekræftende. Men en sådan bemærkning kan også skærpe de interviewendes opmærksomhed og selvforståelse som lyttende og blive en udfordring for fortælleren. Hvorom det nu kan være, markerer bemærkningen, at de interviewende må kunne kvalificere deres tilstedeværelse. Sandheden heri blev os fortalt af en yngre og tidligere arbejdskammerat til Henry Mogensen. Efter vores første henvendelse i 1982 havde Henry Mogensen kontaktet fagforeningen for at få vores skudsmål. Og i sit referat til arbejdskammeraten føjer han til: "Måske forstår de ikke en ski" (Samtale mellem Ditte Scharnberg og Jørgen Iversen, ved Henry Mogensens begravelse 9. maj 1997). Tillidsforholdet mellem fortæller og interviewende beror på en balance mellem forkundskab og vankundighed, viden og uvidenhed, hvorimellem der ligger én brugbar position: interesse. Fortælleren må kunne opleve den form for modtagelig medvirken og kompetence, at han kan føle sig tilskyndet til at sige: "Nå, det kan I også godt få" (1982, s. 83).

Henvendelser til de interviewende kan have til hensigt, at vi skal slukke for båndoptageren. Fortælleren kan således medtænke kommende lyttere, som det sker, da smedekongressen 1972 er på tale: "Jeg vil godt sige lidt mere om den kongres, men det vil jeg sgu ikke have bånd på. Så det kan du godt stoppe" (1982, s. 135). Hermed peger Henry Mogensen atter på forholdet mellem fortælling og *magtforhold*. Han reflekterer ikke alene forholdet til de nærværende interviewere, men til ukendte, mulige lyttere. Situationen konkretiserer, at overleveringen af arbejderhistorie falder ud i en officiel og uofficiel. Når vi får besked på at slukke for båndoptageren, er det

symptom på, at et magtforhold gør sig gældende, ikke i fortælle-situationen, men i den videre mulige reception. Overleveringen af arbejderhistorie som levende tradition er ikke alene oppe imod et hegemoni i samfundet, men også imod et internt hegemoni i arbejderbevægelsen. Derfor gør det en forskel, om de interviewende og deres projekt repræsenterer magtforhold eller ej.

En reference som “Nu vil I gerne have lidt at vide om, hvad der skete på arbejdspladsen” (1982, s. 62) er tegn på en *pause* i optagelsen. Fordi den reflekterende fortæller og fortællende debattør ofte selv runder sine beretninger af, slukker vi for båndoptageren, hvis vi ikke har et spørgsmål på rede hånd. Ud af den form for pause i optagelsen opstår ideer til dens genoptagelse, fordi fortællingen fortsætter i pausen. Overgangen til den medierede form kan fortælleren klare ved at referere til os, eller vi kan referere til, hvad der er blevet os fortalt i pausen. Fortælling uden for bånd giver de interviewende ny indsigt i fortællingens karakter til forskel fra interviewet. Når beretningen bliver ved at strømme i den tid, der betegner en pause, vender problemstillingen om, så det ikke drejer sig om, “hvad forholdet *mellem* liv og fortælling er; men snarere, hvad der er fortællingens sted *i* livet” (Portelli 1991, s. 118) – en dimension, som vokser, når de interviewende efterlever sandheden om fortælleprocessens uafsluttede karakter: “Når alt kommer til alt, er det at fortælle ens liv en *del* af ens liv” (ibid.).

De interviewendes medvirken

I forhold til en fortæller, der i så høj grad som Henry Mogensen har lagt en plan for sin fortælling, kan man spørge, om vi på noget tidspunkt får afgørende betydning for, hvad der bliver fortalt om. Situationen indfinder sig i begyndelsen af det første interview 1982, og forklaringen falder i det sidste i denne første fortællerunde i 1982. Det følgende skal vise, at og hvordan den faglærte byarbejders fortælling om barndommen på landet er tabuiseret, og hvordan vi spørger os frem, så han overvinder tabuet.

Interviewets første spørgsmål er ud fra spørgelisten: “Hvor og

hvornår er du født?”. Fortællerens svar rummede allerede, som før nævnt, afsæt til lærlingetiden:

Jeg er født i 1913, og jeg er født herovre på Trøjborg. Det erindrings jeg selvfølgelig ikke, men da jeg var et år gammel, flyttede mine forældre på landet og fik et husmandssted på ti tønder land ude i Haldum. Der er jeg vokset op, indtil jeg var omtrent seksten år. (1982, s. 1)

Derefter følger spørgsmålet: “Hvad var din far?” (ibid.), der efter en kort beskrivelse afsluttes med: “Da jeg var omtrent seksten år, kom jeg i lære” (ibid.).

Vi spørger derefter ikke ud fra spørgelisten, men ind i situationen, idet vi forsøger at fastholde en socialisationshistorisk kronologi ved at standse den livshistorisk fremadskridende handling og spørge om førskoletiden: “Hvordan gik din dag da?” (ibid.). Spørgsmålet udtrykker interesse for barndommen; men det er så åbent eller langt fra den måde, Henry Mogensen havde tænkt sig at gribe sagen an på, at det i første omgang ikke virker inspirerende. Han fortæller kort om skoletiden og slutter med at sige: “Nå – da jeg kom i lære –” (1982, s. 4).

Af hensyn til det *socialisationshistoriske perspektiv* spørger vi: “Vi vil godt høre endnu mere om tiden før. Hvordan gik din dag egentlig, og hvornår stod du op?” (ibid.). Hermed markerer vi en insisterende interesse for barndommen, hverdagslivet og forholdene på landet. Heri ligger også, at det ikke haster med at nå frem i livshistoriens kronologi, men snarere at få tiden til at stå stille, så vi i fortællingens form kan møde forholdene fra dengang. Vi repræsenterer ikke fremskridtstroen. Spørgsmålet er desuden også udtryk for en lytten til sprækker i det allerede fortalte. De kan høres i udtrykkene: “Derudover, så erindrings jeg såmænd ikke store sager” (1982, s. 1), ikke “ret meget” (1982, s. 2), “Det er sådan, hvad jeg erindrings fra skolen – altså bortset fra slæbet” (1982, s. 3). Formuleringerne antyder ufortalt historie; men det hører de interviewende ikke i før-

ste omgang, og dog stiller vi et spørgsmål, som markerer en lytten, nemlig i udtrykket "Vi vil godt høre endnu mere om tiden før". Da finder fortælleren ind til erindringerne om slæbets historie i dets mange konkrete former. Den type spørgsmål, der opfordrer til at give beretningen stoflighed, er væsentlige. Uden stofligt udfoldede situationer får de spørgende ikke formidlet det grundlag, hvorpå de kan finde den relevante synsvinkel og målestok. Og de skal kunne se forholdene for sig, før de kan reflektere over dem.

Ud fra et *åbent spørgsmål* kan fortælleren selv give sin beretning struktur. Han tager strukturen i spørgsmålet som udgangspunkt, og derfra udvider han perspektivet til årstidernes skiften. Det historiske synsfelt kan han udvide fra dag til år, omfattende den teknologiske udvikling i landbruget med dens ændring fra plejl til tærskemaskine (1982, s. 5). Vi kan spørge individcentreret til ham som enkeltperson, og han kan fortælle med sociobiografisk perspektiv, så drengens arbejde og betingelser forbindes med faderens og dennes igen med de økonomiske forhold for en husmand på den tid: "Han sad sgu og hakkede med afdragene på det der. Det var ikke sjovt" (ibid.).

I et åbent spørgsmål som: "Vil du fortælle lidt om arbejdet i marken?" (1982, s. 13) ligger der en appel til den sansende og stofligt konkretiserende fortæller. Det udspringer af en lytten til de forudgående beretninger og tilskynder til fordybelse i ét af fortællingens mange mulige felter. Den type spørgsmål kan kalde naivisten frem i fortælleren, så han lader sig gribe af fortællingens kvalitative tid og synker ned i 'langehvilen'. Derfra kan sproget få adgang til erindringsens mikroverden, og slæbets ellers tabuiserede historie kan blive overleveret uden anmassende spørgsmål.

Som spørgende tilkendegiver vi, at vi *ikke er konfliktsky*, i hvert fald ikke i den grad, at vi vil holde os fra en konfliktfyldt situation som faderens. Så vi siger: "Fortæl lidt mere om, hvordan dine forældre var." (1982, s. 5). Med denne form for åben og tematisk fastholdende, kredsende spørgen taler vi til iagttagelsesevnen hos fortælleren. Vi vækker hans opmærksomhed og interesse og tilskynder ham

til at fortælle på en undersøgende og opdagende måde. Spørgsmål af den type kan føre ind i fordybelse og længevarende fortællen.

Af betydning for fortællerens vej ind i barndommens verden bliver de lyttendes tegn på *indlevelse og synsvinkelskifte*, som når vi spørger: “Nu var du jo ung og skulle lave så meget arbejde. Oplevede du, at du magtede det, eller hvordan oplevede du det?” (1982, s. 15). Spørgsmålet kommer drengen i fortælleren i møde: “[D]er var sgu mange gange, jeg græd af fortvivelse, fordi jeg kunne ikke. Det var for besværligt, og så gjorde jeg det alligevel” (ibid.). De spørgendes indlevelse og dermed synsvinkelskifte kan på den måde medvirke til at give fortællingen social og psykologisk dybde og styrke tillidsforholdet.

Der er også den form for *lyttende spørgen*, hvor vi ikke siger noget, men lytter til den mulige fortsættelse. Når Henry Mogensen siger: “Men derudover, så erindrer jeg såmænd ikke store sager” (1982, s. 1), kan de lyttendes tavshed være tegn på, at netop de små sager har deres ret, og fortællingen fortsætter da også uden spørgsmål.

De spørgende kan fremme fortællerens interesse for barndomshistorien ved at spørge samstemte med den *sociobiografiske fortælle-måde*: “Nu din far var murer, adskilte I jer så fra andre husmænd?” (1982, s. 11). At Henry Mogensen kort forud har fortalt, at faderen var i fagforening i modsætning til de andre, og at det skabte dårligt omdømme, genspejles ikke i spørgsmålet. Fortælleren lader sig ikke forstyrre af allerede at have besvaret spørgsmålet, men udfolder, hvordan en husmand som hans far socialhistorisk set er blevet til. Han beretter om sammenhænge mellem udstykningspolitik og nødvendigheden af at arbejde ved siden af jordbruget. Historien knytter an til overleveringen bundet til stedet: at den første ejer måtte gå derfra efter et år eller to: “Det var kun nummer to, der kunne klare den. Ja” (1982, s. 11). Hermed udvider Henry Mogensen sit eget fortælleperspektiv mod dem, der gik forud. Således kan svaret på et spørgsmål om en fars sociale placering i lokalmiljøet overskride det individuelle og familiære og føre til en socialhistorisk beretning. Og

således kan de interviewende lære, at et spørgsmål ikke er et spørgsmål og et svar ikke et svar, men en fortælling på vej et sted hen, som de spørgende ikke på forhånd kan kende.

Der er spørgsmål, som er på så stor *afstand* af fortællerens forhold, at de kunne tage sig afstumpede ud og ligge på grænsen til at blokere beretningen om forholdene. Når vi spørger: “Hvor megen plads havde I til at bo på?” (1982, s. 12), svarer fortælleren: “Ja, vi – ja, det er tragisk. Men der var to stuer og et køkken” (ibid.). De spørgendes mangel på synsvinkelskifte slår ikke fortælleren ud, men kalder den belærende side af ham frem. Som nævnt ovenfor tager han os i skole angående synvinkelskiftets nødvendighed og dets sammenhæng med ændring af målestok: “Men I skal altså ikke sammenligne det med de forhold, som man har, og sige: Det var ad helvede til” (ibid.).

Ud fra spørgelisten kan der blive hentet *spørgsmål, som i sig selv ikke har noget perspektiv*, men som fortælleren giver mening. Vi spørger til barndomsperioden: “Hvordan med ferier? Var I nogensinde ude at rejse eller på besøg nogen steder? Eller havde I overhovedet ferie?” (1982, s. 17). I Henry Mogensens tilfælde får det mening, fordi han som den eneste af flokken kom på ferie hos en tante og onkel i Århus i 14 dage hvert år. I hans historie falder ferierelationerne ikke ud som en undtagelse, for hos de mennesker forankres hans kommende læretid og dermed også den episke beretning herom. Ferien indgår på den måde i en socialisationshistorisk struktur. I den sammenhæng får det i sig selv perspektivløse spørgsmål om, hvor mange piger og hvor mange drenge de var i søskendeflokken, også mening, fordi vi følger det op med det konstaterende: “Og du var den ældste?” Det giver fortælleren anledning til at berette om sine søskendes uddannelser for at ende med ham selv, der kom i lære, fordi han kunne bo hos onklen og tanten i Århus, som han havde holdt ferier hos (1982, s. 8).

Vi kan også spørge ukonventionelt i forhold til kønsrollerne og således få en mands bidrag til en side af kvindehistorien. Da medvirker vi til at *flytte grænserne for forholdet mellem den fortalte og*

ufortalte historie. Det gælder, når vi spørger til hans mors mange fødsler: “Når din mor har fået så mange børn, husker du så, hvordan det forløb omkring hendes graviditeter og fødsler?” (1982, s. 7). Henry Mogensens fortælling springer ud af et sammenstød mellem erindringer om moderens mange fødsler og en fødsel vist i fjernsynet. Udsendelsen har bragt ham på forundringens og erkendelsens afstand af det levede liv: “Jeg begriber simpelthen ikke, hvor kræfterne de kommer fra. Jeg kan dælme – jeg kan ikke begribe, hvordan det kan lade sig gøre” (1982, s. 8). Derefter følger han selvkommenterende til: “Det er sgu godt nok en sen erkendelse. Men skidt nu med det” (ibid.). Kommentaren er udtryk for, at han som mand har levet fri af den side af kvindeverdenen, og derfor kan han fortælle om den uden bekymringer og anfægtelser. Fordi vi ikke spørger, bliver historien om aborterne udfoldet, skønt han husker dem “ganske tydeligt” (1982, s. 7). Om sin mor har Henry Mogensen en beretning fra en 8 år ældre søster, der senere hen har fortalt ham, at moderen en dag gik ude i haven med tvillingebarnevognen, “og da bad hun til Vorherre, om da ikke den ene den måtte dø” (ibid.). Han kan fortælle episoden uden den moralske anfægtelse, som den kvinde, der selv har oplevet noget tilsvarende, er tynget af.

Den første fortællefase om barndommen slutter med, at vi siger: “Vi skal høre noget om din læretid” (1982, s. 18). På det tidspunkt er vi ikke kommet til indsigt i, hvorfor Henry Mogensen ville frem til læretiden med det samme. Vi kan konstatere, at vi gennem vores spørgsmål har flyttet fortællerens grænser for, hvad der kunne erindres og fortælles om barndommen på landet. En ellers ufortællelig historie er kommet over blandt de fortalte. Ved til sidst i interviewrunden i 1982 at *spørge reflekteret til betydningen af at fortælle* lægger vi op til fortællerens selvrefleksion, og derudfra formulerer Henry Mogensen forklaringen på sin egen tilbageholdenhed i begyndelsen af interviewet. Vi spørger, og han tilegner sig spørgsmålet som i en indre dialog:

Da du kom ind fra landet til byen, fortalte du da om de erfarin-

ger, du allerede havde dengang?

Om de erfaringer jeg havde dengang?

Ja, hvordan livet på landet var – arbejdet på landet?

Nå nej. Selvfølgelig vidste de, at jeg var fra landet, men ellers – hvad min barndom ellers bestod af, og sprede møg og sørge for vand til køerne og alt sådan noget, det skulle jeg sgu da nok holde min kæft med. For det der med at være en bondekarl og være fra landet, det kunne man sgu sagtens få nok at høre om i forvejen. Det er jo bare sådan noget, der sad i folk, og det sidder sgu nok i dem endnu, vil jeg tro. [...] Nej, selvfølgelig skulle jeg da ikke have forklaret noget om min tilværelse på landet, og hvad jeg ellers har givet mig af med. Ikke tale om da. (1982, s. 183)

I 1982 havde vi ikke taget i betragtning, at barndommen kunne være hjemsted for social skam, og at vi som byboere i fortællerens øjne kunne stå for et nedvurderende syn på folk fra landet. Måske havde vi allerede i projektets titel, *Arbejdererindringer i Århus*, signaleret mangel på interesse for forholdene på landet? Oversat er landet i hvert fald bogstaveligt talt i titlen på projektet. Vi kom først til indsigt i det problem, da vi bragte os i et *ligestillende erkendelsesarbejde* sammen med fortælleren.

Havde vi i begyndelsen og ikke i slutningen af interviewforløbet i 1982 stillet det kommenterende spørgsmål: “Det blev ikke regnet – arbejdet på landet?” (ibid.), ville vi have givet et klart tegn på vores stillingtagen. Men det gjorde vi ikke, og i øvrigt hører den type spørgsmål til de “ledende”, som man i fagkredse regner for ukvalificerede, og som man ikke bør stille.

Erkendelsens form er *dialogens*:

Det er nok rigtigt, at hvis man skal vurdere det rent nøgternt, at det havde man – et mindreværdskompleks over for sin barndom. Ja, det havde man faktisk – over for forholdene, man kom fra. Ja, det er ganske givet. Sådan er det. (1982, s. 183)

Så spørger han sig selv: “Hvoraf det kommer, ja, det kan man jo så give sig til at lede op. Det er – det har jo mange årsager. Det er jo en kulturel arv” (ibid.). Hvorefter han tager et historisk vue tilbage til “adel og herremændene” (ibid.).

Et socialisationshistorisk spørgsmål: “Hvornår begyndte det at ændre sig for dig selv?” (1982, s.184), fører først til en epokal og derefter en livshistorisk tidsfæstelse: “ i slutningen af 40’erne og i begyndelsen af 50’erne, altså da jeg har været en 35-40 år” (ibid.). Derefter følger et indlæg om de klasse-mæssige og politiske modsætningsforhold på landet og i byen i 1940’erne og 50’erne frem til i dag, hvorefter fortælleren genoptager den problemstilling, der angår ham selv i et klasseperspektiv: “Nej, den nedvurdering af folk fra landet, den er der – den hænger i store dele af arbejderbefolkningen endnu. Det gør den sgu” (1982, s. 185). Først under den livshistoriske fortællings synsvinkel kan erfaringer fra landet og barndommen blive tilegnet og integreret i den voksne, faglærte byarbejders hele livsløb. Han giver indsigt i et hegemoni i dele af arbejderklassen, som truer overleveringen og tilegnelsen af klassens *hele* historie. Den indsigt får vi ikke som viden, men som erfaring. Vi er som medvirkende selv part i sagen. Vi kan ikke betegnes som udenforstående og såkaldt objektive iagttagere. Derfor hænger også fortællerens og de interviewendes læreproces sammen, som det er analyseret frem i det forudgående.

Det længe vedvarende fortællearbejde

Efter 1982 kom vi som interviewere med bestemte spørgsmål, der udsprang, dels af det allerede fortalte, dels af verdens foranderlighed. Henry Mogensen fremtrådte for os som en “levende kilde”. Men vi vendte også tilbage for at høre, hvordan det videre gik – for at være i fortællerens selskab og falde ned i “langehvilens” lyttende tid. Vi grundede længe over Henry Mogensens afslutning på videoen 1988, hvor han siger, at han giver sig af med tingene, “indtil åndsevnerne de forlader mig, og vejret det gør det samtidig med”

(Videoen, s. 7). Han udtaler dér et perspektiv for fortællingen, der overskrider de kontante spørgsmåls og svars. Hvad var der at udvinde af erfaring af dette perspektiv? Ved genkommende at vende tilbage til Henry Mogensen erfarede vi fortællerearbejds beslægtethed med det håndværksmæssige og kunstneriske arbejde “i lak eller malerier, hvori en række tynde, transparente lag lægger sig over hinanden” (Benjamin 1993, IX). Og vi lærte betydningen af Benjamins forståelse af sammenhængen mellem fortælleren og døden: “Døden er sanktionen af alt, hvad fortælleren kan berette. Fra døden har han lånt sin autoritet. Med andre ord: det er naturhistorien, som hans historier viser tilbage til” (Benjamin 1993, XI). At vi har forstået, at det længe vedvarende fortællerearbejde først ophører med døden, kan man se af følgende ordveksling. Henry Mogensen spørger: “Har I tænkt jer at komme igen senere hen?” Og vi svarer: “Ja, vi vil altid komme igen” (13/4 1992, s. 56).

Hver gang vi kom, tog eller ønskede Henry Mogensen at tage ordet. Dermed fik vi stof til at erkende fortællingens væsen og fortællerens og dennes følgesvend, den fortællende debattør.

Ved at få mulighed for at spørge *tilbagevendende* til en livsfase kan man få frem, at den kan rumme mange *ufortalte historier*, sådan som det allerede er fremgået af beskrivelsen af 1982-intervjuwrunden. Disse kan stofligt og episk set udvide rummet i det allerede fortalte: hvor Henry Mogensen i 1984 med socialhistorisk synsvinkel beretter om sygdom, overtro og leg i barndommen (28/9 1984, s. 8), kalder han i 1990'erne barndommens marker og dyr frem under en æstetisk synsvinkel (13/4 1992, s. 59).

Det ufortalte kan også rumme nye historier, som viser sig ved, at fortælleren ændrer synsvinkel og giver den fortællende debattør ordet. Eksempelvis havde den første fortælling i 1982 om forholdene i 1956 sit centrum i, hvad der skete i den fase af Henry Mogensens livshistorie: han vælges som kommunistisk tillidsmand. I 1984 skifter perspektivet fra det livshistoriske til arbejdernes faglige og politiske kamphistorie på det tidspunkt, forankret i overenskomstforhandlingen, typografstrejken og konfliktens udvikling lokalt i

Århus. Et andet eksempel på tilsvarende forskydning af perspektivet gælder EF-afstemningen i 1972. Hvor den i 1982-fortællingen indgår som et moment i beretningen om smedenes kongres, bliver den i 1984 (20/11 1984) beretningens udgangspunkt og centrum. Heraf fremgår det, at et årstal i en livshistorie kan rumme flere mulige historier – som en montage.

Det fortløbende fortællearbejde giver de spørgende tid til *analyse og refleksion*. De dermed erhvervede synspunkter kan afprøves i en kommende fortællesituation. Den 7/7 1995 kommer vi uden båndoptager og spørger, om projekt titlen “Arbejdererindringer” havde betydning for, at Henry Mogensen i første omgang ville springe barndommen over. “Ja, nu må jeg hellere fortælle noget om, hvorfor jeg blev arbejder. Det kunne så have trukket noget med fra barndommen. Min barndom var jo på landet” (eget notat 7/7 1995). De lyttende har efter 1982 hæftet sig ved, at kvaliteten i Henry Mogensens fortælling er knyttet til hans iagttagelsesevne og sammenhængsskabende refleksioner. Men hvordan undersøge det i en spørgende form? Ud af interviewet i 1984 kan man se, at vi forbereder det i en pause. Derefter hedder det: “Som jeg var ved at forklare før med, hvad jeg iagttager og [hvordan jeg] ser tingene i sammenhæng ...” (20/11 1984, s. 38). Herefter følger igen historien om børnearbejde på landet, men nu som en situationsbunden læreproces, der vidner om sansernes udvikling i en erfaringsbaseret produktionsmåde – hvordan han lærer at slutte fra iagttagelse af vind og vejr til indsigt i, hvornår arbejdet skal udføres. Sansernes historie begynder efter Henry Mogensens erfaring og opfattelse med arbejdet i barndommen, hvor man “i den udstrækning, som man har fysik og forstand til, deltager i arbejdet på lige fod med de voksne [...] så lærer man at iagttage en masse ting, som tilsyneladende er betydningsløse – hver for sig. Men set i sammenhæng, så har det allsammen betydning” (20/11 1984, s. 38). Vi havde i pausen spurgt individualpsykologisk til et særtræk ved personen, han svarer ud fra en sociopsykologisk opfattelse: “Det er vel en iagttagelsesevne, som alle mennesker har, hvis de lærer at bruge den” (20/11 1984,

s. 39). Den reflekterede spørgen afføder en beretning, der kan føre de lyttende ind i nye refleksioner over forholdet mellem handling og udvikling af kapacitet ligesom over sansernes udvikling gennem arbejdet som en del af samfundets historie og de politiske forhold. Den tankegang er kritisk over for den fremherskende, der henviser sanserne til det naturgivne. Heri ligger et arbejderdidaktisk og kulturkritisk perspektiv, som senere skal tages op.

De genkommende besøg hos fortælleren giver os også anledning til at se os rundt i rummene og dér fx opdage et bemærkelsesværdigt fotografi af en rapsmark. Uden for båndoptagelse fik vi at vide, at Henry Mogensen siden sin ungdom havde interesseret sig for at fotografere. Den viden kan vi bruge sådan, at vi allerede i fortællefasen kan få en *redigerende* indflydelse på beretningens episke og tematiske udvikling. Fotograferingen bliver således bragt på bane efter spørgsmålet om iagttagelsesevnen historie. At det faldt sammen med, at projektfotografen Lasse Nielsen kom, gjorde ikke beretningen mindre teknisk og fotografihistorisk udfoldet (20/11 1984, s. 40-49).

Når vi som lyttende er kommet på afstand af et forløb og kan spørge tilbage ud fra en *reflekteret undren*, kan vi medvirke til, at fortælleren udvinder ny erkendelse. Historien om sanserne afsluttes således med, at fortælleren uddrager en lære om sit forhold til naturen: "Jeg tror nok, at min glæde og fryd over naturen, over farverne og bevægelserne, den har jeg først fået, da jeg kom væk fra den, altså dengang jeg kom i lære" (20/11 1984, s. 40). På et mere generelt niveau kan debattøren i Henry Mogensen på egen tilskyndelse lægge lag til sin selvforståelse, idet han i 1984 refererer tilbage til fortællingens første runde i 1982: "[S]om jeg har sagt til at begynde med, at da jeg blev klar over min plads i samfundet som lønmodtager, har jeg ikke næret nogen som helst illusioner om, at jeg var andet end lønmodtager. Hverken mere eller mindre" (20/11 1984, s. 32).

Man kan aldrig vide, hvad der er *den rette afstand*, når det drejer sig om at komme på talefod med en blokeret historie. Da vi i 1984

refererer tilbage til fortællingen om børnearbejdet i 1982, hvad angår tiden før skolealderen, lukker Henry Mogensen af ved at generalisere: "Folk havde børn, og børn måtte jo hjælpe til. Sempelthen" (28/9 1984, s. 2). Vi udreder grundene til, at vi spørger, og siger indforstået: "Man kunne jo godt have tænkt sig, at der stod ligesom et skel, mellem før du kom i skole, da kunne du lege, og da du så kom i skole, så holdt det op?" (28/9 1984, s. 3). Da tager fortælleren afsæt i en protest mod det synspunkt og udfolder sine erfaringer om sammenhænge mellem arbejde og leg i førskoletiden og skoletiden (28/9 1984, s. 3-5). Vores spørgsmål havde en teoretisk baggrund i en socialisationsteoretisk opfattelse af barndommen som selvstændig livsfase. Fortællingen kommer nu og lægger nye lag til Henry Mogensens barndomshistorie – og til teorier om barndommens historie.

Det længevarende fortællearbejde kan også styrke de spørgendes *selvtillid*, så de tillader sig at reagere mere spontant i situationen. Derigennem kan de erfare, at kritiske, såkaldt ledende spørgsmål kan afføde uforudsete refleksioner og beretninger. I 1992 udformer Henry Mogensen lærestykket om sin tidligere arbejdskammerat Kresten Hjerneryster, der i sin nedslidthed får karakter af et kunstværk. Vi drister os til at spørge, om den skikkelse ikke også skulle kunne give anledning til "en mulig form for protest; at vi skulle protestere imod at blive ødelagte af at skaffe det fornødne?" (13/4 1992, s. 53). Vi har lyttet os til en mulig æstetisering af den arbejdendes vansirede krop. Men debattøren i Henry Mogensen lytter sig frem til en moralsk og etisk problemstilling, der kan forklare, hvorfor arbejdere *ikke* protesterer imod at blive ødelagt. Og temaet udfoldes som en kritik af internaliserede herredømmeformer.

De lyttende har som erfarne i fortællerens selskab mulighed for at spørge *i forlængelse af den berettendes kritisk reviderende tænke-måde*. Men spørgsmål med en sådan intention kan risikere at blokere fortællingen, udelukkende bringe debattøren i forsvarsberedskab. Det sker i forbindelse med beretningen om betydningen af sovjetkommunismens fald. Spørgsmålet lyder: "Men i den tid, du har været

i partiet, har du da syntes, at det var et demokratisk parti?” (18/3 1992, s. 27). Den spørgende bliver slået i hartkorn med dem, der står uden for kommunistpartiet, og hvis “almindelige opfattelse” er, “at der ingen demokrati er i et kommunistisk parti” (op.cit. s. 29). Denne situation viser, at der er forskel på, *hvem* der stiller de kritiske spørgsmål, og på, om spørgsmålene er situativt erfaringsorienterede, eller om de lægger op til en debat på meningsplan. Hvis erfaringshistorien skal frem, må den reflekterede spørger afstemme sine spørgsmål derefter. Dybere set kan i situationen ligge det problem, der angår forholdet mellem *ligestillethed* og *forskellighed*. Portelli har ytret sig herom på en mere generel måde:

De to begreber er forbundne. Kun ligestillethed sætter os i stand til at acceptere forskellighed på andre vilkår end hierarki og underordning; på den anden side er der uden forskellighed ingen ligestillethed – kun ensartethed, der er et meget mindre værdifuldt ideal. Kun ligestillethed gør interviewet troværdigt, men kun forskellighed gør det relevant. Feltarbejde er meningsfuldt som mødet mellem to subjekter, der anerkender hinanden som subjekter og derfor noget hver for sig og søger at bygge deres ligestillethed på deres forskel for at arbejde sammen. (Portelli 1991, s. 43)

Socialisationshistorisk set medvirker det længevarende fortællearbejde til, at *alderdommen* får en historie, ikke udelukkende som fortælle tid, men også som fortalt tid. Vi kommer til at erfare, hvordan alderdommen langsomt og gradvist skiller sig ud som en særlig fase i livshistorien. Det antydes i 1984, hvor Henry Mogensen med reference til et forudskikket brev fra os med uddybende spørgsmål siger: “Men – så kan jeg forstå, at jeg bør udtale mig lidt om, hvordan, som pensionist – jeg deltager i det faglige og andre aktiviteter” (20/11 1984, s. 34). Svaret lyder: “Og det bliver nok noget småt” (ibid.). Og ganske rigtigt (op.cit. s. 34-38). Nok deltager han i fagforeningens pensionistklub, “Seniorklubben”, og kommer til fag-

foreningens generalforsamlinger, er med i bestyrelsen i den lokale partiafdeling, kommer på pensionistværkstedet, hvor han med stor kyndighed og snilde laver knive. Og nok fortæller han om, hvordan han som kommunist støtter Folkebevægelsen imod EF og er medlem af Folk for fred i Århus Nord, ligesom han beretter om fotografierens og motorcyklens betydning for ham. Nok kommer husarbejdet i alle dets former ind i beretningen, fordi han som pensionist overtager, hvad hans kone Agnes som fuldtidsudearbejdende ikke mere skal stå for. Men de efterfølgende beretninger i 1990'erne viser, at når alderdommen først får karakter af brud og bliver særegen i forhold til de forudgående livsfaser, kaster den fortælling af sig. Alderdommen kan blive den tid, hvor netop fortælleren træder i karakter, fordi arbejderen møder sig selv i sin naturlighed og fortæller med det forsvindende for øje. I dén livsfase kan den fortællende debattør udvikle sit kritiske potentiale, idet han har tid til at tage det forudgående lønarbejde og hele samfundets og verdens indretning op til revision.

Ud fra alderdommen som samtidig med den fortalte tid kan de interviewende erfare, at tidsdimensionerne i det episke ikke kan fastholdes og isoleres: fortælle-tid går over i fortalt tid, fremtid bliver til nutid og nutid til fortid i takt med, at fortællingen brydes og genoptages. Som fortælleren fortæller med døden for øje, således bliver vi tilsvarende lyttende og lærende for til sidst at udvinde den sandhed af fortællingen, som fortælleren ikke længere kan få del i. Således indebærer det livslange fortællearbejde for os den mest radikale erfaring af *komplcitet* mellem fortællingen og det levede liv – mellem fortællingen og døden.

Hvad der sansemæssigt i alderdommen er uigentagelig fortid, det kan under fortællingens og erindringens synsvinkel komme igen, og fortælleren kan udvinde en animerende, *æstetisk glæde* af naturen og kunsten.

Med de fortsatte fortælleprocesser bliver Henry Mogensen erfaren som fortæller, og vi kan i 1996 vende tilbage til de metarefleksioner, vi allerede i 1982 havde spurgt til. I 1996 har Henry Mogensen

fået stof til eftertanke over betydningen af at fortælle og til processens mulige kulturpolitiske værdi (8/7 1996). Også således kunne vi på baggrund af det uafsluttede fortællearbejde bidrage vores til et *ligestillende, reflekterende* forhold.

Fordi vi altid havde noget at spørge Henry Mogensen om, når vi opsøgte ham, fik han i praksis status som levende kilde. Vi lærte, at interviewet ikke er et interview, men udtryk for fortsatte samtaler. I 1984, hvor vi kom for at få uddybet spørgsmål til 1982-forløbene, kom mødet til at strække sig over to gange, fordi Henry Mogensen havde noget på hjerte, som vi ikke havde taget højde for. Meget sigende blev den indledende sætning til det opfølgende møde: "Så er ordet dit" (20/11 1984, s. 10). Henry Mogensen viser, at situationen omkring båndoptageren er *en form for offentlighed*, hvorigennem arbejderen kan tage ordet som kritisk debattør og formidle ellers fortrængte oplysninger og dermed give sit bidrag til at udvikle arbejderklassens selvforståelse som kæmpende og lærende klasse. Den udlægning af situationen kan man analytisk først nå frem til, når man kan se, at der er tale om et genkommende mønster. Allerede i 1982 bad Henry Mogensen om ordet som den læsende arbejder, der ville berette om sit syn på 1930'erne og revidere synet på danskernes forhold til nazismen. Først langsomt lærte vi foran os at se en fortællende debattør, der ville give en lære videre til og for sin klasse.

Har man som spørgende lyttet sig til, at hver fortællesituation føjer sig til de forudgående som fortsatte samtaler, kan man alligevel løbe ind i *modstand*, der kaster ny lære af sig. Da vi 13/4 1992 kommer for at følge op på interviewet den 18/3 1992, spørger vi til indledning: "Henry, du har en tilføjelse siden sidst?" (18/3 1992, s. 30). Og han svarer: "Nej, det har jeg ikke, men vi var kommet til at snakke om malerier" (ibid.). I en sådan konfrontation, hvor vores forventninger bliver modsagt, bliver det hørligt, at fortælleren selv har en drivkraft til at fortælle, der ikke bunder i den forudgående interviewsituation. Vi havde ikke erkendt, at hvert møde er led i et *uafsluttet værk af fortsatte samtaler*, der ikke isoleret er

knyttet til interviewsituationen, som var de dennes ejendom. Samtalerne har i mange tilfælde været delt med andre: arbejdskammerater, søstre, kone og sønner og børnebørn. Først derefter bliver de fortalt videre til os og optaget på bånd, og dermed samler vi, hvad der førhen stykkevis var delt med andre. Den erfaring er vi fælles med andre interviewende om (jf. Portelli 1991, s. 130). Og den er vigtig. For ud af disse mange adskilte sammenhænge springer den berettendes drivkraft til at fortælle og ræsonnere. Situationen konkretiserer, at der ikke er tale om et interview, men om frembringelsen af et værk, der er åbent i to retninger: mod livshistorien som det allerede fortalte – og mod levet, bestemt liv. Og for dette gælder, at det ikke kun er ét bestemt liv, for også de interviewendes arbejdsliv og hvad de dér udtænker af spørgsmål må indgå som *medvirkende*, men ikke som overgribende og styrende drivkraft i udformningen af erindringsværket. Også her må gælde ligestillethed.

At Henry Mogensens *drivkraft til at fortælle ændrer sig* med alderdommen, kræver for at blive erkendt af os en lyttende spørger, og har vi ikke den, må vi lære ved at møde modstand, som det sker 13/4 1992. Forskelle i erkendelsesinteresse mellem Henry Mogensen og de interviewende kan tydeligt aflæses i det episke forløb i interviewets begyndelse den 13/4 1992. Henry Mogensens overordnede tema er en diskussion af smedenes kunstsyn og det kunstneriske arbejde som håndværksmæssig kunnen. Vi drager ingen konsekvenser af, at Henry Mogensen tilsidesætter vores oplæg til dagens samtale, som vi troede var fælles. Han afbryder sin beretning: “Jo, det har jeg tænkt over. Den skulle I sgu have, når I nu kom. Nå, men det springer vi over” (op.cit. s. 31). Vi spørger ikke, hvad der skal springes over og hvorfor. Og Henry Mogensen tilkendegiver indirekte, at han har opdaget, at hans indlæg falder lidt uden for vores forventningshorisont: “Ja, lad os ellers høre, hvad I har af ...” (ibid.). Først langt henne i forløbet (op.cit. s. 51) bryder han pludselig af og retter sig mod *sin* dagsorden: “Jeg er så gal – det er en helt anden snak – jeg er så gal på den statue, der hedder Skraberer” (ibid).

I mellemtiden har vi insisterende spurgt til den fagligt og poli-

tisk aktive arbejders liv, hvis problemstillinger vi tror at kende ud fra fortidens beretninger, indtil vi i en lytten får sporet os ind på de aktuelle forhold, der optager den pensionerede arbejder i 1992: de økologiske forhold, lokalt og globalt. Men ikke ét spørgsmål fra vores side til forholdet mellem kunst og arbejdsliv. Situationen viser, at det kan kræve udholdenhed og engagement fra arbejderens side, hvis han i et interview skal erobre plads til æstetiske erfaringer og refleksioner, der kulturelt set og per tradition ligger på den anden side af den samfundsmæssige arbejdsdeling. Således reviderer situationen kritisk interviewets form og de interviewendes ledende rolle. Men også indholdet af, hvilke emner der kan høre til en arbejders livshistorie, og hvilke kapaciteter alderdommen kan udvikle i arbejderen som fortæller og debattør, sprænger forud normerede rammer. Vi skal lære, at “kendetegnende for en virkelig biografisk udvikling netop er, at den *forskyder de relevante zoner*: hvis der er en alder, hvor f.eks. moderbrystet er et højst relevant element, så er der andre, hvor f.eks. lønnen uden sammenligning er det i langt højere grad” (Sève 1978, s. 457). Ved genkommende at vende tilbage til den samme problemstilling opdagede vi, at ord kan ændre betydning, fordi forholdene i verden ændrer sig. Når vi i 1992 spørger: “Hvorfra ser du en mulig opposition komme eller danne sig?” (13/4 1992, s. 33), gælder det i forhold til Socialdemokratiet, hvis formandsskifte og bundethed til de borgerlige Henry Mogensen lige har givet en kritisk redegørelse for. I svaret ændrer Henry Mogensen grundlaget for spørgsmålet. Fra et partipolitisk niveau må man gå til et mere grundlæggende og forudsættende: diskussion af den modstand imod organisering, der er udviklet i befolkningen. Dernæst må man ændre sit syn på, hvad målet med organisering skal være. Nu – i 1992 – gælder det “en samlet organiseret kamp for overlevelsen, altså med hensyn til miljøet” (ibid.). Og den kamp angår ikke bare det enkelte parti og det enkelte land alene, men gælder “globalt”. Således erfarer vi, at en problematik udvikler sig fra et partipolitisk anliggende til en civilisationskritik i globalt perspektiv.

Ét er, når fortællingen følger den socialisationshistorisk fremad-

skridende struktur som i 1982; noget andet gælder i alderdommen som fortalt tid. Da skal de medvirkende på en anderledes reflekteret måde spørge efter *det livshistoriske perspektiv*, hvis det er den synsvinkel, man vil have fortalt ud fra. Manglen på den form for afklaring viser sig i følgende lærestykke. Vi opsøger Henry Mogensen nogle år efter sovjetkommunismens sammenbrud i 1989, fordi vi – som allerede nævnt – vil høre, hvad det har betydet for ham som kommunistisk arbejder. Vi lægger ud med vores forventninger til mødet: “Ja, og fordi så meget er forandret, siden vi var her i 1982, så vil vi gerne høre dig fortælle om den forandring, der er sket siden da” (18/3 1992, s. 1). Henry Mogensens modspørgsmål lyder: “Rent lokalt eller på verdensplan, eller hvad?” (ibid.). Den ordveksling viser, at vi ikke er i niveau med fortællerens problembevidsthed. Han spørger ud fra debattøren i sig selv, nemlig som den, der har holdt oplæg i studiekredse, på faglige og politiske møder, som den, der kan udrede politiske forhold ud fra forskellige synsvinkler og generaliseringsniveauer. Havde vi været reflekterede lyttende-spørgende, kunne vi have brugt vores mulige forkundskaber. Ud fra interviewrunden i 1984 kunne vi have opdaget, at der både er en fortæller og en debattør i den klassebevidste arbejder Henry Mogensen. Vi havde også kunnet vende tilbage til 1982-fortællingen og have set, hvordan han kom til beretningen om sin egen indmeldelse i Danmarks Kommunistiske Parti. Her begynder han med en udredning af de politiske forhold i verden i 1939 for med Finlandskrigen i 1940 at drage den politiske konsekvens for sit eget liv (1982, s. 60-65). På den baggrund havde vi kunnet svare klarere end følgende: “Ja, både sådan i dit eget liv, men også hvordan de forandringer der på verdensplan er sket, hvordan de griber ind i din egen måde at forstå dit eget liv på” (18/3 1992, s. 1).

Situationen viser, at under det vedvarende fortællearbejde ind i alderdommen skal de interviewende ikke alene kunne lytte til enkeltspørgsmål i forhold til den socialisationshistoriske struktur, men de skal også være bevidste om de forskellige former, historieformidlingen kan få inden for den livshistoriske fortællings rammer. Som

spørgende er vi forpligtede på den afklaring : “Men ellers – jeg kan ikke sidde og snakke sådan lige ud i den blå luft. Hvis I vil have noget at vide om mit synspunkt på specielle ting, så bliver I altså nødt til at komme med udspillet” (op.cit. s. 2). Fordi vi ikke er afklarede, kommer beretningerne i 1990’erne til at svinge mellem fortælling og debat. I 1980’erne, hvor den livshistoriske kronologi var styrende for vores vedkommende, kunne Henry Mogensen selv gribe redigerende ind, når han ville til orde som debattør. Og det var ingen ulempe, at vi ikke forstod den form, han ytrede sig i, når blot vi forholdt os lyttende på beretningens præmisser. Den fortællende kan også selv gennem årene give tegn fra sig, som peger på hans egen selvforståelse som berettende. Som afslutning siger Henry Mogensen: “Jeg har ikke mere at *fortælle*” (18/3 1992) og tre år senere: “Jeg er færdig, jeg har ikke flere *kommentarer*” (2/11 1995, s. 5 – KFHs kursiver).

I alderdommen kan *foranderligheden i fortællerens skikkelse* spørges frem, hvis interviewerne udvikler sans herfor. Det sker fx 13/4 1992. Vi spørger:

Sidst fortalte du jo om ...eller helt tilbage til 1982, da vi interviewede dig, fortalte du en del om de iagttagelser, som du gjorde på Helgenæs i forbindelse med fiskeriet og naturen. Det er så 10 år siden nu. Hvad vil du sige om de 10 år? (13/4 1992, s. 37)

Herefter følger, hvad jeg senere betegner som “Helgenæsiagttagelser”, der veksler mellem fortællerens og debattørens synsvinkler. Til fortælleren taler entydigt et spørgsmål som: “Men så måske for at høre om de andre sider af tilværelsen også, hvad der bringer dig glæde i hverdagslivet”? (13/4 1992, s. 44). Fortællingen kan blive støttet af et opfølgende spørgsmål som “Svømmer du stadigvæk?” (13/4 1992, s. 46). Det springer ud af de interviewendes forkundskaber fra 1982 og efterfølgende om fortællerens glæde ved at svømme. Vi gør ikke andet end at mime fortællerens praksis fra 1982, når han nået til læretiden genkalder sig barndommens slæb,

nået til arbejdsløsheden som svend genkalder sig slæbet fra barndommen og læretiden, nået til pensionstiden genkalder sig slæbet gennem hele livet. Der kan spørges med livshistorisk dybde, og på den måde kan refleksioner blive meddelelige i kraft af det vedholdent genoptagne forløb. At følge et livs historie er en oplæring i at tænke historisk om den enkelte, om samfundet og naturen – tænke det som proces i tid og rum og bevidsthed.

På grund af de genkommende fortællesituationer kan Henry Mogensen udvikle sine *egne overleveringsformer* inden for den livshistoriske fortællings rammer. I det følgende skal vises, hvordan vi ved at spørge reflekteret kan medvirke hertil. Den 13/4 1992 hedder det:

Vi har et spørgsmål til dig, som udspringer af din beretning sidste gang, nemlig et spørgsmål i forbindelse med det udtryk, du mange gange brugte, nemlig *nødvendighed*. At en bestemt politisk udvikling udsprang af nødvendighed. Og så ville det egentlig være fint, om du vil fortælle om, hvordan du forstår nødvendighed i en faglig sammenhæng og i en politisk sammenhæng. (13/4 1992 s. 48)

Vi får et kortere indlæg (13/4 1992, s. 48-51); men det er ikke det spørgsmål, der ligger Henry Mogensen på sinde den dag – det er som før omtalt kunsten. Tre år senere (2/11 1995) vender Henry Mogensen tilbage til spørgsmålet om nødvendighed, nu ikke udtrykt i vidtspundne ræsonnementer, men i lærestykkets kortform. I Rubinson Crusoe ser han “lærestykket” om “arbejdets nødvendighed for at skaffe livsnødvendigheder” (2/11 1995, s. 12). Og tilsvarende vender han den (2/11 1995) tilbage til spørgsmålene om udviklingen i de tidligere socialistiske lande fra situationen 13/4 1992. Også den problematik ser han i 1995 i lærestykkets form:

Når jeg nu funderer over det der med socialismen, så kan jeg ikke lade være med at tænke på, at der for 100 år siden – godt

og vel 100 år siden – der var der en tysker, som havde ærgret sig over den dårlige udnyttelse af brændslet, der var i datidens forbrændingsmotorer. Og han havde en ide om en meget bedre motor, der udnyttede brændslet i langt højere grad end tilfældet var. Der blev så fremstillet en forsøgsmodel, og da den skulle prøvekøres, så var han lige ved at blive slået ihjel, fordi den eksploderede [...] Han hed Rudolf Diesel. (2/11 1995, s. 3)

Diesel drog ikke den konsekvens, at princippet ikke duede:

Sådan er det altså også for mig at se med socialismen. Det kommer an på, hvilke konsekvenser man drager af bestemte begivenheder og bestemte hændelsesforløb. Hvilke slutninger man er indstillet på at drage i forvejen. Han opgav altså ikke. Han kunne se, at princippet det var rigtigt. (2/11 1995, s. 3)

Lærestykket er resultat af den livshistoriske fortælling som en fortsat øvelse – et arbejde med at skærpe formuleringerne og finde den form, der kortest og mest anskueligt rummer pointen i det forhold, som debattøren Henry Mogensen ellers får frem i ræsonnerende tankeudredninger. En sådan udvikling af den mundtlige form lægger endnu en brik til revidering af situationen som interview med det formål at give de interviewende stof. *Begge* parter får stof til eftertanke og videre bearbejdning. Og eksemplet viser, at fortællingens natur er en “never ending” proces.

Hvordan fortælleren gennem det vedvarende fortællearbejde forfiner sine udtryk, skærper pointerne, udvikler billedsprog og ord-sprogslignende fortætninger af tanken for dermed at tydeliggøre moralen, kan man følge gennem Henry Mogensens egne bearbejdninger i form af forordet til erindringsbogen, videoen og oplægget til seminaret om kultur og arbejde, som står i *Skæringspunkter*. Et eksempel: Den 23/8 1995 kommer vi uden båndoptager og får en beretning om, hvordan Henry Mogensen ser på sit liv under en global synsvinkel. Hans konklusion er, at han har haft “en privilegeret

tilværelse” (2/11 1995, s. 12). Da vi mødes igen den 2/11 1995 for at få historien på bånd, har han føjet følgende morale til:

Det fortalte jeg min søster engang. Så sagde hun: ‘Så synes jeg også, du skulle være taknemmelig’. Så sagde jeg: ‘Hvem fanden skal jeg være taknemmelig overfor? Det er der ingen, der har skaffet mig. Det er mine forældre og mig selv. Og man har prøvet at tage det fra mig, det man kunne, og sagt, at jeg var utaknemmelig, og at jeg fik for meget. Så det behøver jeg ikke være taknemmelig for. Det er der ikke nogen, der har givet mig. Det har jeg selv måttet slås for ligesom alle andre og arbejde hårdt for det.’ (2/11 1995, s. 12)

I formuleringer kan man høre ekko fra tidligere bearbejdningsarbejder, som da Henry Mogensen i 1982 ræsonnerer over politikerne, der kan få det til at se ud, som om de har *givet* arbejderbefolkningen bedre forhold og derfor er berettiget til at tage dem tilbage, hvortil han siger: “Vi har ikke fået en skid. Vi har slået for hver en stump” (1982, s. 36). Og med klanger også tanken i forordet til erindringsbogen: “Vi og andre årgange har lavet det altsammen med vores hænder og vores forstand [...] Hvorfor er det os, som skal pådømmes beskedenhed som livsholdning? Dælen bankeme nej!” (H.M. s. 7).

Det vedvarende fortællearbejde giver de interviewede mulighed for at udvikle sig til reflekterende medvirkende ved at lytte til fortællerens og egen praksis. Udtrykket “praxis” i Antonio Gramscis udlægning er relevant, fordi det betyder formidling mellem “subjekt og objekt eller bevidsthed og handling” (Gramsci 1991, s. 501). Når Henry Mogensen skal ytre sig om betydningen af at fortælle, inddrager han netop *handlingsaspektet*: “at jeg har funderet en del over min egen tilværelse, hvad jeg har gjort, og hvad ... måske i høj grad, hvad jeg ikke har gjort, og hvad der kunne have været anderledes” (8/7 1996, s. 1). Her forholder Henry Mogensen sig ikke længere til enkelte faser i sin livshistorie, men til tilværelsen som helhed og sammenholder dermed sit liv under én synsvinkel. Der-

med giver han *sit* udtryk for fortælleprocessen som en læreproces.

Til det stadig genkommende fortællearbejde hører også, at Henry Mogensen som debattør i alderdommen udvikler et repertoire, der ikke primært er knyttet til arbejdslivet, det faglige og politiske, men til naturen, til kunst, historie, filosofi – iagttagelsesområder, han har fået med sig fra sin barndoms lærerinde. Måske han ikke *udvikler* et repertoire, måske opdager vi det først, idet vi ved at vende tilbage igen og igen nærmer os fortælletraditionen mest muligt. Det indebærer, at såvel han som vi kan gribe tilbage. Det gælder således i forhold til Domkirken i Århus, der får sin mest udfoldede beretning i 1995 (2/11, 1995, s. 8-11), fordi Henry Mogensen på det tidspunkt kan give fortællingen til os, som han en tid før havde givet den til sit barnebarn, da han viste hende rundt i kirken. Første gang (1982) blev Domkirken nævnt sammen med smeden Caspar Fincke, og først i 1995 spørger vi til, hvem han var: “Der har jo også været en smed på færde i Domkirken, har du fortalt?” (2/11 1995, s. 10).

Personer kan igennem den hele livshistoriske fortælling dukke op flere gange og få lagt nye sider af deres historie til. Det gælder fx Henry Mogensens far, der i 1982 får sin historie som husmand og først i 1995 som den dygtige håndværker, han var som murer (Harrits, Scharnberg 1995, s. 119). Der er også de personer, som Henry Mogensen livslangt har ved hånden, og som træder ud over deres betydning i én bestemt livsfase og får status af mentorer. Det gælder Lærerinden og Peter Jørgensen. Herom i det følgende.

MENTORER OG SELVVIRKSOMHED

Mentorer

Benjamin skriver om Leskóv, at der i hans fortællinger er personer, som på en umiskendelig måde “gennemtrænges af hans mors imago” (Benjamin 1993, XVII). Gennem Karen Glad trænger hendes faders og farmoders billede frem, gennem Henry Mogensen Lærerinden og Peter Jørgensen. For Henry Mogensen er hver af dem også hans vejleder, hans mentor. Mentorerne får skikkelse i kraft af den livshistoriske fortælling. Forud herfor er de personer, der hører hjemme i forskellige faser af Henry Mogensens livshistorie. Lærerinden er knyttet til den primære socialisationsfases første institution, skolen; Peter Jørgensen er som ældre lærling og arbejdskammerat forbundet med den sekundære socialisation på arbejdspladsen. Historien om dem som vejledere får udtryk i den livshistoriske erindringsfortælling. Men desuden er de virksomme i fortælleren i den måde, hvorpå han reflekterer over sit arbejde, liv og sin historie. De er også af afgørende betydning for forståelsen af ham som fortællertype.

Mentorernes virke i socialisationshistorisk sammenhæng

Når *mentor* er et dækkende udtryk for Lærerinden og Peter Jørgensen, hænger det sammen med følgende: Ordets historie er knyttet til *Odyseen*, hvor Odysseus’ ven og rådgiver for sønnen Telemachos benævnes sådan. Siden får ordet en bredere betydning: ‘en god,

ældre ven, der på en faderlig måde optræder som *vejleder, rådgiver* for et ungt menneske' (ODS). Hertil kommer en betydning, der knytter an til Lærerinden (og altså ikke kun en 'faderlig' figur) – om end den sociale implikation er kontrær: nemlig en huslærer for fornemme folks børn.

I fortællingen får mentorerne ikke billedlig-konkret skikkelse, men bliver synlige i praksis: de virker ind på bevidsthed og handling, forståelsen af subjekt og objekt. De træder frem som talende og tænkende, som tankehandlinger for og i den arbejder, der er sin egen historiefortæller. Fordi den fortællende har den største del af det levede liv som arbejder bag sig, kan han give sine vejledere en livslang virkningshistorie, som er udtryk for hans egne livslange læreprocesser.

“Da jeg var tolv år, da skete der noget enestående – noget der har en helvedes betydning for mig senere hen – en umådelig betydning” (1982, s. 2). Henry Mogensen taler om sin lærerinde i Haldum, fra han var 12 til 14 år. Først havde han en lærer, “en forhutlet skøvl”, der førte Brugsens regnskaber, mens børnene læste højt. Ikke uden forståelse føjer fortælleren sin eftertanke til: “[D]et var sgu faktisk også en nødvendighed” (ibid.).

Vi lærte at skrive og regne – ja og læse selvfølgelig, og så lærte vi en helvedes masse salmevers og bibelhistorie, og det kørte vi igennem. Vi havde de samme bøger. Når vi var færdige, så begyndte vi forfra igen. Gymnastik, det havde vi ikke noget af, og det kunne vi ellers nok have trængt til. (1982, s. 2)

Denne lærer repræsenterer ikke undtagelsen i den tids landsbyskoler. Men da der skal bygges en ny skole, kommer den nye lærerinde. Hun bryder normen og indfører helt andre undervisningsprincipper. Grøftens blomster skal iagttages og undersøges under mikroskop – ikke som med roerne, der for barnet er knyttet til sliddet med at hakke og læsse. Den nye lærerinde lærer de 12-14-årige knægte at bære de tunge transportspande på op til 40 kg, så de kan holde lige-

vægt og dermed modvirke skævhed i ryggen. Maskiner, som just på den tid kommer ind i landbruget, bliver analyseret med hensyn til årsag og virkning, så børnene kan gå ud i marken og gennemskue deres funktioner. I sin undervisning nedvurderer hun ikke forholdene på landet ved at lade dem være uomtalte, tværtimod læser hun op af Henrik Pontoppidans og Jeppe Aakjærs bøger. På et tidspunkt tager hun initiativ til at oprette en gymnastikforening.

Skolegangen hos dén lærerinde skaber et erfaringsrum, der ikke er underlagt arbejdets og forholdenes tvang, men giver indsigter, som peger på en mulig befrielse af både tanke og krop. Hendes undervisning frigør en åndelig og intellektuel dimension i arbejdets og sliddets verden. Hun praktiserer undervisning som læring, idet hun kaster børnene ud i processer, hvori håndens og åndens arbejde forenes. Børnene lærer at iagttage og forundre sig over det, de ser, for dernæst at gøre det iagttagne til genstand for erkendelse. Tænkningen får sine redskaber i form af lovmæssigheder som naturvidenskabens årsags-virknings-relationer. Det er også hendes undervisning, der skaber den interesse for maskinerne i landbruget, som vækker Henry Mogensens lyst til at blive smed. På et tidspunkt anskaffede faderen sammen med naboen en selvbinder, som Henry Mogensen iagttog ude på marken, når den blev trukket med heste. Og den havde

de mest forunderlige funktioner med at binde knuder og pakke neg sammen – det gik af sig selv. Det var umådeligt interessant at se, at det fungerede, og hvordan det gik til, og hvordan bevægelsen blev overført i trin fra det ene til det andet. Det gjorde sgu faktisk, at jeg gerne ville være smed. (1982, s. 18)

Smeden hører som person og figur betragtet til i Lærerindens verden. Han kan reparere de maskiner, som hun kan forklare. I smedens og Lærerindens verden falder indsigt i det moderne nyttiges lovmæssigheder sammen med det forunderligt eventyrlige. De to skikkelser repræsenterer en oplysthed i barndommen, som viser vej

ind i en mulig bedre fremtid.

Fra smeden, håndværkeren i barndommen, går der tråde ud til figurer i voksenalderen: tilbage i historien til den navnkundige smed Caspar Fincke, der hører til i første halvdel af 1600-tallet, og fremad til de – var det ikke for Henry Mogensens fortælling – anonyme faglige kapaciteter, som han møder blandt sine arbejdskammerater. Selv ser han sig som en forsvindende skikkelse i den kreds.

Fra Lærerinden udgår billedet af et alsidigt udviklet menneske, der melder sig, hver gang Henry Mogensen senere i sit liv står over for intellektuelle udfordringer og mulige nye læreprocesser. Det gælder, da han blev opfordret til at tage på den internationale arbejderskole i Moskva i 1959, og da han som gammel skal forklare, hvorfor han adskiller sig fra normen blandt de andre pensionerede smede: “Hun havde noget på hjerte og ville gøre os til mennesker, der vidste noget” (13/4 1992, s. 59). Den vilje og glæde har han gjort til sin. Med hende forbinder han i taknemlighed sin livslange lyst til at lære, til at spørge hvorfor og hvordan. I den forstand er hun hans mentor. Og erindringsfortællingen *viser*, hvordan og hvorfor. At hans beretning aldrig giver hende navn, har den rigtighed, at hun – ligesom smeden i landsbyen – er ét med sit virke.

Som Lærerinden er Henry Mogensens vejleder fra barndommen på landet, således bliver Peter Jørgensen det, da Henry Mogensen kommer til byen. Flytningen til byen indebærer brud i erfaringsverdenen og dermed brud i fortolkningsverdenen. Indstillingen på landet var, at man skulle kunne klare sig selv: “En mand det var en mand, det var jo noget, man skulle kunne regne med” (Videoen, s. 1). Desuden havde drengen fået gode råd og leveregler med:

Jeg skulle gøre, hvad der blev sagt til mig; og det her med at rende af lære og sådan noget, det kunne der ikke være tale om; det var ligesom, når der var en tjenestekarl, der rendte af plads. Og hvis jeg gjorde mit arbejde, det der blev sagt til mig, og gjorde det ordentligt, så kunne der ikke forlanges mere af mig; og det var der nok heller ikke nogen, der gjorde. (Videoen, s. 2)

Fagforeninger skulle man helst “holde sig fri af, hvis man på nogen måde kunne” (Videoen, s. 3). At melde sig i fagforening hørte til det, man ikke gjorde (ibid.). Man kunne blive tvunget til det for at have arbejde, men man var bedst stillet, hvis man selv kunne bestemme, “hvad man ville, og hvad man skulle have for det; og man kunne altid få en ordentlig løn, hvis man var dygtig” (ibid.). Som lærling på Jægers Pengeskabsfabrik gør Henry Mogensen imidlertid sine egne iagttagelser, der kommer i strid med det medbragte tankegods:

Det jeg havde med hjemmefra fra min barndom og fra mine forældre, og den indstilling de havde, kunne jeg godt se, at ... eller kom jeg hurtigt til at se, at der var sgu noget mærkeligt i det der, for ham der havde fabrikken, det var jo ham, der bestemte det hele; og de andre de bestemte ingenting, også selv om det var folk, der lavede noget og så videre. Den mand, der havde fabrikken, han var altså meget mere mand end de andre. (Videoen, s. 2)

Forholdene er umenneskelige på en hidtil ukendt måde:

Værkføreren, vi havde, var en modbydelig satan. Det er ikke bare min opfattelse. Det var både svendene og lærlingene, der ikke kunne tage ham. For at illustrere, hvordan forholdene var: vi havde den lange transmission, en aksel med remskiver på, som trak maskinerne. Den blev jo sat i drift af en motor, hvortil hørte en igangsætter. Værkføreren gik rundt i kittel, og han kom for tæt på langhøvlen, hvor tandhjulene greb fat i det bageste af hans kittel – og så trak de ham ned. Nu gik det ikke så helvedes hurtigt, men alligevel: de trak ham ned. Og han skreg jo dæleme, for han skreg for sit liv:

– Stop motoren! Stop motoren!

Jeg stod henne ved igangsætteren og stoppede den.

Det, jeg vil fortælle med det, er, at bagefter kom en af læredrenge og sagde:

– Hvad fanden stoppede du for, dit dumme svin?

Det var sgu i fulde alvor. Så forhadet var han. Nå ja, sådan var mentaliteten. (H.M. s. 37)

Nye erfaringer støder sammen med gammel erfaring og visdom. Drengen på landet kunne holde en pause i arbejdet for at hente kræfter, når arbejdsbyrden blev for tung og udmattelsen for stor:

Man har somme tider tudet, når det oversteg éns evner, men det skulle laves – og så lavede man det. Man trak vejret, indtil man havde samlet kræfter til, at man kunne lave det. For eksempel en tung møgbør, der skulle køres op ad det her lange bræt op til møddingen, og man rutschede tilbage et par gange. Man tudede, fordi man skulle, men ikke kunne – og så kunne man alligevel. (op.cit. s. 36)

På landet skulle forældres klø tjene til at forhindre, at børnene kom til skade eller i livsfare, som når de fik klø for at komme i nærheden af ajlebeholderen (1982, s. 13). Sådan var det ikke for lærlingen i byen. Her bliver tidspresset sanktion af overgreb på kroppen:

Og når man skulle holde noget, hvor svenden skulle lave noget andet, og man holdt forkert, fik man en på kassen, indtil man holdt rigtigt. [...] Det er klart, at det sinker ham i akkorden. Der blev lige langet én ud med den flade hånd. Det var hård konfekt. Det syntes man bare ikke var en måde, men det hørte altså med. Det var ikke undtagelsen. Sådan har de andre lærlinge også haft det. (H.M. s. 37)

Flytningen fra land til by, fra landarbejde til lønarbejde, indebærer et brud, der omfatter produktionsmåde og derfor den hele livsmåde og identitet. Der er ikke kun tale om en geografisk rejse, men en sociokulturel omvæltning. Den kendte verden er slået i stykker – alt i den materielle og bevidsthedsmæssige verden har mistet sin fortro-

lighed. Selv sproget som den dialekt, “man talte og tænkte på”, er blevet en anstødssten (1982, s. 45). “Jeg gik og funderede over det der. Jeg kunne ikke få tingene til at falde på plads” (Videoen, s. 2).

Henry Mogensens historie om overgangen fra barndom til ungdom er ét eksempel på, hvordan en førstegenerations lønarbejder står over for at skulle integreres i et moderne klassesamfund, en historie, der i Danmark har stået på siden anden halvdel af 1800-tallet. Henry Mogensen kommer ind i historien på et tidspunkt, hvor arbejderklassen har udviklet sine organisationer, således at den sociale integration i lønarbejdet under givne omstændigheder kan blive kombineret med en integration i arbejderklassen og -bevægelsen. Om hvordan den læreproces finder sted, handler hans møde med Peter Jørgensen.

Ved et tilfælde kommer Henry Mogensen til at arbejde sammen med den lidt ældre lærling Peter Jørgensen, der på det pågældende tidspunkt var formand for smedenes lærlingeklub og for Danmarks Socialdemokratiske Ungdom. Overleveringen af erfaringer finder sted som i de ældste fortælleres verden: mens der arbejdes. Gennem 4 år arbejder de sammen i perioder på 8-14 dage (H.M. s. 41). Og Peter Jørgensen har både fortællende og ræsonnerende vidst at overlevere indsigt:

Men han forklarede mig, at sådan som det havde været før, sådan var det ikke mere. At det her med, at man skulle kunne klare sig, ja, det kunne nok gå før i tiden, hvor bødkeren han lavede en tønne, og det var hans, og den solgte han eller byttede med noget tilsvarende; eller væveren vævede noget klæde, og det var hans, og det solgte han eller byttede med noget tilsvarende osv. osv. Men sådan var det jo ikke mere. Ja, det kunne da godt være, at min far den idiot – det sagde Peter Jørgensen – at han mente, at når han nu murede, og så han fik pengene for det, at så fik han betaling for sit arbejde. Men sådan som det var nu, hvor man arbejdede på fabrikker og i industri, da solgte man sin arbejdskraft, og det man lavede, det tilhørte ikke én selv, det tilhørte

mesteren; det var hans, det var ikke noget, man var fælles om. Og på den måde måtte jeg prøve at se det, og så skulle jeg se det i nogle større forhold. (Videoen, s. 3)

Ikke alene forklarer Peter Jørgensen i lærestykkets form, hvordan de gamle forhold skal revideres og de nye fortolkes; han fortæller også om lærlingeklubber, om fagforeninger og politiske partier, om sammenholdets betydning.

Peter Jørgensen han forklarede mig, at hvis man ville have noget lavet om, så kunne man ikke lave det om alene; man blev nødt til at være flere om det. Og når man havde bestemt, hvad man var enige om, så skulle man altså lave det. (ibid.)

Henry Mogensen lærer, at der skal være et symmetrisk forhold mellem ord og handling. Vejledningen omfatter både, hvad det unge menneske skal tænke om forholdene, og hvad han skal gøre. Det vil sige, at ændringen af bevidstheden forbindes med social integration i nye sammenhænge i form af lærlingeklub, fagforening og politisk parti. Med hensyn til det sidste gik Henry Mogensen til socialdemokratiske møder, stemte på partiet indtil 1940, men meldte sig ikke ind (H.M. s. 42).

Gennem Peter Jørgensen får Henry Mogensen et udviklingshistorisk dobbeltsyn på samfundet: på den ene side består det af forhold, der har nødvendighedens karakter, "når samfundsforholdene de var, som de var"; på den anden side kan forholdene forandres, hvis arbejderne står sammen og organiserer sig (Videoen s. 2-4). Således indebærer vejledningen en lære om arbejderen både som objekt og som potentielt subjekt, om historien ikke som skæbne, men som udtryk for menneskers forhold: uforandrede-foranderlige. At forbedringer af arbejdernes forhold, hvad angår løn, ferie, arbejdsdagens længde, dagskole, sygedagpenge, ikke er kommet af sig selv, lyder i mundheldets form sådan:

Ja, det er kommet, men det er jo bare ikke kommet af sig selv, det skal man jo bare forstå. Hvis der er nogle, der tror ... nej det er der måske ikke ... men de tror vel, det er kommet af sig selv, noget lignende som vejret; men det er det ikke.

Og så tilføjes der uddybende:

Næh hver eneste stump har vi slåset for. [...] Det er ikke arbejdsgiveren der har sagt, at nu skal de have det der og det der. Det har været et spørgsmål om organisationer. Hvis ikke man havde haft organisationer, og de havde hængt sig i nogle ganske enkelte punkter, og man havde været enige om, at de punkter de skulle gennemføres, så var det altså ikke blevet sådan. Det havde i hvert fald taget meget længere tid. (Videoen, s. 5)

Skønt belærende i sin pædagogik har Peter Jørgensen sans for lærlingens selvvirksomhed. Han giver også “anvisning på, hvad jeg skulle prøve selv at finde ud af” (Videoen, s. 2). Han henviser den unge lærling til de kilder, han selv har lært af: Karl Marx’ teoretiske og kritiske værker, hans pjece om *Løn, Pris og Profit*, hans og Friedrich Engels’ *Det kommunistiske Partis Manifest*. Som indsigt i lønarbejdet ifølge Peter Jørgensen ikke kan skilles fra deltagelse i arbejderorganisationerne, således kan den ikke skilles fra Karl Marx’ kritik af lønarbejde og kapitalisme.

I sit voksenliv følger Henry Mogensen sin vejleder: Han bliver den fagbevidste arbejder på gulvet, tillidsmanden, der er talsmand for kollektivet og dets krav om forandring, den politisk interesserede og organiserede, der først taler og diskuterer stedfortrædende for den socialdemokratiske og senere den kommunistiske arbejderbevægelse, og som deltager i og leder studiekredse i marxistisk teoretiske studier. I alderdommen står han som den reviderende af vejlederens lære, ikke af subjektive, men af objektive grunde.

På grund af Peter Jørgensen fører overgangen mellem barndom og ungdom ikke til orienteringsløst kaos, men til en læreproces.

Socialt og bevidsthedsmæssigt skaber den sammenhæng i forhold til den nye verden i byen, men ikke i relation til de gamle forhold på landet. Peter Jørgensens lære kunne være blevet årsag til brud i erindringsprocessen, for med ham bliver verden nemlig spaltet i en regressiv og en progressiv, således at en kritisk integration i det nye skaber disintegration i forhold til det gamle. Den viden, der giver orienteringsevne i det nye, udløser brud med barndommens autoriteter: "Jeg turde ikke fortælle det til mine forældre" (1982, s. 24). Og det fører til konflikt med faderen. Som faglært arbejder kan Henry Mogensen ud fra Peter Jørgensens fortolkning ikke åbne sig mod de erfaringer i barndommen, der er knyttet til eksistensen på et husmandssted, tværtimod:

Alt det pladder de har proppet dig med hjemmefra og alle andre – [i det] hele taget den opfattelse der var rådende på landet, – lutter selvstændige, forgældede og så videre, men selvstændige som bare satan, ikke sandt – at den holder altså ikke, når man kommer til at arbejde ved faget. (1982, s. 25).

Med Peter Jørgensens blik ser Henry Mogensen sin fader som repræsentant for samfundsforhold, der er tilbagestående, og som skal overvindes. Derimod står den faglærte arbejder i byen for fremskridtet.

Her kan man se en udtalt forbindelse til den tidligere nævnte tabuisering af store dele af barndommens historie – den, der ikke kunne forbindes med oplystheden i Lærerindens skikkelse. Fremskridtstanken, som Peter Jørgensen repræsenterer, stryger historien med hårene. Det senest udviklede stade bliver mål for det forudgående. Fortælleren Henry Mogensen kan revidere det historiesyn, som Peter Jørgensen står for. Allerede i denne første præsentation af Peter Jørgensens lære indlægger den fortællende en lille kritisk distance, idet han siger: "[S]ådan talte Peter Jørgensen" (ibid.). Alt så kunne Henry Mogensen tale anderledes. Han gør det allerede i 1982, men først i 1994 fortæller han om sin far som den dygtige

håndværker (Harrits, Scharnberg 1995, s. 119).

Som Peter Jørgensen giver den unge lærling viden, der gør ham i stand til at fortolke sine iagttagelser af forholdene og i handling forbinde sig med andre i tilsvarende situation, således virker hans lære også, næste gang Henry Mogensens livssammenhænge bliver brudt. Det sker i overgangen fra lærling til svend, fra ungdom til voksenalder, da han bliver ramt af arbejdsløshed. Henry Mogensen fremhæver i den sammenhæng betydningen af sit møde med Peter Jørgensen og derigennem kendskabet til Marx:

Jeg har været klar over sammenholdets betydning, og jeg har været klar over samfundets indretning – også økonomisk. Derfor var jeg klar over, hvorfor jeg gik arbejdsløs, og hvorfor alle de andre gik arbejdsløse. Det har meget at sige, for hvis man ikke er klar over det, tror folk – og det er nok også noget, der gør sig gældende i dag – at det er dem, der er noget i vejen med. (H.M. s. 46)

Fordi Henry Mogensen kan forholde sig analytisk og reflekteret, kan han befri sig for at opleve arbejdsløsheden som en isoleret, individuel skæbne. Han kan se sig selv sammen med de andre arbejdsløse under en fællesnævner: et samfundsmæssigt forhold, der går gennem den enkelte. I denne “nyvurdering af min stilling i samfundet” (Videoen, s. 4) ligger en form for befrielse. Dikotomien mellem individuelt og samfundsmæssigt nedbrydes, og for fortælleren bliver fortidshistorie til samtidshistorie, fordi fordrejninger stadig gør sig gældende.

Henry Mogensen får de arbejdsredskaber, der er nødvendige for, at han i tanken kan gennemskue lønarbejdet og det kapitalistiske samfund i dets kompleksitet: *arbejderen* som arbejdskraft; *faget* som konkret og abstrakt arbejde; *arbejderorganisationerne* som modtræk over for magtforholdene på arbejdspladsen, i samfundet og i staten; *den marxistiske teori* som udreder af forholdene mellem kapital og lønarbejde, mellem kapitalisme og socialisme. Den første betingelse for befrielse for samfundstvangen er at forstå den.

Nu skal man ikke tro, at Peter Jørgensen er en helt i Henry Mogensens øjne. Hans betydning for ham anfægtes imidlertid ikke af, hvad Henry Mogensen ved om ham fra senere faser i hans liv: “Nå ja, Peter Jørgensen blev en slambert efterhånden efter min opfattelse, og han mistede enhver menneskelig og moralsk værdighed” (1982, s. 25). Det har og får sine forklaringer; men væsentlig er fortællerens evne til autentisk at skildre hans betydning dengang. Som Henry Mogensen siger i anden sammenhæng: “Min vurdering nu, hvad der ikke har noget at gøre med min beskrivelse af tingene dengang” (1982, s. 61).

Lærerinden ville gøre Henry Mogensen til “et vidende menneske”, og Peter Jørgensen bidrager på sin måde hertil i lærlingetiden. I arbejdsløshedsperioder (1933-1935) holder arbejdet op med at integrere arbejderen i samfundet. Han kastes ud, hinsides den samfundsmæssige arbejdsdeling. I den situation får han brug for sine vejledere, hvis spor fører til en intellektuel og alsidig menneskelig udfoldelse. Henry Mogensen går på det nyoprettede folkebibliotek og læser *Kapitalen* på norsk, Freuds psykoanalyse og Johannes V. Jensens *Den lange Rejse*. Og han svømmer og går til gymnastik – laver alt det, “man ikke kunne have gjort før” (1982, s. 27). Disse aktiviteter virker som integrerende kraft, socialt og intellektuelt.

Mentorernes indfældethed i socialisationshistorien viser, at Henry Mogensen som arbejder og fortæller har to verdener med sig, knyttet til hver sin mentor: det traditionelle landbrugssamfund og det kapitalistiske industrisamfund; den for lidt besiddende landarbejders og den besiddelsesløse lønarbejders; den selvejende småborgerlige håndværkers og den kapitalafhængige lønarbejders. På grund af usamtidigheder mellem disse produktionsmåder kan ét menneske blive stillet over for den vanskelighed at skulle spænde over dem begge.

Betraget ud fra Peter Jørgensens lære består der et antagonistisk forhold mellem produktionsmåderne. Men set ud fra Lærerindens og fortællerens verden, er de to verdener kiastisk forbundne, fordi hun som en fremmed fugl repræsenterer det nye i det gamle i form

af en oplysthed og videnskabelig tankegang. Hendes skikkelse virker som en bro: i det levede liv for overgangen fra barndom til ungdom og vejen ind i smedearbejdet – og for erindringsprocessen for forbindelsen tilbage til barndommen. Hendes verden er den, Henry Mogensen som fortæller kan forbinde sig med uden at skulle identificere sig med sliddet, slæbet og den afmagt og selvnedvurdering, som det indebar. I forhold til hende kan han som byarbejder få sin barndom i tale, mens alt det øvrige, der hørte livet på landet til, blev slået med tavshed i byen. Og det var som nævnt også nær sket i erindringsværket. Men fortælleren Henry Mogensen viser desuden, hvilken lære der er at uddrage af de forhold, der set fra Peter Jørgensens side er tilbagestående, og som den faglærte skal vende ryggen. Begge mentorerne slår bro mellem håndens og åndens arbejde og står bag fortællerens evne til at berette med et didaktisk sigte, nemlig ved at bearbejde erfaringens stof på en “solid, nyttig og unik måde” (Benjamin 1993, XIX).

Mentorernes virke i fortælleren

Fordi Henry Mogensen som arbejder og fortæller kommer ud af to forskellige produktionsmåder, har det sin rigtighed, at han har to forskellige mentorer. Selv om de to produktionsmåder set fra den progressive arbejderbevægelses side står i et antagonistisk forhold til hinanden, forholder det sig anderledes, når man går ind i en analyse af lønarbejdet som konkret og abstrakt arbejde og dermed ser på det gamle i det nye og ikke omvendt. Til Lærerindens verden er knyttet håndværket og den agrare produktion. Fordi arbejdet i disse traditionsbundne produktionsmåder på så synlig vis er udtryk for menneskenes stofskifte med naturen, kan fortælleren under lønarbejdet referere tilbage til opfattelsen af naturen “som del af levevisen” (13/4 1992, s. 59). Og han kan overføre sansen for håndværket til sansen for fagets hvorfor og hvordan. Peter Jørgensen står for indsigt i lønarbejdets og kapitalismens hvorfor og hvordan, hvor arbejderne ikke længere har form af håndværker, men af arbejdskraft, og hvor det umiddelbare formål med produktionen ikke er de

konkrete brugsværdier, men kapitalens behov for merværdi. Fordi det konkrete, brugsværdifremstillende arbejde under lønarbejdet bliver undertrykt af det abstrakte, af værdi- og merværdiskabende formål, kan håndværket og naturen få et kritisk potentiale, hvis og når fortælleren stiller sig på håndværkets og naturens side og taler op imod presset fra det abstrakte arbejde. Ud fra den samme position kunne fortælleren også føre reaktionær tale, hvis han undlod at rette sin kritik mod det abstrakte arbejde og i stedet talte for at vende tilbage til den småborgerlige produktionsmåde og livet i naturen. Peter Jørgensen kan som mentor ud fra arbejderbevægelsens position udøve kritik af håndværkets ideologiske følgesvende; men det er Henry Mogensen som fortæller, der i kraft af håndværkeren kan udøve kritik af lønarbejdet som abstrakt arbejde. Herom senere. Uden Lærerinden kunne håndværket og naturen have mistet deres kritiske potentiale.

Som debattør finder Henry Mogensen omdrejningspunktet for en kiastisk forbindelse mellem mentorerne i *årsag og virkning* fra Lærerinden og i *forhold og nødvendighed* fra Peter Jørgensen. Disse udtryk går gennem erindringsværket som omkvæd for en erkendelsesmåde, der *afideologiserer* dikotom tænkning. I fortællingen om sin livshistorie kunne Henry Mogensen være blevet offer for en dikotomi, idet Peter Jørgensens fremskridtstro indebar, at Henry Mogensen som lærling skulle vende ryggen til barndommens verden. Men det er netop – og kun tilsyneladende paradoksalt – ved at bruge Peter Jørgensens begreber om forhold og nødvendighed, at Henry Mogensen selvvirksomt kan få den tabuiserede historie frem. Begreberne er som tankeformer virksomme, når Henry Mogensen genkommende siger om slæbet: “Det var bare nødvendigt simpelthen. Sådan var det” (1982, s. 3). Når han ser sine forældre gennem Peter Jørgensens begreber om forhold og nødvendighed, falder ansvaret for forholdene ikke tilbage på forældrene som individer, men på samfundsforholdenes tvingende omstændigheder. Og de tankeformer, som faderen og de andre småborgere på landet står for, fremstiller fortælleren ikke som udtryk for deres individuelle

indskrænkethed, derimod som internaliserede udtryk for de magtforhold, som rådede i deres verden. Bagved både Peter Jørgensens og Henry Mogensens tale kan man høre et ekko af, hvad Marx skriver om fortiden: “Vore lidelser hidrører ikke blot fra de levende, men også fra de døde. Le mort saisit le vif! [Den døde griber den levende!]” (Marx 1970b, s. 93). Hvor Peter Jørgensen vender ryggen til, dér prøver Henry Mogensen som fortæller at stå ansigt til ansigt med historien og erkende, hvor modsigelsesfulde forholdene tager sig ud.

Umiddelbart kunne man sige, at Lærerinden repræsenterer landet og naturen og Peter Jørgensen byen og samfundet. Men betragtet og tænkt ud fra det samfundsmæssige arbejde er de forbundne, således at fortælleren ikke ser naturen versus samfundet, men erkender, at de er forbundne af arbejdet og den arbejdende. Arbejderen ved derfor, fordi det er i produktionsprocessen, denne dialektik reelt udspiller sig.

Når det gælder Henry Mogensens egen historie, fortæller han med både sin egen *samfundsmæssiggørelse* og *naturforbundethed* for øje. Samfundsmæssiggørelse indebærer netop, at man spørger, hvordan individet kommer ind i samfundet og samfundet ind i individet – og med hvilke virkninger. Således betragtes individet ikke skilt fra samfundet, men som udtryk for et forhold. Idet Henry Mogensen samtidig betænker sin egen naturforbundethed, overskrider han for så vidt ikke det socialisationshistoriske perspektiv: han har rod i en agrar produktionsmåde og tænker derfor menneske og natur som forbundne gennem arbejde. Og dog kan man ikke sige, at den agrare produktionsmåde umiddelbart kan forbindes med, at nogen tænker sin egen historie som led i humanitetens historie, humanitet forstået som menneskets “ihukommelse af naturen i mennesket” (Adorno 1969, s. 24). Denne form for tænkning er middelbar og forudsætter en selvrefleksion, der både er elementær og teoretisk. Som konsekvens af denne grundlæggende kiastiske tankeform i forhold til individ og samfund og samfund og natur, falder krop og sjæl, fornuft og følelse, det økonomiske og det psykiske, håndens

og åndens arbejde, heller ikke ud i gensidigt udelukkende modsætningsforhold, men i kiastiske forbindelser.

Mentorenes virke i fortælleren indebærer, at fortælleren bliver reflekterende, og at fortællingen får et *pædagogisk, didaktisk* sigte. Den klassiske fortællers opgave i forhold til menneskelivet er at vide råd. Under lønarbejdet ligger erfaringens råstof ikke umiddelbart tilgængeligt, fordi den kapitalistiske produktionsmåde indebærer usynlige fordrejninger af forhold mellem mennesker og ting, som kun kan retvendes i kraft af et blik, der ser teoretisk. Iagttagelse og teoretisk analyse skal høre sammen i én proces. Derfor er Peter Jørgensens vejledning afgørende for, at Henry Mogensen kan fortælle, hvordan han som afhængig arbejdende kan udvikle en identitet, der er forankret i arbejderklassens historiske tradition. I kraft af sin indføring i klassens kollektive sammenhæng kan Henry Mogensen fortælle som *eksempel* på livet i arbejderklassen, som stedfortrædende.

Dermed får hans historie karakter af læreproces, nemlig om, hvordan en klassebevidst arbejder bliver til. Han fortæller historien om, hvordan han kommer *fra* at forstå sig som et individuelt objekt og offer for forholdene *til* at kunne se sig som led i et kollektiv, der ikke kun er offer, men også i kraft af en oprørskhed forandrende subjekt. Han kan fortælle ud fra en lære, der omfatter både hans egen historie og klassens. Heri er han i slægt med de første arbejdererindringskrivere i den nationale og internationale arbejderbevægelses historie (jf. Emmerich 1975, bd. 1, s. 22-23). Til selvlæring og fortællerens virke knytter sig – ligeledes forbundet med arbejdertraditionen – den hensigt at oplyse, belære og rette en appel til klassefællerne om at begribe sig som deres egen histories subjekt. Peter Jørgensens tale til Henry Mogensen er selv et eksempel herpå. Fra dette didaktiske forhold udgår en *excentreret* fortællemåde, hvor jeg'et ikke er biografisk individualiseret, men sociobiografisk repræsentativt for et kollektiv, et *vi*.

Ved at overføre Lærerindens spørgsmål om årsag og virkning fra naturen og teknikken til samfundshistorien kan Henry Mogensen

udvikle læreprocesser ud af tilsyneladende nederlag. Opgives tanken om retlinet fremskridt og forfølges i stedet en forestilling om historien som processer i en forskudthed mellem årsag og virkning, som “en ad omveje eller netop ‘cyklisk’, dvs. kæmpende-lærende, fremadskridende befrielse” (Vester 1978, s. 36), kan der fortælles med et tidsperspektiv, der selv er en emancipatorisk kraft. Således ligger der i mentorenes forskelligheder på flere måder forbindelser, der kan knytte Henry Mogensen som fortæller sammen med den tidlige arbejderbevægelses historiesyn – og dermed også med den klassiske fortællers opgave: at fortælle med nytte for øje.

Socialisationshistorisk set går Lærerinden forud for Peter Jørgensen, og det har den erkendelsesmæssige rigtighed i sig, at hendes virke på en måde skaber forudsætningen for Peter Jørgensens. Gennem hende har Henry Mogensen lært sig selv at kende som et lærende menneske og at opfatte virkeligheden, ikke som statisk, men som foranderlig, i proces og under omdannelse. Han har lært at tænke videnskabeligt i den forstand at tænke i processer ved at spørge efter årsag og virkning i forhold til naturen, arbejdet, teknikken og kroppen. Hendes pædagogiske virke er knyttet til den måde, hvorpå fortælleren udvinder erkendelse af sin egen socialisationshistorie, sit levede liv. Når fortælleren i brudsituationer sammentænder ellers tidsligt og rumligt adskilte livsfaser, da ligger spørgsmålet om årsag og virkning bagved som talt ud af en indre dialog.

Herved styrkes fortællerens kritiske virke. Som eksempel kan nævnes betydningen af fortællerens ændrede positioner i forhold til livsfaserne. I brudsituationer får barndommen en kritisk position for fortælleren. Det sker første gang, idet han vælger lærlingen som sin position og reflekterer over lærlingens arbejdsforhold i relation til barnets. Da kaster barnets arbejdsforhold et kritisk lys på lærlingens. Og set ud fra den arbejdsløse svends placering fremkalder arbejdsløshedens arbejdsfrihed kritisk erkendelse ved at blive sammenholdt med hele det forudgående arbejdsliv. Fraværet af arbejde gør det muligt at erkende virkningerne af de mange forudgående arbejdsår. Ligeledes får alderdommen som fortællerens udsigtspost

hele arbejdslivet ind under den arbejdsfries kritiske synsvinkel. Refleksionerne beskæftiger sig med spørgsmålet om lovmæssigheder, årsag og virkning.

Mentorerne er begge forbundet både med mundtlighed og med skriftlighed, men ud fra forskellige positioner. Lærerinden kommer i kraft af sin uddannelse ud af skriftlighedens verden, og Henry Mogensen fremhæver mundtligheden i forbindelse med hendes undervisning, idet han nævner, at hun læser op af Pontoppidans og Aakjærs værker. Skriftligheden er i hendes undervisning knyttet til dens mange fagområder: biologi, fysik, teknik, historie, litteratur.

Peter Jørgensen hører som den klassiske fortæller arbejdets og mundtlighedens verden til, om end håndværksmæssig uddannelse indebærer berøringer med skriftlighedens verden. For arbejdere er intellektuelt arbejde forbundet med faget og de faglige sammenhænge – og for deres vedkommende ikke skilt ud i et særområde. Peter Jørgensen selv er en del af de relationer, hvor arbejderen fungerer som debattør, agitator, talsmand og lærer, som *organisk intellektuel* (jf. Gramsci 1991, bd. I, s. 228-249). Gennem mentorerne kommer Henry Mogensen til at spænde over både mundtlighedens og skriftlighedens kulturer, tværs over den samfundsmæssige arbejdsdeling.

Denne spændvidde får betydning for den berettendes skikkelse, der billedligt talt får form af et Janushoved. Han kan vende sig mod mundtlighedens erfaringsverden, hvor viden er *kundskab*, og træde frem som en *fortæller*. For enden af den vej står den klassiske fortæller. Vender han sig mod skriftligheden, hvor viden er *information*, bliver han en debattør. I den retning ser man for enden bøgenes og de instituerede uddannelsers og videnskabers verden, men også den kritiske teori og videnskabelige tænke måde, der medgiver arbejderen som fortæller den mulighed at tale ud af kritisk, selverhvervet indsigt imod de hegemonisk forhåndsgivne forståelsesformer, at kunne berette lærerigt og med et frigørende perspektiv for øje.

Men skal billedet kunne udsige det unikke i denne sag, må man

fordoble det allerede dobbelte. Det ene Janushoved gemmer det andet i sig: Hvor den *reflekterende fortæller* er i forgrunden, er den *fortællende debattør* altid i baggrunden – og vice versa. På samme måde forholder det sig med mentorerne. Om end situativt forskelligt er lærerinden og Peter Jørgensen fælles om den måde, hvorpå de lærer fra sig: den er gestisk demonstrerende. Nok står Peter Jørgensen i arbejdets og mundtlighedens verden sammen med den reflekterende fortæller; men han viser samtidig hen til skriftlighedens verden og dermed til Lærerinden. Og ligeledes: Nok står Lærerinden i kraft af sin undervisning sammen med den fortællende debattør; men hun viser samtidig mundtligt ind i arbejdets og teknikens verden og dermed hen mod Peter Jørgensen. Denne vekslen mellem forgrund og baggrund bestemmer mentorernes livshistoriske betydning og position. Fortællingen om arbejdslivet lader episk set Peter Jørgensen træde i forgrunden, mens Lærerinden erkendelsesmæssigt virker i baggrunden. Modsat trækker fortællingen om arbejdsfri tid som arbejdsløs og som pensionist Lærerinden i forgrunden, mens Peter Jørgensen stadig virker i baggrunden. Søger man at samle mentorerne i Henry Mogensens skikkelse, viser de tilsammen dobbeltheder i lønarbejdets samfund, nemlig dobbeltheden mellem håndens og åndens arbejde, mellem natur og samfund, mellem konkret og abstrakt arbejde, mellem subjekt og objekt.

I fortællerens mundtlige verden er *refleksion* forbundet med iagttagelses- og forundringsevne, med naivitet i dette ords etymologiske betydning – som at se for første gang. Hos debattøren, der vender mod skriftligheden, er refleksion knyttet sammen med argumentationer og ræsonnementer, med ratio. Fortælleren *viser* sine oplevelser, det erfaringsgrundlag, der reflekteres. Debattøren ræsonnerer sig frem til sin beretnings pointe, til sin lære i ræsonnementets form.

Debattør er etymologisk beslægtet med det franske udtryk *battre de*, 'kæmpe om'. I familie hermed er *en værre batalje*, som betyder 'et værre slagsmål'. Debattøren færdes på det meningsdannende plan, som er en slagmark for synspunkter. Selv et resultat af op-

lysning tror han på oplysning som samfundsforandrende kraft, og derfor sætter han problemer til debat. Han tager udgangspunkt i en aktuel problemstilling og fremfører i en diskuterende form en viden og information, der ellers er holdt ude af offentligheden, for dermed at revidere konventionelt gældende opfattelser af samfundet og historien. Udgangspunktet for indlægget ligger i et skæringspunkt mellem nutid og fortid, dér hvor nutidens herskende synspunkter kan blive korrigeret og afideologiseret af den fortids historiske episoder og hændelser, der ikke hører til den officielle viden, men som en fagligt, politisk og kulturelt aktiv arbejder har gravet frem. Det didaktiske sigte kan blive ytret direkte i kommenterende indlæg og debattørens egen karakteristik heraf: “Det er min *kommentar* til både socialismens sammenbrud og til ytringsfriheden. Jeg er færdig, jeg har ikke flere kommentarer” (2/11 1995, s. 4-5, KFHs kursiv).

Den reflekterende fortæller ytrer sig som subjekt i fortællen. Det er hans selvudtryk. Han arbejder eksemplarisk med sin historie – situationelt konkret forankret. Han *viser*, hvordan iagttagelse, tanke og handling går gennem krop og sind. Det didaktiske perspektiv kommer frem i selve udvælgelsen af situationer, i konfrontationer mellem tidsligt adskilte episoder og i den måde, hvorpå fortælleren i handlingsbeskrivelser lader refleksioner gennemtrænge situationerne, så deres iboende modsætninger og konflikter træder anskueligt frem.

Fortællerens læreprocesser er knyttet til det socialisationshistoriske livsløb, til arbejdet, til det faglige, politiske og kulturelle arbejde, til dét at blive gammel og forstå sig selv som en del både af samfundets og af naturens historie. Debattørens lære er forbundet med at oplyse, forklare og agitere for retvending af fordrejede officielle udlægninger af historien, samfundssystemerne, videnskaben og kunsten.

Den reflekterende og debatterende er fælles om at forstå ordet *menneske* som et forholdsord. De har begge et dialogisk og kritisk reflekteret forhold til fortælle tidens nutid. Hvor debattøren i sin pæ-

dagogik og vilje til at overbevise kan være selvsikker og agiterende i sin belæring, dér er fortælleren dialogisk i sit selvforhold og sin henvendthed til de lyttende som tegn på, at fortællerens hensigt er at udvinde en lære gennem selvarbejde.

Som der er et kiastisk forhold mellem mentorerne, således også mellem den reflekterende fortæller og fortællende debattør. De har det *fortællende* fælles – forankret i livshistorien. De forståelsesformer, der eksplicit gør sig gældende hos debattøren, virker i fortælleren. Erfaringer, de egne oplevelser, kan blive bearbejdet i et livshistorisk perspektiv, så fortælleren kan uddrage sin egen lære. Når debattøren tager over, får erfaringerne udfoldet deres historiske klasseperspektiv, der lå som en erfaringsmulighed i situationen. Den reflekterende fortæller kan berette om sin egen samfundsmæssige naturforbundethed, mens debattøren ytrer sig om naturens samfundsmæssiggørelse.

Når fortælleren som gammel kommer på afstand af arbejdslivets sociale rum, får han dermed heller ikke længere selvoplevet del i de forhold, der episk set kan kaste læreprocesser og fortælling af sig. Han tager ikke længere del i de faglige og politiske sammenhænge, hvorudfra og hvorindi han kan virke som talsmand. Han skal nu selv opsøge og skabe dem. Og i det arbejde træder Lærerindens træk tydeligere frem, idet Henry Mogensen samler sig om naturen, videnskab, historieskrivning, filosofi, litteratur, tv som områder for iagttagelse og eftertanke. Men det er Peter Jørgensens billedlige udtryksmåde, der kan genfindes i den nye didaktiske form: *lærestykket*, der kommer til i alderdommen, knyttet til debattørens verden. I en billedlig, allegorisk kortform konkretiseres og sammentrænges debattørens kæde af argumentationer. At det sker i alderdommen, hænger sammen med, at debattøren får mest at skulle have sagt, efter at livshistorien er fortalt i sin kronologisk fremadskridende form, og efter at helbredet forhindrer Henry Mogensen i at tage del i diskussioner på faglige og politiske møder. I den livsfase bliver det en ny form for intellektuel udfordring at få tanken til at vide sig ud, fordi der ikke som i arbejdslivet er nogen tidslige eller andre

formålsbestemte barrierer. Tankerne kan *bevæge sig frit*, "i større og større sammenhænge. Til sidst kan det blive helt overvældende, fordi alting griber ind i hinanden" (H.M. s. 160). I lærestykket forbinder Henry Mogensen debattørens generaliserende udtryksmåde med den reflekterende fortællers stofligt forbundne: den abstrakte tanke får konkret skikkelse. Heri er lærestykket beslægtet med fortællerens arbejde, bortset fra, at fortælleren henter de stofligt bundne udtryksformer ud af sin egen krops og sit eget sinds erfaringsverden, mens lærestykket er den læsende arbejders værk. "Lærestykket" er Henry Mogensens egen betegnelse (2/11 1995, s. 12-13). Han knytter betegnelsen til historien om Robinson Crusoe: "Det er faktisk et lærestykke om, hvor nødvendigt det er at arbejde" (2/11 1995, s. 13). Og den iagttagelse konfronterer han med et verserende syn på arbejdet:

Og det betragter man bare som en selvfølge, at der er nogle, der gør. Arbejdet det er jo grundlaget for alting. Og ikke dem der spekulerer med valuta på Børsen og med aktier og alt det der. Og det tror de jo bare, at det er dem, der er grundlaget. (ibid.)

Lærestykket er en kritisk, didaktisk form, der bringer fastslåede sandheder på diskuterbar afstand.

Arbejderen kan i den livshistoriske fortællings interview- og dialogform arbejde som fortæller og som debattør. Fortælleren arbejder inden for spændingsfelter i socialisationshistorien, uddrager erfaringer af det levede livs stof. Debattøren henter viden ud af, hvad han har læst og tænkt, og udvikler ræsonnementer, der er kritiske i forhold til både anden viden og til egne erfaringer. I relation til det levede livs stof er forskellen på debattøren og fortælleren, at debattøren arbejder på et generaliserende niveau, mens den reflekterende fortæller arbejder eksemplarisk med den enkelte situation. I Henry Mogensens lærestykker forenes de to udtryksformer, idet kæder af ræsonnementer får billedlig og episk konkret form.

De to skikkelser fører mod forskellige former for kollektiv historie

og historieskrivning. Den fortællende debattør kan bidrage til lokal arbejderhistorie, arbejderhistorie på landsplan, kritisk politisk og faglig organisationshistorie. Den reflekterende fortæller udformer en erindringsfortælling, der er en særegen meddelelsesform i arbejderkulturen. Men den er også en kritisk reflekteret social- og socialisationshistorie. Den indebærer en form for kulturhistorie, fordi udviklingen af arbejdets former og midler danner basis for fortællens fremstilling af menneskets udvikling og historie. I en skriftliggjort form udgør livshistorien en særlig form for erindringslitteratur, der hører den danske og internationale arbejderhistorie til.

Mentorer og fortællertype

Af det forudgående afsnit fremgår, at, hvorfor og hvordan mentorerne virker i den reflekterende fortæller og fortællende debattør. Men man kan ikke reducere spørgsmålet om den fortællendes type til mentorenes indvirkning. Følgende spørgsmål må rejses: Hvordan forholder den reflekterende fortæller sig til begrebet om den “stofligt bundne”? Og hvordan forholder den januslignende dobbeltfigur – fortæller og debattør – sig til Benjamins fortæller?

Tidligere havde vi udviklet en skelnen mellem “de analytisk indstillede” fortællere og de “stofligt bundne” fortællere (Harrits, Scharnberg 1990, s. 139-150). Arbejdet med Karen Glads og Henry Mogensens fortællinger viser nu, at den analytisk indstillede fortæller også kan være stofligt ikke “bundet”, men forbundet, og den stofligt bundne fortæller også kan være delvis analytisk. Mellem disse kategorier består et kiastisk forhold som mellem mentorerne. Derfor bliver det klart, at man ikke, som der var en tendens til i artiklen fra 1990, kan spalte dem ud på hver sin person. Den enkelte fortæller kan have en overvægt af det ene eller det andet træk, som det er tilfældet med Karen Glad og Henry Mogensen.

Lærerinden forener i sin pædagogik det at kunne bevæge sig fra stoflige sansninger til eftertanke over egne oplevelser. Hun er på én gang forbundet med den stofligt registrerende og med den reflekterende fortæller. Men der er én læremester yderligere, en forudsat,

nemlig *iagttagelsesevnen*, dens hvad og hvordan. Fordi vi i 1984 spurgte Henry Mogensen om den evnes historie, har vi hans egne forklaringer. Iagttagelsesevnen kommer af at have været barn på landet

under de forhold, jeg har skildret, det gør jo, at man i den udstrækning, som man har fysik og forstand til, deltager i arbejdet på lige fod med de voksne. [...] Og så lærer man, for at det hele det kan gå, så lærer man at iagttage en masse ting, som tilsyneladende er betydningsløse hver for sig, men set i sammenhæng, så har det allsammen sin betydning. (20/11 1984, s. 38)

Senere, i 1992, vender vi tilbage til emnet i forbindelse med spørgsmålet om iagttagelse af naturen. Her kommer det frem, at iagttagelsen kan have en både praktisk og æstetisk dimension: “Man kiggede jo efter vejret, også med hensyn til at kunne komme i marken, få redskaberne i jorden. [...] Nej det der med at betragte naturen, det hører altså sammen med arbejdet, det gør det” (13/4 1992, s. 58). Den æstetiske sans er en dimension, der kræver afstand for at blive nærværende. I en pause eller efter arbejdstid ser de arbejdende ud over markerne, når byggen lige er skredet,

hvor det står – det gjorde det dengang – silkeblødt henover, og solen den lyser. Da kan jeg huske, min mor hun sagde: ‘Se, er det da ikke pænt’. Ja, forknoklet som hun var, hun kunne godt se, det var pænt. (13/4 1992, s. 59)

Hvad opvæksten på den måde giver, “bliver ved med at følge med” (20/11 1984, s. 39). Når Henry Mogensen fortæller, bruger han sine sanser i erindret nærvær. Han genkalder sig øjnenes og ørernes, kroppens og hovedets indtryk og udtrykker dem med den fortællendes opmærksomhed over for forandringer. Gennem sansen for forandring fremkalder Henry Mogensen i sig den forundring og eftertanke, der skaber fortælling.

“Fortælleren tager det, han fortæller, fra erfaringen; fra sin egen eller den berettede. Og han gør det til erfaring for dem, der lytter til hans historie” (Benjamin 1993, V). Det vil være en uomgængelig sandhed i en mundtlig kultur, men anderledes i en mundtlig kultur i et i øvrigt skriftdomineret samfund. Under lønarbejdet har arbejdsdelingen kløvet den enkelte, klasser og sociale lag indbyrdes, og derfor må fortælleren blive reflekterende og have sin følgesvend i den fortællende debattør. Hvad vandringer og rejser i håndværkets tid bragte med hjem af kundskab om det fjerne, det kan under lønarbejdet læsning gøre sit til og desuden give indsigt i det nære, der ikke kan gennemskues uden videre.

Benjamin skriver: “Den store fortæller vil altid være rodfæstet i folket, først og fremmest i håndværkerlagene” (Benjamin 1993, XVI). Hvad der hører arbejdslivet til, falder hos Benjamins fortæller ud i håndværkets entydighed, mens det under lønarbejdet fordobler sig, og hertil føjer lønarbejdet en udvidelse af de rum, der falder ind under arbejdet. Fordi den faglærte arbejder i industrien ikke udelukkende er håndværker, men er håndværker som lønarbejder, spænder hans mulige erfaringsverden fra arbejdspladsen, til faglige, politiske og kulturelle organisationer, til offentlige faglige og politiske møder og demonstrationer. Og hermed udvides fortællerens virkefelt både i det levede liv og i erindringsfortællingen.

Modsætning: Indskrænker den reflekterende fortæller ikke sit erfaringsområde i forhold til den klassiske fortæller? For Benjamin står fortællingens råstof, det levede livs erfaringer, i modsætning til information. Dens krav om gyldighed, plausibilitet, efterprøvelighed strider mod fortællingens sans for underet og det mærkværdige. Informationens kriterier dominerer med forklaringer af enhver begivenhed, så “næsten intet, der sker, kommer fortællingen til gode, næsten alt informationen. Det er nemlig allerede den halve kunst at holde en historie fri for forklaringer, idet man giver den videre” (op.cit. VI).

Hvor den stofligt sansende fortæller kan fremstille det forunderlige og mærkværdige, dér kan den reflekterende og ræsonnerende

tage underet ud af historien med sine udlægninger og forklaringer. Det gælder, da Henry Mogensen i 1984 bliver opfordret til at fortælle mere om barndommen. Først da kommer historien om blindtarmsbetændelsen med, den sygdom, der nær havde kostet ham livet som ganske ung dreng, og som bevirkede, at han ikke blev soldat. Der er knyttet skamfølelse til beretningen, fordi landsbyboerne reagerede med overtro. De mente, at sygdommen kom af badning i en bestemt sø, hvorefter det blev Henry forbudt at bade dér. Den reflekterende fortæller distancerer sig med videnskabelig fornuft fra overtroen. Hvor Henry Mogensen ser tilbagestæenhed, dér ville den klassiske fortæller have set en naturbundet tankegang, der ville have stået ukommenteret hen til de lyttendes undren.

Den reflekterende fortæller kan således ikke som den klassiske være forbundet med den enfoldige. Han kan ikke skabe en enhed mellem det intellektuelle og det enfoldige. Foruden at være en narrativ problemstilling er det en politisk-filosofisk problematik, som den politiske filosof Gramsci tager op i sine fængselsoptegnelser, hvor han skriver: "En af de største svagheder ved de immanentistiske filosofier i almindelighed består netop i, at de ikke har været i stand til at skabe en ideologisk enhed mellem høj og lav, mellem de 'enfoldige' og de 'intellektuelle'" (Gramsci 1991, bd. I, s. 157). Men det er også et politisk-pædagogisk dilemma. Som den brasilianske pædagog Paulo Freire skriver i *Håbets pædagogik*:

Hvis pædagogen ikke åbner sig helt for den folkelige kultur, vil det, han siger, få svært ved at samle andre tilhørere end ham selv. I værste fald kan det, han siger, forstærke folkets afhængighed og understrege de herskende klassers meget omtalte 'sprogliche overlegenhed'. (Freire 1994, s. 113)

Det skal nævnes her, fordi man ellers let kunne blive grebet af fremskridtstroen og regne den reflekterende fortællers rækkevidde for større end den klassiske fortællers. Nuancerende kan det føjes til, at i forhold til byarbejderne fungerer Henry Mogensen både på

en indlevet og en distancerende, afideologiserende måde, hvad angår normer og konventioner, der godt kunne betragtes på lige fod med den landsbyboers forestillingsverden, som han ikke vil vedkende sig.

Viden som kundskab i fortællingen

Om Lærerinden siger Henry Mogensen, at hun “havde noget på hjerte og ville gøre os til mennesker, der vidste noget” (13/4 1992, s. 59).

En reflekterende fortæller og herunder en politisk og teoretisk skolet arbejder som Henry Mogensen udvider fortællingen, så den ikke udelukkende øser af den erfaringens kilde, som springer ud af det levede liv, men også af den viden, som arbejderen har tilegnet sig og bruger som videns kunnen. Derved adskiller den reflekterende fortæller sig som allerede påvist fra Benjamins.

Som fortæller kan den klassebevidste arbejder vidererudvikle den livshistoriske erindringsfortælling, så den kan spænde over både erfaring, information og viden. I arbejderfortællerens sammenhænge er viden ikke ensbetydende med den information, der forskelsløst kommer strømmende i medierne. Tværtimod er det den viden, som han selv finder frem til som en integreret del af sit faglige og politiske arbejde. Den er ikke givet, men er en kritisk modstandsform:

Men jeg er også godt klar over, at for dem der ejer landet – husene og skibene og jord og fabrikkerne og så videre, der vil det vel nok være en fordel for deres fortsatte ejendomsret, at folk de ikke ved nok om fakta – at de ikke har lært at tænke og se tingene i sammenhæng. (1982, s. 164)

Den viden, det drejer sig om, er kritisk og belyser forholdene ud fra ofrenes perspektiv. Det angår teoretiske, politiske, historiske, videnskabelige, filosofiske, etisk-religiøse og kunstneriske spørgsmål.

Benjamin skriver, at den forklaringsfri fortæller – og dermed

mener han den psykologisk forklaringsfri – stiller den lyttende fri til “at lægge sagen til rette for sig selv, sådan som han forstår den, og derved opnår det fortalte en svingningsbredde, som informationen mangler” (Benjamin 1993, VI).

Gennem den reflekterende arbejderfortæller får information imidlertid netop svingningsbredde, fordi han taler op imod officielt herskende udlægninger. Han skaber en spændingsfyldt sammenstilling, som ikke har afgjort sagen på forhånd; tværtimod rejser fortællingen tvivl om de forhold, der fremstod som entydige og afgjorte, som konventionelt gyldige.

Netop i den livshistoriske fortællings sammenhæng får viden en mulighed for at blive ytret som videnskunnen. En af Henry Mogensens kammerater sagde ofte til ham, at det var pokkers, så meget han vidste om alting: “Men jeg har dælmme læst meget i *Land og Folk*, som har fået mig til at sætte mig ind i, hvordan det i grunden hænger sammen. Så er det sgu bare et spørgsmål om at huske og huske at få de rigtige ting bragt frem på det rigtige tidspunkt” (1982, s.145). Videns kunnen er kundskab. For “det her det er ikke et spørgsmål om at være klog eller ikke klog, det er om at få noget at vide, så man har nogle ting at bedømme ud fra. Det er altså ens viden” (1982, s. 146).

Viden kan indgå som erfaring i mødet med det egne livs tilskikkelser, så arbejderen kan danne sig overblik og skabe sammenhænge i forståelsen af produktion og samfundsforhold. Viden er for arbejderen en nødvendighed, “hvis man virkelig vil prøve at få lidt hold på tilværelsen – lidt hold på det, der foregår, have lidt overblik over det, så man ikke bliver taget ved næsen uafsladeligt” (1982, s. 146). Viden betragtes ikke som resultat, men som en proces: “Men jo mere man ved, jo mere vil man have at vide” (1982, s. 145). For arbejderen er viden et *orienterings- og handlingsbegreb*, ikke specialistviden: “Jeg ved godt nok en masse om en masse på en masse områder, men det er jo en generel viden. Det er jo ikke en speciel viden. Det har man ikke tid til” (ibid.). Som redskab er viden arbejderens mulighed for at lytte sig til forholdenes stumme tvang, for at

kunne orientere sig i sin tilværelse, for at kunne gøre sine erfaringer meddelelige.

Når viden som kundskab kan høre fortælleren til under lønarbejdet, viser det tilbage til det levede livs erfaring: at viden er knyttet til arbejdet og er indlejret i magtforhold. Til udførelsen af arbejdet hører informationer fra værkføreren til arbejderen. Jo bedre han er til at udtrykke sig og arbejderen til at lytte, desto bedre arbejdsbetingelser, desto større muligheder for at få tid til overs til at tale med de andre i (1982, s. 134). Deltagelse i en afdelingsbestyrelse, som Henry Mogensen i 1972 kom ind i, "giver en masse arbejde, som man nødtigt ville være foruden". Det giver adgang til informationer, som man ellers "skal rode op, når man er uden for bestyrelsen. Derfor er det faktisk – det er meget interessant at være medlem af en afdelingsbestyrelse, når den har en nogenlunde størrelse" (1982, s. 134). For en arbejder skal al viden "rodes op". I den forbindelse spiller tilhørsforholdet til DKP en stor rolle, fordi avisen *Land og Folk* for Henry Mogensen er den væsentligste spore til at opsøge den kritiske viden, der giver et overblik: "hvor meget overblik man nu har om produktion og samfundsforhold" (1982, s. 145). Det er i faglige og politiske sammenhænge, arbejderen kan træde op imod fremmedgørelsen og hævde sin personlighed og udvikle sine kapaciteter i handling, der igen afføder nye kapaciteter.

Den samfundsmæssige arbejdsdelings betydning for henholdsvis arbejderen som organisk intellektuel og den, der får sin viden gennem uddannelsesinstitutioner, fremgår af en beretning om Henry Mogensens søn i gymnasiet:

Men dengang han var, hvad skal vi sige, da han var udlært på gymnasiet – ja gu' vidste han ikke det, jeg vidste, men på mange områder, da vidste han, da han var nitten år – da vidste han faktisk lige så meget om mange ting, som jeg vidste, dengang jeg var over halvtreds, ikke sandt. Det er dælme et godt forsprog at have. Det er altså noget, der er godt; han kendte til ting, som jeg havde været lang tid om at opdage og samle sammen og sam-

menfatte og så videre. (1982, s. 164)

Men der er også forhold, sønnen ikke kender til, og som fortælleren mener, der skal rådes bod på: “Der er ingen, der kan være tjent med at omgås dig med det, du slutter af med, hvis ikke du kender noget til virkeligheden. Den er altså anderledes. Det er også noget, der skal læres. Det er en del af din uddannelse” (ibid.), og med de ord blev sønnen sendt ud som arbejdsmand. Historien viser, hvordan Henry Mogensen søger at overlevere et vidensbegreb, der står i et reversibelt forhold til erfaring. Det er også en beretning om, at den samfundsmæssige arbejdsdeling kan modarbejdes fra to sider – med lige stor vægt.

I erindringsværket holder Henry Mogensen genkommende indlæg om perioder i historien. Viden kan også ligge bag ræsonnementer over demokrati, ytringsfrihed, trykkefrihed, pressefrihed, de frie markedskræfters konsekvenser, vævet sammen med aktuelle holdpunkter som buschaufførernes strejke i Esbjerg (2/11 1995, s. 5).

Viden står ikke i et dikotomt forhold til naivitet og undren. Tværtimod kan behov for viden udspringe af en iagttagelse, der gør opmærksom på noget ukendt. Det er gennem selvsyn og læsning, at en arbejder som Henry Mogensen kan udvide sin beretnings kredsløb fra det egne liv til spørgsmål om kapitalisme og socialisme, økologi og entropi, kunst og historiens hele løb. Iagttagelsen er konstituerende for viden som erfaring. Iagttagelsen reflekteres i viden og vice versa.

Når den livshistoriske fortælling forstås i sin fuldt udformede skikkelse, kan man ikke uden videre som Daniel Bertaux sige, at den beskriver begrænsede kredsløb: “Enhver har kun et begrænset perceptionsfelt” (Bertaux 1981, s. 40) – og dén må der forskere til at komplettere. Der er ikke grænser for, hvilke kredsløb fortælleren sammen med debattøren kan kaste sig ud i at gøre rede for, vel at mærke, når fortælleprocessen er en fortsat proces som det længe vedvarende arbejde. Men det forudsætter i henhold til Henry Mogensen også, at arbejdere udvider deres synskreds ud over arbejdet,

“for den der sidder og syer stropper i, eller han, der står og laver femhundrede små ventiler til et køleskab,” må tænke over: “Hvem arbejder man for osv.? Ja, der bliver altså nødt til at være noget andet i tilværelsen end lige det arbejde. Det er klart” (1982, s. 145). Produktionsforholdene hører med til arbejdet på tilsvarende måde som organisationsforholdene. Omvendt har forskere ofte for snævre kredsløb i deres betragtningsmåder, fordi de er afskåret fra eller ser bort fra den erfaringens verden, som er arbejderes.

Set på den baggrund udtrykker viden i praksis arbejderens protest mod arbejdsdelingen og mod mangel på intellektuelt udsyn og indsigt. Også på den måde er den livshistoriske fortælling en modstandsform. Men den er det som den undtagelse, der bekræfter reglen i samfundet. Derfor giver erindringsfortælling plads til indlæg, der ligger mellem mundtlighed og skriftlighed.

Didaktiske perspektiver i forhold til Paulo Freire

Netop den pædagogiske dimension i Henry Mogensens liv og fortælling hænger sammen med kombinationen mellem hans historie som førstegenerations byarbejder fra landet og hans mentorers virke. Mens Lærerindens pædagogiske praksis knytter forbindelsen til de undertrykkes pædagogik, ligger der i Peter Jørgensens lære en arbejderpædagogik efter Negts eksemplariske principper.

Som før nævnt sender Lærerinden børnene ud i naturen for at gøre iagttagelser, og hvad de bringer med tilbage til klasseværelset, bliver analyseret. Børnene iagttager maskinerne i landbruget og får i undervisningen forklaret årsag og virkning. I sin bog *Håbets pædagogik*, der er udtryk for Freires refleksioner over sin egen pædagogik godt og vel 20 år tidligere, nemlig *De undertrykkes pædagogik*, skriver han:

Jeg kan ikke se, hvordan den folkelige uddannelse, uanset hvor og hvornår, kunne have givet eller kan give afkald på den kritiske styrke, der ligger i at inddrage på den ene side undervisere og på den anden side dem, der undervises, i en søgen efter års-

gerne bag kendsgerningerne. (Freire 1994, s. 138)

Med årsager er det sådan, “at nogle er nærmere på det, der er sket, eller det, der er skabt, og andre er mere usynlige som årsager. Det er derfor, jeg altid har været mere interesseret i forståelsen af selve processen, og i hvordan ting sker, end i produktet selv” (op.cit. s. 16). Tilsvarende tankegang går gennem Henry Mogensens liv og historie.

“Frigørende undervisning består i erkendelseshandlinger, ikke i overførelse af informationer” (Freire 1993, s. 53). Eleverne er ikke objekter for videnspåfyldning, men “kritiske medundersøgere i dialog med læreren” (op.cit. s. 54). De to parter er forbundet af det objekt, der skal erkendes, og de står over for det som reflekterende og erkendende. Således set er erkendelsesprocessen dobbelt, idet det ikke blot gælder om at blive bevidst om objektet, men også om sig selv som erkendende subjekt – “bevidsthed som bevidsthed *om* bevidstheden” (Freire 1993, s. 53). Det er med henblik på en tilsvarende dobbeltbevidsthed, at Henry Mogensen om Lærerinden kan sige: “Hun ville gøre os til mennesker, der vidste noget” (13/4 1992, s. 59), dvs. som selvaftvidende. Erkendelsesforholdet består ikke udelukkende af et erkendende subjekt og en erkendelig genstand. “Det fortsætter til endnu et subjekt og bliver således i virkeligheden til et forhold mellem subjekt-genstand-subjekt” (Freire 1994, s. 126). I den forstand er Freires tankegang dialogisk på en måde, som kan genfindes i erindringsfortællingen. Heri møder den erindrende sig selv som både erindrende subjekt og erindret objekt (som også var subjekt) og erindrede objekter (der også var subjekter). En filosofisk kritisk argumentation for den form for dialektik mellem subjekt og objekt har Theodor W. Adorno gennemført i sit essay “Om subjekt og objekt”. Hans begreber for subjekt-objektforholdet er “*intentio recta*” og for subjekt-objekt-subjekt-forholdet “*intentio obliqua*” (Adorno 1972, s. 179-197).

For Henry Mogensen har Lærerinden gjort skolen til et sted, som er at ligne ved de spanske arbejderes drøm om en “problema-

tiserende skole”: “De drømte om en åben, demokratisk uddannelse, som stimulerede børnenes lyst til at spørge, deres lidenskab efter at vide, deres nysgerrighed, skaberglæde og glæde ved at vove noget, uden hvilken der ikke kan skabes noget” (Freire 1994, s. 148). Konsekvensen af Lærerindens undervisning, hendes funktion som mentor, svarer til, hvad Freire skriver om den problemformulerende pædagogiks konsekvenser. Ved den

udvikler mennesker deres evne til kritisk at opfatte *den måde de eksisterer på* i verden, som de befinder sig *med* og *i*; de kommer til at se verden, ikke som en statisk virkelighed, men som en virkelighed i proces, under omdannelse. Skønt menneskers dialektiske relationer til verden eksisterer uafhængigt af hvordan disse relationer bliver opfattet (eller om de overhovedet opfattes), er det også rigtigt at den måde, som mennesker handler på, i vid udstrækning er en funktion af hvordan de opfatter sig selv i verden. På den måde reflekterer lærer-elev og elever-lærere på samme tid over sig selv og verden uden at adskille denne refleksion fra handling og danner derved virkelige tanker og handlinger. (Freire 1993, s. 57)

I denne form for undervisning anskues mennesket som et historisk væsen, et væsen i en “*tilblivelsesproces*” (op.cit. s. 58). Menneskets situation betragtes ikke som skæbnebestemt og uforanderlig, men alene som begrænset og derfor udfordrende (op.cit. s. 59). Således kan man her genfinde opfattelser og formuleringer, som rækker ind i Henry Mogensens egen fortolkning af sit liv og sin historie. Han realiserer i sit liv og gennem sin fortælling en “problemformulerende” pædagogik. Alt kan af ham gøres til genstand for refleksion og analyse, for ét er sikkert – alt forandres.

I det følgende gælder det diskussion af pædagogiske eller demokratiske principper i arbejderes indbyrdes forhold. I de rum, der hører arbejdet til, lærer arbejdere, at det er nødvendigt at udvikle en disciplin som svar på forholdenes tvangsformer – en moddisciplin.

I arbejdsprocessen skal dén bestemme, som er mest kyndig, "hvis vi skal slippe fra det her med liv og lemmer" (1982, s. 127). Én bestemmer, og så skal de andre rette sig efter det. I fagforeningen kan formanden arbejde for sammenhold under arbejdsløshed, som da Frichs i 1930'erne var blokeret og smedenes formand i Århus Leonhard Hansen smed en arbejdssøgende mand fra Horsens ud fra kontoret: "Det kan man kalde fagforeningsdiktatur. Men det var bare en nødvendighed" (1982, s. 34).

Sammenhold og organisering som modstandsformer imod lønarbejdets tvang indebærer, at arbejdere kommer til at udøve en vis grad af pression mod hinanden og sig selv for ikke at være rådløse: "Når man har truffet en beslutning, og selv om flertallet kun er på én, selv om det kan være ad helvede til, så følger man altså beslutningen. Der er ingen slinger i valsen" (1982, s. 179). Men de normer er under pres indefra. Blandt de nye lønmodtagere strider det mod "nogle forestillinger om individet og friheden" (ibid.). Nok har de fundet det nødvendigt at organisere sig. "Det kan de godt se," men de forstår ikke nødvendigheden af at respektere en kollektiv beslutning og at føle sig forpligtet af den i handling. Derfor bliver de handlingslammede. "Hvad fanden skulle man så bruge tiden til at diskutere og træffe beslutninger, hvis ikke de skulle følges?" (ibid.), spørger Henry Mogensen snusfornuftigt. Hvor Henry Mogensen taler ud af praktisk erfaring fra arbejdspladsen, dér har de unge deres viden fra skole og aviser. Men han ser disse nye grupper af førstegenerations lønmodtagere ude i en afklaringsproces, hvis resultat ikke kan forudsiges. Henry Mogensens lære går ud på, at man bliver nødt til at organisere sig og samle sig om nogle punkter, hvis arbejdernes krav skal blive hørt og forholdene forandret (1982, s. 31).

Debattøren Henry Mogensen, der selv tager til orde som sådan, udtrykker sig ikke dialogisk, om end han fører en dialog mellem sine egne opfattelser og andres. Han ved, hvad han ved i en selv-sikker forvisning om at have ret, og bryder sig ikke om indblanding. Bagefter kan spørgsmål fra de lyttende være i orden – hvis de ellers går ind på de givne præmisser. Men man skal ikke tage fejl

af den selvsikkerhed, som Henry Mogensen her giver udtryk for. Den kommer ikke ud af individuel konkurrence eller som en magtdemonstration. Den er et middel til gennem sproget at kæmpe for en bedre verden. Selvsikkerhed kan være arbejderens udtryk for bevidsthed om klasseforbundethed. Således set tilkendegiver den det modsatte af noget individualistisk: den er udtryk for kollektivitet i selvforståelsen. Den form for selvtillid kommer ikke af sig selv for en arbejder. Den er tilegnet i modstand mod den selvforagt, som er et

træk hos de undertrykte, som kommer af deres internalisering af den mening, undertrykkerne har om dem. De hører så ofte, at de ikke duer til noget, ikke ved noget, og at de er ude af stand til at lære noget – at de er syge, dovne, uproduktive – så de til sidst bliver overbevist om deres egen uduelighed. (Freire 1993, s. 36)

Henry Mogensen fortæller selv historien om bonden, der inspicerer de “dovne” arbejdere i marken: “Ja det er dem, der har prædikeret, at dovenskab det er noget forfærdeligt noget, det er dem, der selv har været dovne” (13/4 1992, s. 54). Og i forbindelse med beretningen om 1956-konflikten og den efterfølgende overenskomst refererer han politikerne, der siger, at de har ikke råd til endnu en konflikt med “alt, hvad det koster samfundet”, og føjer så i en sidebemærkning til: “ligesom [som om] – arbejderne ikke hører med til samfundet” (20/11 1984, s.16). Arbejderens selvtillid er forbundet med både indsigt, oprørskhed og handling:

Det er først når de undertrykte gennemskuer undertrykkeren, og når de involverer sig i den organiserede kamp for deres frigørelse, at de begynder at tro på sig selv. Denne opdagelse kan ikke kun være intellektuel men må medføre handling. Den kan heller ikke være begrænset til ren aktivisme, men må inkludere alvorlig refleksion; kun da bliver den til praxis. (Freire 1993, s. 38)

Fortællingen om Peter Jørgensen konkretiserer for Henry Mogen-

sens vedkommende, hvordan han fik del i dén historie. Hans erindringer viser, hvordan han selv viderefører den praksis som arbejder på gulvet, som tillidsmand, som studiekredsleder, som led i modstandsbevægelsen under krigen, som livslangt lærende menneske.

Den debatterendes manglende dialogiske indstillethed i forhold til de lyttende er ikke kun en mangel i forhold til, hvordan man kan forstå en udtryksform som demokratisk. Den er et udtryk for arbejderens undertrykte behov for at udfolde sig intellektuelt, at meddele sig reflekterende og ræsonnerende. Han har et ønske om at lære os (og andre med os), hvad hans synspunkter på væsentlige spørgsmål går ud på. Den mulighed er ham ellers ikke givet. Og heri ligger faktisk en demokratisk dimension.

Den reflekterende fortæller er dialogisk – i en indre og ydre henvendthed. Det dialogiske er udtryk for en demokratisk meddelelsesform. Herom siger Freire, at det er “den mulighed, jeg råder over til at åbne mig for andres tanker, uden at ende i isolation” (Freire 1994, s. 126). Medtænker man – hvad Freire ikke gør – den indre dialog, som den er virksom i fortællingen, da indebærer dialogen ikke alene mulighed for ophævelse af social isolation, men også for, at man kan få sig selv i tale ved at få kontakt med psykens arkæologi. Da Henry Mogensen, netop fordi han blev bragt i et dialogisk forhold, brød sin egen barndomshistories tavshedsbelagte eksistens ved at fortælle om forholdene, kunne han sammentænke barndommen med de efterfølgende livsfaser og komme til kritisk erkendelse af både dem og barndommen. At barndommen på den måde kan skærpe den voksnes kritiske sans, er ikke ukendt for Freire. Da han i 1980 skulle planlægge en ny uddannelse sammen med en nyudnævnt minister på Grenada i Vestindien, hvor en folkelig bevægelse var kommet til magten, udtænkte de en uddannelse, “der med udgangspunkt i en respekt for børnenes forståelse af verden skulle provokere dem til at tænke kritisk” (Freire 1994, s. 177). Praktiseret i den socialisationshistoriske fortællings form indebærer barnets synsvinkel mulighed for kritisk bevidsthed som selverkendelse. Og formen gør det muligt at spørge til, om vejen til det Anderledes,

som barnet repræsenterer, er åben eller blokeret – og hvorfor. Således bliver der mindre tale om provokation end om erfaringsdannelse.

Freire sammenfatter essensen i de undertrykkes pædagogik, idet han karakteriserer modsætningen til den problemformulerende pædagogik som “sparekassepædagogik”, der betragter elever som “genstande, der har behov for hjælp” (Freire 1993, s. 58). Den “magter ikke at betragte mennesker som historiske væsener” (ibid.). Hvad gør den livshistoriske fortælling i relation til dette spørgsmål om historicitet? Den konfronterer den fortællende med muligheden for at opdage og erkende sin egen historicitet – som selverkendelse og som potentiel kollektiv erfaring. Og dermed kan fortællingen også bekræfte mennesket i dets egen og verdens foranderlighed. Freire siger om undervisningen: “Menneskets ufærdige karakter og virkelighedens foranderlige karakter nødvendiggør, at undervisning bliver en fortløbende aktivitet” (Freire 1993, s. 58). Af tilsvarende grunde betragter vi fortællingen som en uafsluttelig proces.

Netop den livshistoriske struktur giver fortælleren muligheder, som eleven har i den problemformulerende undervisning: at lære noget af sig selv, at erkende sig selv i en selvbestemmende og selvbegrundet erkendelse af omverdenen, når blot vedkommende “påtager sig rollen som erkendende subjekt, og ikke blot som objekt for opdragerens tale” (Freire 1994, s. 49) eller som objekt for en udspørgende interviewer.

Didaktiske perspektiver i forhold til Oskar Negt

Peter Jørgensen repræsenterer i Henry Mogensens liv svaret på det spørgsmål, som Oskar Negt stiller til fagbevægelsens didaktik:

Hvad må en arbejder vide, for at han i den aktuelle krisesituation kan begribe, hvad der foregår, og hvilke muligheder han har for at forbedre sine livsbetingelser i solidarisk Kooperation med andre? (Negt 1989, s. 262)

Det er tidligere vist, hvordan Peter Jørgensen netop i ovennævnte forstand får konsekvenser for Henry Mogensens liv i hans første afgørende krise. De sociale konsekvenser – indmeldelse i lærlingeklub og deltagelse i politiske møder – er netop udtryk for, at han lærer at forbedre sine livsbetingelser “i solidarisk Kooperation med andre”.

Tilsvarende melder Peter Jørgensen sig, da Henry Mogensen fortæller om det andet brud i livsløbet: arbejdsløsheden først i 1930'erne. Peter Jørgensen er for Henry Mogensen forbundet med “den fordel” at have fået forklaret og læst en hel del (1982, s. 31). Og af den grund kan Henry Mogensen selv udvikle denne krisituation til en eksemplarisk læreproces. Ifølge grundtanken hos Negt drejer det sig om:

at udforske former for læring, hvori bearbejdelsen af arbejderne egne erfaringer og konflikter er bestemmende. Det vil sige, at man må gå ud fra konflikterfaringer på og uden for arbejdspladsen for ud fra det behov for forklaring, som opstår af disse konflikter og erfaringer, at udvikle viden og bevidsthed om deres samfundsmæssige betingelser. For den generelle viden, den historiske såvel som den økonomisk-politiske viden – de får udelukkende deres uddannelsesværdi [Bildungswert] derved, at de gøres *tilbageoversættelige til arbejderne egen erfaringshorisont*. (Negt 1989, s. 261-262)

Arbejdsløsheden er just en konflikterfaring, som arbejderen selv har med sig. Og Henry Mogensen praktiserer i sin analyse denne “tilbageoversættelse” af viden, ikke “til”, men ud af sin egen erfaringshorisont og reflekterer ind i den. I autodidaktikken formuleres teorien ikke som teori, men som videns-kunnen.

Peter Jørgensen bringer den kritiske teori ind i Henry Mogensens liv – som var arbejdspladsen arbejderne eget universitet. Teori er en betingelse for en eksemplarisk læreproces. “Denne læring består på ingen måde i en ren og skær udveksling af erfaringer, den forudsætter tværtimod teoretisk videreudvikling, der sigter mod samfundet

som helhed” (Negt 1989, s. 262). Denne sammenhængsskabende proces betegner Negt som en “fyldestgørende livsorientering” (ibid.) – en virkning, som også fremgår af Henry Mogensens beretning.

I Negts forståelse er det nødvendigt, at arbejdere tilegner sig teoretisk viden, hvis de skal kunne gennemskue de samfundsmæssige forhold, hvad også Henry Mogensen giver udtryk for. Men for at erfaringsudveksling kan udvikle sig til en eksemplarisk læreproces, er det nødvendigt med “informationer fra økonomien, sociologien og de moderne naturvidenskaber”, så man kan danne sig et konkret billede af den nutidige verden (Negt 1989, s. 262). Negt skriver om den viden, som i Henry Mogensens tilfælde den læsende arbejder og fortællende debattør sidder inde med. Den viden hører da i stor udstrækning til arbejderens egen erfaringshorisont. Som et udtryk herfor kan man se fortællingen om arbejdsløsheden. Her oplyser Henry Mogensen om, hvor længe man først i 30’erne kunne få understøttelse, hvor stor understøttelsen var, hvor stor arbejdsløsheden var inden for faget, hvilke love der gjaldt, og hvad man derefter kunne få på socialkontoret (H.M. s. 45). Hertil kommer betragtninger over forholdet til fagforeningen dengang og nu: “Så skal det også siges, at den fagforeningsfjendtlighed, som man har fået oparbejdet nu, og som griber langt ind i fagbevægelsens egne rækker, var der ikke dengang” (op.cit. s. 46). Aviser kørte på, at “fagforeninger var noget tyranni og diktatur – men det var bare ikke noget, der bed på folk, der skulle leve af at arbejde” (ibid.). Af arbejderens autodidaktik kan man lære, hvilken viden der er vigtig, for at den kan få en befriende og orienterende funktion.

I forhold til Negts tanker om eksemplarisk læring kan man i den autodidaktiske form se bekræftelser, men også supplerende korrekativer. Med den livshistoriske fortælling som fremstillingsform er de eksemplariske læreprocesser indlejret i et udviklingspsykologisk, socialt perspektiv. Peter Jørgensens pædagogik er et eksempel på, at han forholder sig til det propædeutiske spørgsmål: Hvad må en arbejder vide? Og Peter Jørgensen taler, så det unge menneske kritisk – ved at revidere det gamle ud fra de nye forhold og tankeformer

– kan skabe sig en ny identitet, både psykisk, socialt og kulturelt.

Da Henry Mogensen analyserer sin arbejdsløshedssituation, inddrager han sine egne erfaringer på et både livshistorisk og samfundshistorisk reflekteret niveau:

Jeg har været heldig, kan man vel godt sige, at have arbejdsløshedsperioder, der ikke har strakt sig ud over ét år, og det var først senere. Det var i 50'erne. Men mange vege kunne ikke tage det, og de gik faktisk til grunde. De lærte at blive arbejdsløse og slå plat på systemet, fordi det var de nødt til – tage arbejde til en lavere betaling uden at melde sig i arbejde – de blev drukkenbolte og sprittere og alt muligt andet fælt. Der har sat'ne været et stort tab i 30'erne. I kan tro, der har været et stort tab i 30'erne – for pokker, af mennesker. Nogle er vel blevet bragt på ret køl, men mange, de er dælen bank'ne ikke. Det bedrede sig jo noget efterhånden, som tiden gik. Efterhånden kom arbejdsløsheden ned på en 8-10 %, og det syntes man, at det var et vældigt fremskridt. [...]

Skal der gøres noget ved det, så bliver det én stor, langsomme-
lig affære. Men vi bliver altså nødt til at organisere os og samle os om nogle punkter, for det her at en mand er en mand, og enhver skal kunne klare sig selv, den gælder altså ikke. Det gjorde jo, at man har interesseret sig for den faglige organisation, og hvad der er kommet derudaf og har haft forståelsen for det der. (1982, s. 31)

Henry Mogensen uddrager en lære om, hvordan også de marginaliserede har del i en kollektiv historie. Det kan han se ud fra “[m]in nyvurdering af min stilling i samfundet, som Peter Jørgensen havde forklaret mig; som faldt sammen med mine egne erfaringer osv.” (Videoen, s. 4). Netop bevidstheden om hans “stilling i samfundet” gør, at han kan se sig selv og alle andre arbejdsløse som bærere af samfundshistorie. Han kender fællesnævneren for sig og de andre, véd, at de udgør et samfundsmæssigt *vi*. På den måde falder både

det unikt individuelle og det kollektive ind under hans erfaringshorisont. Det erkendende subjekt har som objekt sig selv som lærende og erkendende subjekt. Det skal atter fremhæves, fordi det viser, at den livshistoriske fortælling som autodidaktik kan forbinde et dialogisk selvbevidst princip med et eksemplarisk, og på den måde peger autodidakten på en dimension, der ikke er integreret i Negts pædagogik.

Den kommer endnu tydeligere til udtryk i endnu en historie knyttet til arbejdsløsheden:

Jeg havde arbejdet cirka et lille halvt år, efter jeg var udlært. Dér, da jeg havde gået arbejdsløs et par måneder, jeg gik op ad Fredensgade – det var om sommeren i maj eller først i juni måned. Så kom jeg lige pludselig til at synes, at det var da pokkers så dejligt, alting det var. Jeg var så godt tilpas, og jeg havde et velbefindende – en oplevelse faktisk. Jeg gav mig til at fundere over – for så godt tilpas havde jeg sgu aldrig været før. Jeg mærkede, at jeg havde en livskraft – jeg havde lyst til alting. Fremtiden, den så ud til at kunne klares, uden jeg vidste *hvordan*. Der var faktisk ingen bekymringer. Jeg følte mig så godt tilpas i det hele taget, som jeg aldrig havde følt mig.

Senere hen er jeg godt blevet klar over, at jeg faktisk hele barndommen og læretiden igennem har været fysisk overanstrengt og aldrig fysisk har haft tid til at få vejret – hverken om søndagen, hvor vi havde fri, eller i den sparsomt tilmålte ferie. At man følte sig legemligt ovenpå, det tror jeg, det kommer af, at man har gået og ikke bestilt noget i et par måneder – at man har hentet sig igen. Det var faktisk en – jeg er ikke god til at beskrive sådan noget, men det var en fornemmelse af sig selv, sin krop, sit syn på tilværelsen – alting, der er svært at beskrive. Men det kan vel beskrives på den måde, at hvis én, der går og giver sig af med noget, der ikke skal laves, men man gerne vil lave det, tager sig selv i, at han går og fløjter eller smånyner. Men det er bare en svag afglans af den fornemmelse, jeg havde. Men så vidun-

derligt, det var det faktisk. (1982, s. 30)

Her er tale om erfaringsformidling, om end den ikke er forbundet med økonomisk og sociologisk viden. I billedets befriede øjeblik sanser fortælleren sig selv som ung et bestemt sted, til en bestemt tid og på en måde, der ophæver dikotomien, ikke alene mellem fortid og nutid, men også mellem sjæl og krop. Den form for historisk erkendelse har Negt ikke med, skønt den er det første niveau – selvoplevelsens – der kan danne udgangspunkt for selvrefleksion. Billedet er det overraskende øjeblik, der skaber forundring og kaster det historieeftersporende spørgsmål af sig til den reflekterende fortæller: Hvoraf kom denne oplevelse og disse fornemmelser? Således kan refleksionen have en livshistorisk dimension og på den måde være erfaringsforbundet. Den lære, som Henry Mogensen ud-drager, holder sig ikke inden for den individuelle livshistories horisont. Fordi han hæfter sig ved kroppen som bærer af livshistorie, af arbejdets præg, bliver situationen en læreproces om en kollektiv historie, om samfundsforholdenes undertrykkende virkning. Kroppens historie bærer vidne herom.

I forhold til Negts pædagogik kunne man kalde den livshistoriske fortælling for propædeutisk. Herigennem kan man få konkretiseret, hvad “arbejdernes erfaringshorisont” vil sige, og hvilken forståelsesmåde der kunne danne det virkelige udgangspunkt for en arbejderdidaktik. Negt gør opmærksom på den tyske fagbevægelses manglende sans for, at den hverdagslige livsmåde og arbejderens hverdagsinteresser kunne blive inddraget i en virkelighedens pædagogik. Den livshistoriske erindringsfortælling viser, hvordan arbejdere selv giver erfaringer om sammenhænge mellem livsmåde, produktionsmåde og bevidsthed form. Og hermed vil sansernes samfundsmæssige karakter og æstetiske kundskab også få teoretisk status i det pædagogiske arbejde. Negt er inde på sansernes historie i forbindelse med tanker om “*arbejdets kultur og sansernes arbejde*” (Negt 1989, s. 171-177). Hvordan den dimension skal indarbejdes i en eksemplarisk læring, siger han intet om. Men det kan

autodidakten vise i erindringsfortællingen.

Negt har ingen overvejelser over, i hvilken *form* arbejdere skal udvikle de nødvendige kompetencer knyttet til “en fyldestgørende livsorientering”. Afgørende må det være, at den livshistoriske erindringsfortællings form er den, hvorigennem arbejderen kan *udtrykke* sin livshistorie som læreproces for sig selv – og for andre. Dermed bliver arbejdet med selve udtrykket en del af historien, som det fremgår af arbejdsløshedsanalysen: “Det var faktisk en – jeg er ikke god til at beskrive sådan noget, men det var en fornemmelse af sig selv, sin krop, sit syn på tilværelsen – alting, det er svært at beskrive” (1982, s. 30).

Hvis fagbevægelsens arbejderuddannelse er historisk forpligtet på “1. oplysning, 2. offentlighed, 3. selvbestemmelse” (Negt 1989, s. 260), da må opøvelsen af den egne selvbestemmende og selvbestemte udtryksevne stå tidligt på programmet. Og det gør den af følgende grunde for Negt. Han går ud fra, at de fleste lønafhængige mennesker er underkastet eksistensbetingelser, som de ikke selv har valgt, men som er udtryk for bestemte klasseforhold, der er påtvunget dem gennem politiske magt- og herredømmeforhold. Og det stiller særlige krav til lønarbejderne:

De skal *subjektivt* magte den situation, der kommer af disse objektive forhold. Uddannelse [Bildung] har at gøre med, at det, der gemmer sig i subjekterne, det, der går gennem subjekterne, gennem bevidsthed og adfærd, bliver virksomt udadtil, i handlingssammenhænge. (op.cit. s. 258)

Sammenholder man Negts tanke med den aktivitet at fortælle sine erindringer som en propædeutisk handling, kan man sige, at fortællingen kan føre den fortællende (og lyttende) til en skærpet bevidsthed om situationen “som en historisk realitet, der er tilgængelig for forandring. Resignationen viger for den trang til forandring og udforskning, som mennesker føler de selv kontrollerer” (Freire 1993, s. 60).

FORTÆLLEREN SOM KRITISK SKIKKELSE UNDER LØNARBEJDET

Indledning

Fortælleren “vil altid være rodfæstet i folket” (Benjamin 1993, XIV), og “[e]rfaringer, der går fra mund til mund, er den kilde, hvoraf alle fortællere har øst” (op.cit. II). Fordi lønarbejdere udgør en væsentlig del af folket, fordi mundtligheden også i de skriftdominerede kulturer fortsætter som de undertryktes meddelelsesform, kan fortælleren træde frem i lønarbejderens skikkelse. Fortællingen er ikke en modstandsform, fordi arbejdere siger, at den er det, men fordi de *viser*, at den er det.

Håndværkeren

Hvordan giver Benjamin fortælleren skikkelse, og hvordan får Henry Mogensen arbejderen til at træde frem? De benytter de samme principper i tid og rum. Benjamin får fortælleren til at træde frem ved som iagttagende at bringe det fjerne nær på og det nære på afstand. Allerlængst væk træder det klareste billede frem. Ved slutningen står det fortalte oprindelse. Den samme metode bruger Henry Mogensen.

Ud af modernitetens verden, hvor tid er penge og kvantitet hersker over kvalitet, frigør Henry Mogensen et erindringsbillede af smeden i Haldum. Han hører til i det fjerne i rum og tid: ikke i byen, men på landet, ikke i pensionisttiden, men i barndommen, ikke

i 1982, men i 1910'erne. I erindringens form bliver billedet af ham nærværende:

Engang jeg havde været inde ved smeden med vores hest, der skulle skoos, havde han en ajlepumpe, der skulle repareres. Vi havde også lært i skolen, hvordan en pumpe fungerede. Der kunne man se det. Og smeden kunne reparere den, og han kunne beslå heste. Det blev aldrig til noget med mig, men jeg kan huske, at på sin højre arm havde han dæleme en muskel, der var så stor oppe på overarmen. På hans venstre arm var underarmen lige så tyk som Skipper Skræks af at holde ved tangen. Det var forunderligt at se, hvordan han kunne stå med 2-3 varmere på et stykke jern og fandeme kunne få alting banket ud af det. Jeg ville gerne være noget sådant. (H.M. s. 31)

Fortællerens erindrende blik er dobbelt: drengens og den voksnes. Smedens verden er forunderlig, fordi han ved råd over for naturen i dens forskellige former: i jernets, hestenes og maskinernes. Og hos ham kan drengen direkte iagttage de forandrende og skabende processer. Den voksne fortæller bringer sig på afstand af sin egen alder og genkender sig i drengens forundring og glæde over smedens arbejde, ligesom han befrier billedet af smeden for senere tilkommen viden om håndværkets dequalificering og lønarbejderens kritiske afstandtagen fra den småborgerlige produktionsmåde. I billedet af smeden opløses færdige forståelsesformer. Han ses som den kyn-dige håndværker, der forstår sig på sit fags hvad, hvordan og hvorfor. Og i erindringen om drengen kan man se, hvordan smedens arbejdsverden taler til drengens sanser, hans evne til at iagttage, forundres og nå til erkendelse af sammenhænge i tingene.

Her fremstår fortællerens første billede af sig selv som arbejder og fortæller i én skikkelse. Han ser i drengens adfærd bevægelsen fra iagttagelse gennem erfaring til erkendelse. Og i sansen for det konkrete arbejde og den dermed forbundne evne til at forundres over menneskets skabende kunnen viser der sig en kunstnerisk sans

– *kunst* forstået i dets etymologiske beslægtethed med *kunnen*. Den, der på den måde grunder sin tænkning om tingene i iagttagelse af det menneskelige arbejdes betydning, kan blive en kritiker af samfundets feticherede former.

Som billedet af drengen bliver tydeligt, fordi fortælleren bringer sig nær på det forsvindende i livshistorien, således henter billedet af smeden sin kritiske dimension fra håndværkets og det eventyrliges forsvinden under lønarbejdet.

Bag om arbejdsprodukt til arbejdsproces

Den følgende historie er som den første episk situativ og udtryk for, at fortællingen åbent eller skjult bærer sin nytte med sig. Beretningen viser også, at Henry Mogensen som fortæller udvikler et historisk rum, der i et længe vedvarende fortællearbejde kan afgive stof til bearbejdning. Historiens indhold kan refereres således:

Henry Mogensen fortæller, at han i 1936 kom til Århus Maskinfabrik og byggede kraner. Det krævede håndværksmæssig færdighed i brug af værktøj, opmærksomhed og nøjagtighed. Han konkluderer: “Det var sgu ikke vanskeligt” (1982, s. 48). En sommer er han på udflugt og kører forbi Masnedø, hvor en af kranerne står. Han glæder sig med en håndværkers stolthed over gensynet med resultatet af sit arbejde. Sådan kunne den stofligt bundne fortæller have berettet. Men den reflekterende fortæller lægger historien til rette i det levende arbejdes og dødens perspektiv. Det får man øje for ved at se efter, hvordan han episk set når frem til historien.

Fortælleren går ikke direkte og forklarende til værks; tværtimod bevæger han sig ad omveje for at komme på den rette afstand, der kan kaste fortælling af sig. Han viser dermed, hvilke veje han er gået i det levede liv forud for fremstillingen. Først nævner han et i forhold til Århus Maskinfabrik fjernt og fremmed sted: Masnedø. Og derefter bringer han sig på yderligere afstand af begge steder ved at erindre sig synet af Århus Domkirke: “Jeg har kigget på Domkirken og set på de mursten, der sidder nede forneden i muren og tænkt: ja, dem er der nogen der har lavet. Og de sidder der sgu

endnu, og de bliver siddende længe” (ibid.).

Ved at træde på afstand og se på Domkirken som en bygning under tilblivelse nedbryder han synet af den som monument over kirkens magt og gør sig til bærer af hukommelsen om de mange anonyme, middelalderlige arbejdere. Og på den nærhed af det fjerne i tid kan han stille spørgsmålet til sit eget arbejde: “Hva fanden har du lavet, der vil blive siddende?” (ibid.).

Derefter flytter han synsvinklen og blikket til Masnedø. Imens har lytteren og læseren nået at undre sig over, hvad sammenhængen kan være mellem de tre steder: Århus Maskinfabrik, Domkirken og Masnedø. “Men der står derovre ved Masnedø, der står der en, det man kalder en galgekran, der kan løfte firs tons, og det var særdeles enestående dengang. Den har jeg lavet” (1982, s. 49). På den rette afstand og med den rigtige synsvinkel kan han genfinde og genkende sit arbejde og glæde sig over gensynet: “Jeg vidste, hvor den stod, og den stod der fandme denne her helvedes store dobbeltkrog og alt det der” (ibid.). Synet har det eventyrlige over sig – som mindelser om smedens arbejde i Haldum. Og fortælleren kan i dette møde med resultatet af sit arbejde finde tilbage til en tilsvarende naivitet, når han med barnets stemme i sig siger: “Det er min” (ibid.).

At kranen er “hans”, betyder det, at den er resultat af de arbejdsprocesser, han har lagt liv til. Og sådan forstået forbinder det levende arbejde i 1936 ham med de anonyme murere fra middelalderen. Hvor det døde arbejde i resultatets form – og endnu mere i pengenes form – rummer glemsel om dets egen tilblivelse, dér er det levende arbejde kilde til en kollektiv hukommelse, der ikke kender til grænser i tid og rum – selv døden er ikke nogen grænse. I denne beretning taler arbejderens erfaring op imod, at arbejdets spor slettes og arbejderens hele liv forsvinder ud af kulturens historie.

I historien om kranen på Masnedø erfarer fortælleren i et glimt det skabende arbejdes mulige befrielse fra det døde arbejdes herredømme. Glæden og stoltheden er ureflekteret forbundet hermed. Det siges ikke her, at der er tale om et befriet udtryk for selvfølelse, men det *vises* som en eksemplarisk lære.

Fortællingen er i sandhed selv et håndværksmæssigt arbejde, hvor fortælleren – som lakarbejderen – lægger lag på lag gennem forskellige bearbejdningsprocesser. I 1987 skriver Henry Mogensen i forordet til sin erindringsbog på uomtalt afstand af sin egen oplevelse af kranen på Masnedø. Han ser den i nogle større sammenhænge:

Jeg ser Husene, Skibene, Vejene, Maskinerne, Bankerne, Skolerne, Fabrikkerne. Vi og andre årgange har lavet det altsammen med vores hænder og vores forstand.

Men det er bare ikke vores. Det ejes af andre: af en fåtallig, luddoven, snyltende og komplet overflødig overklasse, som er utilfreds og kalder os, som har lavet det til dem, begærlige og ubeskedne.

Hvorfor er det os, som skal pådattes beskedenhed som livsholdning? Dælen bankeme nej! (H.M. s. 7)

Herudfra kan man forstå, at da Henry Mogensen sagde “min” om kranen, var han oprørsk og førte oprørende tale; men det var ikke det, han ville *sige* på det tidspunkt, det lå blot udtalt i det, han ville *vise*: nemlig de spor, han har sat i tiden, som “... *dog en stræben udover det korte og utilstrækkelige liv, som er kroppens*” (Moberg 1976, motto).

I forordet til Henry Mogensens erindringsbog får de egne erfaringer et generaliseret udtryk, hvori fortælleren på et kollektivs vegne taler op imod samfundets magthavere. Vreden og indignationen over, at arbejdere ikke ejer resultaterne af deres arbejde, og over, at de påbydes at holde deres glæde og stolthed tilbage i beskedenhed, får først stemme, idet Henry Mogensen kan sige “vi” og ikke “jeg”. Det “jeg”, der ser, er inkluderet i det “vi”, der har skabt alle kulturgoderne, og således fortsætter fortælleren med at tegne kredsen af det levende arbejdes anonyme kollektiv. Erindringsværket er en unik modstandsform. I den kan arbejderen i en kollektiv form, hvori solidariteten har til huse, hævde sin personlighed imod kon-

ventioner og alle former for magtforhold.

I historien om maskinfabrikken, Domkirken og kranen er Henry Mogensen de anonyme historieoverleverer. Når han træder ud af anonymiteten, er det ikke for at give skikkelse til en selvstændig håndværker, derimod for at kunne se sig selv under en fællesnævner med alle andre arbejdere, hvis navne rettelig skulle stå på kulturmonumenterne. Middelalderens murere er navnløse på tilsvarende måde som klejnsmeden under lønarbejdet i 1936.

Mellem deres tider arbejdede en kunstsmed, den navnkundige Caspar Fincke. Henry Mogensen omtaler ham, før historien om kranen begynder:

Jeg har dæl'me den største beundring for Caspar Fincke, og hvad han lavede der omkring ved 1600 osv., for det forekom mig – ja, det er der ingen, der kan lave i dag. Det er på en helt anden måde. (1982, s. 48)

Men Finckes betydning for beretningen forbliver udtalt, fordi vi i vores desorientering ikke spørger til, hvem han var, og hvordan fortælleren kunne komme fra erindringen om ham til eget arbejde på Århus Maskinfabrik. Men i beretningen er Caspar Fincke skjult til stede inde bag Domkirkens mure. For dérinde står, som det senere blev fortalt, et “mageløst” gelænder lavet med en forundringsvækkende håndværksmæssig kyndighed af denne kunstsmed. Før autogensvejsningens tid kunne han lave, hvad den faglærte arbejder i dag ikke vil påtage sig, om end han vil betegne sig som “nogenlunde habil inden for faget” (2/11 1995, s. 10).

Som i babuskadukken, hvor de mindre dukker ligger inde i de større, således kan historier ligge skjult i hinanden og kalde på fortællingen som en fortsat proces. Mellem Henry Mogensens historie om kranen og Caspar Fincke består en sammenhæng, som først nu i skrivende stund kan drages frem, fordi den ikke hørte til Henry Mogensens overlevering, men er udtryk for et lag, som den læsende og fortolkende kan føje til. Da Caspar Fincke var færdig med git-

terporten for Christian IV's kapel i Roskilde Domkirke signerede han den til sidst: "C. F. bin ich genant, dieser Arbeit bin ich bekant" (*Dansk Biografisk Leksikon*, 1935, VII, s. 31-32). Henry Mogensen gør noget tilsvarende med kranen på Masnedø. Og dog er det ikke det samme. For Caspar Fincke sætter sin signatur på resultatet af sit arbejde, mens Henry Mogensen sætter sit navn i fortællingens form og på den afstand, som det indebærer. Hans handling har en samfundskritisk dimension, mens Caspar Fincke udtrykker sig i en tradition for håndværksmæssig selvagtelse. Fortælleren under lønarbejdet er bærer af hukommelsen om de mange, når han skal hævde sin faglige selvrespekt. At Henry Mogensen i sit erindringsværk kan springe fra kunstsmeden Caspar Fincke til klejnsmeden Henry Mogensen, skyldes, at lønarbejdet endnu rummer elementer fra håndværket og den dertil knyttede selvfølelse. Men endnu mere, at Henry Mogensen er en distanceret betragter af kulturgoderne. Han tager hverken Domkirken eller kranen for givet. Hans blik kan trænge igennem de færdige resultatets former til de bagvedliggende arbejdsprocesser. Herigennem når han frem til historiens egentlige skabere. I det levende arbejde ser han udtryk for de arbejdendes kunnen, for kulturgodernes virkelige frembringere. Det er dén fællesnævner for alle ting, som gør det ubesværet for ham at komme fra Caspar Fincke til sig selv som klejnsmed og derfra til middelalderens murere. Den form for overleveringsproces indebærer en lære om, hvordan man kan aflæse monumenter over de herskendes magt i et modlys, der afslører kulturgoderne som monumenter over de anonymt arbejdendes virke. Fortælleren bryder det historiens kontinuum, som magtens herskere har sat i værk, og drager tværs over glemselens flod arbejdets levende sammenhænge frem, sådan som de er kendt af netop arbejdere.

På tilsvarende måde som Henry Mogensen ser Domkirken og kranen, ser han i Hadsten et hushjørne som minde om faderens håndværksmæssige kunnen. Historien er den, at når Henry Mogensens far som gammel af en af sine sønner blev kørt til Hadsten for at ordne sine ærinder, skulle de altid køre den samme vej hjem, for-

bi et bestemt hjørne. “Når de så holdt der, så kiggede min far lidt på huset, og så sagde han altid det samme: ‘Ja der står det fanden knække mig endnu. Og det skal også nok blive stående, for det er lavet ordentligt’” (Harrits, Scharnberg 1995, s. 119).

Det sammenfaldende perspektiv for disse historier er en protest mod fremmedgørelsen, forgængeligheden og dødens magt.

Når Henry Mogensen kalder billedet af de arbejdende murere frem ud af Domkirkens færdige form, gør han det ikke med den hensigt at vise, at der aldrig er “et kulturdokument, som ikke tillige er et dokument om barbari” (Benjamin 1995, s. 71). Henry Mogensens blik er affeticherende, som Bertolt Brechts i “En læsende arbejders spørgsmål” (Brecht 1965, s. 324). Henry Mogensen nedbryder i tanken tingene som ting for derfra at se dem blive bygget op af det levende arbejde. Således stryger han historien mod hårene. For Henry Mogensen gælder det at få billedet af den kyndige, erfarne håndværker i lønarbejdet frem. Han vil se den kulturskabende arbejders skikkelse, som kulturgoderne skylder deres tilblivelse. Og derudaf springer kritikken af den private ejendomsret.

I den livshistoriske fortælling kan arbejderen som animerende fortæller udvikle billedet af en befriet fremtid, hvor det levende arbejde frigøres fra det dødes magt, og hvor det længevarende arbejde kommer til sin ret over for det kortfristede. Det er at udøve kritik i et samfund, der fratager arbejderne resultaterne af deres virke og dernæst påbyder dem beskedent at tie og samtykke.

Tiden i arbejdet og fortælleren i tiden

I lønarbejdet hersker den tomme og homogene tid over den kvalitative, som hører håndværket og fortællingen til. Det vil sige, at der i selve produktionsmåden er indlejret en konflikt i forhold til tiden. Under de forhold opløses det entydigt positive i “udholdende og forsagelsesfuld anstrengelse” (Benjamin 1993, XIX). Hvordan konflikten mellem det kortsigtede og det længevarende arbejde går gennem arbejderens krop og forstand, viser arbejderfortælleren.

Den byarbejder, der som Henry Mogensen er vokset op blandt

de underste på landet, har netop lært udholdende, forsagelsesfuld anstrengelse – som et svar på samfundets og naturens tvingende forhold. Bag ploven og trillebøren har han lært at klare overmægtige byrder, lært selvundertrykkelse og disciplin, men også at vide råd over for det pres, som lå i selve arbejdsbyrden.

I byen tyranniserer tiden lærlingen på en hidtil ukendt måde. Tidspresset betegner en ny form for nødvendighed. Kunne man ikke holde ud sammen med svenden, “så fik man en på kassen [...] Den behandling var man ikke vant til hjemme” (1982 s. 46). I lønarbejdet bliver tiden sanktionskriterium: langsomhed fra lærlingens side sinker svenden i akkorden. “Det er klart,” tilføjer den erfarne, men ikke ufølsomme fortæller (ibid.).

Om den voksne arbejders position kan Henry Mogensen sige:

Man bruger faktisk hele sin – al sin viden, hele sin fysik og opmærksomhed på de stykker arbejde, man er færdig – når man er færdig med arbejdstiden. De stjæler simpelthen otte timer af ens tilværelse, men de stjæler sgu meget mere. For det tager lang tid, inden man generhverver det, som man har mistet, når man går hjem. (1982, s. 150)

Fortællingens tid hører sammen med det længevarende arbejde og den kvalitative tid. Derfor næres fortælleren under lønarbejdet af modstand og konflikt. Om tidspresset får lov til modstandsløst at sætte sig igennem, beror på arbejderens stillingtagen, men ikke bare på hans alene. Der er tale om et kollektivt og historisk forhold:

Men det kommer an på, hvordan det har været på virksomheden med hensyn til sammenhold, med selvhævdelse og selvvrdering, med sit eget værd, om man vil lave sådan nogle akkorder, om man føler sig så presset til – når man sætter akkorden – at regne med et tempo, der faktisk er maksimum af, hvad man kan præstere. (ibid.)

Selvhævdelse kan bruges af arbejdere, ikke i en indbyrdes konkurrence, men som et kollektivt magtmiddel. Modvilje over for tidspress er en modstandsform. Det viser sig, når modsætninger mellem kvalitet og kvantitet tilspidses og arbejdere bruger dét at arbejde langsomt som et kampmiddel. Henry Mogensen fortæller om den kunst at få det til at se ud, som om der bestilles noget, samtidig med at man ikke får noget fra hånden. Da skaber de en art mime, der simulerer effektivitet. Det er ikke så ligetil. "Så pisker værkføreren fand'ne rundt osv.. Det er faktisk svært for folk moralsk at stå for presset" (1982, s. 113). Sammen kan arbejderne sætte deres personlighed ind, stille deres krav og skaffe sig deres eget relative råderum.

Hvor håndværkeren i Benjamins forstand kan bruge sine erfaringer i en langsommelig stræben mod en tilnærmelse til det naturskønne, vendes lønarbejderens erfaringer og resultatet af hans arbejde imod ham:

Det vil sige, at ham der er en dygtig hund, der har noget erfaring osv., han holder noget af sin viden og erfaring både med hensyn til metoder, men sgu også med hensyn til arbejdsgang, den holder han for sig selv, når akkorden den bliver sat. Når han så skal arbejde på akkord, så bruger han dem. (1982, s. 153-154)

Det kan ses og kontrolleres, så man forlanger bare ny tidsstudie: "Det vil sige, man stjæler satme folks viden ud af dem. Simpelthen, det indebærer vores aftaler. Det indebærer hele systemet" (ibid.).

Under lønarbejdet bliver udholdenhed et redskab til udpining af arbejderens eget liv. Kampen mod tiden er et sisyfosarbejde. Selv den snu bliver i sidste ende alligevel snydt. For tidtagning og akkorder er kun led i et system. Enten finder nedslidning sted på grund af akkordarbejde, eller maskinerne er konstrueret sådan, "at de bestemmer faktisk tempoet" ved industriproduktion (1982 s. 153). Systemet er selve lønarbejdet, og det véd fortælleren ikke råd for:

Det er sgu da ligemeget, hvor man er placeret, for så bliver man misbrugt, ikke sandt. Er man placeret på arbejdspladsen, ja så haler de jo alt ud af et menneske, der kan hales ud af det i den tid, arbejdstiden varer. Så må de klare sig, som de bedst kan, når de bliver sluppet ud af porten. (1982 s. 106)

Installerer udholdende, forsagelsesfuld anstrengelse sig i arbejderen som “anden natur”, da får tidspresset under lønarbejdet frit spil, og internalisering af den tidsnorm kan også skade fortælleprocessen. Hvordan skal den, der har lært at tåle og tie kunne udfolde sin fortælling? I håndværket får den udholdende og forsagelsesfulde anstrengelse mening, fordi den, der udvirker det, også ejer resultatet af sit arbejde. Men i lønarbejdet unddrages arbejderen resultatet af sit arbejde og desuden tiden til virkelig at udveksle erfaringer. Håndværkeren er, som Benjamin ser ham, skabende i samme rum og tid som håndværker og fortæller, som håndens og åndens arbejder. Man er i fortællerens selskab, *mens* der arbejdes. Under lønarbejdet skal arbejdere ved snuhed stjæle sig tid til at tale med hinanden. De kan ikke umiddelbart møde sig selv som mennesker i talens brug. De må kæmpe om tiden: om tid til at tale, om arbejdsdagens længde og om ferie: “Vi har ikke fået en skid. Vi har slåset for hver eneste stump” (1982, s. 36). Det er en lære, som lyder igen og igen gennem erindringsværket.

Lønarbejderen som fortæller bevidner netop, at spørgsmålet om tidsnormen i arbejdet ikke kan reduceres til en afgjort sag, men beror på styrkeforholdet mellem arbejdere og arbejdsgiver. Når Henry Mogensen skildrer sit forhold til arbejdet, skelner han mellem knokkelarbejde, det gode arbejde og det bevidstløse. Og de tre typer indebærer hver især forskellige forholdsmåder.

I *knokkelarbejdet* har den kvantitative tid fuldkommen taget magten, og der kan ikke være anden udvej end flugten. I 1959 havde Henry Mogensen gået arbejdsløs på grund af sortlistning og var derfor presset til at tage, hvad der viste sig. På Højbjerg Maskinfabrik kom han på skiftehold og ind i et tempo, der var “givet på for-

hånd” (1982, s. 107). Der var tale om serieproduktion på timeløn, og den indbyrdes konkurrence satte tempoet. Presset var så voldsomt, at Henry Mogensen en aften på vej hjem tænkte: “Det her, det kan du satme ikke holde til til dine dages ende. Her må du se at komme væk fra snarest muligt” (ibid.). Sådan kan erfaringerne lægge en rettesnor ud, som skal følges uden diskussion. Erfaringen er meddelelig som kritik af forholdene. I håndværkerens skikkelse kunne fortælleren, som Benjamin ser ham, i én proces forholde sig til håndværket og til livet, fordi “sjæl, øje og hånd” gensidigt virkede ind på den samme praksis (Benjamin 1993, XIX). Lønarbejderen skal derimod løsrive sig så meget fra lønarbejdets norm, at han på kritisk distance kan tale om arbejdstiden som otte timer “af min tilværelse” (1982, s. 150). Arbejderfortælleren må sande og samtidig væрге sig mod, hvad Benjamin ytrer som alment gældende konstatering: “Mennesket af i dag arbejder ikke mere på det, der ikke lader sig forkorte” (Benjamin 1993, IX).

Det gode arbejde findes endnu i Henry Mogensens arbejdsliv. Han har i industrien kendt til det længevarende arbejde ved drejebænken. På Frichs arbejder han på en “virkelig stor drejebænk” (1982, s. 49): “Det er dejligt. Det tager lang tid” (ibid.). Hertil kommer dét selv at kunne bestemme og tilrettelægge arbejdet, som gerne må være vanskeligt og krævende præcisionsarbejde som at skære en snekke “lige så hurtigt som man nu kan fræse den” (1982, s. 92). Fortælleren har et ideal om symmetri mellem kvalitet og tid. Til det gode arbejde hører kvalitet i arbejdsredskabet. Henry Mogensen kan skildre en drejebænk, så den får eventyrlighedens skær: “Magen til drejebænk har jeg sat’me aldrig stået ved. Den var ikke mere end et par år gammel. Det var af det fineste tyske fabrikat, der kan fåes. Det hedder VDF” (1982, s. 110), hvad der overført til bilmærker svarer til en Bentley eller en Jaguar. “Det var faktisk den rene svir og komme til at stå og lave noget ordentligt arbejde” (1982, s. 110), uagtet det var seriearbejde. Det gode arbejde er forbundet med velbehag og glæde (ibid.). I analysen her står beskrivelsen af drejebænken for sig, men i Henry Mogensens beretning er

den kombineret med hans erindring om en arbejd-langsomt-aktion. Han glemmer ikke forholdene til fordel for det håndværksmæssige.

Mod slutningen af sit arbejdsliv må Henry Mogensen søge til reparationsarbejde for at holde sig det tidskortende fra livet og de faglige udfordringer for øje. Og i den periode kommer han på usædvanlig vis nær på håndværket som en progressiv dimension i lønarbejdet. Det sker, da arbejderne på Århus Renholdningsselskab beslutter at lave et lokomotiv. I den proces lider de for en stund ikke under den samfundsmæssige arbejdsdelings spaltninger af hånd og ånd. De hjælper hinanden med at spekulere det ud, hvordan og hvorledes, og så laver de det så godt, at den, der skal køre det, "han havde dælme aldrig haft så godt et lokomotiv som det der. Det var faktisk noget helt enestående" (1982, s. 133). Arbejderne udfolder deres faglige kompetencer til fuldkommenhed, og tidsperspektivet rækker ud over dagen og vejen: "Jeg ved ikke, om den [vibrations-sigten] er revnet endnu" (1982, s. 134). Den genkalder billedet af kranen fra Masnedø og Domkirkens murværk – foruden smedens eventyrlige skikkelse i Haldum.

De gode arbejdere er de dygtige i faget. De rager op over normen, er skabende og véd råd. Og dem går der ry af i den "landsby", som arbejdets verden udgør, og hvor fortælleren har hjemme. Henry Mogensen har mødt dem på arbejdspladserne. På Frichs var der to drejere:

De var godt nok ikke særlig hurtige, men hvis jeg skulle have lavet det, de lavede, så var det sgu ligemeget, om jeg skulle have lavet det hurtigt eller langsomt, for jeg kunne sgu bare ikke lave det. De var kraft knuseme nogen kapaciteter, som man skal lede længe efter [...] De kunne dælme deres kram. (1982, s. 111)

Der var værkføreren på Århus Flydedok, der ikke kunne siges noget godt om som menneske, men som revolverdrejer var han en fabel: "Man snakkede om ham, om hvad han kunne" (1982, s. 91). Og på Sabroe var "en helvedes dygtig hund, som var beskeden, som satme

lavede en kompressor, som de kører med den dag i dag” (1982, s. 90). Der er håndværkere i faget, der har vidst råd, som ikke mindst Franz Buck: “Han var noget for sig. Både hoved og hænder var dæl’me skruet rigtigt på. Han fandt altid en løsning på problemer” (1982, s. 54). Henry Mogensen lærte ham at kende, da han et årstid var lærling hos ham. Historien er, at Bucks kone fødte et barn, som døde under fødslen. Han ville have lægernes forklaring på, hvorfor “de var nødt til at ofre barnet” (ibid.). “Så gik han hjem på sit værksted, og så lavede han en tang, der var, som den skulle være efter de forklaringer, han havde fået af lægen [...] Den tang den har man endnu, og den bruger man, og den hedder Bucks tang” (ibid.). Han var opfindsom og alsidig. “Han kunne lave det sværeste grovsmedearbejde, og så kunne han lave det fineste småpilleri” (1982, s. 55). De gode arbejdere står som i en kæde, der har Caspar Fincke som både den fjerneste og mest nærværende.

Under lønarbejdet findes der forhold, der er gunstige for arbejderen og repressive for fortælleren. *Det bevidstløse arbejde* er det begivenhedsløse, hvor forholdene ikke er konfliktfyldte, hvor kampen om tid og penge er afgjort andre steder. På Århus Renholdnings-selskab fik Henry Mogensen “god behandling” (1982, s. 129). Men skulle hele arbejdslivet have formet sig på den måde, “så havde der, ja mange vil synes, det måtte have været dejligt – men så havde der faktisk ikke været ret meget ved det. Det havde der ikke. Det er lige til at gå i stå på” (1982, s. 132). Arbejderne havde dér en lønreguleringsaftale, som indebar, at man ikke behøvede at gøre noget: “Det er de andre ude i byen, der gør det” (ibid.). Trivialiteten, som kun undtagelsesvis blev brudt af vanskeligere opgaver som at bygge et lokomotiv, “er til at gøre folk dvaske”. Der bliver ved at komme skrald, flere og flere biler. “Det kan man se på med sindsro,” men der bliver ikke meget at fortælle (1982, s. 132). På grund af sin teoretiske viden bliver han dog ikke forvirret i sin grundopfattelse af samfundets modsætningsfyldte struktur: “Ikke, at jeg ikke er klar over, at jeg bliver udnyttet, men altså i betragtning af de forhåndenværende forhold, så har jeg befundet mig godt det sidste sted, hvor

jeg var” (1982, s. 129).

Hvad arbejdet ikke kan give af udfordringer, kan det faglige arbejde. Herigennem kan arbejdere vide råd imod arbejdets intellektuelt sløvende trivialitet. Henry Mogensen blev valgt ind i Klub 10's bestyrelse i Dansk Metal i Århus; “og når der er et tusinde medlemmer, det var der dengang – nu er der totusinde – så er der altså noget at se til” (1982, s. 134). Og således kan den fortællende debattør få stof.

I spændingsfeltet mellem det kortfristede og det længevarende arbejde, mellem fremmedbestemmelse og selvbestemmelse, mellem arbejderen som objekt og som potentielt subjekt, bliver lønarbejderen som fortæller til. Sansen for det konkrete arbejde, iagttagelse og refleksion over fagets formål og metoder, kommer fortællingen til gode. Her har den stofligt bundne fortæller sit fundament. For at den reflekterende fortæller kan udvikle sig, skal der til de arbejdsrelaterede erfaringer føje sig fagligt organisatoriske, politiske og teoretiske. Og med dem som fortællebaggrund øges konflikterfaringerne og sansen for modsætninger.

Arbejderen og fortælleren som kollektivets talsmand

Under lønarbejdet kan håndværket for arbejderen og fortælleren også have en repressiv virkning. Der er skel i arbejderklassen, som bevirker, at lønarbejdets fællesnævner har vanskeligt ved at blive meddelelig erfaring. Derfor hører også en kritik af den despekt for de ufaglærte, som tendentielt er udbredt blandt faglærte, til Henry Mogensens selvforståelse som faglært. Henry Mogensen kender styrken i de ufaglærtes måde at se tingene på. Den arbejdsmand, der har “hovedet og hænderne skruet rigtigt sammen”, kan somme tider finde lige den rigtige løsning, fordi han ikke som de faglærte “tænker i tvangsbaner inden for fagets rammer. Det er han altså ikke hæmmet af. Han tænker utraditionelt” (1982, s. 149).

Benjamins fortæller taler ud af en verden, hvor håndværkeren henter sin identitet i sit særlige håndværk. Anderledes med lønarbejderen Henry Mogensen som fortæller. Denne lærer sig, at smeden

ikke er bedre end mureren, for “man skal ikke glemme fællesnævneren” (1982, s. 148). I den henseende står han i et kritisk udelukelsesforhold til den lavsbevidst selvhævdende håndværker. Han henter sin styrke som fortæller i “fællesnævneren”. Herfra bliver erfaringer meddelelige, potentielt mellem alle lønarbejdere.

Denne “fællesnævner” indebærer nødvendigheden af en omfortolkning af selvstændighedsfølelsen. Under lønarbejdet er selvfølelse og selvbevidsthed en modstandsform for kollektivet. Den er ikke udtryk for den enkeltes udskillelse, men tværtimod en nødvendig forudsætning for kollektivets handlemuligheder. Selvbevidsthed og kritisk handling hører sammen. Men væsentligst i den faglærtes selvkritik er et opgør med selvstændighedsfølelsen og den faglige selvtilstrækkelighed. Det gælder om ikke at glemme “fællesnævneren”, som ligger i lønarbejdet: “Der er nogen, der aldrig har set, den er der. Men der er også nogen, når de har set, den er der, så lader de, ligesom om den ikke er der” (1982, s. 148). De vil skille sig ud som noget særligt, fordi der er status i faget (ibid.). Bag disse betragtninger ligger en oplevelse fra læretiden. Henry Mogensen er hjemme, og hans yngre bror er i murerlære hos faderen. Så fremhæver Henry Mogensen sit fag på bekostning af murerfaget: “En klat kalk den kan sgu passe hvor som helst” (1982, s. 148). Da blev “min fatter sgu så gal” (ibid.). At smedefaget både er noget særligt og ét blandt andre ligestillede fag, kommer til udtryk i en opsummering af Henry Mogensens forhold til faget: uanset, at

der har været mange dårlige tjanser – ubehag forbundet med at arbejde – så har jeg dælme fundet faget interessant. Det har jeg sgu. Det har dælme været interessant at hitte ud af det. Smedefaget, det er meget omfattende, men det tror jeg nok, andre fag de også er, hvis man sætter sig ind i det, hvad det er. (1982, s. 48)

Fortælleren bliver kollektivets stemme, fordi fællesnævneren går som en synlig tråd gennem arbejderens forståelse af alle fag og forbinder sig med Henry Mogensens syn på det faglige og politiske

arbejdes nødvendighed. Som tillidsmand har Henry Mogensen været talsmand for fælles løn- og arbejdsforhold. Han har med snuhed vidst råd for, hvordan han kunne få arbejderne på Frichs gjort opmærksomme på, at de lå under byens gennemsnit. Han lod en lønstatistik ligge fremme på arbejdspladsen, så en proces kunne komme i gang: arbejderne rejste krav om bedre løn, og en strejke førte til bedre forhold. Under krigen har han som tillidsmand skullet styre en lønkonflikt, hvor tyskerne var de egentlige arbejdsgivere. Fortælleren uddrager en ordsproglignende lære: “Når nogen de lægger sten i vejen for én, som man skal falde over, så skal man sommetider bruge stenen til at træde på i stedet for, så man kan slippe over” (1982, s. 65). Konflikten endte til arbejdernes fordel, fordi de forstod at holde sammen, om end nogle måtte bruge håndfaste metoder i forhold til to, der ikke ville nedlægge arbejdet. Den fælles lære udformes i endnu et symmetrisk forhold: hvor sammenholdet er bedst, der er lønningerne også højest (1982, s. 89).

I det faglige arbejde virker det politiske på én gang ind som rådgiver og som udløser af konflikter og brud, hvis konsekvenser skaber rådløshed. Et samarbejde mellem to kommunister på en arbejdsplads kan føre til, at den ene vælges til tillidsmand, som det sker med Henry Mogensen i samarbejde med Freddy Madsen på Århus Flydedok i 1955. Men det bliver også det partimæssige, der kan vælte ham. I 1950'erne var det en torn i øjet på både ledelsen og socialdemokraterne blandt arbejderne på Århus Flydedok at have en kommunistisk tillidsmand. Han bliver væltet, fordi ledelsen løber fra en mundtlig aftale angående udlevering af arbejdstøj “som sædvanlig”. Fagforeningen bliver inddraget, men udlægningen af teksten gør ledelsen sig til herre over: “Jeg har aldrig hørt, at man er gået fra en aftale, der er lavet mundtlig. De holder. Men den her, den holdt sgu ikke, og så var der altså frit løb, og så blev jeg smidt af som tillidsmand i 1957” (1982, s. 99). I 1953 indebærer det politiske tilhørsforhold, at Henry Mogensen bliver smidt ud af fagforeningens bestyrelse med den begrundelse, at i andre fagforeninger var man træt af at have kommunister, så det kunne ikke

passe, at der skulle være en i smedenes fagforening. Det er hverken første eller sidste gang, han kommer ind og ud. Men når han kommer ind, forstår han det ikke som sin egen fortjeneste; derimod sker det, “fordi vi har en bestemt faglig linje i det kommunistiske parti osv., som man følger” (1982, s. 90). De retningslinjer bliver der talt ud fra, og de vinder “med mere eller mindre held” tilslutning blandt flertallet. Den kommunistiske arbejder er politisk talsmand, når han handler i faglige sammenhænge, og skaber dermed en erfaringsverden, der ikke findes andre steder i samfundet.

Med krigen opstår et brud i historien, hvori nye konflikter og modsætninger bryder frem og kræver stillingtagen og afgiver erfaringens råstof til fortælleren. Under krigen skulle der vides råd imod tyskernes magtudøvelse. Henry Mogensen var med til de tidligste sabotager og med til at danne den illegale fællesorganisation i Århus. I svømmeklubben og på Gunnar Grams kaffebar blev planerne lagt. Men disse forsøg på at træde op imod overmagten krævede fra begyndelsen ofre: Villy Schmidt, smed og svømmer, blev skudt af tyskerne og fulgt til graven af sine kammerater. Henry Mogensen blev 1942 taget af det danske politi for at have hjulpet en partikammerat, Gunnar Gram, der flygtede fra det danske politi, som havde sat ham i fængsel. Henry Mogensen kom ud af fængslet i 1943. Da politiet igen kom efter ham i august 1943, var planen lagt, og Henry Mogensen flygtede over altanen og kom væk – for derefter at gå under jorden i Sverige (1982, s. 76). Samtidig blev 42 andre inden for DKP taget. Det viste sig senere, at de var blevet stukket af Grethe Bartram.

Hvad der under krigen ikke var forståeligt, kan efter krigen blive til at forstå. Det gælder historien om Grethe Bartram. Hun var blevet stikker, og det havde været længe, inden hun kom under mistanke, fordi både hun og hendes mand havde været medlem af DKU og senere af DKP. “Ikke som en undskyldning, men som en forklaring” fortæller Henry Mogensen om, hvordan han nu på erindringens afstand kan forstå hendes situation ud fra sit kendskab til forholdene. Hendes mand kom ud for en arbejdsulykke, der in-

validerede ham, "så de ikke havde til udkommet" (1982, s. 175). Det er i det forhold, Henry Mogensen ser årsagen til, "at hun faldt for fristelsen til at tjene de penge" (ibid.). Politiet havde udlovet en dusør for oplysninger, der kunne føre til pågribelse af sabotører. Hun og familien var på grund af mandens arbejdsulykke kommet på socialhjælp, og med et lille barn indebar det "en kummerlig tilværelse" (ibid.). Erindringsens afstand giver et råderum for en social forståelse, som krigen ikke muliggjorde. Fortiden er på den måde stadig levende, og ny erkendelse kan udvindes. Af folkestrejken kan Henry Mogensen uddrage en politisk lære, som rækker ud over krigen, at "hvis en arbejderbefolkning er enige om noget, som man var enige om folkestrejkerne, så er der altså ikke noget, der kan stå imod" (1982, s. 86).

Igennem erindringsværket kan man følge, hvordan Henry Mogensen i brudsituationer og som talsmand arbejder med sin egen selvforståelse sådan, at han erfarer sin egen anonymitet. Som lærling har han et "vældigt opgør" (1982, s. 25) med sin far, fordi Henry Mogensen vil forklare ham, at man ikke er bonde, når man arbejder ved siden af. Han vil give den lære videre, som Peter Jørgensen har givet ham, og set i den relation fungerer Henry Mogensen som talsmand over for sin far. Henry Mogensen taler ikke som sønnen, men som det samfundsmenneske, der er blevet bevidst om forholdene. Han taler med andre ord ud fra et kollektivt perspektiv, som på konfliktfyldt måde støder sammen med faderens individualistiske forståelse, nemlig at man skal kunne klare sig selv.

Når han taler på generalforsamlinger i Smedenes Fagforening og får opbakning bag sine forslag, ser han ikke sig selv bekræftet, men den faglige linje i DKP (1982, s. 90). Som gammel indfælder han sig også i et *vi*, de gamles *vi*: "[D]et der gælder for mig, det gælder også for alle andre, at man overkommer jo mindre og mindre; alting tager længere tid og bliver vanskeligere at gøre" (18/3 1992, s. 6). I den alder forstår han sig selv som talsmand på samme måde som forud. Dog skiller han sig ud: de fleste gamle er passive, men han er aktiv (ibid.). I arbejdslivet går han ind for skifteholdsar-

bejde, men fordi han kan nyde det og finde det fortræffeligt, mister han ikke forståelse for “de besværligheder, der er med skiftehold” (1982, s. 88). Ligeledes glemmer han ikke, at han bliver udbyttet, også på en god arbejdsplads. Som talsmand og fortæller står han i et inklusivt udelukkelsesforhold til gældende normer. Han repræsenterer gældende normer, på én gang indlevet og på kritisk distance. Og kritikken falder ikke tilbage på det enkelte menneske som individ, men på det samfund, der frembringer og opretholder normerne. I hans talen og handlen op imod normer indgår selvbevidsthed og selvhævdelse som modmagt. For at kunne stille lønkrav er det nødvendigt at kunne “vurdere sig selv, og hvad man kan” (1982, s. 53). Den erfaring indebærer et forbehold over for den norm at skulle være beskeden: “Nu ved jeg godt, det skulle være en dyd at være beskeden og sige om sig selv: ‘Næ, jeg er sgu da ikke en særlig dygtig hund’” (ibid.). Først med forordet til sine erindringer i 1987 udformer Henry Mogensen en kritik af beskedenheden som et lærestykke om de kapitalistiske ejendomsforhold.

Meddelelighed og svind i meddelelighed

I 1936 skriver Benjamin: “Men når det ‘at vide råd’ i dag begynder at lyde gammeldags i ørerne på os, så skyldes det den omstændighed, at erfaringens meddelelighed aftager” (Benjamin 1993, IV). Den pensionerede arbejderfortæller i 1982 kan skildre sin vej ind i lønarbejdet som en historie om *tiltagende* meddelelighed i forhold til samfundet: faget, fagbevægelsen, partiet, og i forhold til naturen og sin livshistories brudsituationer under arbejde og krig. Og han kan overlevere, hvilken betydning teoretisk viden har for erfaringens meddelelighed.

Pensionering indebærer tab af arbejdsplads; men Henry Mogensen har i 1982 fortsat tilknytningen til faget på hobbyplan gennem pensionistværkstedet, til fagforeningen gennem pensionistklubben og til DKP gennem bestyrelsen i lokalafdelingen. Det længevarende fortællearbejde handler om disse forholds forandringer og bortfald.

Fra 1992 og fremefter har Henry Mogensen kunnet berette om

svind i meddelelig erfaring. Ikke fordi “den kunst at fortælle lakker mod enden” (Benjamin 1993, I), men fordi de sociale rum, hvori der kunne overleveres erfaringer, forsvinder eller ikke åbner sig for erfaringsoverlevering. Arbejdspladsen er forladt, partiet (DKP) er forsvundet i den form, han kendte det, fagforeningen mener ikke at have brug for de ældres erfaringer. Når det forholder sig sådan, er det da, fordi “sandhedens episke side, visdommen, uddør”? (Benjamin 1993, IV). Benjamin skriver ikke i spørgende form, hans forbehold ligger i det modificerende udtryk: at med fortællingens kunst “lakker det mod enden”. Det ville han næppe have sagt, hvis han havde lyttet til de besiddelsesløse arbejderfortællere og arbejderforfatterne på den tid og frem til i dag.

Gennem den livshistoriske struktur kan fortælleren lægge de brud i livshistorien frem, som enten bestyrker erfaringens meddelelighed, hæmmer den eller direkte gør den umulig. Men selv også fortællingen om tabet af meddelelig erfaring kan blive til erfaring om det forsvindende. I 1992 drager Henry Mogensen en lære, som omfatter både hans faglige og politiske liv: “Men det er fandme et stort savn for mig, at man ikke har et parti, det er det sgu! Hvor man kan udveksle synspunkter og erfaringer ... ja erfaringer, dem er der jo ingen, der har brug for” (18/3 1992, s. 26). Fortællesituationen aktualiserer en forudgående samtale mellem Henry Mogensen og sønnen Claus. Ordvekslingen lyder:

Mine erfaringer ... ja, som drejer har jeg kunnet skære en dobbeltløbet snekke, fandeme lige så hurtigt som den skulle skæres, og den var fandeme nøjagtig inden for hundrededele, og det er der altså ikke ret mange drejere der kan. Den kunnen er der ingen, der har brug for mere. Nu laver de dem på en helt anden måde. Og sådan er det jo, at nu laver man det på en helt anden måde. Sådan er det med den erfaring og den kunnen, det er jo ikke eviggyldig. (18/3 1992, s. 26-27)

Henry Mogensen oplever ikke alene, at “erfaringen er faldet i kurs”

(Benjamin 1993, I), men at han som arbejder selv er involveret i faldet. Da han første gang i 1982 fortalte om drejearbejdet, kunne man dengang som nu i 1992 høre, hvordan faglig kunnen og selvrespekt er forbundet med kvaliteten af arbejdet: "Jeg kunne sgu skære en snekke, lige så hurtigt som man nu kan fræse den. Det skal jeg garantere for" (1982, s. 92). Selvværdet kom ikke alene til udtryk i ordene, men også i stemmens fasthed og accentuering. Dengang åbnede der sig endnu et fremtidsperspektiv for "det gode" arbejde: "Der er nogle steder, hvor der stadigvæk er værd at være drejer, fordi det er reparationsarbejde, og det kræver altså noget af folk" (1982, s. 93). I 1992 er dette perspektiv blevet fortid uden fremtid. Henry Mogensen kunne om drejeren have sagt, hvad Benjamin siger om fortælleren: "Han er for os noget allerede fjernet og noget, der fjerner sig mere og mere" (Benjamin 1993, I), hvortil der kunne føjes et: "for så at forsvinde". Fra barndom til alderdom, gennem næsten hele det 20. århundrede, gennemlever Henry Mogensen den historie. Hvor Benjamin følger bevægelsen med en vis melankoli, ser Henry Mogensen på tabet som udtryk for en lovmæssighed, man er underlagt og må tage til efterretning. Men fordi han som arbejder ikke er blevet ramt af den dequalificering, kan han ikke vide, hvilken betydning det tab kunne have fået for fortælleren i ham.

Som tidligere omtalt førte vejen i lærlingeårene ind i fagbevægelsen. Gennem beretningen i 1982 fra læretiden til og med den daværende pensionisttid går en tanke om organiserings og sammenholdets betydning. Tankens tråd er knyttet af erfaringer og af teoretisk og historisk indsigt. I 1988 kan man høre, hvordan fortælleren har arbejdet med Peter Jørgensens ord:

Man skal bare gøre sig klart, når man snakker om fagforeninger og sammenhold osv., og folk de siger: 'Ja, der er jo ingen sammenhold og ditten datten', hvis ikke der er det, så bliver man altså taget fusen på. De andre de er dælme organiserede, de skal nok lave det. Der er ingen slinger i valsen. Hvis ikke vi andre vi organiserer os, så bliver vi altså sorteper i det spil der. (Videoen, s. 4)

Det er den rettesnor, som lærlingen fik for hele sit arbejdsliv, og som den aldrende fortæller i 1988 istemmer: “Der er sgu ingen, der kan klare sig selv; så tager man dem jo bare én for én, og så kan nogle falde i det sorte hul, og andre de kan hage sig fast i kanten osv., men nej, vi bliver sgu nødt til at hjælpe hinanden med det” (Videoen, s. 5). Fortælleren kan endnu se sine erfaringer og erkendelser række ind i fremtiden.

Efter pensioneringen har fagforeningen og det organisatoriske arbejde fortsat Henry Mogensens interesse. I begyndelsen oplever han, at den er gensidig: “Man hører sgu efter, hvad jeg siger endnu, og hvis man ikke hører efter, så er det sommetider, at det giver et helvedes dårligt resultat” (1982, s. 141). Han ser forholdet under forandringens synsvinkel og tilføjer med desillusioneret nøgternhed: “Sådan bliver det selvfølgelig ikke ved med at være” (ibid.). I 1984 uddyber Henry Mogensen sine modificerede erfaringer:

Det er sgu da dem, der arbejder, der bestemmer, hvordan den faglige linje den skal være. Jeg er da med til vores generalforsamlinger. Det er klart. Jeg vil da høre, hvordan man vurderer situationen, hvad folk de kommer med af indlæg til formandsberetningen, hvordan de er indstillet til de ting, der rører sig fagligt og også i nogen grad politisk. Når der er kongres, så sørger jeg altid for at få et gæstekort. (20/11 1984, s. 34)

I 1992 er afstanden til fagforeningen øget, hvad Henry Mogensen udtrykker således: “[V]ores tid er forbi, vi skal ikke arbejde, og der er ingen, der regner med os – og det har de ret i” (18/3 1992, s. 5). I den sidste bemærkning ligger en indrømmelse til den samfundsmæssige lovmæssighed, at pensionister ikke har nogen magtmidler, og “det er jo det, man skal have” (ibid.). Og så føjer Henry Mogensen til, så man selv kan tænke resten: “Og arbejderne har ikke andre magtmidler end deres arbejdskraft, og den er de nødt til at sælge” (ibid.). Den afmagtsytring kunne se ud, som om den hang sammen med alder; men den beror principielt på, at også gamle arbejdere

er bærere af klasserelationer, skønt uden det tvetydige “middel” at kunne sælge sin arbejdskraft. Og når det mangler, har de fået tildelt tilskuerens rolle. Uden humor tager Henry Mogensen det ikke:

Når jeg skal være morsom, så siger jeg: ‘Dem der laver tingene, hvis de strejker, så kan det hurtigt mærkes. Jeg har sgu aldrig hørt, at aktionærene de har strejket og sagt, at de ikke vil hæve udbyttet.’ Men hvad skal de gamle gøre, hvis de strejker og siger: ‘Nu vil vi ikke være gamle mere, og vi vil ikke have vores folkepension.’ (18/3 1992, s. 5)

Sådan kan han illustrere et forhold humoristisk, men morsomt er det ikke som levet liv: “Jeg kan ikke lave en ski’. Det kan jeg ikke. Det er jeg for gammel til – og min omgangskreds. Og jeg har ingen magtmidler, det er jo det man skal have” (ibid.). Fagforeningen står for organiserings og sammenholdets nødvendighed. De gamle ved hvorfor, og dog skal de tie i egne organisationer. Fortælleren tager det som en selvfølge, og vi bryder ikke ind med det spørgsmål, der kunne have rejst tvivl om rigtigheden deraf.

I 1992 har Henry Mogensen af to årsager mistet grundlaget for sin tro på sine erfaringers meddelelighed. Svaret på spørgsmålet om udviklingen inden for fagbevægelsen gennem de sidste 10 år samler sig i følgende erkendelse: at nedslidningen af arbejdere er taget til, og at det dermed er hårdere at arbejde end førhen: “Det går den forkerte vej” (18/3 1992, s. 4). Og sammenholdet mærker man ikke noget til – “sammenholdet det er mellem LO’s øverste ledelse og så arbejdsgiverne, og hvad fanden skal man bruge det til?” (ibid.). Fortælleren har ingen erfaringer at sætte ind som modsigelse. Han samler sine indtryk: “Nå ja, men det er ikke fordi, man ikke interesserer sig for det, men altså hjælpeløsheden den er jo almindelig” (18/3 1992, s. 6).

Viis kan fortælleren kun være i et traditionelt samfund. Kun dér kan råd være langtidsholdbare. Taler man derimod om det borgerligt dynamiske samfund, bliver råd kortfristede, snart tvivlsomme

eller ugyldige. Dog kender de, der véd af bunden af samfundshierarkiet, endnu til en vis snarrådighed og solidaritet som forbundne størrelser; men der er ikke en direkte vej fra indsigt i nødvendighed til målet:

[D]et er sgu de aktive, der bestemmer ... det er rigtigt, de viser vejen, men det er jo de passive, dem der ikke kan forstå det, det er jo dem, der bestemmer, hvor langt man kan nå. Og hvis ikke forståelsen den er der, så når man altså ingen vegne. (Videoen, s. 5)

Spørgsmålet om svind i meddelelig erfaring er ikke et individuelt anliggende. Meddelelig erfaring og solidaritet konstituerer hinanden og skaber de handlemuligheder, arbejdere har for at modstå samfundets magtforhold. Truslen mod fortællingen og meddelelig erfaring kommer af svind i eller fravær af konflikt- og klassebevidsthed.

Arbejderen i familien og familien for fortælleren

Henry Mogensen er en distanceret betragter af familien. Den udgør det rum, hvorfra støtten til at klare det øvrige skal hentes. Mand og kone kan ikke begge tage del i fagligt og politisk arbejde: "Det er klart. Det har hun ikke kunnet, eller også havde jeg ikke kunnet. Ja – nå jamen, det er altså sådan. Det er ganske klart" (1982, s. 104). Det insisterende i udtrykket peger tilbage til forudgående diskussioner med partikammeraten og smeden Freddy Madsen, der har en anden opfattelse af forholdet. Hans kone, Gurli Madsen, har arbejdet hele sit liv og fagligt og politisk været meget aktiv (1982, s. 157). Men uden for diskussion rummer Henry Mogensens synspunkt antydningen af en erfaringsmæssig modsigelse: I 1959 begyndte hans kone Agnes Mogensen at arbejde, og derfor kan han om sine arbejdsløshedsperioder sige: "Jeg så på situationen med sindsro" (1982, s. 120). Der er en sammenhæng mellem familiens økonomi og arbejderens evne til at øve modstand mod forholdene i arbejdslivet:

Vi har aldrig skyldt en øre væk, og derfor har man kunnet, og det har jeg sgu gjort flere gange, forladt en arbejdsplads, når der er nogle forhold, man ikke er tilfreds med. Så siger man: ‘Gå bare ind og vej mit guldstøv af, for nu forsvinder jeg altså’. (1982, s. 120)

De økonomiske forhold i familien er ikke i hænderne på långivere – “det styrker faktisk ens optræden og selvbevidsthed” (ibid.). Hvordan Henry Mogensens handlekraft som lønarbejder sætter familien i økonomisk ufrihed, bliver ikke på den måde meddeleligt i hans erindringsværk.

I familien er arbejds erfaringer ikke i særlig udpræget grad meddelelige: “Er man placeret på arbejdspladsen, ja så haler de jo alt ud af et menneske, der kan hales ud af det i den tid, arbejdstiden varer. Så må de klare sig som de kan bedst, når de bliver sluppet ud af porten” (1982, s. 106). Og er manden desuden i fagforeningsarbejde, så er han hængt op:

Hvis de går op i det – det tager alle ens evner. Når man så er på arbejde samtidig, så bliver der ikke noget. Så kan man snakke om, hvordan kone og familie de har det med det, men det er jo altså en helt anden sag, selv om det hører med til virkeligheden. (1982, s. 137)

Det har den rigtighed, at beretningen herom må fortælles af dem, der var subjekter i den historie. Men modsigelserne kommer frem: arbejdet på at forbedre forholdene for familien over for forsømmelsen af familien, nærværet og fællesskabet i det faglige og politiske over for fraværet i familien. I den konfliktbevidste fortællers livshistorie lægges erfaringerne frem i deres modsigelsesfuldhed, så der åbnes for en forståelse af deres indfældethed i samfundsgivne modsigelser. Oplevet har erfaringerne været bundet til den enkelte arbejder som mand og far i familien; først i fortællingens form kan de udfries af familiebåndene og få en samfundsgiven skikkelse.

Arbejderen i naturen og naturen i arbejderen

I arbejdet på landet har det arbejderbarn, der nu som pensionist er fortæller, lært naturen at kende som et element i arbejdet og dermed også som et socialt forhold. Den krævede udholdenhed, list og overmod. Men den åbnede også for udvikling af iagttagelsesevnen og for indsigt i lovmæssigheder. Dens tidsrytme var beslægtet med håndværkets og fortællingens "langehvile". At gå bag ploven kunne være "dejligt", fordi hestene gik i et sindigt tempo, som mennesket skulle lægge sig efter. Modsætningsfyldt var arbejdet med naturen, men mest tungt og overmægtigt, slidsomt. Naturen fremstår ikke som menneskets fjende, men derimod ligesom og sammen med mennesket underlagt "forhold og nødvendighed". Hvor produktionsmåden endnu byggede på iagttagelse og mundtlig overlevering af indsigt i lovmæssigheder, kan man aflæse et naturforhold, hvori mennesket møder naturen på en lyttende og frygtsom måde. I den arbejdets praksis kan fortælleren se naturens og menneskets forbundethed.

Under lønarbejdet optræder naturen som råstof og er dermed revet ud af sin herkomst. For at kunne se den helhed, hvorfra råstoffet kommer, skal man uden for fabrikken, ud i naturen. Arbejderen er med sin krop til stede som natur, og den er han den eneste, der kan ytre sig om og forsvare imod tidspresset.

Hvordan kan arbejderen få en fornemmelse af sin egen krop som del af naturen under de forhold? Det kan han i en brudsituation, og fortælleren kan berette herom.

Arbejdsløsheden, hvori han mærker sin "livskraft" (1982, s. 30), gør det muligt, at arbejderen kan komme nær på naturen i sig selv, sin egen krop og sit eget sind. Sålænge Henry Mogensens fortælling var uafsluttet, kunne man følge, hvordan oplevelsen af livskraft var den erfaring, som én gang for alle på en hemmelig måde var virksom i fortællerens opmærksomhed over for naturen, kunsten, kroppen og erindringen.

Med flytningen til byen fjerner Henry Mogensen sig fra naturen, men den afstand fører en ny form for nærhed med sig: "Jeg tror

nok, at min glæde og fryd over naturen, over farverne og bevægelserne, den har jeg først fået, da jeg kom væk fra den, altså dengang jeg kom i lære, jeg kom ind til byen” (20/11 1984, s. 40). Da vi 7/7 1995 (uden båndoptager) spurgte ham om naturens betydning, sagde han med humor: “Naturen er del af tilværelsen, som trafikken i byen – en sølle erstatning.” For byboen Henry Mogensen bliver naturen også et tilflugtssted og et fristed, når han ikke kan “tåle at se mennesker” (1982, s. 137). Efter at have gået med fiskestangen kan han vende tilbage og godt “køre løs igen” (ibid.). Han bringer sig på afstand af socialiteten for i naturen at genfinde sin egen naturlighed.

I bruddet mellem arbejdsliv og pensionisttid opstår mulighed for en tilsvarende konstellation, der er forbundet med en følelse af befrielse, men nu ikke som et mål for arbejdspresset fra barndom til ungdom, derimod i forhold til hele arbejdslivet. Henry Mogensen fortæller om sine iagttagelser af naturen:

Jeg har en fornøjelse af det, der sker ... ikke bare det, der sker samfundsmæssigt, men også det, der sker ... det hele det forandrer sig, bevæger sig. Og jeg ved sgu faktisk en hel masse om, hvad der får det til at bevæge sig, sådan at når noget sker, så ved jeg omtrent, hvad der følger efter. Det giver altså en glæde og en fornøjelse i det hele. Jeg kan sidde og se på en sky nu, der vokser – der bliver til en, man kalder cumulus erectus, og jeg ved, hvad der sker inden i den. Nåh jamen, det gør altså, at når man sidder og følger sådan noget – at man ved noget om det – at man faktisk fryder sig over det. (Videoen, s. 6)

På Helgenæs kan han “tage hen og sidde og se på det hele og fryde sig over, når det blæser, og når det er stille vejr; når solen skinner, og når det regner ...især, hvis det trænger til at regne osv. Jeg synes sgu faktisk, det er dejligt” (Videoen, s. 6-7). Målestokken for den erfaring er, at han livslangt har fundet sit fag interessant: “Og jeg har set med skræk og rædsel hen til, når jeg skulle holde op” (Video-

en, s. 6). På baggrund heraf samler fortælleren sin lære: “Det lyder fælt, men jeg synes faktisk, at man spilder en masse tid med at arbejde” (ibid.). Målestokken for den lære er et arbejdsliv under den kvantitative og tomme tids pres sammenholdt med et liv uden tidsbegrænsninger, en kvalitativ tid, hvor øjeblikket får fylde af “fryd”.

“Den befriende trolddom, hvorover eventyret råder, inddrager ikke naturen på en mytisk måde, men er en hentydning til dens komPLICITET med det befriede menneske” (Benjamin 1993, XVI). Den moderne arbejder, der bringer sig nær naturen og lader “langehvilen” falde på sig, opnår en samstemthed med naturen gennem indsigt i dens lovmæssigheder, altså via en videnskabelig tankegang og ikke gennem eventyrets logik.

Den mimetiske forbundethed med naturen inkluderer også et praktisk forhold, idet Henry Mogensen gennem alle år har fanget fisk ved Helgenæs. Den del af historien fører fra den fortællendes sfære til den debatterendes, fordi der i forholdet til naturen ligger et civilisationskritisk potentiale:

Ja, der er fisk til tider, men det er jo ikke sådan, som det var for 20 år siden. Det er jo ikke bare, der bliver fisket mere, men fiskene har jo ingen betingelser for at vokse op; de dør jo af forurening osv.. Og det bliver nu nok det største problem, der kommer næst efter at få afværget atombomben; for den anden, det er en tidsindstillet atombombe. (Videoen, s. 7)

Iagttagelsen af fiskebestandens indskrænkning gennem årtier vokser til en foregribende erfaring af en økologisk katastrofe og til erkendelse af kapitalismens ødelæggelse af naturgrundlaget for menneskenes fortsatte eksistens på jorden. Herom senere.

Den tidsoplevelse, der hører fortællingen til, kan lønarbejderen erfare i undtagelsessituationer og efter arbejdslivets ophør. Og da reflekterer oplevelserne på en kritisk måde den tilværelse, der er levet under lønarbejdet.

Selvforhold og menneskesyn

Da Henry Mogensen i 1984 får stillet spørgsmålet om, hvordan han har lært at iagttage og se tingene i sammenhæng, henfører han den evne til arbejdet som barn på landet. På afstand af den første fortælling (1982) om slæbet bliver der plads til en ny betydning: at det som nævnt andetsteds er i arbejdet, han har lært at iagttage og aflæse naturens mange forskellige udtryk (20/11 1984, s. 38). Den evne betragter Henry Mogensen ikke som noget for ham eksklusivt – tværtimod som en fælles menneskelig evne: “Og jeg tror, det er en egenskab, alle mennesker de har, men som bare ikke bliver brugt. De har ikke lært at bruge den” (20/11 1984, s. 40). Ved at anskue iagttagelsesevnen, ikke som et uforanderligt fænomen, men som foranderlig, vider fortælleren perspektivet ud fra iagttagelse af sig selv til de andre. Under forandringens og foranderlighedens synsvinkel er menneskene potentielt forbundne med hinanden. Det bliver et spørgsmål om udviklingsmuligheder af de kapaciteter, som menneskene er udstyret med. Sådantaler mentorenes stemmer gennem fortællerens måde at reflektere og skabe udsyn og sammenhænge på, så fortællingen også her får et kollektivt sigte.

For Henry Mogensen er kroppen del af historien, ligestillet med alle andre forhold. Erindringer om kroppen melder sig i brudsituationer. Vi spurgte i 1982, om han magtede arbejdet som barn: “Jeg græd af fortvivlelse, fordi jeg kunne ikke. Det var for besværligt, og jeg gjorde det alligevel” (1982, s. 15). Herefter nævner han, at da han kom i lære som 16-årig, vejede han 45 kg: “[J]eg var faktisk spinkel” (1982, s. 16). Den 7/7 1995 spurgte vi, om han som barn og ung havde haft tanker om at ville undgå en fremtid på landet: “Jeg var en svækling, og derfor kom jeg i smedelære” (efter eget notat). Først da læretidens tunge arbejde med pengeskabene letter under arbejdsløsheden, munder de mange forudgående situationer ud i den erfaring “hele barndommen og læretiden igennem at have været fysisk overanstrengt, og aldrig fysisk at have haft tid til at få vejret” (1982, s. 30). Den erfaring fører nye handlinger med sig, idet Henry Mogensen som arbejdsløs melder sig i gymnastik- og

svømmeforening: “[S]å fik man brugt kroppen på en helt anderledes måde, end når man var på arbejde. Selv om arbejdet det var interessant, så var det andet sgu også” (1982, s. 29). Det velvære, han oplever som arbejdsløs, og det kritiske lys, lettelsen kaster tilbage på det forudgående livs undertrykkelse, melder sig igen, da han bliver pensioneret:

[B]are sidde og glo ud over vandet, når temperaturen er acceptabel, og ikke tænke på nogen ting. Man kommer til at tænke i større og større sammenhænge. Til sidst kan det blive helt overvældende, fordi alting griber ind i hinanden. Men jeg befinder mig bedre, end dengang jeg arbejdede. (H. M. s. 160)

Den reflekterende fortæller kan bringe sig i et lyttende forhold til sig selv og sine egne tanker, som hører langehvilen og de lyttendes samstemthed med fortælleren til. Den tilstand af afspændthed kan ikke indfinde sig under lønarbejdets tids- og præstationspres, men derimod på den afstand, som naturen kan give. Som kroppen dér befries for pres, således befries tanken for viden, og den bevæger sig udisciplineret, ureglementeret fri for forhåndsdikteret indhold. Den erfaring udruger Henry Mogensen til en kritik af lønarbejdet som en tvivlsom måde at bruge sit livs tid på:

Det lyder fælt, men jeg synes faktisk, at man spilder en masse tid med at arbejde. Jeg ved da godt, tingene skal laves. Folk skal have huse at bo i, og de skal have tøj på, og de skal have mad og alt det der; og nogle skal lave det. Og jeg har lavet mit. Men faktisk er der meget, meget der er meget mere interessant end at arbejde. (Videoen, s. 6)

Sanserne og kroppens bevægelser ses i alderdommen under forandringens og dødens synsvinkel:

Nu hvor jeg ikke arbejder mere, da kan jeg ikke sådan lige plud-

selig lægge mig på langs, fordi det er sådan, ligesom jeg synes, at det der sker, det hænger sammen med mig selv; og det gør det sgu faktisk også. At jeg giver mig af med tingene ... Ja, det går langsommere, og man snakker langsommere osv., men noget kan man altså få til at skride alligevel. Det vil jeg sgu blive ved med, indtil åndsevnerne de forlader mig, og vejret det gør samtidig med. (Videoen, s. 7)

Det længevarende fortællearbejde indebærer, at det, der i den ene situation bliver fortalt som nutids fremtid, i den næste opleves som levende nutid: "Nå ja, men jeg føler mig så kraftsløs. Jeg kan ingenting, som jeg lige snakkede om før; der er sgu ikke ret meget livskraft tilbage. Der skal ikke alverden til at vælte mig. Jeg har nok at gøre med at trække vejret" (8/7 1996, s. 6).

På et tidspunkt gør Henry Mogensen som tidligere nævnt status over sit liv i en læres kortform:

Jeg er jo gammel nu. Jeg er jo 82, og jeg har jo tænkt over tilværelsen. Og jeg er da klar over, at set i forhold til flertallet af Jordens befolkning, så har jeg haft en privilegeret tilværelse. Jeg har altid haft det vand, jeg skulle drikke og vaske mig i, og jeg har haft nok af det. Og jeg har altid fået det, jeg kunne spise, også vidst at jeg fik det i morgen. Og jeg har altid haft et sted at sove under tag.

Ja, som jeg siger, bortset fra min barndom, så har jeg altid fået det, jeg kunne spise, og vidst, at det fik jeg også i morgen. Og jeg har haft et sted at sove med tag over. Og jeg har godt nok sommetider frosset, men når jeg har frosset, så har jeg vidst, hvordan jeg skulle få varmen igen. Set i forhold til flertallet af Jordens befolkning, så er det altså en privilegeret tilværelse. (2/11 1995, s. 12)

I den afklarede form kan man se et menneskesyn, som tidligere kom til udtryk i forbindelse med fortællerens kritik af jagt efter materiel-

le goder, forstået som fremskridt, da han gav begrebet det indhold, han selv kunne stå inde for: "Alt det man kalder fremskridt, jeg ved ikke, hvad det er. Der er jo ingen, der kan opnå mere end legemlig velbefindende, når det kommer til stykket, uanset alt, hvad de samler sig, og hvad de skilter med. Det er der jo ikke" (13/4 1992, s. 36).

Henry Mogensen vurderer sit liv som ét blandt alle menneskers på jordkloden og indtænker sig dermed i den store anonymitets historie. Således er ordet "jeg" i 1992 såvel som i 1982 stedfortræder for et kollektiv, for et "vi":

Det har drejet sig om mig og mig hele tiden. Men det skal man altså bare forstå, at det der drejer sig om mig, det drejer sig om en hel masse andre, som jeg ikke har kunnet snakke om, og som det er uoverkommeligt at snakke om. For man lever ikke alene. (1982, s. 141)

Dette menneskesyn fremstår gennem en tale ud af personlig erfaring, der ikke er det samme som "egne individuelle". Det personlige indbefatter det individuelle på et mere alment plan. Gennem den udtryksmåde når fortælleren frem til den form for anonymitet og kollektivitet, hvorigennem han giver naturen i sig selv stemme, så den lyder op imod tingenes og omdømmets herredømme og forbinder ham med alt levende.

Henry Mogensen taler op imod den form for fremmedgørelse, der ligger indbygget i kristendommen. Tankegangen svarer til Marx', når han skriver følgende:

Et væsen optræder først selvstændigt, i det øjeblik det står på egne ben, og det står først på egne ben, i det øjeblik det skylder sig selv sin *tilværelse*. Et menneske, der lever af en andens nåde, betragter sig som et afhængigt væsen. Jeg lever imidlertid fuldstændig af en andens nåde, hvis jeg ikke blot skylder ham mit livs underhold, men han oven i købet har *skabt* mit liv, hvis han

er *kilde* til mit liv – og mit liv har nødvendigvis en sådan grund udenfor sig selv, hvis det ikke er min egen skabning. *Skabelsen* er derfor en forestilling, som er meget svær at udrydde af folkets bevidsthed. At naturen og mennesket er til i kraft af sig selv, er det *ubegribelige*, fordi det strider mod alt det *håndgribelige* i det praktiske liv. (Marx 1965, s. 83-84)

Helgenæsiagttagelser

I det følgende forløb er synsvinklen lagt skiftevis hos fortælleren og debattøren, fordi beretningen svinger mellem så forskellige tanke- og udtryksformer. Analysen vil være samstemt med fortællerens position og dermed konkretisere dele af fortællingen som *værk*. Stemtheden indebærer et forsøg på fortolkende at fange en dimension mellem tekst og stemmens tone, mellem situation og erindring.

Værket kan benævnes *Helgenæsiagttagelser* og er del af et interviewforløb 13/4 1992 (s. 37-48). I værket indgår tre billeder. Det første udspringer af, at vi opfordrer Henry Mogensen til at sammenfatte sine 10 års observationer af fiskeriet og naturen på Helgenæs, siden han fortalte i 1982. Det andet billede knytter sig til spørgsmålet: “Hvad bringer dig glæde i hverdagslivet?” (13/4 1992, s. 44-46). Det tredje billede forbinder sig tematisk med det andet gennem spørgsmålet: “Svømmer du stadigvæk?” (13/4 1992, s. 46-48).

På Helgenæs har den bofaste fortæller sit frirum. I *Helgenæsiagttagelser I* er feltet afgrænset som i et naivistisk maleri. Synsfeltet udbreder sig fra fortællerens observationspost, huset på bakkens top med skråningen ned til markerne og havet, Kattegat bagved, Begtrup Vig foran. Her kan de globale økologiske problemer aflæses eksemplarisk. Gennem 20 år har Henry Mogensen fulgt forandringer i tjørnens, bjergfyrrens og lærkens vækst, og han ser, som kun dén fastboende fortæller kan, til hvem “kundskaben ud fra det forgangne” betror sig (Benjamin 1993, II). De lavere vækster op ad skrænten har “fuldstændig forandret karakter” (13/4 1992 s. 39). Interviewerne behøver ikke spørge om grundene, for de overvejes

i fortællingen: “Hvad det skyldes, om det skyldes ændringer i miljøet, i luftens sammensætning, om der har været mere vestenvind, end der plejer osv., det er jeg ikke i stand til at sige, det kan jeg ikke. Men det ændrer sig bare, det ændrer sig satme” (13/4 1992, s. 39). Fortælleren iagttager og tænker som en videnskabsmand, for så vidt man elementært forstår videnskab som den blotte registrering af processer.

Fortælleren er auriklernes og stenenes fortæller imod turisternes hærgen og plyndring: “De tager det bare” (13/4 1992, s. 38) og skænker det vel ikke en tanke, “at det kan naturen ikke bære” (ibid.). Byboere færdes uden sans for naturens lovmæssigheder: tager man alle blomsterne, kommer der ikke frø i jorden, og tilsvarende med fiskene og deres yngel (ibid.). Blomsterne på jorden og fiskeynglen i havet kan ikke tale for sig selv. Fortælleren bevidner menneskenes overgreb mod den tavse natur. Men han udvider fortællingen fra det lokalt iagttagelige til de større kredsløb: fra de enkelte fiskere i Begtrup Vig til fiskeriet som erhverv og industri; fra fiskeriet som konkret virke til dets økonomiske kredsløb; fra den enkelte fiskers arbejdsmetoder til en forståelse af den økonomiske magt, han er underlagt som med en nødvendighedens lov: afdrag og forrentning. Fortælleren løfter blikket fra sit observationsfelt på Helgenæs og kigger ind i historien, hvor han for sig ser den herremand fra før reformationen, der for eksportens skyld lod stude afgræsse mark og skov, så lyng og hede bredte sig. Herigennem får en gennemgående tanke i livsværket udtryk: at begærlighed og magt virker sammen i en undertrykkelse af natur og mennesker. Derfra vender han tilbage til sit lokale udgangspunkt og samler sine indtryk omkvædsagtigt: “Nå jamen, alt det der kan jeg jo se på Helgenæs” (ibid.).

Fortælleren synsfelt i første del af Helgenæsiagttagelser udvider sig fra auriklerne på jorden til fiskeynglen i havet. I næste vue omfatter fortælleren væksterne på jorden: auriklerne, bjergfyren og lærken nærmest ved huset og “ved siden af mig” kornet på de tilgrænsende marker. Han kan med sit blik gennemtrænge den diko-

tomi, som moderniteten pålægger menneskenes tankeverden. Han ser side om side naturens egne former og de kultiverede, menneskeskabte former. Men det ville der ikke komme erkendelse ud af, hvis han standsede ved iagttagelsen af deres konkrete former så som aurikler og rug. Det er sansen for tidens gang gennem naturen, naturens historie, som den fastboendes øje og sjæl opfatter, og som er fortællerens kilde til erfaringsdannelse, "det ændrer sig bare" (13/4 1992, s. 39). Han ser processen bag resultatet: hvordan det var før, og hvordan det er nu. Idet fortælleren betragter naturen som værk og sit liv som livsværk, udskiller forskelle sig mellem nu og før, alderdom og barndom, mellem videnskabeligt baseret produktionsmåde, der går ud på at øge kvantiteten, og en produktionsmåde, der havde kvalitet, bedre næringsværdi og bedre smag som mål.

Ud af sammenstillingerne opstår de sprækker, hvorigennem humor, alvor og kritik kan bryde igennem. Teknikken er ændret "på grund af de videnskabelige resultater, som man er så glade for" (ibid.). Forklaringen på den let ironiske tone kommer ud af følgende sammenstilling mellem før og nu. Hvad rugen angår, har han fra barndommen et mål for "fremskridt": hvordan stråforkortningsmiddel fører til, at aksene kan blive større, som de bliver ved tilførsel af kunstgødning, hvorefter de store aks ikke bliver ordentlig solmodne og tørre, men står så lavt og tæt, at de skal i korntørreri. Og den reelle følgeslutning på hele det fremskridt bliver, at kornet ender med en "umådelig forringelse af næringsværdien" (ibid.). Kvantiteten øges på bekostning af kvaliteten. "Det er en forfærdelig udvikling at iagttage" (ibid.), også selv om "det meste af det, vi avler, det bliver da stoppet i svinene, men alligevel" (ibid.).

Fortælleren har øje for alternative produktionsmåder som den økologiske; men han kan ikke betragte den som et alternativ, fordi den er underlagt samme kredsløb som alt andet: markedsøkonomien. Ud af disse modsætningers sammenhænge former tanken sig om historiens hele forløb: "Nej, jeg kan ingen ende se på det. Alt hvad jeg ser, det synes jeg, det går i den forkerte retning" (ibid.). Når refleksionen over forholdene bindes sammen med selvrefleksi-

on, får humoren stemme: “Nu har det altid været sådan, at når folk de bliver gamle, så tror de, at Jorden går under sammen med dem, men alligevel. Jeg synes faktisk, det er nogle forfærdelige fremtidsudsigter, der er. På kort sigt også” (ibid.). Humoren bryder frem, hvor fortælleren under ét betragter historiens hele forløb og sit eget bestemte liv. Men humoren er blot et dække for afmagt. Fortælleren ved ikke råd. Det er ikke mythos’ magt, fortælleren ser i naturen, derimod kendte, økonomiske samfundskræfters hærgen. Men hvor er de magter, som mennesket kan alliere sig med, når det er mennesket selv, der truer naturen, og ikke den, der truer mennesket? I naturen ser han kulturens barbari. Som fortæller vender Henry Mogens sig i forhold til naturens historie som “Angelus Novus” i forhold til tidernes gang.

Fra sin observationspost i huset på Helgenæs flytter fortælleren synvinkel til spørgsmålet om “det humane menneskesyn” (13/4 1992, 40-44). Eller rettere: han “flytter” ikke, men han gør tilnærmelsesvis som den historiske materialist hos Benjamin. Han ser, at *i værket* er livsværket, *i livsværket* epoken og *i epoken* det hele historieforbånd opbevaret og ophævet [aufgehoben] (Benjamin 1995, s. 76). I *Helgenæsiagttagelser* som værk ligger fortællingen om naturen, produktionsmåden og menneskesynet, som i sig har livsværket i form af barndoms- og alderdomserindringer, som i sig atter har epokal kapitalistisk produktionsmåde, som i sig igen har det hele historieforbånd opbevaret, men endnu langt fra (i hegelsk betydning) ophævet. Fortælleren ved ikke råd i den forstand, at han kan se, hvordan historien skal fortsætte: “Nej, jeg er blevet pessimist, det er jeg faktisk med hensyn til fremtiden” (13/4 1992, s. 41). Som et omkvæd, der er tegn på en helheds afslutning, lyder: “Jeg bliver mere og mere pessimist” (13/4 1992, s. 41, 44).

Mellem de to *Helgenæsiagttagelser* ligger et ræsonnement over misforhold mellem det såkaldte fremskridt og de faktiske kvalitative forringelser. Det drejer sig om sundhed og sygdom, om arveegenskaber og sygdomsbehandling, om behandling kontra immunforsvarets egen udvikling, om transplantation og humanitet (13/4

1992, s. 41-44).

Hvor fortælleren i de forudgående Helgenæsiagttagelser er den nødstedte og undertrykte naturs talerør, opstår i *Helgenæsiagttagelser 2* et billede af den ufrie krop, den befriede natur og det naturskønne på baggrund af spørgsmålet: “Men så måske for at høre om de andre sider af tilværelsen også, hvad der bringer dig glæde i hverdagslivet?” (13/4 1992, s. 44). I det spørgsmål genlyder vores erindring om modsætningsfylde i forudgående beretninger.

I sin krop er fortælleren den fastboende, der kan følge de mindste tegn på tidens gang og dens nedbrydende virkninger. Af glæde er der “efterhånden ikke ret meget, fordi min fysiske gebrækkelighed trænger sig sådan på, forstår du, at det optager en hel del af mine tanker” (ibid.). Og dog kan han bringe sig på afstand og sige: “[D]et er i grunden smadder forkert” (ibid.) og kalde modbilleder frem. Modbilledet til hans egen naturs bundethed til tiden kommer frem gennem håb og erindring: at noget ikke skal være uigenkaldeligt forbi. Tidsrummet er både fremtid og fortid, det ønskede og det erindrede. Drømmen er endnu engang at opleve et natligt tordenvejr på Helgenæs. Situationen udfoldes som et naivistisk maleri:

Det er en fantastisk oplevelse. Det er ikke til at beskrive den ...
Ja, man fryder sig over det. Jeg sidder ovre i det hus, der ligger oppe på bakken, og som er spidst. Og jeg lukker døren op, så jeg kan se det kommer. Og det flammer op rundt omkring, og jeg ved, det bliver noget voldsomt noget. Og jeg sidder og fryder mig over, jeg er i sikkerhed. (13/4 1992, s. 44)

Foruden at være observationssted for den samfundsknægtede og nødstedte natur er huset på Helgenæs også det eventyrliges sted, hvor naturen tryllebinder mennesket med sin kraftudladninger og sin skønhed. Mennesket føler en komplicitet med den natur, som udfolder sig ubehersket. Som når der lyttes til eventyrfortælling, kan barnet i os gyse ved synet af manden under taget med døren åben ud mod mørket, hvori “det flammer op rundt omkring”. For-

tælleren taler som den fastboende og erfarne:

Så vil du måske sige, hvordan kan jeg være i sikkerhed dér og sidde og fryde mig over disse vældige naturkræfter, der er dér. Det kan jeg, fordi under de tordenvejr da har jeg set et par gange lynet slog ned i vandet ikke ret langt væk [...] Men hvis lynet det havde villet slå ned i huset, så havde det slået ned dér for længe siden. (13/4 1992, s. 43-44)

Denne forklarende passage afbryder den fortsatte beskrivelse af, hvad der “fryder”: at se og forundres over en fandens mælkebøtte eller en følfod, der kan brække op gennem asfalten. “Eller når jeg ser strandskaderne, og det ikke blæser, og jeg har høreapparat på”, så “jeg stadigvæk kan høre, når de fløjter” (13/4 1992, s. 45). Noget af det mest fuldkomne ser fortælleren i mågernes flugt,

hvor fantastiske måger de er uden at vide af det til at regulere strømmingen hen over planet, forandre indfaldsvinklen og med flaps og slope, hvor de lige lukker en lille smule op – det tænker mågen ikke over – så der ikke bliver nogen randhvirvel ude forude. (13/4 1992, s. 45)

Mågen gør det “uden at vide af det” – i modsætning til mennesket, der kan beskrive bevægelseslogikken, men ikke gøre den efter. Fra mågen associerer fortælleren til hajen, som han har set på fjernsyn:

Det er noget af det mest fuldkomne, der findes. Det kan ikke blive bedre, efter de forhold der er. Altså, hvis forholdene ændres, så må de jo altså ændre sig; også for at kunne følge med. [...] Jamen det fryder mig, det gør det altså stadigvæk, når jeg ser sådan noget. Det er sgu rigtigt. (ibid.)

Fortælleren ser, at naturen i sig selv råder over en befriende kraft, som han gennem sine sanser kan stemme sig sammen med. Iagt-

tagelse af mågens bevægelser i luften og hvalens bevægelser i havet fører fortælleren ned ad “det skabtes trinfølge” (Benjamin 1993, XIX). Men hans anskuelsesmåde nærmer sig ikke som Leskóvs “den mytiske”, derimod den videnskabskritiske: “Man kan godt spare sig alt det med at lave andre gener og ditten og datten, det er lavet for mange millioner år siden. Det er prøvet af i millioner af år”, og sådan fremkommer efter gældende forhold “det fuldkomne” (13/4 1992, s. 45). Han ser naturens historie gennem millioner af år som en udviklingshistorie, der kan aflæses med æstetisk sans.

Den sans kan også vise sig således:

Det fryder mig ikke mere, for det har jeg ingen lejlighed til at se, men at se et føl med alle de ubetingede reflekser det har i sig. At se et føl på sådan en 3-4 måneder løbe rundt på engen, hvordan det i livsglæde er helt fuldstændig ustyrlig, og så foretager en hel masse handlinger, der er indbygget i det. Lige pludselig når føllet galopperer fremad og hopper og springer osv., så flyver der et bagben ud til den ene side. Der er ikke noget dér, den skal sparke efter, men det ligger fandme i den over for forfølgere, ulve eller hunde, eller hvad det nu kan være [...] Det er fantastisk at se sådan et føl. (ibid.)

Fortælleren tilkendegiver et skæringspunkt mellem fortids fremtid som episk værkkategori og nutids fremtid i forhold til det levende liv. Herfra ser han det forsvindende og taler med døden for øje. Føllet “får jeg ikke at se mere” (ibid.). Skoven springer ud, og “jeg kommer vel ud i skoven [...], hvis ikke jeg dør forinden” (13/4 1992, s. 46). Men den fortid og hvad dét bestemte livs fremtid må give afkald på, kan få skikkelse i fortællingen. Føllet, som drengen har set det, bliver nærværende for den fortællendes indre blik (og for de lyttende) i dets ustyrlige hoppen og springen og sparken bagop: “Det ligger i føllet, når det bevæger sig sådan, så er det nødt til at gøre det dér også. Det øver sig” (ibid.). Fortælleren ser det formålstjenlige og æstetisk skønne som uadskillelige i naturen.

Kroppen er iagttagelig som naturen. Den har sin historie. Før kunne han ikke komme hurtigt nok ud af sengen om morgenen, “for der var ikke noget, der var besværligt. Man kunne alting” (ibid.). Anderledes er det nu: “Nu vil jeg godt blive liggende lidt [...] Det er altsammen besværligt” (ibid.). Ved at genkalde sig fortiden og modstille den nutiden skaber fortælleren det rum, hvori han kan se den gamle mands krop og bevægelser som en historie. I den proces træder den forsvundne unge mands skikkelse frem sammen med den gamle mands. I erindringsværket kan det fjerne komme nær på og det nære på afstand, når blot fortiden ikke forlades, men kaldes frem.

Døden er en endelig grænse. Men op mod den skærpes fortællerens blik for de gradvise forandringer, for naturens og herunder kroppens historiske processer. Under processernes synsvinkel hører det forsvindende sammen med det foranderlige, og det er disse tidsrytmer, fortælleren iagttager i den ydre natur, i sin egen, i de fysiske handlinger og bevægelser og i psyken: “Jo man kan godt fryde sig lidt alligevel, der er bare længere imellem det” (13/4 1992, s. 46). Læren ligger som en undertone: Ét er sikkert – alt forandres.

Samstemte hermed spørger vi: “Svømmer du stadigvæk?” Og *Helgenæsiagttagelser 3* fortsætter tematisk med kroppen som centrum, men nu for de uigenkaldelige livsytringer.

Naturforbundetheden skildres under afviklingens synsvinkel ligesom det genkaldelige, men uigentagelige møde med føllet. Når Henry Mogensen kalder sin måde at bevæge sig på i vandet frem, ser han sig i sit rette element som føllet på marken og fuglen i luften:

Jeg har kunnet bevæge mig så frit og ubesværet og gøre, hvad pokker jeg ville, og frydet mig over at ligge og boltre mig og dykke og svømme stærkt og holde op igen og ligge på ryggen og alt muligt i vandet, så frit og ubesværet, som de fleste andre altså ikke har været, når de kom i vandet. Jeg har ikke tænkt på en ski' over, at jeg skulle holde mig oppe. Jeg holdt mig bare oppe. (ibid.)

Men nu, det er besværligt at få pusten, "så bliver det en plage at svømme, og så vil jeg fandme ikke. Ja, det har nok en psykologisk årsag. Jeg vil fandeme ikke. Jeg går ikke i vandet" (13/4 1992, s. 47). Og det siges med eftertryk: "Det gør jeg ikke. I sommer er det 3 år siden" (ibid.). I denne gentagelse kan man høre en beslutsomhed, som indebærer overvindelse af en form for indre modstand: "Jeg vil ikke græmme mig over det, det vil jeg fandeme ikke" (ibid.). Henry Mogensen uddrager en lære, der kaster lys over en situation, han i sin ungdom for ca. 60 år siden ikke forstod. På en badeanstalt kom en mand, som var "en virkelig gnavpotte" (13/4 1992, s. 48). Han kunne næsten ikke kravle op på bænken. Henry fik fortalt, at han havde været en af de bedste 100 meter løbere. Derfor var han blevet bitter over at have mistet sin bevægelighed og hurtighed. "Nu kan jeg bedre forstå, at han var sådan" (ibid.).

Fordi vi kommer igen og igen, får vi ikke kun historien om at sætte åleruse ud på Helgenæs, men også om, hvorfor der bliver en sidste gang. Den bliver sat ud ved, "at jeg går ud med ålerusen i vand til halsen og har så smidt det her tandhjul ud i enden, og så har jeg trukket ålerusen hele vejen indefter" (op.cit. s. 47). Det skal gøres ved påsketid, når det ikke blæser. Men en nat blæste det op, og Henry Mogensen styrtede lige fra sengen ud i vandet efter den tunge ruse. Han slæbte den ind og blev så udkørt, at han frygtede et hjerteslag; han satte sig, fik vejret og sagde til sig selv, at herefter var det slut med at sætte åleruse ud. "Bagefter så blev jeg altså klogere" (ibid.). At blive gammel vil også sige, at handlinger, som havde gentagelsen i sig, fordi de var forbundne med naturens gentagne rytmer, indskrænkes og til sidst falder bort.

Fortællerens sans for processer og de gradvise forandringer kommer fortællingen til gode. Forandringen giver ham en synsvinkel, hvorfra han kan iagttage og tænke, så han overtræder de dikotomier, moderniteten ideologisk set har installeret: mellem den ydre natur og mennesket, mellem det fysiske og det psykiske, mellem barn-dom og alderdom, mellem natur og kultur.

Med døden går mennesket over i den tavse naturs skikkelse. Så-

ledes er menneskets historie vævet sammen med naturens. Men i en kultur som den borgerlige, hvor døden fortrænges fra hverdagens rum og “dødstanken i fællesbevidstheden lider tab” (Benjamin 1993, X), må fortælleren søge ud i naturen for at møde sig selv som natur: som dødelig.

Fortællerens opmærksomhed og iagttagelsesevne i forhold til naturen er tvedelt: han kan se både den beherskede, undertrykte natur og den endnu selvudfoldende, frie natur, både den natur, der bærer kulturens barbari på ryggen, og den, der kan sanses æstetisk, og som fortælleren mimetisk kan stemme sig sammen med. På tilsvarende måde kan han som lønarbejder se stofskiftet med naturen, det konkrete arbejde, faget, der interesserer ham så meget, og deroverfor det abstrakte arbejde, der udpiner alle kræfter af et menneske. Den reflekterende fortæller, der har naturen for sit erindrende blik, henter sin civilisationskritik ud af disse modsigelser. Og hans tale stemmer sig sammen med de oprindelige folks, som når høvding Seattle til den amerikanske præsident siger:

For vi forstår ikke, når alle bisoner er slagtet, de vilde heste tæmmet, skovens hemmelige kroge fyldt med lugten af mange mennesker og synet af modne bakker skændet af talende tråde. Hvor er skovtykningen? Borte. Hvor er ørnen? Borte. Det er livets slutning og overlevelsens begyndelse. (*Høvding Seattle* 1998, s. 31-32)

Fortælleren og overleveringen

Når fortælleren kan træde frem i netop den livshistoriske erindrings form, hænger det sammen med, at den som struktur betragtet udgør en erfaringens stige, hvorpå fortælleren kan finde “den rette afstand og den rigtige synsvinkel” (Benjamin 1993, I) for sit virke som fortæller.

Nærmest på er den biografiske person, dernæst smeden, kommunisten og længst væk forsvindende fortælleren, der i sin formende

virksomhed dog er den, der giver skikkelse til de forudnævnte.

Fortælleren er for den livshistoriske fortælling, hvad arbejderen er for skibe, huse og sko. Kun for den, der spørger bag om resultater, træder fortælleren frem som sporene af pottemagerens hånd på lerpotten. Den samfundsmæssige tingsliggørelse kan installere sig i menneskenes tanker, så de retoucherer de egentligt skabende bort. Derfor er sansen for fortælleren også en modstandsform.

Som edderkoppen skaber fortælleren den tråd, hvorpå han selv bevæger sig, så han kan bringe sig nær på det allerede forsvundne og forsvindende og på afstand af det alt for nære. Den livshistoriske fortæller er bragt i et tidsligt forhold til sig selv og sin historie, som svarer til dét, Benjamin gør gældende for os, der vil kunne se fortælleren. Vi skal udvikle sansen for det foranderlige og forsvindende. Ligesom fortælleren viser sig som “noget allerede fjernet og noget, der fjerner sig mere og mere” (Benjamin 1993, I), således er barndommen og alle efterkommende livsfaser, der ligger forud for fortællertiden, på vej bort fra den fortællende. Og selv er han på vej bort, ind i sin egen forsvinden, sin egen død. Hans historie rækker ind i naturens.

Arbejderfortælleren i moderniteten har sin kilde i arbejderes modstandsformer: Han er en kritisk skikkelse, og dermed forbinder han sig med en brudt tradition. Truslen mod sammenhængsskabende og analyserende fortællere vil være arbejdere uden kamperfaringer, uden teoretisk og politisk skoling, uden føling med naturen og uden egen offentlighed, hvori de i en historisk bevidst form kan overlevere deres egen historie. Som fortæller får arbejderen et tidsperspektiv, der sprænger lønarbejdets, og et menneskesyn, der forbinder sig med de navnløse fortællere i historien. Naturen og døden er fortællerens yderste grænse.

Fortællerens tid er endnu ikke kommet.

DEN FORTÆLLENDE DEBATTØRS KRITISKE VIRKE

Indledning

Når fortælleren befinder sig i et samfundsbetinget modsigelsesforhold mellem kapital og arbejde, må Benjamins begreb om den “forklaringsfri” fortæller suppleres.

Fordi analyse er at skille ad, kan man ikke undgå at skrive, som om fortælleren og debattøren er adskilte; men det er de ikke. Talen svinger imellem dem. De beretter begge med en nytte for øje. Den ene konkret situativt, den anden ræsonnerende og argumenterende. Hvor fortælleren ser døden, ser debattøren historien i faget, i det politiske, i videnskab og filosofi, i de nationale og internationale forhold. For begge skikkelser gælder, at de skal betragtes under den dobbeltoptik, der gælder for Benjamins fortæller.

Den debatterende side af Henry Mogensens beretning har først under arbejdet med afhandlingen fået begrebsmæssig status. I 1982 og 1984 tager Henry Mogensen som nævnt indimellem til orde som debattør; men først i 1990'erne bliver det tydeligt for os, at den forhenværende fagligt og politisk aktive arbejder sammen med os omkring båndoptageren har fundet et nyt rum for sine indlæg. Hans sigte er at overlevere sine opfattelser og analyser til eftertiden, og i den proces er vi i arvtagerens position. Henry Mogensens ræsonnerende, kommenterende og debatterende form træder i karakter, så han også selv bliver sig den bevidst. En kropslig afstand til arbejdslivet og efterhånden også til de faglige og politiske rum giver plads

for den fortællende debattør. Debattøren tager ikke verden, som den er, men anlægger et historisk forandringsperspektiv.

Henry Mogensens tankeform er ikke stringent, men analogisk og associerende i forhold til et reservoir af iagttagelser og tanker. Han er sig denne *tilsyneladende* vilkårlighed bevidst. Kommenterende kan han sige: “Ja, nu springer jeg altså lidt i det” (18/3 1992, s. 10), eller: “Det fører for vidt, jeg render af sporet, men alligevel” (018/3 1992, s. 22). Tilsvarende i 1982, hvor han giver os det første debatindlæg. Her gør han til indledning opmærksom på, at nu kommer noget, der falder uden for ‘arbejdet’, og som på anden måde har sin sammenhæng, nemlig “noget om perioden” – i dette tilfælde synet på danskernes forhold til nazismen i 1930’erne. Tilskyndelsen springer ud af misforholdet mellem på den ene side, “hvad jeg har set og læst og så videre om den periode, også sammenholdt med det der skete ude omkring i verden”, og på den anden side de fremherskende synspunkter angående nazismen: “Den slags ting, det var jo ikke noget for danskerne” (1982, s. 57). Hans hensigt er at retvende “en vældig fordrejelse af tingenes tilstand” (ibid.). Hermed angiver han en ledetråd for, hvad vi nu kalder debattøren: han er sig et misforhold bevidst mellem en herskende opfattelse, og hvad han på egen hånd har tilegnet sig af viden, hentet frem fra områder uden for hovedstrømmen. Ud af modsigelsen opstår et ønske om at ytre dilemmaet og samtidig revidere gældende opfattelsers gyldighed.

Debattøren er tillidsmanden og den politisk aktive arbejder, der har taget til orde i studiekredse og på faglige og politiske møder. Men hertil kommer, at Henry Mogensen i alderdommen overskrider den position og tager spørgsmål op, der ligger uden for de tidligere afgrænsede interesseområder. Vi havde ikke taget højde for, at hans erkendelsesinteresse på den måde kunne ændre sig med alderen, og at den udvikling indebærer en genremæssig ændring i forhold til den livshistoriske form. Derfor kom vi igen i lære i 1990’erne i forhold til debattøren Henry Mogensen. De emner, Henry Mogensen kunne tage op, var mangfoldige: politiske, faglige, økologiske, æstetiske og civilisationskritiske. I centrum for analysen af lærepro-

cesserne om den fortællende debattør er en enkelt beretning fra det opfølgende interview 1984 og beretningerne fra 18/3 1992 og 13/4 1992 i deres helhed.

Et episk forløb og dets emner

Før 1990'erne spørger vi kun undtagelsesvist ind i de debatterende indlæg. De gør os desorienterede i forhold til vores ledetråd, den livshistoriske erfaringsverden. Vi opfattede det debatterende som meningstilkendegivelser, vi ikke ville modsætte os, men heller ikke gå ind i og diskutere med. Det ville også have været et brud på vores metodiske selvopfattelse, nemlig at vi skulle være så tilbagetrukne som muligt. Derfor skal i det følgende det forløb drages frem, hvor vi lærer, at debattøren Henry Mogensen har brug for spørgsmål, hvis han ikke selv har bedt om ordet til pågældende emne.

I det følgende skal *forløbet* af beretningen (18/3 1992) beskrives i sin dialogiske udvikling. Vi er som sagt vendt tilbage 10 år efter første interviewrunde for at få belyst, hvilken betydning socialismens sammenbrud i Østeuropa og Sovjetunionens opløsning kunne have for en fortæller som Henry Mogensen. Men vi er ikke bevidst om forskellen på at spørge den fortællende og den debatterende.

Vi lægger op til et tiårigt historisk perspektiv, men vi udstikker ikke temaer og formulerer kun meget vagt hensigten: "Ja, og fordi så meget er forandret siden vi var her i 1982, så vil vi gerne høre dig fortælle om den forandring, der er sket siden da" (18/3 1992, s. 1). Men det er vanskeligt at få beretningen i gang, da emnet er lagt alt for åbent op, hvad modspørgsmålet tydeliggør: "Rent lokalt eller på verdensplan eller på hvad?" (ibid.). Det er den fortællende ræsonnør, der stiller spørgsmålet. Vi går mere individcentreret, livshistorisk reflekteret til værks og spørger: "Ja både sådan i dit eget liv, men også hvordan de forandringer der på verdensplan er sket, hvordan de griber ind i din egen måde at forstå dit eget liv på?" (ibid.). Mellem Henry Mogensens spørgsmål og vores ligger uformuleret det fremstillingsmæssige problem: om han skal vise, hvordan han

kom til sine egne erfaringer, eller han skal tage dem som udgangspunkt. Det spørgsmål var vi ikke på niveau med.

Hvad Henry Mogensen formulerer som et spørgsmål, kommer til at virke disponerende både for ham og os. Som ordnende princip gælder desuden Henry Mogensens grundantagelse om forholdet mellem årsag og virkning.

Henry Mogensen begynder overraskende med at sige, at ikke kun over de sidste 10 år, men over de sidste 40 år er hans forståelse af sit eget liv og af tingene, der sker, ikke ændret. Dermed tænker han på sine grundopfattelser. Henry Mogensen forlader på en måde spørgsmålet om kommunismen, inden han er gået ind i sagen, idet han siger, at vanskeligheden opstår, når årsag bliver virkning, og man ikke kan se, hvad der er årsag, og hvad der er virkning. Det er ræsonnøren, der har taget ordet. Og han henholder sig til en grundantagelse og genkommende erfaring: Ét er sikkert – alt forandres: “Der er ikke noget, der sker af sig selv” (ibid.). Skønt Lærerinden ikke nævnes, kan man høre hendes stemme. Til den sammenhængsskabende struktur føjer han “det hav af enkelte begivenheder, som spiller ind” (ibid.). Han siger ikke, at han har vanskeligheder med at analysere historien efter 1989, eller at tiden endnu slet ikke gør det muligt at tale, at man må vente og se, hvad der sker. I stedet tager han fat på “enkelte begivenheder” inden for sin egen livshistoriske radius (ibid.). Det drejer sig om hans vurderinger af formandsskiftet i fagforeningen og i Fællesorganisationen i Århus.

Herefter gør han også os ansvarlige for forløbet: “Men ellers – jeg kan ikke sidde og snakke sådan lige ud i den blå luft. Hvis I vil have noget at vide om mit synspunkt på specielle ting, så bliver I altså nødt til at komme med udspillet” (18/3 1992, s. 2). Det gentager sig, efter at han har summeret sit syn på socialismen op, hvor han siger: “Ja, jeg har ikke mere tråd nu” (18/3 1992, s. 13). Derfor bliver det os, der kommer til både at forsinke ankomsten til det emne, der lå os på sinde, og at fastholde og uddybe det. Vi følger hans tråd og spørger til begivenhederne i hans nære faglige verden, idet vi svinger fra det lokale niveau til spørgsmålet om, hvordan

han ud fra sit lokale kendskab vurderer fagbevægelsens arbejde på *landsplan* inden for de sidste 10 år (18/3 1992, s. 2). Det afføder en beretning om forholdet mellem fagbevægelse og Socialdemokrati, mellem fagbevægelse og arbejdsgiverorganisation. Heraf kan man lære, at og hvordan det faglige og politiske hænger sammen set ud fra en arbejders synsvinkel. Vi vender derfra igen tilbage til det *lokale*, nemlig med spørgsmålet om, hvilke diskussioner de i smedernes seniorklub fører om det faglige arbejdes udvikling (18/31992, s. 5). Først derefter tager vi fat på, hvad der for os var hovedemnet, men nu ud fra spørgsmålet om årsag og virkning: “Ja hvilken virkning har det for dig, hvad der skete med kommunismen?” (18/3 1992, s. 6). Svaret er overraskende, ligesom det første: “Det har nok den stik modsatte virkning af, hvad den ellers har” (ibid.). Henry Mogensen går uden om spørgsmålet til en bagvedliggende forudsætning om, hvorfor socialismen er et nødvendigt alternativ til kapitalismen. Vi havde forventet, at Henry Mogensen som kommunistisk arbejder var kommet i krise; men vi får i stedet historiske udrædninger, der begrunder, hvorfor han afviger fra normen, idet han ikke kan tage afstand fra socialismen, men derimod må tage afstand fra markedsøkonomien og kapitalismen.

Og jeg havde en anden opfattelse end den, jeg skulle have, eller som man gerne ville have, jeg skulle have. Mit syn på socialismen – nu har jeg siddet og forklaret her i en halv time om mit syn på socialismen – det er ikke forandret, fordi hvad med kapitalismen eller den frie markedsøkonomi, der ikke kan klare sine problemer? Hvilken samfundsstruktur skal man have? Hvem kan give en forklaring på det der? Tror man, at den frie markedsøkonomi det er en evighedsmaskine, at den bare kan blive ved med at køre, trods det historien den viser, at alle samfundsformer dér har den ene afløst den anden. Når man ved hjælp af et ideologisk og propagandamæssigt, jeg vil nærmest sige ‘tæppebombardement’, fandeme har bombarderet befolkningen til at tro, at der er ingen alternativ til den frie markedsøkonomi. (18/3 1992, s. 12-13)

Vi spørger derefter ind i det fortalte *globale* perspektiv: “Du taler også om nogle selvskabte problemer” i de socialistiske lande (18/3 1992, s. 13). Dernæst prøver vi at skabe refleksionens afstand ved at spørge: “Men forstår du de samfundsforhold, som det tidligere Sovjetunionen havde, som socialistiske dengang?” (18/3 1992, s. 16). Spørgsmålet genkalder en samtale med en antikommunistisk arbejdskammerat, der forventede, at en af Henry Mogensens rejser til Sovjetunionen ville afstedkomme, at han ville vende tilbage med et revideret syn på Sovjetunionen. Men sådan gik det ikke, tværtimod. Som han kunne svare dengang, således svarer han grundlæggende igen. Forskellen mellem før og nu består i en ledet efter årsagerne til, at kapitalismen “overvandt” socialismen (18/3 1992, s. 9).

Man har ikke involveret befolkningen andet end med læbebe-kendelse uden at forstå meningen, hvad et socialistisk samfund det er. Det kan godt være, jeg tager forkert, at der er andre årsager, men det er altså for mig den mest sandsynlige årsag, hovedårsagen, foruden alle de andre der er. Det mener jeg, det er. (18/3 1992, s. 18)

Fra det globale perspektiv indsnævrer vi perspektivet til det *livs-historiske*: “Men det politiske det har jo også været en del af din hverdag” (18/3 1992, s. 18). Og dermed bliver beretningen i et forløb som erindringsfortælling situativ. Henry Mogensen går ind på, hvilken betydning politiske diskussioner har for ham i alderdommen, når han i telefonen udveksler politiske vurderinger med sønnen på Den sociale Højskole i Esbjerg, med Erik Kolling på Helgenæs, og når vi kommer. Kredsen af mennesker, med hvem han kan diskutere, indsnævres med alderdommen og med tabet af det kommunistiske parti. Imens kan talen om det nuværende associativt vække en erindring fra tiden, hvor arbejdspladsen var rum for udvekslinger. Erindringen er knyttet til dengang, da Halleys komet viste sig midt om natten og han næste dag kunne diskutere fænome-

net med en arbejdskammerat, der også havde fundet det vigtigt. Det situative samler han under en generel betragtning, der giver udtryk for essensen i den type menneskelige relationer. Det drejer sig om at diskutere, “[h]vad der sker og hvorfor det sker. Vurderingen af det, hvordan man vurderer det, er afhængig af, hvad grundsynspunkter man har” (18/3 1992, s. 20). Herefter gentager Henry Mogensens sit grundsyn på socialismen, at den “som en nødvendighed” må afløse kapitalismen (ibid.). Videre associerer han til de sidste tal i arbejdsløshedsstatistikken, som dagens radioavis fortalte om – en af kapitalismens indre modsigelser. Fra det kasuistiske tænker han igen i større sammenhænge: “Og hvad vil man gøre ved det, hvilke løsninger har man på det?” (ibid.). Han kender svaret: “Sætte arbejdstiden ned? Det er det eneste, der ikke er tale om [...] Men det er jo det eneste, der er at gøre” (ibid.). Fordi de teoretiske og historiske sammenhænge ikke er specialistens, men debattørens, væves de gennem refleksionens og fortolkningens arbejde sammen med erfaringens kasuistiske situationer. Beretningens situative karakter bliver svækket; til gengæld udvikles et net af tanker, der omfatter lokale, nationale og globale forhold.

Vi fastholder den livshistoriske synsvinkel og det politiske tema ved at spørge til Henry Mogensens medlemskab af Danmarks Kommunistiske Parti: “[H]ar du da tænkt på at melde dig ud på et tidspunkt?” (18/3 1992, s. 23). Det bringer erindringer frem om, hvordan han selv har oplevet en begyndende opløsning af den demokratiske centralisme i partiet lokalt og på landsplan, og at det som konsekvens fik, at han meldte sig ud af partiet.

Vi prøver at følge den kritiske tendens op, idet vi spørger: “Men i den tid du har været i partiet, har du da syntes, at det var et demokratisk parti?” (18/3 1992, s. 27). Det afføder først en bekræftelse og argumenter for, at demokratiske flertalsafgørelser indebærer, at nogle synspunkter bliver “tromlet ned”, mens andre bliver vedtaget, fordi de er bedre. Og i den proces skal man være “hårdfør og robus”, og nogen har ikke kunnet tåle mosten (18/3 1992, s. 27-28). Til sidst vender han tilbage til det stillede spørgsmål for at bringe

sig selv og den spørgende ud i en polemisk opposition mellem, hvad der siges af ikke-partimedlemmer, og hvad partimedlemmer selv oplever:

Kirsten, den her med at der ingen demokrati er i et kommunistisk parti, det er en skrøne, men det er sagt så tit, at folk der ikke er medlem af partiet, mener at det har været sådan [...] Nå jamen, det er den almindelige opfattelse, det behøver man ikke at diskutere, det står der bare, det er fakta, omtrent – undtagen for de, der har været medlem. (18/3 1992, s. 29)

Havde det forløb med den slutning fundet sted i 1982 under første fortællerunde, da var vores møde blevet kort. Debattøren befinder sig på meningsplanet, og på det kan forskellige opfattelser skille mennesker. Han lægger "fakta" frem, der som for enhver autodidakt er hårdt erhvervede, og derfor står de faktisk ikke til diskussion, selv om formen er meningstilkendegivelsens. Den kan udfordres af de spørgende, for som Henry Mogensen siger: "Man bliver sgu altid klogere af at få sine synspunkter korrigeret eller af at korrigere andres synspunkter osv." (18/3 1992, s. 19). Som spørgende kan man i Henry Mogensen aktivere en form for selvforsvar, hvis grundlag ikke er individuelt, men skyldes samfundets mere kollektive ideologiske strukturer i form af bl.a. antikommunismen. Det gælder over for debattøren som over for fortælleren, at de spørgende ikke kan forstå sig selv som udenforstående. Modsigelsen ligger i sagen, og vi har part i den på den ene eller den anden side.

Sagen kunne have stillet sig anderledes, hvis vi fra begyndelsen havde lagt dagens emne frem som et kollektivt anliggende. Henry Mogensen sætter os på sporet af den mulighed, idet han siger: "[J]eg leder selv efter årsager, ligesom en hel del andre mennesker gør" (18/3 1992, s. 18). Havde vi sagt, hvad der faktisk gjorde sig gældende, at vi kom, fordi vi ledte efter årsager til forståelse af historiens forløb op til 1989 og gerne ville høre, hvilke tanker han havde gjort sig, da var vi gået til sagen på en excentreret måde, som

havde kunnet give situationen en kollektiv og processuel karakter, eller som havde kunnet føre til en forståelse af, hvorfor det ikke var muligt at tale.

Når debattøren har ordet, kalder situationen forudgående samtaler frem. Fortidens samtaler kan genopføres, også med humor og selvironi. Fx anfører Henry Mogensen imod sit eget syn på behovet for nedsat arbejdstid sin kones opfattelse; hun siger, at nedsat arbejdstid vil øge sort arbejde, og han føjer til: "Det er sådan rent praktisk set, og det blev jeg sgu nødt til at give hende ret i, selv om jeg er den klogeste" (18/3 1992, s. 5).

En læsende arbejders stof

Den fortællende debattør henter sit materiale på samme selvfølgelig måde fra det erfarede eller berettede som fra det læste. Hvor de sociale sammenhænge med alderen indsnævres, dér træder litteraturen til som diskussionspartner. Efter at have refereret sin søn Claus' syn på løsningen af arbejdsløshedsproblemet giver han fortællingen en anden retning, idet han spørger os, om vi kender en bog af Knud Vilby: *Mod bedre vidende* (18/3 1992, s. 20). Her flytter han beretningen ind i problemer, der optager ham lige nu og hér, hvor han er i sit liv. Foruden Knud Vilby bliver Peter Kemps *Det uerstattelige* og Tor Nørretranders *Mærk verden* inddraget. Nu får den organisk intellektuelle arbejder stemme. Den sidstnævnte bog kommer på tale af polemiske grunde, fordi Henry Mogensen opfatter den som et opreklameret nummer blottet for originalitet. Derimod morer han sig og frydes over, at en teolog som Peter Kemp kan nå samme resultater som han selv på et marxistisk grundlag: "Og det fryder mig, jeg er sgu da ligeglad, om han er teologisk professor, og jeg ikke er medlem af folkekirken og heller ikke af andre okkulte selskaber, men det fryder mig altså" (18/3 1992, s. 20-21). Og fryden forbindes med tanken om, at humaniora skal ind i al forskning, at den ubrugte arbejdskraft og alle jordens og de andre elementers ressourcer er uerstattelige. Episk set knyttes dette referat af Kemps synspunkter sammen med Henry Mogensens egne iagttagelser og

kritiske refleksioner over genteknologiens selvmodsigende og kvalitetsnedbrydende konsekvenser: "Jamen, de gener der findes – jeg er ikke religiøs – men de kan altså ikke laves bedre. Det har taget nogle milliarder år" (18/3 1992, s. 22).

Herefter vender han tilbage til Kemps bog og drager en ny problematik frem: etikken. Ræsonnøren ser en sammenhæng mellem etikken i marxismen og Moseloven, en tanke, som Henry Mogensen tager op igen (13/4 1992). Formålet med synspunktet er at belyse markedsøkonomiens mangel på etik: "Hvad er motiveringen for at fremstille forbrugsgoder, livsnødvendigheder, hvad er motiveringen? Det er begærlighed [...] Nå ja, man kalder det rentabilitet og profit, men vi kan lige så godt kalde det begærlighed" (18/3 1992, s. 22). Den modsatte drivkraft til at producere kunne være "indsigt i nødvendigheden" (ibid.). Den generelle konstatering af, at det ikke er dét, der driver produktionen, eksemplificeres med bygningen af Storebæltsbroen og en netop indtruffen boreulykke. Beretningen udvikler sig til kritisk nutidshistorie. I ulykken på Storebæltsbroen ligger et spørgsmål om de ansvarliges svigt, som associativt fører Henry Mogensen tilbage til spørgsmålet om forholdene i Sovjetunionen: "Nå ja sådan noget har man jo også haft i Sovjetunionen. Det er klart, at det har man. Der er altid nogle, der svigter. Jo højere de er oppe, jo mindre gør det sgu faktisk" (ibid.). Man ser igennem fingre med det, når uregelmæssigheder skyldes de ledendes svigt.

Fortælleren kan bryde igennem med stof hentet ud af livshistorien, og dette skift fra det generelt ræsonnerende niveau til det erfarede kan debattøren Henry Mogensen opleve som uorden. Han er sig bevidst, at han lader sine tanker bevæge sig frit, og derfor kan de overraske ham, og han må gå i rette med dem: "Det fører for vidt, jeg render ud af sporet, men alligevel.." (ibid.). Således markerer han også sin formbevidsthed. Beretningen bevæger sig ikke enten mod en forstørrende synsvinkel eller mod en indsnævrende, men den veksler imellem dem. Gennem det generelle niveau argumenter dukker fx en konkret erfaring op i erindringen fra arbejdslivet på fabrikken Eskelund. Dér fik de arbejdende deres ferie opdelt, fordi

de skulle overlappe hinanden, mens alle tre ledere kunne holde ferie på samme tid. “Det kunne altså godt lade sig gøre. Jamen, der har vi det med ansvar” (18/3 1992, s. 23). Heri ligger, at de, der har det af navn, ikke har det af gavn.

At beretningen den 18/3 1992 ikke fik nerve, hænger ikke alene sammen med, at den særlige form for koncentreret udtryk, som lærestykket bliver, ikke var udviklet; men som interviewet 13/4 1992 viser, havde den berettende ikke sin drivkraft til at fortælle i politiske spørgsmål, derimod i økologiske og kunstneriske problemer. Endelig kan begrundelsen også ligge i emnets mangel på genstandsmæssig karakter. Det drejer sig om forhold uden kropslighed og sansekvaliteter – bortset fra egne rejseerfaringer. Henry Mogensen kunne have fortalt om politiske situationer i anekdoteform, men det gør han ikke. Han vil op på et abstrakt generaliserende niveau, som den historiske situation ikke kan bære. Og vi har stillet en opgave, som historien ikke har udredt endnu. Eller med ord af en musiker fra det orkester, der i Leningrad under nazismens belejring spillede Sjostakovitjs 7. *Symfoni*: “Først skal materien strømme ud, indtil da kan vi ikke tale, men må tie” (DR TV, Temalørdag, 2/10 1999).

Det faglige og politiske

Lønarbejdet kræver af arbejderne, at de fortløbende definerer deres interesseidentitet i den historiske udviklingsproces. Den opfattelse deler Michael Vester med Raymond Williams og Edward P. Thompson (Vester 1978, s. 36). I sin undersøgelse af den tidlige engelske arbejderklasse viser Vester, at historien ikke forløber i en gentagelse af “emancipatorisk forhåbning og nedslående skuffelser” (ibid.). Tværtimod kommer det frem,

at resultater, der subjektivt føles som fiaskoer, i den større historiske sammenhæng kan have emancipatorisk betydning. Et sådant tidsperspektiv mod tiden, der kommer, er på sin side selv en historisk kraft, for så vidt og hvis det giver ‘moral’ til at udholde øjeblikkelige frustrationer som forbigående. Om end historien

ikke mere er forståelig som retlinet fremskridt, så er forestillingen om en ad omveje eller netop 'cyklisk', dvs. kæmpende-lærende, fremadskridende befrielse dog endnu tænkelig. (ibid.)

Et eksempel på den form for tænkning kan være Henry Mogensen i den fortællende debattørs skikkelse over for 1956-konflikten:

Når jeg nu erindrer -56, så er der selvfølgelig mange ting. Men jeg har prøvet at hitte ud af, hvad overenskomstsituationen i grunden drejede sig om i 1956. Og det kan jeg Søren sjaskme ikke finde frem. Men jeg ved, den var meget kompliceret. (20/11 1984, s. 10)

Situationen bliver analyseret, og det munder ud i en første konklusion: "Nu var strejken for så vidt tabt i 1956. Det kan man jo godt sige" (20/11 1984, s. 16). Men den, der kender historien længere frem i tiden, kan også føje noget mere til, der kan styrke både de mismodige og de harme. For ved overenskomsten i 1958 "skete der noget andet" (ibid.). Overenskomstforhandlingerne skred "ganske udmærket" (ibid.). Det blev vedtaget, at arbejdstiden over en årrække skulle nedsættes fra 48 til 44 timer. Den sidste betragtning falder med et ironisk tagen arbejdsgiverens ord i munden: "Ikke på én gang! Bevar's vel, det kan da ikke gå!" (ibid.). Begrundelserne finder Henry Mogensen i, at arbejderne har sat sig i respekt i kraft af deres vrede under aktionerne i 1956, og "når folk de kommer i aktion, så er der altså nogle ting, der bliver afsløret. Og politikerne de blev dæleme afsløret dengang. Og det ønskede man altså ikke én gang til" (ibid.).

Det biografiske moment er ikke udelukket fra beretningen, men inkluderet på et mere generaliseret plan: på klassens og arbejderbevægelsernes niveau. Henry Mogensen deltager i beretningen som medlem af DKPs distriktsledelse og som én blandt alle andre aktionerende arbejdere i Århus og i Danmark. Hermed fremstår en reviderende form for historieskrivning, der ligger i et skæringspunkt mellem erfaringshistorie og kritisk arbejder- og samfundshistorie. I

dette skæringspunkt tager beretningen sit centrum og henter sit perspektiv. Den, der fortæller ud af egne oplevelser som arbejder og politisk aktiv og i sin fortælling forholder sig kritisk til andres udlægninger af samme historie, træder frem som fortællende debattør. Beretningens form er derfor både situativ og generaliseret og fører frem mod læresætningen og senere, i 1990'erne, lærestykket. I 1984 uddrager Henry Mogensen den lære, at en tabt strejke er slem, skaber mismod: "Men en strejke der falder fra hinanden, *det* er faktisk forfærdeligt. Så er man overgivet på nåde og unåde" (20/11 1984. s. 14).

I erindringens form har Henry Mogensen en intellektuel frihed til reflektere og ræsonnere og således skabe sammenhænge, som ikke var tilgængelige, da konflikten udspandt sig:

Og det vil jeg mene, at selv om det ikke har forbindelse med -56, sådan lige rent tidsmæssigt, så har det altså alligevel i sin egentlige sammenhæng. Det synes jeg altså, det skal med, når jeg skal vurdere 1956-overenskomsten – og de afsløringer, den fremkaldte. Og det mismod, men også samtidig harme. Man ønskede altså ikke at få arbejderklassen på tæerne én gang til. (20/11 1984, s. 16)

Dette tilbagegående-fremadgående historiesyn genspejler på et ræsonnerende niveau fortællerens opmærksomhed over for fortiden som levende og virksom ind i historiens førnutid og fremtid. I historiens lære ligger en protest imod fremmedbestemmelse og en insisteren på et håb om arbejderklassens selvbestemmelse. Og et sådant tidsperspektiv "er på sin side selv en historisk kraft" (Vester 1978, s. 36).

Et tilsvarende historiesyn gør Henry Mogensen gældende for sit eget liv. Han holder sig som før nævnt livslangt sin barndoms lærerindes intentioner for øje: at blive et vidende menneske: "Nu hvor jeg ikke arbejder mere, kan jeg ikke sådan lige pludselig lægge mig på langs, fordi det er sådan, ligesom jeg synes, at det der sker, det

hænger sammen med mig selv; og det gør det sgu faktisk også” (Videoen, s. 7). Sådan ser Henry Mogensen på fremtiden i 1988. I 1992 siger han:

For mit vedkommende da følger jeg sgu med i alt, hvad der sker indenrigs- og udenrigspolitisk. Det gør jeg, fordi det her med de begreber årsag og virkning, de sidder i baghovedet på mig. [...] Somme tider kan man jo se, at der er en årsag, der giver en virkning sådan lidt længere fremme i tiden og så videre. (18/3 1992, s. 6)

Det længe vedvarende fortællearbejde sammen med Henry Mogensen viser, hvordan dette dobbelttredede historiesyn hører sammen med en fase i arbejderbevægelsens historie, som han selv er vokset ind i og ser som forsvindende. Som citeret skriver Vester i 1970: “Om end historien ikke mere er forståelig som retlinet fremskridt, så er forestillingen om en ad omveje eller netop ‘cyklisk’, dvs. kæmpende-lærende, fremadskridende befrielse dog endnu tænkelig” (Vester [1970] 1978, s. 36). Sådan kunne Vester håbefuldt skrive endnu i 1970. Og Henry Mogensen kunne bestyrke håbet indtil 1990’ernes begyndelse, hvor det omkvædsagtigt lyder: “Jeg bliver mere og mere pessimist” (13/4 1992, s. 41, 44). Fra da af ser han historien tendere, ikke mod menneskenes udvikling af tiltagende befrielse, men mod afvikling af livets betingelser på Jorden. Deraf den berettendes rådløshed.

“*Social hukommelse og utopiformåen fremover er to sider af samme sag,*” skriver Negt (Negt 1989, s. 267). Henry Mogensen fremstiller sin alderdom som en læreproces om svindende meddelelighed, om svindende evne til at danne og fastholde utopiske forestillinger. De kollektive erfaringsammenhænge, han i sit liv har fået del i, falder bort. Hans erfaringshistorie viser, at tanken om “en kæmpende-lærende, fremadskridende befrielse” har sin basis i arbejdernes kollektive sammenhænge. Når de sociale rum for overlevering af kollektive læreprocesser falder bort, da kan det

dobbelttrettede historiesyn ikke opretholdes. Henry Mogensen erfarer i 1990'erne, hvordan den teknologiske udvikling bevirker, at den kæde, han som smed blev et led i, og som han kan følge tilbage til 1600-tallet, nu brydes, fordi maskinerne har indoptaget arbejdernes kompetencer som en del af maskineriet. Politisk medfører kommunismens sammenbrud, at de sociale rum, hvor den form for politisk selvforståelse og samfundsforståelse blev udviklet, falder bort. Dermed individualiseres kollektivet, og fremtidsperspektivet lukker sig. Henry Mogensen tager forholdene til efterretning, når det gælder faget og det politiske: "Sådan er det med den erfaring og den kunnen, det er jo ikke eviggyldigt" (18/3 1992, s. 27). Han mister dog ikke troen på, at organisering er nødvendig for at redde livet på Jorden: "Man bliver jo nødt til at organisere sig sommetider på en anden måde, men ikke efter andre principper. Jeg mener, det skal være demokratiske principper. Det bliver man fandme nødt til at rette sig efter, det skal jo også kunne fungere (18/3 1992, s. 27). Men han kan ikke se, hvorfra initiativet til organisering skal komme: "Hvor kommer en organisation, som kan gøre op med disse nødvendige ting, som det er nødvendigt at gøre op med?" (13/4 1992, s. 35). Arbejdernes nuværende organisationer i form af fagbevægelse og Socialdemokrati afskriver han, og på den måde giver han historien videre uden svar til kommende generationer.

Hvor utopievnene falder bort, dér opstår i stedet en klar analyse af tidens mest alvorlige problem, indeholdende en moralsk appel om at handle kollektivt. Henry Mogensen eksemplificerer, at evne til utopidannelse ikke er et subjektivt og individuelt anliggende. Den evne beror på de objektive og materielle forhold. Hermed udvikler det didaktiske spørgsmål om erindringsevne og utopidannelse sig til at omfatte spørgsmålet om et materialistisk kontra et idealistisk menneske- og samfundssyn – en idealist ville ikke lade sine utopiske forestillinger hæmme af modsætninger og magtforhold i realiteternes verden. Henry Mogensens mangel på utopidannelse ændrer ikke ved erindringsevnenes betydning, for uden erindringsevne ingen erkendelse af ændringsprocesser. Erindringen giver mål for,

hvordan det *har* været, og hvordan det *kan* blive. Det værste har vi ikke nødvendigvis bag os.

Men utopien skaber også en psykisk drivkraft til at handle. Hvorfra skal den pessimistiske materialist hente den drivkraft, der er nødvendig, hvis der skal tænkes og handles op imod de herskende magtforhold? Kan den komme ud af problemets alvor og en moralsk appel? Negt henviser til historien: *“Først når vi har et begreb om fortiden, genvinder vi utopiformåen, kan vi udvikle befrielsesfantasier, der består af vidende håb”* (Negt 1989, s. 276).

At fagbevægelsen mangler vidende håb og hverken véd råd eller véd, hvad den burde vide råd om, kommer til udtryk i beretningen 13/4 1992. På spørgsmålet om, hvordan Henry Mogensen vurderer fagbevægelsens betydning, falder svaret kort i en positionsbestemmelse af fagbevægelsen som Socialdemokratiets vedhæng. Og derfor skubber fagbevægelsen på en fortsat vækstpolitik: “[V]i må have noget gang i hjulene” (13/4 1992, s. 35). Samtidig “med borgerliggørelsen af befolkningen” har man fået det vendt sådan, at noget af det værste, man kan være, er at være organiseret (13/4 1992, s. 33). Og organisationen har ikke fattet, hvad det ene nødvendige samlingspunkt nu må være. Nu gælder det om at samle sig om naturens redning og dermed føre en overlevelseskamp imod markedsøkonomien (13/4 1992, s. 33). Let undskyldende, ikke uden ironi og kritisk sigte, siger Henry Mogensen til organisationsfolkene undskyldning:

Jeg kan sgu da sagtens sidde og spille klog, fordi jeg har haft tid til – i de 13-14 år, hvor jeg ikke har arbejdet, mens de andre de render jo fra møde til møde osv. – jeg har haft tid til at sætte mig ind i det. Det har de ikke, og de tillægger det ikke nogen vægt. (13/4 1992, s. 35)

Med den sidste tilføjelse giver Henry Mogensen fagbevægelsen det afgørende stød. Han følger i sit liv arbejderbevægelsens historie fra en sammenhængsskabende og identitetsdannende proces til nega-

tionen heraf. Han går til det sidste op imod strømmen og giver sit forslag til, hvad bevægelsen skulle samle sig om.

Det økologiske

13/4 1992 udfolder Henry Mogensen det økologiske perspektiv, hvori indgår de før omtalte Helgenæsiagttagelser. Det gør han ikke kun som fortæller, men også som debattør. Det interessante er her, hvordan hans argumentation bygges op. Den beretning er et eksemplarisk udtryk for, at økologisk kompetence ikke kun angår menneskets forhold til den ydre natur, men også forholdet til den indre natur (jf. Negt 1989, s. 265).

Hvilke sammenhænge forbinder Henry Mogensen med en økologisk problemstilling? Negt tager udgangspunkt i det forhold, at de samfundsmæssige følger af den kapitalistiske produktionsmåde eller blot den industrielle produktion “hører til en *skjult* virkelighedsområder” (Negt 1989, s. 264). I 1992 gør Henry Mogensen opmærksom på det tilsidesatte ud fra spørgsmålet om organisering som bærer af offentlighed og kamp imod miljøødelæggelserne:

Og hvis ikke man organiserer og fører en samlet organiseret kamp for overlevelsen, altså med hensyn til miljøet, så kan den kamp ikke føres, fordi de, der mishandler miljøet, er komplet ligeglade – fordi alting drejer sig om den frie markedsøkonomi – de er fandme organiseret, men har bildt resten af befolkningen ind, at er der noget, man ikke skal være, så er det at være organiseret. (13/4 1992, s. 33)

Hans efterfølgende analyser af forbruget af energi til varme og transport er konkrete, humoristiske lærestykker. Proportionerne er groteske, fx mellem de hestekræfter, fyrstelige statspersoner i gamle dage brugte til at komme rundt, sammenlignet med nutidens almindelige bilister: Hvor de fyrstelige fik 6 heste spændt for, der bruger en gennemsnitsbil 89 hestekræfter, og den termiske nytteværdi er for bilen mellem 20 og 25%, mens den for hestene er lidt over 90%;

når man sætter sig ind i en gennemsnitsbil, "så sætter man 992 kg i gang – altså et lille tons – for at kunne komme af sted, enten det ene eller det andet sted hen; det skal man kunne, det har man ret til" (13/4 1992, s. 34). Billedet viser, hvad argumentationens logik afslører, nemlig normens vanvid.

Henry Mogensen udvider perspektivet for, hvad man kalder "udvikling og fremskridt", til Kina og Afrika og fabulerer over den tanke, at befolkningen dér også skal køre i bil ligesom vi: "Jamen, så kan enhver jo se, at det er jo forrykt, hvis man tror, at de nede i Afrika, hvor de dør af sult, skal udvikles på samme måde" (ibid.). Herfra melder det globale perspektiv sig: "Det kan Jordens ressourcer simpelthen ikke bære" (13/4 1992, s. 34-35). Henry Mogensen går bag om det tilsyneladende vigtige spørgsmål om at kunne køre i bil eller ej til det grundlæggende, om Jordens ressourcer kan tåle den udvikling. Til spørgsmålet om ressourcer hører sammenhængen mellem det affald, der skabes, og den arbejdsløshed, som politikerne vil bekæmpe med øget produktion og eksport. Forholdet mellem øget produktion og tilsvarende affald sammenholder Henry Mogensen i et præcist ironisk udtryk: "Lige så stærkt, som der bliver produceret, så bliver det jo til affald. Hvad gør man ved det?" (13/4 1992, s. 35). Katastrofen forestår.

Markedsøkonomien står som den egentlige bagmand. Det er ikke, fordi der mangler videnskabsmænd til at forklare, hvad det drejer sig om. Men det hele ligger under for den frie markedsøkonomi og hensynet til den: "Det er prima, det er nummer et. Det er samfundet bygget på, ellers kan det ikke fungere," hedder det ironisk (13/4 1992, s. 34). Officielt gøres markedsøkonomien og vareproduktionen til kriterium for, hvad man forbinder med udvikling og fremskridt. Men Henry Mogensen sætter en anden målestok, som han henter i det elementære, i livsbetingelserne for alt levende:

Det er jo ikke bare ozonlaget og meget andet og de tåbeligheder, der hersker med hensyn til det. Man kan jo ikke lave drikkevand, for pokker, hvordan skulle det gå til? Eller jord, eller luft. Man

kan ødelægge det. Jeg tror, det går ikke mere end et par generationer til, fordi det accelererer. (ibid.)

Til dette katastrofeperspektiv føjer han også videnskaben med bl.a. genteknologi og gensplejsning. Videnskabens status vender han ironisk nok på hovedet:

Hvis man ikke havde haft videnskabens resultater og indsigt, så har man ikke været i stand til rent teknisk og praktisk at bringe luften og vandet og jorden i den tilstand, som det er nu, og som er en trussel, og som er katastrofal. Det havde været umuligt. (13/4 1992, s. 36)

Den globale problematik har sine lokale nedslag, sådan som Henry Mogensens blik ser på Århus Bugten, Nordsøen, Kattegat og Østersøen, hvor giften ligger på bunden af havene. Og når man føjer det til, der sendes op i luften, så ser man problemets omfang: "Det er et umådeligt problem, og det løser man fandme ikke ved hjælp af EF-union med militær og åbne grænser og ditten datten. Det er helt andre ting, der tæller" (13/4 1992, s. 36). Men han kan ikke se, hvorfra forandringen skal komme fra. Han tænker den økologiske problematik gennem hele fødekæden fra alge- og plantelivet i oceanerne og de mindste lav på Grønland, der er begyndt at skifte karakter: "Og det er jo ret så alvorligt sådan noget. Hvordan ser det så ud med resten, hele fødekæden hele vejen op?" (13/4 1992, s. 37).

Henry Mogensen forbinder opmærksomheden mod den ydre natur med den indre, idet han som tidligere citeret ihukommer naturen i sig selv:

Alt det man kalder fremskridt, jeg ved ikke, hvad det er. Der er jo ingen, der kan opnå mere end legemlig velbefindende, når det kommer til stykket, uanset alt, hvad de samler til sig, og hvad de skiltes med. Det er der jo ikke. Men det går jo ud på at skaffe sig ting og omdømme, der er afhængig af, hvad man ejer, og hvad

man kan skilte med osv. Men der er jo ingen, der kan opnå mere end naturligt velbefindende. (13/4 1992. s. 36)

Således når Henry Mogensen frem til en kritik af det materielt bestemte menneskesyn, der ligger bag den økologiske misere, som også beror på glemsel af “naturen i mennesket” (Adorno 1969, s. 24).

Hvor Negt i slutningen af 1960’erne kan se et spillerum for frihed i udviklingen af den nye sensibilitet, dér udtrykker Henry Mogensen i 1990’erne en sensibilitet, der gør det muligt for ham at overlevere det økologiske problem til os i dets mest elementære og forgrenede skikkelse. Spørgsmålet om, hvad der skal gøres, står i 1992 ubesvaret. 2/11 1995 har Henry Mogensen besluttet at ville fortælle lidt om sin mening om demokratiet i Danmark (2/11 1995, s. 1). Hans pointe er, at det er markedet, der bestemmer: “De frie markeds kræfter, der jo altså er det økonomiske grundlag for samfundet, de bestemmer altså i stedet for regering og folketing” (2/11 1995, 2). Markedets udvikling hænger sammen med ødelæggelsen af naturressourcerne på Jorden. Heroverfor sætter Henry Mogensen som princip “socialismen og planøkonomien. Det er det eneste fornuftige der findes med hensyn til at bruge de ressourcer, der er til rådighed” (2/11 1995, s. 3).

Det æstetiske

Som tidligere nævnt kan man betragte et enkelt samtaleforløb som en meddelelsesform, der i modsætning til litterære udtryksformer er uafsluttet. Det er led i fortsatte samtaler: den berettendes samtaler med sig selv og de spørgende, disses samtaler med hinanden og sig selv og med fortælleren genhørt i det indre. Således bidrager hvert samtaleforløb til den livshistoriske fortællings vækst. Beretningen 13/4 1992 viser, hvordan vores intentioner brydes med den berettendes. I det følgende skal det fremdrages, hvordan Henry Mogensens samtaler med sig selv i fortællesituationen udformes i lærestykkets ræsonnerende form.

Indledningsvis siger vi: “Du har en tilføjelse siden sidst.” Henry

Mogensen svarer: “Nej, det har jeg ikke, men vi var kommet til at snakke om malerier” (13/4 1992, s. 30). Der refereres til en samtale mellem Henry Mogensen og hans kone, der havde set en tv-udsendelse med Per Arnoldi og andre kunstkyndige. Den situation kæder sig sammen med erindringen om Smedekongressen 1972, hvortil der som nævnt er knyttet en historie om formanden Hans Rasmussen, hvis portræt skulle afsløres under malerens tilstedeværelse. Historien har sin humor, men samtidig bruger Henry Mogensen den til at tematisere en kunstforståelse set fra arbejderes synsvinkel:

Man vil have, at kunstneren viser et eller andet af virkeligheden, som han eller hun finder, der skal fremhæves, som er værd at lægge mærke til; og for at fremhæve det, ja så må der jo abstraheres; altså for at fremhæve. Men der er jo nogen, der går i den grad op i abstraktionen, og så fortæller det fandenædme ikke mig noget, for så er det jo kun for en snæver kreds af kunstnere, der forstår det sprog der. Hvad rager det mig eller Hans Rasmussen eller nogen andre? (13/4 1992, s. 31)

Historiens pointe er, at da maleriet af Hans Rasmussen blev afsløret på kongressen, var han parat til at skære det i stykker. Maleren måtte gå med det igen, dog med betaling. Psykologisk set er historien et eksempel på, hvordan aktuelle indtryk kalder erindringer associativt frem; episk set er den eksempel på, hvordan en vandrehistorie bliver bragt videre: “[B]eretningen her den har jeg fra en der hed – han er død nu – Ove Petersen, der fortalte mig det bagefter. Jo, det har jeg tænkt over. Den skulle I sgu have, når I nu kom” (13/4 1992, s. 31). Æstetisk set udtrykker indlægget en kritik af kunstens specialisering. Henry Mogensen betragter kunstneren som iagttager og dermed som en ikke-udskilt. Hertil kommer kunstnerens særlige evne, som er den faglige kunnen; “hvis ikke kunstneren kan sit fag til fuldkommenhed, kan han jo ikke give udtryk for noget bestemt” (13/4 1992, s. 61). Hvad debattøren siger, *viser* fortælleren. Man kan erindre sig skildringen af barndommens smed og arbejdsløs-

hedssituationen på Fredensgade.

I det følgende skal det vises, hvordan Henry Mogensen selv skaber fortolkninger ud af mødet mellem kunst og erindring. Analysen af de kunstværker, der skal omtales, er indlejret som lærestykker i beretningen (13/4 1992).

Skulpturen *Skraberen*, der står uden for Århus Stadion, har en historie i Henry Mogensens liv. Derfor kan han kontrastere to oplevelsesmåder og uddrage sin lære. Hans drivkraft til at fortælle om den er en vrede: "Jeg er så gal – det er en helt anden snak" (13/4 1992, s. 30). Vreden har sin forhistorie i Henry Mogensens tidligere glæde over den skulptur, som han ofte har iagttaget. Han beskriver skulpturens rolige, afslappede skikkelse med den veludviklede muskulatur, sådan som den står efter en afsluttet legemsøvelse:

Han står med et redskab i hånden. Det er ikke en hakke eller en hammer eller et segl eller noget andet, man skaffer sig livets ophold med. Det er et redskab til personlig pleje. Det er en skraber, han har i hånden. Hvor han står og skraber olien af sig, som han har været smurt ind i for at gøre huden smidigere osv. (13/4 1992, s. 52)

Analysens anden del er set gennem et kritisk objektiv:

Han bærer tydeligt præg af, at hans ryg den er ikke blevet mishandlet eller krummet af hårdt legemligt arbejde, for det har han aldrig givet sig af med. Det kan man gå hen og se på ham. Han har aldrig rørt en finger for at skaffe sig føden. Det har nogle andre gjort for ham. Og han har været mandsidealet i et par tusinde år. (ibid.)

Den ræsonnerende Henry Mogensen griber tilbage til sin erindringsverden, hvorfra der melder sig en arbejdskammerat, som "vi kaldte Kresten Hjerneryster", en revolverdrejer fra maskinfabrikken Sabro. Erindringen om ham støder sammen med det kunstsyn, som

Skraberen repræsenterer. Arbejdskammeratens skikkelse træder frem som *Skraberens* modbillede. Når Henry Mogensen kan se Kresten Hjernerysters krop under en æstetisk synsvinkel, skyldes det, at hans iagttagelse af ham trådte i karakter, fordi de mødtes på Sabro med 6-7 års mellemrum: “Og da kunne jeg tydeligt se, at nu egnede han sig endnu bedre til at være revolverdrejer. Han var endnu bedre blevet tilpasset” (ibid.). Afstand i tid og rum er erindringens og erkendelsens medium. Da billedet af revolverdrejeren melder sig på nethinden, opstår spørgsmålet:

Hvorfor fanden stiller man ikke en statue op af Kresten Hjerneryster ude på Stadion – med hans skæve skuldre og hans krumme hals, hans ryg der er krummet, den ene skulder den sidder sådan [viser det], også når han går, hans ben der antageligt er fulde af åreknuder – og så skriver på soklen: ‘Udslidt revolverdrejer’. (ibid.)

Det var af ham, der skulle laves en skulptur, for “det er jo ham, der er grundlaget for det hele og ikke *Skraberen*” (ibid.). *Skraberen* har “ikke så meget som høstet et græsstrå eller noget som helst. Det er idealet” (ibid.). Med humor og indignation siger ræsonnøren:

Han kan sgu sagtens stå der og se godt ud. Derfor bliver jeg gal på ham, hver gang jeg ser ham. Fordi man har bildt folk ind, at sådan skulle de helst se ud, trods det man ved, at de forhold man byder dem, sådan kan de ikke komme til at se ud. Det forbyder arbejdets organisering simpelthen. (ibid.)

Af tilsvarende grund reviderer Henry Mogensen sit kunstsyn i forhold til Kai Nielsens kvindeskulpturer. De fryder, “når jeg ser den frodighed og strutrøv og hele molevitten” (13/4 1992, s. 53). Men beretteren “bliver muggen”, fordi de udtrykker menneskeidealet, og mange andre slags kvinder burde rettelig have et monument rejst for sig, for “hvor sølle de er kommet til at se ud af at bestille noget.

Det er jo dem, der har båret resten, for fanden” (ibid.). Han nævner filétdamerne i fiskeindustrien, der har stået i kulden og fået gigt.

I beretningen får de arbejdende mennesker et monument, samtidig med at Henry Mogensen udvikler et kritisk kunstsyn, som indebærer en kulturkritik: “Og jeg har været så glad for den statue, og så opdager jeg: Du er jo blevet taget ved næsen, gamle ven. Det er der ikke mulighed for at komme til at se sådan ud for de mennesker, der ernærer sig på en ordentlig og anstændig måde” (ibid.). Fordi Henry Mogensen bryder skellet mellem kunstens verden og sin egen erfaringsverden, kommer en konflikt for dagen: *at det herskende kunst- og kulturbegreb udelukker arbejdets verden*. Eksklusionen af arbejdets verden fungerer normalt konfliktløst og upåttalt i kraft af den samfundsmæssige arbejdsdeling. Betegnelsen burde rettelig være: “det lukkede” kunst- og kulturbegreb (F. Harrits 1995b, s. 155-158).

Som Henry Mogensen ved at ræsonnere kan kalde erindringsbilleder frem, således kan den læsende også lytte sig frem til spor af fortælleren i den ræsonnerende. Vreden er så stærk, at skønt Henry Mogensen forklarer den, sidder man som lyttende og læsende tilbage med spørgsmålet om, hvordan en forkert vurdering af en skulptur kan kalde en sådan styrke i sindsstemningen frem?

Indtil da har Henry Mogensen ikke sat de forknoklede et “minde”. Han har omtalt sin far som den, der sad og hakkede i det: “Det var ikke sjovt” (1982, s. 5) Og i tilknytning til erindringsbilledet af bygmarken ser han for sig sin forknoklede mor og hører hendes stemme: “Ja, forknoklet som hun var, hun kunne jo godt se, det var pænt” (ibid.). Som Kresten Hjernerysters krumbøjede ryg taler også rygge, bøjede af at tynde roer og høste korn med segl (13/4 1992, s. 52). Idet Henry Mogensen benævner sin vrede, trænger lyden fra de forknoklede igennem byarbejderens sind – fra dem, han ellers har talt *om*, men ikke ladet tale *igennem* sig.

Og dog har de været med, de fattige – et ord, fortælleren ikke tager i sin mund – nemlig hver gang Peter Rismøllers *Sultegrænsen* er blevet nævnt. Og det er mange. Det mest udfoldede referat føl-

ger netop de kunstkritiske ræsonnementer (13/4 1992, s. 56-57). Vi fik bogen til låns den dag. Men først på analytisk afstand bliver det forståeligt, at gennem den bog kunne fortælleren indirekte meddele erfaringer, som han ikke kunne lade tale direkte gennem sig selv.

Fordi fortælleren forbinder sine konkrete iagttagelser med forestillingen mod et herskende og for et kritisk kunstideal, bliver man som lyttende kastet ud i en tilsvarende proces. Æstetiske betragtninger omfatter på lige fod naturens marker og dyr, skulpturen og de arbejdende mennesker på fabrik og i landbrug. I disse kunst- og kulturbetragtninger ligger en anvisning på, hvad iagttagelsens kunst kan indebære: at kunne se arbejdets præg i kroppen, ikke som mangel på idealitet, men som erfaringers udtryksfuldhed; at man ikke bør tænke et kunst- og kulturbegreb løsrevet fra arbejdet.

Det følgende omfatter Henry Mogensens mere psykologiserende analyser af forholdet mellem natur og kunst. Et lærestykke kan opstå gennem refleksioner over sammenhænge mellem et erindret billede af naturen og et kunstværk. Henry Mogensen genkalder sig mødet med tyren på vejen hjem fra en skoleudflugt. Klassen går ad en markvej, og så står landsbytyren der med sine 900-1000 kg: "Og det begynder med, at den begynder at savle og snuse og fnyse. Og så begynder den at skrabe i jorden, sådan det flyver med græstørv op, og så brumler den. Og så begynder den at rode med det ene horn i jorden og så med det andet" (13/4 1992, s. 59-60). Over for denne kolossale kraft greb læreren ind og kommanderede holdt, og klassen gik en helt anden vej udenom: "Det var han sgu klar over, selv om den havde ring i næsen" (13/4 1992, s. 60).

Fra gårdtyren associerer Henry Mogensen til dyrskuers tyre og konkluderer: "En tyr det er et umådeligt magtfuldt væsen. Det er en ubændig livskraft, der er i den" (ibid.). Herfra fører associationsveje, der forbinder naturiagttagelse og kunstiagttagelse: "Er der nogen der har set den der *Cimbrertyren*, der står oppe i Ålborg? *Gefionspringvandet* i København eller *Urkräften* i Århus Stadionhal?" (ibid.). Erindringsbilledet af *Cimbrertyren* i Ålborg trækker betretningen ind i barnets synsfelt: "Der er ikke nogen, der kan hamle

op med den, hvis den kommer løs. Det er bare med at dække sig og komme i sikkerhed, indtil den har raset ud, hvordan fanden man så får smidt en sæk over hovedet af den, så man kan få den tøjret igen.” (ibid.). Barnets synsvinkel giver rum for det eventyrlige, hvor humor, naivitet, alvor og refleksion danner en enhed, fordi fortælleren møder situationen med en forundring og spørgen, som hører barnet og kunsten til.

Urkraften “er en grufuld skulptur” (ibid.). Henry Mogensen ræsonnerer over dens psykologiske udsigelseskraft: “Jeg har set den mange gange. Jeg bliver bange for den. Det er brutalitet og styrke og hensynsløshed. Hver eneste fiber i ham, undtagen øreflipperne, ånder brutalitet og styrke og hensynsløshed” (ibid.). Han minder Henry Mogensen om landsbytyren: “Hans måde at krumme nakken på. Den måde han holder hovedet på. Han rynker brynene” (ibid.). Skulpturen vækker til en psykologisk studie: “Hvis jeg mødte ham, jeg ville dælme komme ad vejen. Der er ikke noget at gøre. Han slår én ned. Det er hans hensigt, og han kan, og han er overbevist om, at han kan” (13/4 1992, s. 61).

Urkraften har sin modsætning i *Skrabereren*. I den sammenligning får Henry Mogensen modsætningen mellem aggressivitet og leddiggang frem. *Urkraften* “ånder aggressivitet ud over alle grænser. Ja, hver finger, den måde han krummer og holder ... den måde armene ikke er rettet ud på, de er bøjede på ... Det er en frygtindgydende statue, det er det altså” (ibid.).

Endnu en modsætning til *Urkraften* danner *Vokseværk*, en skulptur af en dreng: “Der står en lille statue, den er beskeden og syner ikke af ret meget. Men der er altså lige så meget indhold i den, som der er i *Urkraften*” (13/4 1992, s. 62). Den står legemsstor uden for Musikhuset i Århus og viser en “løjser på 14-15 år” (ibid.). Henry Mogensen kan ikke hæfte sig ved et enkelt element i skulpturen: “Nej, det er hele holdningen, der er præget af trods og begyndende selvbevidsthed og en helvedes usikkerhed samtidig” (ibid.). Kunstneren, Gudrun Steen Andersen, har forstået at skildre

den personlighed der er dér i 14-15 års alderen, hvor han er næsten men ikke helt vokset færdig, og hvor han er meget selvbevidst og sikker, og nu er det altså ham. Men hvor han alligevel er usikker og ved godt, den kan måske nok ikke holde, den selv-sikkerhed han prøver at give udtryk for. Åh den er fin, den er dælme fin. (ibid.)

Den gamle fortællers indlevelse i denne skikkelses psyke skaber en fryd i ham, som i sin styrke peger ud over skulpturen og ind i hans egen historie, tilbage til hans første oplevelse af som arbejdsløs at være fysisk udhvilet. Styrken i følelsen berøres af, at den er genfundet.

I kunstiagttagelsen forbinder den gamle fortæller livskraften og det formende arbejde. Men hans billede af livskraften har en dobbeltkarakter: den er en truende og potentielt destruktiv naturkraft, og den har et konstruktivt udtryk i det unge menneskes vækst og udvikling.

Den fryd, et kunstværk afsætter i iagttageren, bliver styrende for Henry Mogensens associationer fra *Vokseværk* til et billede af den svenske maler Alfred Zorn af Carl Gustav V og derfra til *De fire Årstider* af Vilhelm Lundstrøm:

Og jeg har siddet og kigget på dem mange gange. Nu har de pakket dem ned. Jeg ved ikke, hvorfor de har pakket dem ned. De siger, det er fordi der ikke er plads. Det er løgn. Det er ligesom, at Vilhelm Lundstrøm kan ikke være bekendt, at han har haft den periode altså, hvor han har malet af hjertens lyst, noget han vil vise. Mens derimod hans stil, hvor han brillerer til sidst med sine krukker, det er den rigtige Vilhelm Lundstrøm. Det er bare løgn. Jeg fryder mig over det andet, det gør jeg sgu. (13/4 1992, s. 63)

I alderdommen finder Henry Mogensen vejen til livskraften gennem æstetiske betragtninger af arbejderen, naturen og kunsten. Og kunsten betyder både de kunstværker, fortælleren bringer ind i for-

tællingen, og fortællingen selv. De kunstværker, Henry Mogensen holder af, er dem, der har noget at fortælle. Fortællingen i den sidste del af alderdommen udfolder en æstetisk sans, der indtil da har været mindre betonet. Således bidrager Henry Mogensen til indsigt i et arbejdende menneskes æstetiske erfaringer og refleksioner, der peger frem mod et alsidigt udviklet menneske hinsides den samfundsmæssige arbejdsdeling. Visionen kan hente sin forbundne to hundrede år tilbage i Friedrich Schillers breve *Om menneskets æstetiske opdragelse* fra 1795 (jf. F. Harrits 1995c, s. 30).

Det civilisationskritiske

På et tidspunkt spørger vi, om der ikke kunne ligge den protest i det kunstkønne, “at vi skulle protestere imod at blive så ødelagte af at skaffe det fornødne?” (13/4 1992, s. 53). Henry Mogensen lytter sig frem til en moralsk og etisk problemstilling i spørgsmålet og svarer med en parabellignende historie om moral og dovenskab. Samtidig vender han synsvinklen i spørgsmålet, så han begrundes, hvorfor arbejdere ikke protesterer imod at få deres krop ødelagt. Tilgangen til beretningen er:

Ja, der er jo en drivkraft i alting og den åndelige om, hvad man må. Det er jo også et moralsk spørgsmål, hvad man må, og hvad man skal, og hvad man er forpligtet til osv. Og der ligger vel nok i folk, at det er en forbrydelse af være doven, det må man ikke være. (ibid.)

Disse generelle betragtninger, som er udtryk for den ræsonnerendes fortolkning af spørgsmålet, åbner til andre epoker: herremanden og “alle mulige udbyttere, der har sagt, at du skal ikke være doven” (ibid.). Og deres stemmer kalder tilsvarende stemmer frem i den egne livshistorie, fra barndommen – og dermed træder den fortællende i forgrunden, dog ikke i fremstillingen her.

Arbejdsmorale får en historie: “Det bider sig jo fast selve måden at tænke på med, hvad man er forpligtet til, og hvad man ikke

er forpligtet til, det gør jo også, der bliver jo en moral i folk” (13/4 1992, s. 54). Magten installerer sig som moral og livsanskuelse i folk og bliver bestemmende. Med bitter ironi vurderer Henry Mogensens betydningen af livsanskuelse, når man skal få folk til at arbejde: “Især hvis de tror, de er forpligtet til at arbejde for andre, for at andre de kan tage det, de har lavet” (ibid.). Uden her direkte at nævne kapitalismen viser debattøren, at det er i dens hus, dette foregår. Og således begrundes han, hvorfor arbejdere ikke gør oprør imod at blive deformeret og ødelagt af arbejdet. Den ræsonnerende stiller sine spørgsmål sådan, at det virkelige system træder frem i modsætningen mellem de mennesker, der befaler, og dem, der skal arbejde. De, der har magten, har indarbejdet en arbejdsmoral som en individuel forpligtelse i de folk, der skal arbejde, således at de har gjort den til deres egen selvundertrykkende herre.

Arbejdsmoralens historie fortsætter ud over de ræsonnementer, som er knyttet til erindringsbilledet af bonden. Fortælleren følger sin tanke til nutidens repræsentanter for dem, der får andre til at arbejde: forsikringselskaber, banker osv. Beretningen udvikler sig til nutidshistorie om forsikringsverdenens og bankernes fusioner, forstået som organiserede “parasitindkomster”. Her som før opstår kritikken, fordi fortælleren tænker de arbejdende med: “Det er jo en uhyre belastning af dem, der arbejder, at det hele skal gøres op i penge, der skal forrentes med 12-15%” (13/4 1992, s. 54). Derfor kan man som lyttende og læsende have Kresten Hjernerysters skikkelse med i baggrunden, når debattøren trækker de arbejdende i forgrunden i den økonomiske verden, hvor ellers pengenes fetich tilsyneladende selvrådigt regerer.

Denne beretning om dovenskaben og arbejdsmoral ender i en kritisk og afideologiserende sammentrækning af den kapitalistiske produktionsmådes modsigelser, hvad angår arbejdstid, arbejdsløshed og bistandshjælp. Det skal ikke forfølges videre her, men dog omtales for at vise, at der for Henry Mogensens er sammenhænge mellem kunst, arbejde og moral som historiske forhold vævet ind i hans eget liv og i samfundets. Det vil sige, at en kunstkritisk historie

udvikler sig til en civilisationskritik: en kritik af produktionsmåden og ejendomsforholdene.

Da vi bragte erindringsfortællingens betydning på bane, tog Henry Mogensen et forbehold: "Og hvis Jorden den består – hvad jeg ikke regner med – om et par hundrede år – da mener jeg nok, det hele det er ødelagt" (8/7 1996, s. 1). På det tidspunkt kunne Henry Mogensen ikke længere gøre sine iagttagelser på Helgenæs, motorcyklen var solgt, hans bevægelsesradius reduceret til stuen; men da henter han sit stof til eftertanke fra det berettede i medierne. Han tager stilling, når fiskerne taler for uhammet sperlingfiskeri, fordi der på et tidspunkt er mange: "Jamen, det kan man ikke gøre ustraffet [...] Man kan ikke pludselig øse alle de sperlinger op af havet, undtagen det får en virkning. Måske ikke lige øjeblikkelig, men på længere sigt" (8/7 1996, s. 4). Pengene styrer; herimod gør Henry Mogensen indsigelse på naturens og menneskehedens vegne: "Jamen, der kommer jo også tider efter vores tid og mennesker efter vores tid og fisk og dyr efter vores tid" (ibid.). Han markerer, at han taler som ud af en anden tid: "[D]er er ingen hensyn til andet end penge, bare man kan skovle i sig, så skide med det der før i tiden hed moral og nu hedder etik" (ibid.). I et erindringsbillede samler den *fortællende* debattør pointen i en lære fra barndommen, da der var mange krager. Der blev lagt gift ud til dem, og hans far sagde, at det går ikke: "Og da man havde fået udryddet kragerne, så blev der en gruelig masse mus, der ødelagde hele underskoven. Tingene hænger jo sammen" (ibid.).

Til den sammenhæng, som naturen udgør, hører også mennesket med dets gener, arveegenskaber, som samfundsmæssigt henregnes til sundhedssektoren og forskellige former for videnskab:

Det er en håbløs udvikling også med hensyn til avl af korn og mennesker og alt muligt andet. Det er noget jammerligt noget, man får i den sidste ende. Det er ikke modstandsdygtigt. Det er en jammerlig kost, men det er altså også nogle dårligere mennesker. (13/4 1992, s. 41)

Genteknologien er et problem: “Det er det største problem, jeg kan se. Det er det. Men jeg kan ikke se, hvordan det kan stoppes” (13/4 1992, s. 35). Der sammenstilles modsigelser, som får billedet af vestlig humanitet til at revne:

Man redder for tidligt fødte børn, og man transplanterer hjerte og lever og alt det der. Og samtidig så lader man bevidst, trods overfloden – i alt fald her – folk dø af sult. For fanden, i millionvis. Sult det er stadigværk den hyppigste dødsårsag, det er det endnu. (13/4 1992, s. 42-43)

Forestillingen om videnskaben som ansvarlig for fremskridt afspejler naturforholdet i negativ. Henry Mogensen trækker perspektivet tilbage i tiden til Kopernicus og Newton og ser på videnskaben “både med hensyn til viden og praksis”, og når han medtænker sin egen psykiske reaktion på historien, “så bliver jeg faktisk mistrøstig” (13/4 1992, s. 36). Tankens grundbegreber og den psykiske drivkraft hænger sammen i beretningen, således at den får læreprocessens form. Naturen er imidlertid blevet bragt i en tilstand, hvor iagttagelse ikke er tilstrækkelig baggrund for erfaringsdannelse. Henry Mogensen giver med en noget ironisk tone et eksempel med en børnehavelærerinde, der i februar ringer til Meteorologisk Institut for at høre, om det er tilrådeligt at gå ud med børnene, mens der er et ozonhul. “De aner ikke en ski’ om, hvad det er” (13/4 1992, s. 36-37). Således peger Henry Mogensen på et dilemma: videnskabelig kundskab kan ikke overlades til videnskabsmænd, hvis livet på Jorden skal bevares – samtidig er man afhængig af videnskaben, hvis man skal kunne orientere sig og handle hensigtsmæssigt med hensyn til overlevelse. Behovet for den *reflekterende* fortæller og *ræsonnerende* debattør ligger i sagen selv.

I løbet af alderdommen løber alle centrale spørgsmål sammen for Henry Mogensen i forholdet til naturen. Naturforholdet bliver ligeledes kriterium, når spørgsmålet stilles, om behovet for socialisme er blevet mindre:

Det mener folk i al almindelighed, at det er ikke den vej, man skal gå. Men det viser sig jo mere og mere, at den frie markedsøkonomi den har nogle grusomme omkostninger – ikke bare menneskeligt, men på alt muligt andet levende. Og regningen den kommer senere hen. (8/7 1996, s. 5)

Debattøren, den argumenterende og ræsonnerende, henter som vist stof fra den erindrende fortæller i arbejderen. Og det er derfra, beretningen får sin etiske karakter. Det er ikke debattørens ræsonnementer over etik, der virker forpligtende, men derimod fortællerens “sansningserkendelser”:

Pointen i at fremhæve den før-videnskabelige sansningserkendelses ret og gyldighed er at styrke den etiske sans for naturen og dens væsener. Etikens kilder ligger her og ikke i abstrakte morallove. Den etiske svækkelse i forhold til naturen hænger sammen med, at vort forhold til naturen er blevet abstrakt bl.a. pga. den naturvidenskabelige metodes dominans. Anerkender man kun et objektiviserende forhold til naturen, så har vi ikke noget etisk forhold til den, så findes der kun en mere eller mindre hensigtsmæssig udnyttelse af naturen. (Wolf 1994, s. 14)

Betænker man, at ‘naturen’ omfatter både den ydre natur og mennesket som del af den, da får man et perspektiv på betydningen af erindringsfortællerens forbundethed med sansningen og dens refleksion. Den etiske dimension ytrer sig hos de spørgende-lyttende i en følelse af forpligtethed over for den fortællende og i forhold til at videregive, hvad der er blevet overleveret.

LIVSHISTORISK FORTÆLLING OG ARBEJDERDIDAKTIK

Indledning

Som livshistoriefortæller er arbejderen sin egen historiefortolker. I de forudgående kapitlers analyser af Henry Mogensens erindringer blev det vist, at og hvordan den livshistoriske fortælling tager form af erfaringshistorie og læreproces. Han skildrer, hvordan en arbejder bliver til. I hans livshistoriske beretning ligger en arbejderdidaktik indlejret i form af en klassens autodidaktik.

I det følgende vil det blive forskerens perspektiv, der anlægges på udviklingen af en læreproces. For at man kan forstå “en lære” som udtryk for en arbejderdidaktik, må den enkeltes historie bringes i dialog med en forskning, der på et mere generelt teoretisk niveau forholder sig til spørgsmålet om, hvad en arbejder må vide for at kunne orientere sig og forbedre sine livsbetingelser “i solidarisk Kooperation med andre” (Negt 1989, s. 262). Men spørgsmålet om arbejderdidaktik peger historisk set også ud over den enkelte arbejder og dennes livshistorie ind i arbejderbevægelsens syn på egne intellektuelle opgaver.

Der vil i det følgende blive ført en diskussion – tilsluttende og kritisk – med de principper for en intentionel samfundsforandrende arbejderpædagogik, som Oskar Negt har udviklet gennem mange årtiers beskæftigelse med arbejderuddannelsens teori og praksis. Hovedreferencen vil være til *Die Herausforderung der Gewerkschaften* (1989), der bygger videre på de tanker og teoretiske nyudviklin-

ger, der lå i *Sociologisk fantasi og eksemplarisk indlæring* (1975). Perspektiverende i forhold til Negt følger afsnit, der inddrager en didaktisk side af Sève og en civilisationskritisk af Marx.

Forskerens læreproces har som kritiske modpoler bedrevidenhed kontra en medvirken til arbejderens selvoplæring. Spændingen består mellem tendentielt formynderi versus en maieutisk holdning. Modsætningen er analog med forholdet mellem informant og fortæller. Bevægelsen fra den ene pol til den anden indebærer i begge modsætningspar selvvirksomhed og demokratisk ligestillethed i relationerne.

Den eksemplariske læreproces

Negts bærende tanke for en kritisk og emancipatorisk arbejderuddannelse er den eksemplariske læreproces. Grundtanken er som nævnt, at udgangspunktet for læringen er arbejderes egne konflikt-erfaringer på arbejdspladsen og uden for. For at kunne udvikle bevidsthed om disse forholds samfundsmæssige betingethed skal arbejdere tilføres viden af historisk og økonomisk-politisk art. Og denne viden opnår udelukkende sin dannelsesværdi ved, at den kan blive oversat tilbage i arbejderens egen erfaringshorisont (jf. Negt 1989, s. 262).

Problemet for denne pædagogik har ifølge Negt siden 1960'erne været, at arbejdere ikke møder op med "en sikret kánon over den nødvendige viden for en klassebevidst arbejder" (op.cit. s. 261). Uden teoretiske forkundskaber kan erfaringsudvekslingen ikke udvikle sig til at omfatte hele samfundet og danne et konkret billede af den nutidige verden. I arbejderbevægelsens tidligste tider indgik kritisk teori internationalt og i Danmark som en del af arbejderoplysningen. Oskar Negt gør opmærksom på, at i tysk arbejderuddannelse spillede i 1900-tallets begyndelse Karl Marx *Kapitalen* og *Lønarbejde og Kapital* samt Friedrich Engels *Anti-Dühring* en rolle. Derimod fandt han det i 1960'erne som underviser i de faglige uddannelser ikke længere muligt at give arbejderne en sådan kánon, der kunne udstyre dem med den nødvendige viden (jf. op.cit. s. 261).

Tilsvarende forhold gør sig gældende i Danmark. Det danske Socialdemokrati var det første, der oversatte *Kapitalen* 1885 (Callesen mfl. 1983, s. 9-14). Der mangler en selvstændig undersøgelse af og historieskrivning om marxismens faktiske og mulige betydning for dansk arbejderbevægelse og dens udvikling som læreproces. Derfor skal her kun gøres opmærksom på problemfeltet. Da LO i 1975 skaber en egentlig tillidsmandsuddannelse, *Fagbevægelsens Interne Uddannelse*, indgår kritisk teori ikke som en institueret del af systemet. Det samme gør sig gældende i det socialdemokratiske oplysningsforbund AOF, oprettet 1924. Andet ville på sin vis også have stridt imod den socialdemokratiske selvforståelse, som Julius Bomholt udtrykte den allerede i 1934 i partiprogrammet *Danmark for Folket* (Harrits 1995a, s. 100). Man skal tilbage i Socialdemokratiets historie til 1880'erne og 1910'erne omkring Socialistisk Bibliothek (1885-1889), oprettelsen af Esbjerg Arbejderhøjskole 1910 og forlaget Fremad 1914, for at finde en livlig diskussion om betydningen af teoretisk litteratur for arbejderklassens frigørelse (Harrits op.cit. s. 93-94). Teoretisk skoling af arbejdere har indtil kommunismens sammenbrud især været knyttet til venstreoppositionen og herunder Danmarks Kommunistiske Parti. Da partiet først i 1970'erne oprettede et oplysningsforbund, blev det betegnende kaldt *Marxistisk Oplysningsforbund*. Efter 1989 har teoretiske studier af Marx' skrifter ikke noget institueret tilhørssted. I 1990'erne er de tendenser, Negt mødte i 1960'erne, kun blevet forstærket.

Hvor Negt stiller krav til arbejderes teoretiske forkundskaber, kunne man på baggrund af den livshistoriske fortællings form spørge: Hvordan kan arbejdere *selv* motivere behovet for teoretisk indsigt, og hvordan kan de udvikle den? Hertil kan man føje et ubesvarligt spørgsmål om, hvilke teoretiske indsigter der har overlevet hos den enkelte som en form for usamtidighed, der kunne bringes videre, hvis arbejderbevægelsen ville gøre det muligt. Hvem ved – ud over dem selv – hvilke læreprocesser der foregår, hvor arbejdere mødes? Hvem ville – hinsides partisammenhænge – i 1982 have kendt til Marx' betydning for en ung arbejder først i 1930'erne, hvis

Henry Mogensen ikke ved et tilfælde havde fået muligheder for at fortælle sine erindringer?

I erindringsfortællingens form kan motiveringen for tilegnelse af teoretisk viden få en historisk og psykologisk dimension. Max Horkheimer giver i artiklen "Tradisjonel og kritisk teori" følgende baggrund for den kritiske teoris virke:

I regelen er det et kjennetegn ved individet at det tar grunnbestemmelsene ved sin eksistens for gitte og streber etter å tilpasse seg dem, idet det finner sin tilfredsstillelse og ære i av all kraft å løse de oppgaver som er forbundet med dets plass i samfunnet og i fromt å gjøre sin plikt overfor all energisk detaljkritikk som kunne rettes mot det. (Horkheimer 1970, s. 16)

Negt stiller det spørgsmål, hvad en arbejder må vide for at kunne forstå sin tid og sine muligheder for sammen med andre at kunne forbedre sine livsbetingelser (Negt 1989, s. 262). Horkheimer gør opmærksom på det propædeutiske spørgsmål: Hvad ved det unge menneske forud for mødet med kritisk teori? Negt tænker her ikke udviklingspsykologisk og stiller derfor ikke dette afgørende spørgsmål. Undlades det spørgsmål om, hvad der konstituerer forholdene og personligheden forud for tilegnelsen af kritisk teori, da kan dele af livshistorien ligge ubearbejdet hen og skabe fortrængninger eller dukke op i gamle skikkelser. Således når kritiske positioner kommer ud for pres. I den livshistoriske fortællings form kan før-kritiske og kritiske forståelsesformer forenes og bearbejdes under ét i erindrings socialisationshistoriske struktur, sådan som det sker hos Henry Mogensen. Han viser i sin analyse af brudsituationen mellem barn-dom og ungdom, at og hvordan kritisk teori kommer ind i hans liv, og hvordan Peter Jørgensen giver stemme til samme type spørgsmål, som Negt rejser ca. 30 år senere. Henry Mogensen kan gennem sin fortløbende fortælling siden 1982 livslangt – med historisk bevidsthed – aktualisere betydningen af teoretisk viden og kunnen.

I den livshistoriske fortælling som fremstillingsform for eksem-

plariske læreprocesser er indlejret et udviklingspsykologisk perspektiv. Man kan spørge, *hvorfor* et menneske livslangt interesserer sig for forholdene, tilegner sig samfundsmæssig og teoretisk viden for at kunne analysere og skabe sig overblik. Det spørgsmål ville i Henry Mogensens tilfælde ikke komme udefra, men indgår livslangt i hans selvrefleksion – ikke i spørgsmålets form, men i svarets, idet han genkalder sig Lærerinden fra barndommens skole. Udviklingspsykologisk viser fortælleren Henry Mogensen, hvordan hendes undervisning kalder mulige kapaciteter frem i barnet, så han livslangt kan reflektere denne betydnings konkrete virke i forbindelse med udvikling af nye intellektuelle kapaciteter. Han synliggør, hvilken frigørende intellektuel kraft skolen livslangt kan være – og modsat, hvilken intellektuelt hæmmende og undertrykkende virkning den oftest har haft for hans lige.

Den norm må betænkes som baggrund for enhver pædagogisk situation. Den livshistoriske fortælling kan i det pædagogiske virke bidrage med en historisk dimension, der er uundværlig for en erfaringsbaseret voksenundervisning. Hertil kommer, at arbejderes erindringer også kan give baggrund for at forstå de betingelser, som tidsstrukturen og fordelingen af den samfundsmæssigt disponible tid sætter for den enkeltes alsidige udvikling. Yderligere hører til denne problemkreds opfattelsen af, hvad intellektuel udvikling betyder. Arbejderes erindringsfortællinger overskrider den gængse opfattelse af ordet *intellekt* som ensbetydende med forstands- eller erkendelsessiden af den menneskelige natur. Man får behov for en anderledes åben intelligensforståelse, der inddrager sansemæssige og sociale aspekter (jf. Harrits 1995c, s. 164).

Den livshistoriske erindring kan som i Henry Mogensens tilfælde fortælle historien om, hvordan kritisk teoris kánon kan blive givet videre fra den ene generation af arbejdere til den næste, og hvordan den kan blive virksom i skikkelse af den reflekterende fortæller og fortællende debattør. I det følgende skal hovedvægten lægges på at udrede, hvordan de to skikkelser er bærere af hver deres opgave i en eksemplarisk læreproces, og hvordan deres indbyrdes

forhold er af afgørende betydning for dialektikken i læreprocessen mellem konkrethed og abstraktion, mellem praksis og teori.

Fortælleren i arbejderen er den erfaringsformidlende, der konkretiserer "*arbejdernes egne erfaringshorisont*" (Negt 1989, s. 262). Han har som sit *udgangspunkt* det sanset-erindrede. Men den "egne" er ikke snævert biografisk eller individualistisk. Jeg'et betegner, som Henry Mogensen indirekte og direkte har givet udtryk for, et eksempel på livet i arbejderklassen, en stemme, der taler repræsentativt for både et "vi og andre årgange" (H.M. 1987, s. 7). Set fra fortællerens position kan refleksionen ligge i måden at bruge sanserne på – som sansningens refleksion. Et eksempel er Masnedø-erindringen. Eller sansningen kan i første omgang stå alene og fortolkningen følge efter tidsmæssigt forskudt, som det fremgår af analysen af arbejdslededsituationens tofasede forløb. Det er to former for udtryk for en iboende eksemplarisk læreproces, hvori dialektikken mellem livshistorie og samfundshistorie bliver virksom. Hermed er givet en konkret og relevant indholdsbestemmelse af, hvad Negt kalder "konflikterfaringer uden for arbejdspladsen" (Negt 1989, s. 261), som læringen kan tage udgangspunkt i – foruden i de arbejdspladstilknyttede. Således kan en biografisk dimension på en ikke-dikotom måde indarbejdes i en kritisk arbejderdidaktik.

I frembringelse af en eksemplarisk læreproces kan den reflekterende fortæller ikke undvære debattøren. Han repræsenterer den læsende arbejder, der sidder inde med medieformidlede informationer om økonomi, sociologi, moderne naturvidenskab, filosofi og historie. Den viden er ifølge Negt nødvendig, hvis der skal opstå en læreproces og ikke udelukkende en erfaringsudveksling. "Men disse informationer må forbindes med arbejdernes livssammenhæng" (op.cit. s. 262); denne integration kan debattøren udvirke, just og kun når han i sit eget virke ikke skiller sig fra fortælleren. Deres kiasiske forbundethed ytrer sig for den debatterende ved, at han enten forankrer sine indlæg, argumentationer og kritiske informationer i konkrete iagttagelser og situationer eller i sine ræsonnementer ind-

drager stof fra den levede og iagttagede erfaringsverden. Heri ligger pædagogiske spor fra hans tid som tillidsmand og politisk aktiv arbejder, hvor han altid skulle oplyse og agitere for en bestemt sag i en bestemt situation over for givne personer. Og den afsætter sig i varierede niveauer – fra det kasuistiske til abstrakte argumentationskæder.

Fortælleren har som erindrende behov for denne forbindelse, blot er hans grunde de modsatte af debattørens. På den debatterende lurer didaktisk set den fare, at abstraktionernes verden kan opsluge ham, så tænkningen selvstændiggør sig og mister sin forbindelse til det konkrete. Fortælleren derimod kan fortabe sig i en isolerende rekonstruktion af fortiden, så den mister sit kritiske potentiale og dermed sin mulige karakter af læreproces.

Læreprocessens mål

Negt siger, at det øverste læringsmål for en arbejderuddannelse er at fremstille sammenhænge. Det indebærer et kritisk virke, fordi ødelæggelsen af en sammenhængende verdensopfattelse er blevet et væsentligt beherskelsesmiddel (op.cit. s. 263).

Tilsvarende tanker gør den fortællende debattør Henry Mogens sig på arbejdernes vegne efter at have omtalt sønnens gymnasietid og deres fælles udbytte heraf:

Men jeg er også godt klar over, at for dem der ejer landet – husene og skibene og jord og fabrikkerne og så videre – der vil det vel nok være en fordel for deres fortsatte ejendomsret, at folk de ikke ved nok om fakta – at de ikke har lært at tænke og se tingene i sammenhæng. (1982, s. 164)

På den baggrund kan man forstå, at arbejderbevægelsen blandt sine opgaver har den at skabe en offentlighed, hvor evnen til at se tingene i sammenhænge kan udvikles under magtfrie forhold.

Som tidligere nævnt opregner Negt 6 kompetencer, som er nødvendige for “en fyldestgørende livsorientering” (Negt 1989, s. 262). De

skal i det følgende beskrives nærmere. Det overordnede læringsmål, som er den sammenhængsskabende tænkning, opnås gennem udvikling af følgende kompetencer:

1) *Orienteringsviden*. Den drejer sig ikke om informationer om enkeltfænomener, men om viden, der gør det muligt for arbejderen at skabe orden i hverdagens kaos, fortolke sammenhænge mellem tingene og forholdene, skabe *orienterende sammenhænge*.

2) *Økologisk kompetence*. Den angår ikke udelukkende den industrielle produktionsmådes forhold til omverdenen, men også dens psykosociale følger, "den skånsomme omgang med mennesker og ting" (op.cit. s. 264-265). Spørgsmålet drejer sig om, hvordan menneskene forholder sig til såvel den ydre natur som den indre natur. Målet er "en magtfri kommunikation" (op.cit. s. 265).

3) Evnen til at skabe balance i forhold til *truede og brudte identiteter*. Nødvendigheden af den evne skyldes kapitalismens tendens til at skabe outsiders: "Menneskers traditionelle identitet, som blev formet i ejendommens og arbejdets grundinstitutioner, er udhulet." (ibid.).

4) *Erindrings- og utopiformåen (historisk kompetence)*. Negt mener, at det hører til de mest truende symptomer ved vores tid, "at man kan tale om menneskenes kroniske tab af hukommelse" (op.cit. s. 266). Han ser en mulig vej til udvikling af historisk kompetence gennem arbejde med erfarnes livshistorier (op.cit. s. 267).

5) *Sensibilitet over for udbytningserfaringer*. Det gælder at udvikle bevidsthed om hverdagens udbytningserfaringer og omsætte dem i politisk handling.

6) Den *teknologiske evne*. Den er forbundet med evnen til at skelne. Kompetencen skal udvikles ud over det aspekt, der drejer sig om dispositionen over teknikken, fordi teknologien i dag griber dybt ind i vores livssammenhænge og berører mange problemer, der ikke umiddelbart er til at erkende som tekniske. Vi må tilbageoversætte teknik "til et subjekt-objekt-forhold" (op.cit. s. 270). Over for teknologi må arbejderbevægelsen udvikle evnen til at skelne mellem, hvad Negt kalder *hermetisk og åben teknologi* (op.cit. s.

263-276).

I det følgende skal de enkelte kompetencer kommenteres i relation til, hvad Henry Mogensens fortælling kan bidrage med.

Ad 1): Orienteringsviden hænger sammen med muligheden for at tilegne sig kritisk teoretisk indsigt, der skal bruges til at analysere de samfundsmæssige forhold, arbejderen er blevet bragt i. Teori er nødvendig i et kapitalistisk samfund, fordi der er meget andet end radioaktivt nedfald, som ikke kan registreres af sanserne alene. Det kapitalistiske samfund kan heller ikke gennemskues af sanserne alene: "Hidtil har ingen kemiker opdaget nogen bytteværdi i en perle eller en diamant" (Marx 1970b, s. 185). Henry Mogensen viser, hvilken betydning det har for en arbejders selvforståelse at kunne analysere sig frem til, hvor man som arbejder objektivt set er placeret i samfundet, at samfundet består af klasser, at merværdiproduktionen er styrende, at arbejderen sælger sin arbejdskraft uden at få dens hele værdi betalt.

Fordelen ved at arbejde ud fra spørgsmålet om tilegnelse af kritisk teori i et livshistorisk perspektiv er den mulighed, at arbejderen *selv* kan analysere og ytre sig om teoriens betydning for sin selv- og samfundsforståelse. Således kan man i en læringssituation undgå at gentage dikotomien mellem individets historie og samfundets; man kan tværtimod følge, hvordan en sociobiografisk selv- og samfundsforståelse bliver til. Negt bruger ikke udtrykket "sociobiografi", men kunne gøre det, hvis han ville beskrive, hvordan arbejdere selv udtrykker sig om opnåelsen af den "fyldestgørende livsorientering".

Ad 2): Sådan som Henry Mogensen fortæller, hænger økologisk kompetence sammen med Negts begreber om historisk sans (ad 4)) og sensibilitet over for udbytning (ad 5)). Men hertil knytter Henry Mogensens fortælling det propædeutiske: iagttagelsesevnen og sansen for forandring. Henry Mogensens Helgenæsiagttagelser er et eksemplarisk udtryk for, hvad Negt er inde på, nemlig at økologisk kompetence ikke kun angår menneskets forhold til den ydre natur, men også forholdet til den indre (Negt 1989, s. 265).

Ad 3): Negt rejser spørgsmålet om forholdet til “truede og brudte eksistenser” ud fra kapitalismens tendens til at give mennesker en sådan historie. I den livshistoriske fortællings form hentes problemstillingen ikke udefra; det er den brudte identitet, der selv får stemme. Selve fortælsituationen bliver centrum for den didaktiske opgave at kunne forholde sig til fx arbejdsløshedens former for marginalisering. Henry Mogensens analyse af sine arbejdsløshedserfaringer først i 1930’erne er udtryk for netop “*balancearbejde*” (op.cit. s. 265). For sin egen opløftende erfaring af udhvilethed og fremtidshåb glemmer han ikke de andre, der gik til grunde. For arbejdsløsheden i 30’erne ser han ikke bort fra arbejdsløsheden i 1950’erne og 1980’erne. For sin egen evne til fysisk og intellektuelt at få noget ud af et brud i sit arbejdsliv glemmer han ikke forholdene, som de var lagt til rette økonomisk af samfund og stat i form af lovgivning og ringe økonomi for de arbejdsløse. Og i forhold til de lyttende glemmer han ikke den opgave at overlevere indignationen over forholdene og give stemme til de udstødte, der ikke selv kan komme til orde: “Der har satme været et stort tab i trediverne. I kan tro, der har været et stort tab i trediverne. For pokker af mennesker. Nogen er vel blevet bragt på ret køl, men mange de er dølen bank’me ikke” (1982, s. 31). Således kan der i erindringsfortællingens situation ske en opøvelse i at forholde sig indlevet til marginaliseredes liv.

Ad 4): Negt betragter en historisk kompetence som helt nødvendig for at kunne se hverdagslivets hændelser i sammenhæng. Han mener, at man i Tyskland kan tale om et kronisk erindringstab, og “*ødelæggelsen af erindringsevnen er [...] absolut ruinerende for enhver emancipationsbevægelse*” (Negt 1989, s. 267). Som én blandt mange arbejderes viser Henry Mogensens erindringsfortælling, at der blandt danske arbejdere ikke slet og ret er tale om tab af erindringsevne – den er potentielt til stede. Men tabet gælder de sociale sammenhænge, hvor erindringerne kan blive kaldt frem af lyttende og spørgende og få et kulturpolitisk perspektiv. (Her ligger en diskussion, som ikke skal tages op her, om betydningen af 2. verdenskrig

for ikke alene den tyske arbejderbevægelses blokerede erindrings-
evne. Også i Danmark kommer mange koncentrationslejr-fanger til
at bære på en historie, som først i 1980'erne og 90'erne kan fortæl-
les, om overhovedet).

Sammenhængen mellem *erindringsevne* og *emancipationsbevæ-
gelse* kommer eksemplarisk til udtryk i Henry Mogensens historie,
fordi forholdet mellem hans fars og hans egen historie inkarnerer
den "store" historie i den "lille". Forholdet mellem arbejdergenera-
tioner kan konkretisere en historie, der set i et lineært historiesyns
perspektiv skulle være tilbagelagt. Men med øje for den samfunds-
mæssige usamtidighed kan man få indblik i, at arbejderklassen i sin
egen historie genererer læreprocesser, der er essentielle for klassens
evne til at udvikle selvbevidsthed og dermed blive sig bevidst som
klasse og skabe en bevægelse. I *Proletariatets opståen som lære-
proces* gør Vester opmærksom på dette generationsforhold og br-
ger usamtidigheden mellem generationer til at bryde en institueret
dikotomi mellem den "store" og den "lille" historie. Samtidig til-
kendegiver han, at historien om proletariatets opståen ikke hører en
tilbagelagt fortid til, men er en mulig fortsat proces. Henry Mogen-
sens analyse af sin egen frigørelseshistorie som arbejder i forhold
til faderen som selvstændig husmand og som håndværker bevidner
rigtigheden af Vesters tankegang. I den livshistoriske erindrings
form kan Henry Mogensen vise, hvilke intellektuelle redskaber og
sociale sammenhænge der skal til, for at han kan "opstå som pro-
letar". Hvor Vester som historieskriver analyserer sig frem til den
"lille" historie i den "store", dér analyserer Henry Mogensen som
erindringsfortæller sig frem til den "store" historie i den "lille". Fra
hver deres udgangspunkt nedbryder de en gængs dikotomi.

Negt skriver: "At videreføre den erfarede egne historie i lære-
processer, der formidler et begreb om almen historie, ville [...] være
vejen til at tilegne sig historisk kompetence" (op.cit. s. 267). For
arbejderen Henry Mogensen udgør hans liv en læreproces. Men det
er fortælleren, der kan kalde den frem i sprogets form, så den kan
komme til udtryk som netop læreproces og dermed blive til lære

også for andre. I ét menneskes liv kan den forudgående classes og bevægelses historie være sammentrængt; men det er gennem erindringsfortællingen, at den kan få læreprocessens eksemplariske udtryk. Fordi vi her taler ud fra den livshistoriske fortællings formning af problemstillingen, behøver vi ikke at *tænke* os til de arbejderdidaktiske perspektiver. Den aldrende arbejder kan som fortæller sætte sig selv ind i historien som det unge og senere det gamle, lærende menneske.

Således kan historien også aflæses på en arbejdsplads fx i arbejderens forhold til akkorder og akkordsætning. Akkorderne er afhængige af,

hvordan det har været på virksomheden med hensyn til sammenhold, med selvhævdelse, med sit eget værd, om man vil lave sådan nogle akkorder, om man føler sig så presset til, når man sætter akkorden, at regne med et tempo, der faktisk er maksimum af, hvad man kan præstere. (1982, s. 150)

Historisk bevidsthed hører sammen med sansen for magt- og styrkeforhold som en forudgående og fortløbende, uafsluttet kamp.

Ad 5): Udviklingen af sansen for udbytning skal ifølge Negt tjene det formål, at arbejdere opnår en politisk bevidsthed, som kan omsættes i politisk handling.

I det følgende skal gives et eksempel på, hvordan erfaringen af udbytning trækker kritisk teori til sig, hvorefter et politisk mål aftegner sig. Når fortælleren Henry Mogensen beskriver arbejdet ved drejebænken, konkretiserer han i ét arbejde ved ét arbejdsredskab i én arbejder kapitalismens grundmodsatning mellem arbejdsproces og værdiøgningsproces. Henry Mogensen *siger* ikke, at drejebænken står over for ham som kapital, men han *viser* det. I det første billede af drejebænken står den som et stykke foranderlig og levende materiatur:

Når man kommer om morgenen og drejebænken den er kold –

ikke koldere end den sagtens kan arbejde – så bliver den varm op ad dagen, og så forandrer den karakter. Så begynder det at blive større i den ene ende end i den anden. Det skal man justere for. (1982, s. 150)

Arbejderen stemmer sig mimetisk sammen med sit arbejdsredskab – som fortælleren i komplicitet med naturen. Han forholder sig til det nyttige arbejde, den del af produktionsprocessen, der fører til fremstilling af brugsværdier, og han er som arbejder til stede som arbejdskraft, arbejdsformåen:

Ved arbejdskraft eller arbejdsevne forstår vi indbegrebet af de fysiske og åndelige evner, som eksisterer i et menneskes organisme, i dets levende personlighed, og som det sætter i bevægelse, når det fremstiller brugsgenstande af en eller anden art. (Marx 1970b, s. 282)

Sansen for drejebænken står ikke isoleret, men kombineres med fortællerens erindring om dens virkning på krop og tanker og om, hvordan den medvirker i en samfundsmæssig proces. I næste billede fremtræder den samme drejebænk som et overgribende subjekt, der gør mennesket til objekt over for kræfter, det ikke er herre over:

Man bruger faktisk hele sin – al sin viden, hele sin fysik og opmærksomhed på de stykker arbejde. Man er færdig, når man er færdig med arbejdstiden. De stjæler simpelthen otte timer af ens tilværelse, men de stjæler sgu meget mere. For det tager lang tid, inden man generhverver det, som man har mistet, når man går hjem. (1982, s.150)

Når drejebænken kan opleves både som en ligestillet forlængelse af arbejderens krop, der kræver opmærksomhed, og som en fjendtlig magt, der gør ham til underordnet objekt, hænger det teoretisk set sammen med, at den og han er redskab i en dobbeltsidig produkti-

onsproces, som Marx betegner henholdsvis arbejdsproces og værdi-
øgningsproces (jf. Marx 1970b, s. 302ff.). Og i den dobbeltproces
har den sidstnævnte magten over den førstnævnte:

Kapital er hedengangent arbejde, der som en vampyr kun bliver
levende ved at indsuge levende arbejde, og lever des mere, jo
mere det indsuger af det. Den tid, som arbejderen arbejder, er
den tid, i hvilken kapitalisten konsumerer den arbejdskraft, han
har købt af ham. Hvis arbejderen anvender sin disponible tid på
sig selv, stjæler han fra kapitalisten. (op.cit. s. 369-370)

Set fra kapitalens synsvinkel er arbejderen objekt for kapitalens
hunger efter merværdi: "Mennesket selv, betragtet som den blotte
eksistens af arbejdskraft, er en naturgenstand, en ting, selv om det
også er en levende og bevidst ting, og arbejdet selv er det ting[s]lige
udtryk for denne kraft" (op.cit. s. 333).

Bag denne fordobling i synet på drejebænken ligger varens dob-
beltkarakter i form af brugsværdi og bytteværdi. Det er i analysen
af varens dobbeltkarakter, Marx redegør for den fetichisme, der
klæber til vareproduktionen, og som afføder relevansen af begre-
bet "affetichering". Her skal vareanalysen ikke genfremstilles, men
Marx' pointe skal fremhæves, at der i vareproduktionen finder en
fordrejning sted:

Det hemmelighedsfulde ved vareformen består altså simpelthen
i, at den for menneskene genspejler deres eget arbejdes sam-
fundsmæssige karakter som ting[s]ligt særpræg ved produkter-
ne selv, som sociale naturegenskaber ved disse ting, og følgelig
genspejler den også producenternes sociale relation til totalar-
bejdet som en social relation mellem genstande, og ikke som en
social relation mellem dem selv. Ved denne quid pro quo [for-
bytning] bliver arbejdsprodukterne varer eller samfundsmæssige
ting, hvis egenskaber både kan iagttages og ikke iagttages med
sanserne. [...] Dette kalder jeg den fetichisme, der klæber ved ar-

bejdsprodukterne, så snart de produceres som varer, og som derfor er uadskillelig fra vareproduktionen. (op.cit. s. 171-172)

Den politiske konsekvens af erfaringen ved drejebænken hører sammen med arbejderens modstand mod akkordarbejde og tidsstudie-metoden. De fortolkes som led i udbytningen: "man stjæler sat'me folks viden og erfaring ud af dem. Simpelthen. Det indebærer vores aftaler" (1982, s. 154). Reformkrav om nedsat arbejdstid og længere ferie ligger i forlængelse af den form for indsigt. Den yderste politiske konsekvens ser Henry Mogensen som nævnt i afskaffelsen af kapitalismen og indførelse af socialisme.

Didaktisk set viser eksemplet, hvordan en arbejders erfaringshistorie forbinder sig med teoretisk forståelse af samfundets grundlæggende udbytningsforhold. Hermed være også vist, at en arbejders erindringer tegner en kollektiv historie i objektiv forstand, nemlig i kraft af arbejderens placering i den samfundsmæssige produktionsproces, der også bestemmer hans hele livsmåde.

For Negt hører til udbytningserfaringer eller ekspropriationserfaringer også maskinernes overtagelse af menneskelig kunnen. Henry Mogensen forstår det, idet han som før nævnt til sidst kun havde reparationsarbejde tilbage, der kunne give ham faglige udfordringer. Der sker et tab af muligheder for, at arbejdere kan bruge deres skabende kraft. De får ikke udfordret deres evne til at kombinere, "og det har selvfølgelig også politiske følger, som på længere sigt fører til udhuling af demokratisk selvbestemmelse" (Negt 1989, s. 269). Det er en anderledes problematisering af den teknologiske udvikling end den, Henry Mogensen gav udtryk for. I hans arbejdsliv kan man imidlertid se Negts opfattelse bekræftet, idet man kan hæfte sig ved en sammenhæng mellem Henry Mogensens mod til at stille krav til forholdene, hans selvbevidsthed og hans glæde ved håndværkmæssig formåen og kunnen.

Ad 6): Når Negt udskiller den teknologiske kompetence og udviklingen af skelneeve som en særlig kunnen, kan det hænge sammen med indførelse af den nye computerteknologi, der ser ud

til at kunne slette adskillelsen mellem arbejdets rum og familiens og gribe ind allerede i børnenes verden i hjem og skole. Denne nye teknik forandrer vores livssammenhænge og skaber problemer, der ikke umiddelbart kan erkendes som tekniske, men må "tilbageoversættes til et subjekt-objekt-forhold" (op.cit. s. 270). Ovennævnte analyse af Henry Mogensen ved drejebænken kan betragtes som eksempel på en sådan analyse, der afslører kapitalforholdets overgribende virke i subjekt-objekt-forholdet. Hertil svarer, hvad Negt skriver i et tidligere kapitel, idet han refererer til Marx' ytringer om sanserne som teoretikere:

Bar sanserne sig ad, som var de virkelig deres objekt mægtige, ville de ligge under for en illusion; den blotte nærhed til objektet, den mimetiske forbindelse, symbiose, undviger ganske vist de kognitive omveje over det distancerede forhold til objektet, men derved bliver man ikke mere delagtig i objektet. [...] I grunden har *objektet* tilegnet sig subjektet og bragt det i afhængighed. Det *almægtige subjekt* erfarer sig som *afmægtigt objekt*. (op.cit. s. 174)

Negt gør opmærksom på, at Marx' og Brechts lære er, at den form for erkendelse kræver afstand til genstanden. Henry Mogensen konkretiserer i sin beskrivelse af drejebænken afstandens teknik i form af erindringens tankehandling.

Hvordan skal arbejdere komme på den afstand af deres egen situation, der gør det muligt at erkende forholdenes kollektive og samfundsgivne karakter, når de sidder hver for sig ved hver deres maskine i hver deres rum? Historien viser, at det afgørende for arbejderklassens udvikling af selvbevidsthed er, at arbejdere kommer under fælles tag i fabrikkerne. Sålænge de går isolerede på marker og i hjemmene, er de kollektivt set objekter underlagt forholdene. Det gælder i dag om at forstå, at teknik ikke er neutral:

Den kan bruges som middel for herredømme, og den kan også

tjene befrielsen. Hvor man betragter den som værdifri, udøver den i reglen en for de pågældende uigennemskuelig herredømmefunktion. Som middel til befrielse behøver den derimod det aktive indgreb, den bevidste formning af forholdene. (op.cit. s. 270)

Negt pointerer, at det gælder om at udvikle evnen til at differentiere mellem teknologier, der som den atomare er truende for både miljø og demokrati, og teknologier, der tillader demokratisk selvbestemmelse og humanisering af livsforholdene (op.cit. s. 274). Den fortællende debattør finder plads til fuldkommen tilsvarende kritiske overvejelser over emner som den teknologiske udvikling og demokratiet.

De seks kompetencer må ses som en helhed og må ikke udlægges på den måde, at de indebærer renoncering på teoretisk viden til gengæld for individuel viden og kompetencer: *“Ud af den ubearbejdede spænding mellem teori og erfaring kan ingen virkelig uddannelse [Bildung] springe”* (op.cit. s. 276).

Den kunnen at tænke i bevægelige modsætninger

Som omtalte ser Negt centrum for den eksemplariske læring i erfaringer og konflikter på og uden for arbejdspladser. Tager man den livshistoriske erindringsfortælling som udgangspunkt, kan arbejderen selv konkretisere, hvilke erfaringer og konflikter det kan dreje sig om. Den reflekterende fortæller kan analysere arbejdslivet sådan, at det kommer frem som i Henry Mogensens analyse af drejebænken: livet efter arbejdstids ophør er underkastet produktionens grundlæggende konflikt mellem arbejde og kapital. Men han kan også få brud i livshistorien til at træde frem i deres samfundsskabte form, jf. hans analyse af flytningen fra land til by, bruddet mellem arbejde og arbejdsløshed og mellem arbejde og pensionistliv. Således opstår potentielt i den form for historieformidling en sammenbinding mellem produktionsmåde, livsform og bevidsthed, mellem samfundsform, den enkeltes socialisation og selvforståelse. Under den livshistoriske fortællings synsvinkel får beretningens mulige

konfliktfelter to centre: Det ene er knyttet til fortællerens egen krop og eget sind fra fødsel til død, det andet til det samfund, som vedkommende fødes ind i. Den enkelte fødes ind i den større cirkel, som samfundets centrum aftegner.

Under den kapitalistiske produktionsmåde bliver et menneskes liv ikke betragtet som en unik enhed, der udvikler sig, begyndende med undfangelsen og fødslen og sluttende med døden – en proces i tid sidestillet med alle andre levende skabninger. Skelsættende er arbejdslivet, vejene ind i det og ud af det, eller manglen på arbejde. Spørgsmål om liv og død og tilværelsen i det hele taget hører normalt ind under psykologien, filosofien, litteraturen og teologien, mens arbejdslivet falder uden for de fleste videnskaber, dog med en vis plads under socialvidenskaberne, en undseelig plads i de medicinske studier i form af arbejdsmedicin og en konjunkturafhængig plads i litteratur- og historievidenskaben i form af arbejderlitteratur og arbejderhistorie. Set ud fra den fortællendes livshistoriske perspektiv, der inkluderer den egne selverkendelse i sin historicitet, kan man som hos Henry Mogensen følge processen: hvordan han kommer til at begribe, at han som arbejder ikke kun er udleveret til den samfundsmæssige virkelighed som offer, men også som handlende subjekt har mulighed for at gribe ændrende ind. Under det livshistoriske perspektiv kan arbejdere på hverdagslivets niveau retvende og sammenføje, hvad videnskaber adskiller og objektiviserer til døde fakta.

Henry Mogensen viser eksemplarisk, at netop brud i livssammenhængen kan skabe mulige læresteder, hvorfra der kan kastes et kritisk lys ind over historien, den egne og samfundets. Men han giver også basis for betragtninger over brud som mulige steder for fortrængning.

I den eksemplariske læreproces indtænker Negt ikke metodisk det forhold, at arbejdere kan blokere over for at udvikle konfliktbevidsthed. I den socialisationshistoriske struktur kan man netop arbejde med brud, både som læresteder og som blokerings- og fortrængningssteder. Brud i livshistorien fremkalder for den enkelte enten behov

for at skabe orden og sammenhæng i kaos eller for at glemme og – som det hedder – komme videre. Heraf springer enten fortælling eller den ufortalte og i givne tilfælde ufortællelige historie.

Når Negt siger, at det væsentligste for en arbejderdidaktik er at lære at tænke i sammenhænge, kan man føje til, at lige så vigtigt er det at kunne tænke i brud og modsætninger, som tanken dernæst skal kunne holde sammen på en ikke-dikotom måde, hvad Henry Mogensen viser. Der må føjes en syvende kompetence til læreprocessens seks: evnen til at tænke i bevægelige modsætninger.

Anderledes sagt inddrager den livshistoriske fortælling spørgsmålet om arbejderes selvforståelse på en måde, der indebærer en dobbeltcentrering i den “lille” og den “store” historie. Et udtryk herfor er det svar, Henry Mogensen giver på vores spørgsmål: “Hvilken betydning det har haft for dig, Henry, at du har fortalt dine erindringer (8/7 1996, s. 1). Spørgsmålet tager sigte på den personlige betydning, men svaret er kulturelt i sin synsvinkel:

Det har haft den betydning for mig ... jeg har læst en del af det, der hedder erindringer af andre menneskers, men det er fortrinsvis offentlige personer – eventuelt præster eller skolelærere eller måske en enkelt gårdejer – der har skrevet en dagbog; men ellers ved man ikke, hvad folk, der har ernæret hele samfundet, de har tænkt om sig selv, om de begivenheder de har oplevet og deres egen persons betydning i de begivenheder; det findes der ikke noget af. Og hvis Jorden den består – hvad jeg ikke regner med – om et par hundrede år, da mener jeg nok det hele er ødelagt – hvis den består, og nogle de skal til at kigge på, hvad ikke bare min, men andres erindringer, hvordan de har opfattet sig selv i forhold til begivenheder og hændelsesforløb, så er det noget, man savner fra tidligere tider. Og så er det godt nok, at det kan give et fingerpeg om, hvad befolkningen har ment om deres egen placering og deres stilling til det, der skete. Det er, hvad jeg har fundet ud af. (ibid.)

Henry Mogensen sætter i første omgang sin og andre arbejderes erindringer ind i en kulturhistorisk sammenhæng, hvor der er en udfyldt plads til selvrefleksion fra dem, "der har ernæret hele samfundet". Han ser ikke arbejdererindringer som et nyt kildemateriale, men som udfyldning af et kulturhistorisk rum for selvrefleksion, som de arbejdende har behov for, og som eftertiden har brug for, idet den ellers vil få "et stort savn, en bar plet" (op.cit. s. 2). Først efter at have udfoldet dette perspektiv fremhæver han, at erindringsfortællingen også har sat en selvrefleksion i gang:

Og så har det også gjort, at jeg har funderet en del over min egen tilværelse: hvad jeg har gjort, og hvad ... måske i høj grad, hvad jeg ikke har gjort, og hvad der kunne have været anderledes. Det er der jo ikke noget at gøre ved nu, men betydningen af de erindringer, der er samlet ind, den ligger, mener jeg, i det jeg lige har forklaret. Ja. (ibid.)

Synsvinklen er historisk og kulturel på et overordnet samfundsmæssigt niveau. Forholdets forankring er af gode grunde modsat Negts. De historiske, økonomisk-politiske problemstillinger skal ikke oversættes tilbage til arbejderens egen erfaringshorisont, men arbejderne skal føre problemerne i deres egen erfaringsverden, tilbage til deres historiske og økonomisk-politiske større sammenhænge, så man kan forstå, hvordan de specifikt har inkarneret sig i den enkeltes personlige liv.

En frigørende evne i forhold til tiden

I den didaktiske problemkreds giver den livshistoriske fortælling anledning til at inddrage socialpsykologiske overvejelser over betingelserne for udvikling af lærelyst og intellektuel kapacitet. Hermed overskrides de afgrænsninger, som Negt gør gældende i sammenhæng med *Die Herausforderung der Gewerkschaften*. Et aspekt i disse overvejelser angår tidsproblematikker, som Negt tager op i *Det levende arbejde og den stjålne tid*, der er skrevet 1984. Set under

den didaktiske synsvinkel, som Negt i denne bogs sammenhæng ikke anlægger, kunne man tale om endnu en kompetence ud over de forrige: den evne at skabe sig selvforvaltende tid i kampen mod fremmedbestemt, kvantitativt udmålt tid. Der knyttes i det følgende an til betydningen af fortællingens socialisationshistoriske struktur og det dermed givne indblik i den fortællendes handlings- og tidsstruktur. Herfra går en forbindelse til Lucien Sève, der i sin bog *Marxisme og personlighedsteori* bygger en personlighedsteori, hvori disse strukturer indgår som grundbegreber. Den synsvinkel vil være styrende i det følgende, hvor Henry Mogensens analyse af dét at blive gammel som arbejder sammenholdes med Sèves skitse til en teori om personlighedens udvikling, knyttet til begrebet om handlinger, kapaciteter og tidsøkonomier.

Henry Mogensen forbinder sine betragtninger over sig selv og de andre gamle pensionister med forhold, handlinger og tid: "Der er det jo, at det der gælder for mig, det gælder også for alle andre, at man overkommer jo mindre og mindre; alting tager længere tid og bliver vanskeligere at gøre" (18/3 1992, s. 6). Hertil kommer, at "folk de bliver ligeglade, de tænker: 'Bare jeg klarer mig de år, jeg har tilbage'; sådan går det jo bare" (ibid.). Man kunne spørge, om den passivitet og håbløshed, som Henry Mogensen iagttager hos de ældre, kun gælder dén aldersgruppe, eller om den snarere end blot at være udtryk for alder markerer et grundlæggende dilemma i det kapitalistiske samfund. Måske man mere skal undre sig over, hvordan Henry Mogensen livslangt har bevaret sin lyst til at lære. Med undseelig henvisning til sin fysiske svækkelse begrunder han, hvorfor han ikke kan "overvære eller blande" sig i et møde i fagforeningen: "Nå ja, men det er ikke, fordi man ikke interesserer sig for det, men altså hjælpeløsheden den er almindelig" (ibid.).

Sèves begreb om handling udfoldes således:

[A]t kende en personlighed konkret, det er først og fremmest at kende summen af de handlinger, som sammensætter dens biografi. At begrebet handling er i stand til at spille rollen som *grund-*

begreb i personlighedsteorien, det fremgår straks af den kendsgerning, at det giver os direkte adgang til nogle *grundlæggende modsætninger* i personligheden. Thi netop fordi det særegne for en handling – til forskel fra en adfærd eller en adfærdsmåde – er, at den gør noget, som det er *væsentligt* at kende for at forstå den, er enhver handling *et individs* handling, et aspekt af dets biografi, et selvudtryk; men på den anden side er den en handling i *en bestemt social verden*, et aspekt af samfundsforholdene, et udtryk for objektive historiske betingelser. Og her, i denne dybtgående dualitet, findes den formelle mulighed for utallige modsætninger [...] mellem det samfundsmæssigt udviklede individ og de samfundsmæssige betingelser for dets udvikling, modsætninger, som på det psykologiske plan afspejler samfundets modsætninger til sig selv. (Sève 1978, s. 369)

Handlingen som led i en biografi indgår i “*en kredsløbsproces*” (op. cit. s. 370), idet den udtrykker en kapacitet og selv kan være kapacitetsudviklende. Kapacitetsbegrebet forstår Sève – med Marx’ udtryk – som den ikke genstandsgjorte, subjektive arbejdsformåen. Hertil føjer Sève kommenterende: “*Kapaciteter* kalder jeg summen af de ‘aktuelle potentialer’, medfødte eller erhvervede, for at udføre en hvilken som helst handling på et hvilket som helst niveau” (op.cit. s. 371). Mellem handling og kapacitet er der et dialektisk forhold, således at handlinger beror på forudgående kapacitetsudviklinger, samtidig med at de bidrager til at udforme nye kapaciteter.

Personligheden betragter Sève som “*et system af processer organiseret i tiden*” og udviklingen af kapaciteter som “*den vigtigste progressive funktion i personligheden*” (op.cit. s. 331). Men denne funktion er underlagt den samfundsmæssigt bestemte tidsøkonomi. Hvad det vil sige, indfanger Sève gennem distinktionen: *levetid* og *livstid*. At kræve *levetid* indebærer i praksis kritik “af en *livsmåde*, som kræver opofrelse af det konkrete personlige liv til fordel for det abstrakte samfundsliv – og opofrelsen af det abstrakte samfundsliv til fordel for hele systemets konstante krav om reproduktion” (op.cit.

s. 403-404). På et teoretisk samfundskritisk niveau udtrykker Sève her, hvad Henry Mogensen ytrer erfaringsbaseret i forbindelse med analysen af drejebænken og senere i sit livsløb knyttet til pensioneringen og betydningen af at sidde i naturen og lade tankerne vandre selvrådigt.

Tidsøkonomien er ikke alene et økonomisk begreb, men også “nøglen til den udviklede personlighed” (op.cit. s. 405). Den biografiske betragtning viser, at der er en sammenhæng mellem ændringer af en persons kompetencer og påvirkningen af dets tidsplan og personlighed. Men den ændring kan ikke forstås som et individuelt isoleret fænomen:

[D]et kendetegnende for individet er også at være i en juxtastrukturel position i forhold til samfundet, dvs. at det som en generel regel er umuligt for det *at forvandle sin tidsplan frit* efter de individuelle fordringer om vækst i kapaciteterne; de eksisterende samfundsforhold *fremtvinger* derimod *udefra* en tidsplan eller i hvert fald en objektiv logik for tidsplanen, som den individuelle vilje i sig selv er totalt afmægtig overfor. (op.cit. s. 407)

I analysen af Henry Mogensens fortælling kan man se dette objektivt givne forhold bekræftet og nuanceret. Bekræftelsen ligger i, at det først er i socialisationshistoriske brudsituationer, hvor det fremmedbestemte tidspres enten kommer ind i hans liv som noget nyt eller ophører som fx på grund af arbejdsløshed eller pensionering, at en kritisk erkendelse af modsætningen bliver mulig for den reflekterende fortæller. I disse brud kan arbejderen erkende, hvordan hans liv er behersket af det samfundsmæssigt produktive arbejdes aktiviteter med deres udefrakommende tidsplan i modsætning til “direkte selvrelaterede aktiviteter” reguleret af en indefrakommende tidsplan (op.cit. s. 400). Udtrykt i tidsplanens kategorier står hermed “en virkelig tidsplan” over for “den *ønskelige tidsplan*” (op.cit. s. 416). Sève skriver, at den individuelle vilje er “totalt afmægtig” (op.cit. s. 407) over for den udefrakommende tidsplan. Men senere

modificerer han denne opfattelse, idet han arbejder med “psykologiske suprastrukturer” (op.cit. s. 415), der skal regulere forholdet mellem modsætningerne.

Heri ligger et psykologisk felt, hvortil biografiske studier kan bidrage. Set på den baggrund kan man forstå normen blandt Henry Mogensens jævnaldrende pensionerede smede. Når det meste af livet er forløbet under en udefrabestemt tidsplan med aktiviteter, der er tilsvarende fremmedbestemte, hvordan så pludselig blive selvbestemmende? De jævnaldrende har affundet sig med, hvad Sève benævner som “den tragiske virkelighed i det kapitalistiske samfund”, nemlig

at massen af individer slet og ret *reduceres* i selve deres virkelige livsproces til noget uendeligt fattigt i forhold til den overvældende rigdom, som samfundsforholdene som helhed indeholder. Problemet er netop at skabe de historiske betingelser, hvorunder det enkelte individ uden ydre begrænsninger bliver i stand til at optage den objektive samfundsmæssige arverigdom, hvilket aldrig kan ske i et klassesamfund. (op.cit. s. 142)

Sève skelner mellem biologisk og psykologisk alderdomssvækkelse. Han vil ikke miskende den biologiske alderdomssvækkelse:

Men den *biologistiske* fejltagelse begynder, her som andetsteds, såsnart man gør den biologiske alderdomssvækkelse til en mere eller mindre umiddelbar kilde til *personlighedens* alderdomssvækkelse, idet man således under dække af en naturnødvendighed bortfjerner alle de processer af samfundsmæssigt væsen, som ytrer sig gennem den psykologiske ældelse; men denne psykologiske ældelse er i virkeligheden i de fleste tilfælde så lidt biologisk, at man i overvældende grad kan observere den hos unge individer med tidligt forhærdet personlighed, mens den er meget lidt udpræget hos andre, hvis personlighed på trods af fremskreden alder stadig er i stand til at genoptage sin vækst på forbavsende måde. (op. cit. s. 429)

Årsagen til forbening af personligheden ligger i førnævnte misforhold mellem den excentrerede arverigdom og sammensætningen af menneskenes tidsplan. Denne anlægges ikke ud fra den enkeltes indre vækstkrav, men er fremmedbestemt ud fra produktionens nødvendigheder og behov for arbejdskraftens kvalifikationer. Konsekvensen bliver, at individet frustreres og psykologisk set vender ryggen til den uforløste tilstand under det fremmedgjorte arbejde (op.cit. s. 431). Den eneste mulighed for ikke at hjemfalde til den modsætning, siger Sève, ligger for individet i, at det “alt imens det gør dyb erfaring om de væsensmodsatninger, som det ingenlunde står i dets magt at fjerne – alligevel finder styrke til at gøre modstand mod dikotomiseringen” (op.cit. s. 444). Sève har forestillingen om en mulig frigørelse:

[A]t deltage i den bevidste forvandling af samfundsforholdene, det virkelige menneskelige væsen, det er at være bedre i stand til at gennemskue hemmeligheden ved deres tilblivelse og følgelig også ens egen tilblivelse – det er, indenfor de historisk eksisterende begrænsninger, at nå frem til friheden. (op.cit. s. 422)

Styrken hentes i arbejdsglæden, fordi den indebærer, at individet på trods af de kapitalistiske forhold vil udvikle sine kapaciteter i relation til arbejdet – *“ikke for det abstrakte produkts skyld, men for sin egen skyld”* (op.cit. s. 445). Skuffet arbejdsglæde vil derfor skabe behov for, hvad Sève kalder “et militant liv”, hvorved han forstår “den aktive deltagelse i enhver kollektiv aktivitet med henblik på frigørende forvandling af de samfundsmæssige betingelser, ja endog enhver socialt kreativ aktivitet, som bidrager til at løfte samfundet op på et højere plan”. Denne deltagelse

er lige langt fra at være en asketisk selvopofrelse til fordel for “kommende generationer” eller [som fra] en velforstået egoistisk beregning; i sine sunde former betegner den netop overskridelsen af denne modsætning: den eneste mulige måde, hvorpå indi-

videt i klassesamfundet delvist kan foregribe det ikke-fremmedgjorte liv i morgendagens klasseløse samfund. (op.cit. s. 446)

Sève ser her bort fra den dikotomi mellem arbejde og familie, som enhver fagligt og politisk aktiv arbejder kender til, og som Henry Mogensen benævner "en anden sag". Og dog kan den være indtænkt på et højere abstraktionsniveau. Sève fører nemlig den modsætning i produktionsprocessen, Marx betegner som konkret og abstrakt arbejde, igennem i sin personlighedsopfattelse. Således ser han den konkrete personlighed gennemskåret af det abstrakte arbejde og spaltet i en konkret og abstrakt personlighed. Den fremmedgjorte personlighed har sin rod i det fremmedgjorte og fremmedgørende abstrakte arbejde og dets tidsplan. De personligheder, der er dannet på grundlag af de kapitalistiske forhold, får topologisk karakter: "En sådan topologi udelukker ikke muligheden for personligheder af en vis storhed, men det er altid storheden i en antagonistisk modsigelse" (op.cit. s. 406). Derfor er der en objektiv given rigtighed i at kalde familien "en anden sag", hvis historie også måtte fortælles af dem, der havde smeden Henry Mogensen som mand, far og forsørger. Og det ville blive en anden historie og en anden person Henry Mogensen, der da ville træde frem. Man genfinder dette modsætningsfyldte forhold "under alle former inden for de enkeltbiografier, der er produceret på kapitalismens grundlag" (ibid.). (Se fx Sartori 1995, s. 72 og Mølgaard 2000).

Henry Mogensens strategi i forhold til at skabe sig selvforvaltede tid var momentvis at isolere sig i naturen på Helgenæs. I hans tid kunne mændene endnu sige, at familien tog kvinderne sig af. Men sådan er det ikke mere. Når den fagligt og politisk aktive arbejder har den præmis for sit virke, at tidsøkonomien i hans liv er afhængig af, at han ikke er forpligtet i forhold til familien, da kan man heri se en samfundsmæssig begrundelse for en dalende faglig aktivitet. Nu bliver det synligt i historien, at forudgående generationer af fagligt aktive arbejdere tog fra familien, hvad de ikke fik tilkæmpet sig ud af den fremmedbestemte abstrakte tidsplan. Historien

stiller nu et åbent spørgsmål om, hvordan kampen om tiden skal føres. I 1985 skriver Negt om behovet for nedsættelse af arbejdstiden, at den er en forudsætning for

at tiden kan frigøres fra det korset, den i øjeblikket er snøret ind i, og som består i, at tiden reduceres til et indholdsløst tidsforløb, hvor øjeblik følger på øjeblik, og hvor en blot og bar fremskyndelse af tiden er den centrale kvalitet. Men først den fulde udfoldelse af tidsdimensionen i alle dens righoldige subjektive udtrykkskvaliteter såsom: koncentration af tid og tab af tid, ventetid og oplevelsestid, kollektiv erfaringstid og kedsomhed, en fremtidsorienteret tid og en tid, der tjener til oparbejdelse af fortiden – først en sådan udvikling af tidsspektret i hele dets bredde og dybde ville være et udtryk for tidssuveræniteten forstået som en bevidst menneskelig livsaktivitet. (Negt 1985, s. 193)

Drivkraften til udredningerne ikke kun i dette afsnit udspringer af en oplevelse af et misforhold mellem de kapaciteter, som arbejdere i fortælsituationen frigør, og det arbejdsliv, de har haft. De udøver i deres virke som fortællere en kritik af den samfundsmæssige arbejdsdeling og de fremmedbestemte tidsplaner. Ja, de skaber øjeblikke af “tidssuveræniteten forstået som en bevidst menneskelig livsaktivitet”. Derfor kan man betragte den evne som en 8. kompetence.

Sansning og fortælling

Skal man kunne forstå den samfundsmæssige og kritiske betydning af Henry Mogensens fortællearbejde, må man tage udgangspunkt i, at han gør, hvad videnskaberne i det borgerlige samfund ikke kan. Han giver i sprogets form et modbillede til den borgerlige kultur, idet han fremstiller arbejdet som et kulturelt virke, som en hverdagslig forandring af natur og menneske, som nød og skabende virke. Arbejdet som menneskets stofskifte med naturen virker ind i hans forståelse af menneske, samfund, kunst og historie. Dermed

falder dikotomier mellem menneske og natur, samfund og natur, kunst og arbejde, sammen som de ideologiske konstruktioner, de i virkeligheden er. Han praktiserer, hvad man kunne kalde et åbent kulturbegreb. Hermed frigør han billedet af arbejderen som kulturskabende – på trods af de herskende fortrængninger, der slår følge med “mange arter af herredømmelegitimation” (Negt 1989, s. 162).

Til et kritisk kulturbegreb, der skal kunne udtrykke en konkret politisk dimension med henblik på forandringer af forholdene, hører ikke alene, at man bryder med det bornerte kulturbegreb, at kultur er kunst, og i stedet sætter arbejdet som menneskets stofskifte med naturen under givne samfundsmæssige forhold i centrum, men også, at man dernæst ikke udgrænser kunsten af kulturbegrebet.

Væsentligt er det, siger Negt i et arbejderdidaktisk perspektiv, at man forholder sig som “et *kulturbevidst menneske*” (op.cit. s. 163). Som man kan se af Henry Mogensens forord til erindringsbogen, indebærer udviklingen af arbejderens kulturelle selvbevidsthed kommunikation og “en forandring af den egne subjektivitet” (op.cit. s. 164). Han skal kunne overvinde sin pålagte beskedenhed og turde tale op imod de økonomiske magthavere og det kulturelle hegemoni i samfundet. Et kritisk kulturbegreb har altså rod i konstellationen: produktion og kommunikation. Men hertil føjer Negt endnu to udgrænsninger, der må ophæves, for at man kan tale om et kritisk kulturbegreb, nemlig “*kulturens adskillelse fra sanseaktiviteten såvel som fra arbejdet*” (op.cit. s. 166). Negt refererer til Marx’ betragtninger ikke mindst i *Økonomisk-filosofiske manuskripter* (1844). Marx ser

hvorledes *industriens* historie og dens foreliggende *objektive* tilværelse er de *menneskelige væsenkræfters* åbne bog, den sanseligt foreliggende menneskelige *psykologi*, som hidtil ikke blev opfattet i sammenhæng med menneskets *væsen*, men altid kun i relation til en udvendig nytte. (Marx 1965, s. 81)

I industrien ser Marx menneskets virkelige historiske forhold til

naturen komme til udtryk. Den natur er “– omend i *fremmed* skikkelse – den sande *antropologiske* natur” (Marx 1965, s. 82). Fordi arbejderen med sin krop er placeret i dette det mest centrale forhold i samfundet, nemlig i industrien, kan han gennem sin erindringsfortælling reflektere kapitalforholdets virkninger, som han har registreret dem helt ned i deres sansemæssige materialitet i den egne krop. I den udstrækning arbejdere reflekterer deres arbejdserindringer i sansningen, har deres beretning betydning for videnskaben, som Marx ser på den, idet han skriver: “*Sanseligheden* [...] må være basis for al videnskab” (ibid.). Til sanserne regner Marx også “de såkaldte åndelige sanser, de praktiske sanser (vilje, kærlighed etc.) kort sagt: Den *menneskelige* sans eller sansernes menneskelighed” (op.cit. s. 80) Netop den mangel på dikotomi mellem sansning og tænkning, krop og sjæl, gør sig som tidligere nævnt gældende hos en reflekterende fortæller som Henry Mogensen. Når en enkelt arbejder fortæller, får sanserne en udviklingshistorie, der er afgrænset af dette ene liv. Med Marx kan man få et makrohistorisk perspektiv på sansernes udviklingshistorie: de er “hele den hidtidige verdenshistories arbejde” (ibid.).

Under den synsvinkel er arbejderes livshistoriske fortællinger bærere af kulturhistorie, og i sig selv er de udtryk for et kulturhistorisk virke. I henhold til erindringens dobbelte fortælleperspektiv i fortalt tid og fortællelid kan den berettende reflektere det sansmæssiges dobbeltkarakter som “*sanselig* bevidsthed og som *sanseligt* behov” (op.cit. s. 82). Her står man på et virkeligt grundlag for en frigørende kulturforståelse, som Negt formulerer således: “Emancipation af sanserne og emancipation af arbejdet er altså grundforudsætninger for udviklingen af en samfundskultur, der fører menneskene ud af umyndighed og afhængighed” (Negt 1989, s. 167). Arbejderen er potentielt centrum i den kulturskabende proces, hvor naturen menneskeliggøres og mennesket naturliggøres. Set under det skabende arbejdes synsvinkel kan drejebænken, naturens fugle, kunstnerens skulpturer og en arbejders krop omfattes af én og samme æstetiske sans. Man kan til Negts kompetencer yderligere føje dén

at fortælle sin historie, hvortil hører sansen for kommende tid.

Teoriens latens

Henry Mogensen viser, hvordan der i en arbejders erfaringsverden ligger modtagelighed for teori, og hvordan han bruger den eksemplarisk. I det følgende skal gøres, hvad Henry Mogensen ikke selv gør, og som tiden ikke taler for: det skal konkretiseres, hvilken kritisk teori der klinger med i givne analyser i Henry Mogensens erindringsfortælling.

I 1970'erne rejste Freire rundt i den såkaldt tredje verden til de arbejdere, der havde sendt bud efter ham, fordi de havde læst *De undertryktes pædagogik*. Bagefter skrev han:

Mens akademikerne, generelt sagt, forsøgte at møde og 'forstå en bestemt praksis, der lå aflejret i teorien', prøvede arbejderne at finde den teori, der skjulte sig i deres praksis. Ligegyldigt hvor i verden jeg mødte arbejderledere, der forsøgte sig politisk med en måde at forandre verden på, så var det altid sådan. Hvad enten disse ledere tilhørte Tredje Verden i Den Tredje eller i Den Første Verden. Det var altid sådan. (Freire 1994, s. 133)

I de spor vil det følgende ligge. Skal det metodiske og teorikritiske aspekt af en eksemplarisk læreproces beskrives, da fordobler den didaktiske problemstilling sig og kommer til at omfatte først den medvirkende og nu den analyserende-spørgende. For det er den analyserende i anden potens, der må *eksplicitere* den kritiske teori og vise, at den er *virksom* som den undergrund, der kun viser sig i bølgernes brydning. Som Henry Mogensen har lært af Marx og forvalter sin viden, først i det levede liv og dernæst i erindringsfortællingens sammenhængsskabende praksis, således må den analyserende på lige fod med den fortællende gøre et teoretisk arbejde for som han at kunne udvikle en eksemplarisk læreproces med hans erindringsfortælling som det konkrete udgangspunkt. For at kunne fremstille de sammenhænge, som erindringsfortællingen lægger op

til, må også den analyserende af anden grad opdrages, ligesom “opdrageren selv må opdrages” (Marx 1952e, bd. II, s. 401-402).

Henry Mogensens form for tænkning selvstændiggør sig ikke. Den er i sit udgangspunkt materialistisk, idet den begynder i og med mennesket i dets praktiske virksomhed. Han deler betragtningmåde med Marx i kritikken af “Den tyske Ideologi”:

Dens [kritikkens] forudsætninger er menneskene, men ikke i en eller anden fantastisk afsondrethed og fiksering, men i deres virkelige, empirisk anskuelige udviklingsproces under bestemte betingelser. Så snart denne aktive livsproces fremstilles, ophører historien med at være en samling døde fakta – som hos de stadigvæk abstrakte empirikere – eller en indbildt handlingsgang med indbildte subjekter – som hos idealisterne.

Der hvor spekulatjonen hører op, ved det virkelige liv, begynder altså den virkelige positive videnskab – fremstillingen af menneskenes praktiske virke, af deres praktiske udviklingsproces. (Marx 1965, s. 100)

Henry Mogensen udøver metodisk set kritik af den borgerlige videnskab. Hans tænknings udgangspunkt er konkret, som Marx forstår det konkrete: “Det konkrete er konkret, fordi det er sammenfatning af mange bestemmelser, altså det mangfoldiges enhed” (Marx 1970a, s. 41) – *konkret* kommer af *concreresco*: sammenvokse.

Henry Mogensens fremstilling af givne erfaringsammenhænge står i et dialogisk forhold til udvalgte steder i Marx’ kritik af den politiske økonomi og af det fremmedgjorte arbejde. Således er Henry Mogensens erindring om mødet med kranen på Masnedø konkret i samme forstand som Marx’. Henry Mogensen *siger* ikke, at han vil udøve kritik af den private ejendomsret, men han *gør* det, idet han fortæller forklaringsfrit. Det har sin resonans i, hvad Marx skriver i *Økonomisk-filosofiske manuskripter* om det fremmedgjorte arbejde:

Endelig fremtræder arbejdets udvendighed for arbejderen ved, at det ikke er hans eget, men en andens, at det ikke tilhører ham, at han i det ikke hører til sig selv, men til en anden. Ligesom i religionen den menneskelige fantasi, den menneskelige hjernes og det menneskelige hjertes selvaktivitet uafhængig af individet, dvs. som en fremmed, guddommelig eller djævelsk aktivitet, virker i det, således er arbejderens aktivitet ikke hans selvaktivitet. Den tilhører en anden, den er et tab af ham selv. (Marx 1968, s. 540)

Marx' analyse af privatejendommens fremmedgørende virkning danner den baggrund, hvorpå Henry Mogensens erindring kan forstås i sit samfundskritiske og frigørende perspektiv. Når disse to former for tænkning kan mødes, hænger det sammen med for det første, at Marx "fører de abstrakte bestemmelser til reproduktion af det konkrete ad tænkningens vej" (Marx 1970a, s. 41); for det andet, at Henry Mogensen som arbejder har del i den virksomme, arbejdsomme livsproces og på den baggrund fører sin sansning igennem til sagen selv i dens konkrete form. Først ophævelsen af privatejendommen vil ifølge Marx (i 1844) indebære "den fuldstændige frigørelse af alle menneskelige sanser og egenskaber" (Marx 1965, s. 78-79). Det menneskelige øje vil først da umiddelbart i sin praksis blive "teoretiker". Men Henry Mogensen viser, at forhold, der under ændrede ejendomsforhold kan få status af umiddelbare, *middelbart* kan forudgribes under de herskende forhold. For hans sanser bliver kranen til

en social *menneskelig* genstand, der kommer fra menneske til menneske. [...] De [sanserne] forholder sig til *sagen* for sagens skyld, men *sagen* er selv en *objektiv, menneskelig* forholden sig til sig selv og mennesket – og omvendt. (op.cit. s. 79)

Hvor Marx fremskriver en sansning under ændrede samfundsmæssige betingelser, dér kan Henry Mogensen som i et glimt erkende

tegnet på en befriet fremtid, som det fx sker, da han som arbejdsløs går ned ad Fredensgade i Århus i 1933.

Kapitalforholdet griber ifølge både teoretikeren Marx og den erfarne arbejder Henry Mogensen ind i arbejderens psyke, i personlighedsdannelsen, og fremmedgør ham for sig selv. I forordet til *Ét er sikkert – alt forandres* taler Henry Mogensen på klassens vegne op imod, at arbejdere bliver frakendt ophavsretten til alle ting og samtidig bliver påbudt en bestemt adfærdsform. Han bruger sit blik teoretisk på den måde, at han gennemskuer individualiseringen i den form for fremmedgørelse, der får det produktive arbejde til at fremtræde for mennesket “som blot et *middel* til tilfredsstillelse af et behov, behovet for opretholdelse af den fysiske eksistens. Det produktive arbejde er imidlertid aktivitet” (Marx 1968, s. 516). Men arbejdet og arbejderen træder ikke umiddelbart frem i deres samfundsmæssighed. Den dimension skal arbejderen selv ved sin sansnings og tankes kritiske skelneevne gøre gældende. Skal man teoretisk kunne udrede, hvori oprørskheden er funderet, må man gå til Marx’ analyse af det kapitalistiske samfunds klassekarakter og produktionsmådens dobbeltkarakter. Tankegangen ytres således i *Det kommunistiske partis manifest*:

Men skaber lønarbejdet – proletarens arbejde – ejendom til proletaren? Absolut ikke. Det skaber kapital, d.v.s. ejendom, som udbytter lønarbejdet, og hvis vækst er betinget af, at den skaber nyt lønarbejde, som atter kan udnyttes. Ejendommen i sin nuværende form hviler på modsætningen mellem kapital og lønarbejde. (Marx og Engels 1952a, bd. I, s. 40)

Protesten i Henry Mogensens beretning henter sin indignation i det forhold, at i det borgerlige samfund “er kapitalen selvstændig og personlig, mens det arbejdende menneske er uselvstændigt og upersonligt” (op.cit. s. 41). Arbejderne er henvist til at leve, “som den herskende klasses interesse kræver det” (ibid.). Derfor kan arbejderen ikke med selvfølgelighed hævde sin personlighed. Han kan kun

gøre det i modstand.

Henry Mogensen bruger sin bog til offentligt at gøre opmærksom på misforholdet ved at stille spørgsmål, der rummer forandringens mulighed. Marx og Engels fremskriver problemstillingen på følgende måde:

Når altså kapitalen bliver forvandlet til samfundsmæssig ejendom, som tilhører alle samfundets medlemmer, så er det ikke personlig ejendom, der forvandles til samfundsmæssig ejendom. Det er kun ejendommens samfundsmæssige karakter, der forandres. Den mister sin klassekarakter. (op.cit. s. 40-41)

Det individuelle og det kollektive, det individuelle og det samfundsmæssige, det psykiske og det materielle, det skabende og det fremmedgørende arbejde, verden, som den er, og som den kunne være, er i Henry Mogensens kritiske tænkning ikke adskilte, men forbundne. De er tænkt sammen ud af arbejdets og magtforholdenes historiske og samfundsmæssige "fælles grundbetingelser" (H.M. 1987, s. 7).

Når Henry Mogensen som arbejder ser på tingene, kan han føre dem tilbage til deres ophav. Han kunne som Marx sige: "Det er udelukkende den bestemte sociale relation mellem menneskene selv, som her i deres indbildning tager form af en relation mellem ting" (Marx 1970b, s. 172). Man kan i vareverdenen ikke umiddelbart se, at genstandene er produkter af den menneskelige organismes funktioner: "forbrug af menneskelig hjerne, menneskelige nerver, muskler, sanseregninger osv." (op.cit. s. 170). Arbejderen har et tvivlsomt fortrin, som han kan bruge, hvis han har teoretisk sans og indsigt. Han kan mærke, hvordan han bliver suget for kraft, og han kan se, hvordan det ikke kommer ham selv til gode. Skal han kunne svare på spørgsmålet, hvorfor det sker, og hvad formålet er, trækker analysen ind i teoretiske sammenhænge om kapitalens merværdiskabende formål.

Fordi en given produktionsform udtrykker sig i de arbejdendes

livsform og selvforståelse, tegner en arbejders erindringer en kollektiv historie i objektiv forstand.

Livshistorisk fortælling som sammenhængsskabende modoffentlighed – et kulturpolitisk perspektiv

Når Negt stiller spørgsmålet om, hvad en arbejder må vide og forstå for at gøre fyldest i den nuværende verden, skriver han som tidligere nævnt, at fagbevægelsen i sit uddannelsesarbejde og i sin politik må tage tre principper i betragtning, nemlig oplysning, offentlighed og selvbestemmelse.

Den fortællende debattør inkarnerer oplysningsintentionen i arbejderen. Den reflekterende fortæller viser, hvordan disse tre principper kan komme til udtryk som erfaringsoverlevering i den livshistoriske fortælling. Den er arbejderens eget selvudtryk som del af klassen, og den udgør en art offentlighed, der er styret af den fortællende og de medvirkende i et samarbejde, der har det projektorganiserede som ramme, men som kunne have andre, mere kontinuerlige rammer. I den mulige offentlighedsform kan arbejderen både oplyse og komme til selvbestemmelse, for så vidt de medvirkende forstår sig selv som lyttende-spørgende og ikke udsørgende interviewere. Den livshistoriske fortælling som offentlighed kan modvirke opsplitningen af erfaringsverdener.

Når arbejderes egne organisationer skriver historie, bliver den fagopdelt: smedene for sig og murerne for sig, de ufaglærte mænd skilt fra de ufaglærte kvinder, landarbejderne skilt fra byarbejderne. Når historikere skriver om den politiske historie, får Socialdemokratiet sin, venstreoppositionen, syndikalisterne, anarkisterne og kommunisterne samt diverse kinesisk og albansk inspirerede grupperinger hver deres ligesom – inden længe – også Dansk Folkeparti (og før det Fremskridtspartiet). Og de, der ikke er politisk aktive, kommer selvfølgelig ikke på tale. Den relative heterogenitet i såvel arbejderklasse som -bevægelse gentages.

Under erindringsfortællingens livshistoriske perspektiv får ethvert fagligt og politisk tilhørsforhold en mulig historie. For ingen

er jo født ind i et fag eller et politisk parti. Og dermed ligger inden for selve den livshistoriske struktur det stof, hvoraf den historie kan formes.

En formidlingsform, der – både socialt og politisk – rummer så omfattende enhedsskabende muligheder kunne være middel til udvikling og styrkelse af solidariteten i klassen og bevægelsen. Lønarbejdet er det overordnede, homogeniserende forhold, men samtidig indbygges der splittende forhold. Enhedsvirkningen søger arbejdsgiverne at modvirke, ikke mindst gennem lønforskelle, akkordarbejde, fleksibel arbejdstid, individualisering af arbejdsfunktioner, decentralisering og individualisering af lønforhandlinger. Arbejdernes middel til at modvirke den indre heterogenitet i klassen og arbejdsgivernes splittende modtræk har været udvikling af solidaritet og kollektive aftaleforhold. Solidariteten har sin historie (Harrits 1995a, s. 61-109). Måske den er svindende ligesom fortælleren, fordi erfaringen er faldet i kurs.

På spørgsmålet, om erindringerne kunne have betydning for andre arbejdere, svarede Henry Mogensen bekræftende:

Ja, det har det, fordi det er noget af det, man savner – som en nogenlunde bevidst arbejder – at kunne læse, hvad andre af samme kategori, hvad de har ment om sig selv og deres forhold til de ting, der er sket. (8/7 1996, s. 2)

Her formulerer Henry Mogensen et kulturpolitisk og arbejderdidaktisk perspektiv, som kunne være gældende i fagbevægelsen. Arbejdere kunne bruge erindringsfortællingerne i en personlighedsdannende proces, hvor de lærte af de bevidste arbejdere, der er gået forud, og som de kunne blive forbundne med. Da vi senere (23/8 1996) spørger, hvorfor fagforeninger i deres arbejde ikke bruger de bøger, der faktisk foreligger, og hvori arbejdere udtrykker deres erfaringer, svarer Henry Mogensen desillusioneret, at “når man snakker om vismænd osv., så er det altid økonomi, det drejer sig om. Der er ikke andre vismænd” (23/8 1996, s. 12). Erfaringerne

kan ikke blive overleveret, fordi økonomien kommer ind og bremses for en fornuftig udvikling af tingene (ibid.). Fagbevægelsen har med andre ord ikke blik for den potentielt forandrende kraft, som arbejdernes egen kultur rummer i forhold til det samfundsmæssige hegemoni.

Vi spurgte (8/7 1996), om Henry Mogensen tænker om sig selv som fortæller: “Nej det gør jeg ikke. Det har de andre heller ikke gjort. Det er bare noget, de har villet bevare for eftertiden” (8/7 1996, s. 2). Han svarer som talsmand, der ligner han den arbejdende. Vi har som andetsteds nævnt også andre erfaringer, men kan af det vedvarende fortællearbejde med Henry Mogensen drage den lære, at der skal anderledes kollektive sammenhænge til, for at den enkelte arbejder kan udvikle en selvforståelse som fortæller. Ét langt tidsligt forløb er ikke tilstrækkeligt.

Dét intellektuelle arbejde at fortælle erindringer forbinder Henry Mogensen med det at “tale” til folk, “komme med indlæg” på generalforsamling i smedenes fagforening (op.cit. s. 6-7) – erfaringer fra officielle sammenhænge. Med hans egen udøvelse er det nået til det uigentagelige:

Det er jo ingen kunst at sige noget, der fanger folk i løbet af en tre kvarter eller sådan noget. Det har jeg kunnet før i tiden. Og sidste gang jeg gjorde det, det var altså ude i Skæring, og det kan jeg ikke overkomme mere. Men derimod er det en vældig kunst – som kun få er i besiddelse af – at få sagt noget, der har nogen betydning, i løbet af fem minutter; det er meget vanskeligt. Den kunst har jeg aldrig kunnet. (op.cit. s. 6)

Som lyttende kan man lægge de erfaringer til, at videoen *Jeg hedder Henry Mogensen* kan betragtes som en øvelse i kortformen, hvor 20 minutter ud af 12 timers optagelse, som det var på det tidspunkt, nok kan ækvivalere med 5 minutter. Lærestykkerne er udtryk for samme tendens. Ud fra de mange timers lange fortællesekvenser måtte jeg spørge: “Men synes du ikke, det er en kunst også,

Henry, at tale over lang tid og få alle de ender til at hænge sammen i en lang beretning?” Henry Mogensen fremhæver det store forarbejde, “både mentalt, men sgu også med at få samlet notaterne sammen og få dem stykket op i den rigtige rækkefølge. Det er jo et vældigt stort arbejde” (ibid.). Til det mentale arbejde hører ikke anspændelse: “Man skal ikke tvinge sig selv til at spekulere på det, men tankerne de kredser hele tiden om det, man skal” (op.cit. s. 6). Sådan erfaret minder den form for intellektuelt arbejde om den lyttendes i fortællerens selskab. Det er en stor anstrengelse at få det til at hænge “nogenlunde sammen” (ibid.). Henry Mogensen betragter et indlæg som et vævestykke, hvori en masse komiske tråde også skal være klar, så de kan “stoppes ind i vævningen undervejs”, når folk begynder at vise tegn på manglende koncentration og interesse – “så er det bare med at fange den igen” (ibid.).

For Henry Mogensen har fortælleren ikke selvstændig skikkelse i ham, men er indoptaget i de organisk intellektuelles fagligt-politiske virke. Taleren og debattøren har haft sine officielle sociale sammenhænge, mens fortælleren har virket i det anonyme.

Havde arbejderbevægelsen været sig kulturelt bevidst som bærer af de undertryktes mundtlige tradition, da havde fortælleren været levende i fællesbevidstheden. Og de, der kommer udefra, havde kunnet lære hans virke at kende på lige fod med arbejdets, fagforeningens og partiets. Men fortælletraditionen er brudt, kun fortælleren lever og vidner om dens skjulte eksistens. For at kunne se ham må man på afstand af sin egen tid, fordi den per tendens stryger historien med hårene.

Som Henry Mogensen ikke kunne forholde sig optimistisk, således heller ikke den, der skriver her; men ingen skal med rette kunne sige, at de var uvidende om andre muligheder end de realiserede.

III

OVERGANG TIL TREDJE DEL

Da det forudgående i hovedsagen har drejet sig om udtryk i sproglige former, skal den afsluttende del angå sprogliggørelsen.

Begrundelsen herfor er også pædagogisk. Siden 1997 har vi arbejdet med livshistorisk fortælling under projektoverskriften *Vi er selv historie* (Harrits, Scharnberg 1999). Vi har gennem et projektforsløb under Ældremobiliseringen fået dannet et netværk af 25 fortællende og skrivende grupper i Øst- og Vestjylland, som fortsat er i forbindelse med Arkivet Åstedet. Deltagerne er socialt forskellige; et samlende perspektiv er arbejdernes historie forstået som den oversete hverdagshistorie.

Gennem dette projekt har vi udviklet vores arbejdsmetode fra de kollektive fortællegrupper. Fordi vi har villet gøre deltagerne i stand til selv at sætte fortællearbejde i gang, har de både skullet fortælle og blive bevidste om fortællearbejdets sproglige, intellektuelle og etiske spørgsmål. Til forskel fra forudgående organisering af fortællearbejdet i fortællegrupper er vores funktion ændret. Vi er ikke medvirkende i én gruppe. Vi lægger den livshistoriske struktur for fortællingen og får grupperne dannet og beretningerne sat i gang. Desuden holder vi oplæg om, hvorfor den form for mundtlig fortælling er historie og en overset historie; hvorfor man skal arbejde livshistorisk med sine erindringer; hvorfor barndommen ikke må springes over; hvorfor det er et intellektuelt arbejde at fortælle eller skrive sine erindringer; hvordan sprogets struktur er bærer af dialogi-

ske forhold, og hvorfor det at lytte er lige så vigtigt som at fortælle. Disse oplæg tager udgangspunkt i deltageres egen selvvirksomhed som fortællere – før eller under projektførelsen.

Vi er selv historie strakte sig i første omgang over 1 år og var tilrettelagt sådan, at i takt med at deltagerne udviklede deres eget erindringsarbejde, fik deres erfaringer større og større plads for til sidst at blive dominerende i reflekterende oplæg og diskussioner. Formålet med at indlægge et refleksionsniveau i fortællearbejdet er udtryk for en bestræbelse på “at udvikle ligestillethed i forskellighed mellem deltagerne indbyrdes og i forholdet mellem undervisere og deltagerne” (Harrits, Scharnberg 1999, s. 58). Vores funktion under fortællearbejdet forandres. Vi går rundt til grupperne for at lytte os til, hvordan de arbejder og hvilke problemer de løber ind i. På den baggrund får vi ideer til, hvilke spørgsmål der skal tages op i et fælles forum. Således bliver vi medvirkende på et andet niveau end fortællegruppens.

I forhold til de forudgående arbejdsmetoder, hvor vi fra at være styrende blev ligestillet medvirkende, sker der noget nyt i *Vi er selv historie*. Vi er som undervisere medvirkende. Betegnelsen “undervisere” bruges her som en positionsbestemmelse, idet funktionen går på omgang bestemt af, hvem der kommer med indlæg. Således forstået bryder undervisning ikke med bestræbelsen på ligestillethed.

Denne sidste pædagogiske position i erindringsarbejdet har ikke gjort de forudgående overflødige. Tværtimod er det gennem de læreprocesser, der fx ligger i den fejlagtige forståelse af fortællesituationen som en interviewsituation, at vi kan overlevere erfaringer, der taler for fortælling og mod interview. *Vi er selv historie* lærer os også betydningen af et overordnet perspektiv – som en overset historie – der giver deltageres erkendelsesinteresser et muligt fælles sigte, som den enkelte selv kan fortælle i forlængelse af eller op imod. Hermed er vi også inde på en etisk dimension i fortællearbejdet.

Det samlede sigte med også denne tredje del af afhandlingen er

gennem selvrefleksion at bidrage til oral history som forskning og som praksis. Så vidt mit kendskab rækker, er de problemer, der her tages op, ikke *analyseret* inden for oral history. Nogle er allerede tidligere blevet nævnt, men skal her fremhæves for deres væsentligheds skyld og under en mere præcist afgrænset synsvinkel.

Sprogliggørelsen af arbejderes livshistorier finder sted i et samfund, hvor magtforhold gør sig gældende også i dén form for kulturelt virke. Derfor må man som igangsætter af mundtlig historie reflektere over forholdet mellem sprog og magt (jf. 13. kapitel). Det er ikke en given sag, at fortællere og lyttende kan komme i et kritisk dialogisk forhold til sproget. Herunder hører betydningen af at bringe sig i et dialogisk forhold til barndommen.

Erindringsfortælling indebærer en sproglig frembringelse. Som tidligere vist kan fortællere selv finde anledning til at reflektere kritisk over mangel på sammenhænge mellem sproglige udtryk og egen selvopfattelse. Således kan fortællere gøre opmærksom på et lingvistisk perspektiv i erindringsfortællingen, der angår sprogliggørelsens intersubjektivitet – det dialogiske *i* sproget. Det spor skal følges op med Émile Benveniste ved hånden (jf. 14. kapitel).

Af afhandlingens forudgående dele fremgår det, at det at fortælle sine erindringer er et intellektuelt arbejde og pædagogisk talt må forstås sådan, hvis man skal kunne handle derefter. Den opfattelse bygger på, at sprog og tænkning og sanselig virkelighed hører sammen, og at denne samhørighed kan analyseres. Hertil kan den russiske sprogforsker Lev Semenovich Vygotsky bidrage. Gennem Vygotsky får man indsigt i mundtlighedens og skriftlighedens tankeformer, således at den, der taler, og den, der lytter og senere redigerer til skriftlige former, kan forstå mundtligheden ikke som mangel på skriftlighedens normer, men som en egen tanke- og ytringsform. Skal man kunne tale op imod skriftlighedens samfundsmæssige dominans, er den form for kunnen nødvendig (jf. 15. kapitel).

Til sprogliggørelsen af arbejderes livshistorier knytter sig i denne sammenhæng også en dimension i selve fortællersituationen. Den kan betegnes ved ordene *etos* og *poieîn*. Hermed kommer vi ind på

det dialogiske som en etisk og åndelig dimension mellem mennesker. Til analyse heraf kan man få inspiration fra Søren Kierkegaards meddelelsesdialektik (jf. 16. kapitel).

I DIALOG MED SPROGET OG BARNDOMMEN

Sprog og magt

Det danske samfund er kendetegnet ved, at alle har ytringsfrihed. Men hvis man bringer sig på afstand af dette udsagn, kan man opdage brudflader. I dem kan man se, hvorfor det er vigtigt for arbejdere at få adgang til at bruge sproget på *deres* måde.

En tillidsmand siger kategorisk: “Jeg mener” – og han er fyret. En arbejder på pladsen nægter at udføre ordre: “Jeg vil ikke” – og han er ikke længere dér. Det er ud fra magtrelationen, man må forstå betydningen af, at arbejdere har deres egne sammenhænge, hvor de uden frygt for repressalier kan bruge sproget, og hvor de kan give ordene den mening, som dækker deres erfaringer. Men også i deres egne organisationer bliver ytringsfriheden ofte begrænset af faglige og politiske magtkampe, der kan slå de mere sagtmodige for munden. I de faglige og politiske sammenhæng gør sproglige konventioner sig også gældende. Om Henry Mogensen fortælles det, at når han tog ordet i politiske sammenhænge, kunne forsamlingen godt blive utålmodig, fordi han ikke gik lige til sagen. Debattøren ville give fortælleren et ord med på vejen, så dagsordenens generelle anliggender blev forankret i erfaringens kasuistiske verden. Han viste, at historien er et knippe af historier, som fortjener at blive fortalt gang på gang og genfortalt (jf. Enzensberger 1973, s. 10). Men erfaringsoverlevering bryder med konventionerne for den politiske debats udtryksformer.

I samfund, hvor klasser og sociale eller etniske mindretalsgrupper undertrykkes, bliver sproget et legitimerende magtmiddel. Hvordan sproget kan indgå i en sådan magttænkning, viser den albanske forfatter Ismail Kadares roman *Nichen i muren* (1984). Det drejer sig om statens proces med at “afnationalisere folkeslag”:

Processen [...] blev gennemført ud fra den gamle, hemmelige “kra-kra”-doktrin, der bestod af fem forskellige faser: den første om oprørets fysiske undertrykkelse, den anden om undertrykkelse af oprørstanken, den tredje om undertrykkelse eller amputation af kultur, kunst og sædvaner, den fjerde om undertrykkelse eller ødelæggelse af sproget og den femte om undertrykkelse eller svækkelse af den nationale hukommelse. (op.cit. s. 134)

Og så skildres det, hvordan først det skrevne sprog blev opløst: ord blev fjernet af ordforrådet, grammatiske og syntaktiske regler lige så og til sidst alfabetets bogstaver. Så var det skriftlige sprog dødt. Vanskeligere var det med det talte sprog; især kvinderne blev ved med at bruge det. Gennem konstant overvågning blev sproget imidlertid slået med tavshed. Det var alt sammen vanskelige processer. Senere gik man over til mindre radikale “anti-sprog-processer” som følgende proces:

Den begyndte med, at man afbrød sprogets normale udvikling og reducerede det til et sprog, der var lige så svækket som dét, et retarderet barn har, og derefter fortsatte man med at lemlæste det. I dokumenterne havde man samlet alle erfaringerne fra denne nedbrydning, år for år sammenlignede man ordforrådet, hvor ord langsomt visnede hen som blade på træerne om efteråret, grammatikken forfaldt, partikler og især forstavelser skrumpede ind, mens syntaksen blev stadig grovere. Sproget blev lidt efter lidt lige så uformeligt som hos én, der stammer. Et sådant sprog blev praktisk talt harmløst. (op.cit. s. 136)

At disse betragtninger bringes ind her, hænger sammen med tendenser i tiden.

Det er vigtigt, at netop arbejdere har adgang til sproget og bruger det på *deres* måde. For sproget er bærer af deres egen kultur og historie – deres identitet. Et eksempel: Arbejderklassen har ikke skabt, men givet ordet *solidaritet* en specifik, handlingsorienteret mening. Brugt af en arbejder er dette ord forbundet med den enkeltes livshistorie, samtidig med at det forbinder den enkelte med klassen. Holder arbejdere op med at bruge ordet eller stjæles det af andre, visner og falder det ud af sprogbrugen. Og dermed vil en hel kultur være bragt nærmere sin forsvinden. Skulle dét ske, har konkurrence og karrierestræb frit løb med de menneskelige omkostninger og det barbari, vi kender gennem mere end 100 års kapitalisme. Og arbejdere vil ikke mere have ord for, hvad de enkeltvis og kollektivt skal “tro og gøre” for at skabe et mere menneskeligt liv for sig selv og kommende generationer. Som ordet *solidaritet* er udsat for at lide skrumpedøden, således også ordet *arbejder*. Mister det den mening, som kun arbejdere giver det, mister den enkelte sin mulige samhørighed med hele klassens og bevægelsens historie.

Disse eksempler på ords truede eksistens kan man ikke henføre til et statsligt organ for sprogbekæmpelse. Men i den statslige uddannelsespolitik og i den sprogbrug, som lovgivningen og medierne påfører arbejderne organisationer, kan man se træk, der vil forringe den sprogdudvikling, som er forbundet med ansigt-til-ansigt-situationer og med identitetsdannelse.

Computerfascinationen på alle niveauer i undervisningssystemet vil medføre en kolossal forskydning fra erfaringsudveksling til informationssøgning. Ingen spørger: Hvilke informationer og til hvad? Internettets omfattende univers gør det vanskeligt at nå til en mulig sammenfatning og konklusion. Hertil kan man føje, at så og så mange den dag i dag går ud af skolen uden at kunne læse og skrive eller snart efter bliver funktionelle analfabeter. Den sproglige erfaringsforarmelse er allerede godt i gang. Hvem rammer den især? De samme, der i generationer har været og er afskåret fra gennem

samfundets uddannelsesinstitutioner at få del i den samfundsmæssige viden – de ufaglærte. De må så finde andre veje til sprog og tænkning, og dertil tjener frem for alt deres egne organisationer. Erfaringsudveksling er noget andet end informationsopsamling. Og set på den baggrund rammes alle i et uddannelsessystem, der prioriterer informationer på bekostning af erfaringer.

Under disse betingelser får arbejdernes faglige organisationer en særlig kulturel opgave. I forvejen har erfaringsudveksling på arbejdspladserne fået meget forringede vilkår i de senere årtier. Intensivering af arbejdet har bortrationaliseret de sidste pauser. Teknologien medfører enkeltmandsjob, hvor der ikke er nogen at tale med. Fleksibel arbejdstid indebærer, at man ikke mødes fast med hinanden. Kitdage i skuret har akkorderne taget. Så skal erfaringer bearbejdes og blive del af en kollektiv kulturarv, må det ske uden for arbejdstid, i de faglige sammenhænge. Fortællegrupper er én mulig ramme for erfaringsudvekslinger på tværs af fag, alder og politiske skel. Men er arbejderbevægelsen klar over, hvilken betydning brugen af sproget har for den kulturelle selv- og klasseforståelse? *Vil den være bevidst herom?*

Den mexicanske journalist Elena Poniatowska skriver i *Tavsheden er stærk* (1980) om de fattigste mexicanere, at de af den herskende klasse reduceres til ikke at eksistere. "Ingen" er blevet en talemåde, som bruges både om dem og af dem: "De fleste eksisterer kun i flok (det er 'folket'), de fattige har ingen stemme. Deres tavshed er stærk" (op.cit. s. 5). De føjer sig ind i anonymiteten og sammen med naturen:

Til brug for denne beretning svarer de: 'Skriv bare, Juan' ikke kun fordi de ikke ville skille sig ud eller frygtede repression, men fordi landskabet, de enorme tomme vidder, de adskillende bjerge og den sorte og umådeligt store himmel har formet dem. Deres talende tavshed er naturens. (ibid.)

I en samtale herom med Yvonne Christensen, deltager i KADs fortæl-

legruppe i Århus og selv forkvinde for fagforeningen, talte hun ud af den erfaring, at tavsheden gælder udadtil, for netop de fattige taler med hinanden – deraf og deri deres solidaritet. Og deraf fortællegruppernes, den indbyrdes udvekslings væsentlige betydning.

Sprogliggørelse af barndommen

I fortællesammenhænge kan man møde tabuisering og privatisering af barndommen. Når og hvis barndommen ikke på en selvfølgelig måde hører den livshistoriske erindringsfortælling til, må det ses i sammenhæng med, at barndommen i vores vesterlandske kultur har fået en påfaldende dobbeltkarakter. På den ene side er den blevet genstand for megen opmærksomhed, mange foranstaltninger og anledning til megen litteratur; på den anden side er den blevet en udskilt fase, før “det rigtige liv” begynder – skønt tidligt nok for børnearbejdere. Vi har som tidligere omtalt lært at fastholde barndommens betydningsfuldhed for den livshistoriske erindring.

Barndommens værdi for erindringsfortællingen beror først og fremmest på, at fortælleren dér får kontakt med førsproglige og ikke tidligere sprogliggjorte erfaringer. Forbindelsen til de lag i personligheden indebærer en historisk form for tankegang, der snarere fører mod erfaringsdannelse end mod meningstilkendegivelser. I de få tilfælde, hvor vi fraveg den livshistoriske struktur og forbigik barndommen, blev beretningen som en vegetation uden rodsystem.

Inden for psykoanalysen har Sigmund Freud insisteret på barndommens betydning. Den insisteren gælder også i fortællesituationen, hvor det ofte er de spørgende, der må hæve stemmen for barndommens berettigelse i fortællingen.

Samfundsøkonomisk er barndommen “unyttig”. Derfor må man gå til digterne for at finde et af dens tilholdssteder blandt voksne. Ikke alle digtere er erindringsdigtere, men man kan skille dem ud, der henter deres egentlige inspirationskilde i barndommen. For dem har barndommen karakter af “den store reservoaren” (Lagercrantz 1955, s. 37). Det gælder i høj grad skrivende arbejdere og forfattere, der kommer fra arbejderklassen. Og heri er de beslægtede med

de fortællende arbejdere, som under alle omstændigheder har barndommen som et potentielt forråd, hvis muligheder der oftest blot skal spørges til med interesse, for at det åbner sig. Her ses bort fra dem, hvis veje til barndommen er så blokeret af traumer, at de ikke kan komme til orde – og de er meget sjældne som fortællere.

I øvrigt håndhæves uden for fortællesammenhængen den norm, at man skal se at blive “voksen”. Det indebærer, at man lægger barndommen bag sig. Det afgørende skridt i den retning tager man ved indgangen til skolen. Fra da af kategoriseres noget som “barnligt”, der før var selvfølgeligt. Og skal man undgå at blive drillet, må man følge udelukkelsesprincipperne. Med puberteten skal adskillelsen fra barndommen føres radikalt igennem. Genforeningen kan først finde sted, hvis man når at blive så gammel, at barnlige træk kan falde ind under alderens undskyldning. “Hun går i barndom,” siger man så, og det er der lidt forsonende over: det er ikke en direkte sygelig tilstand.

At fortælle sine barndomserindringer er at tale op imod disse normer. Derfor kan en forfatter som Christa Wolf i sin erindringsbog *Kindheitsmuster* skrive således om den voksnes proces bort fra barnet: “Han har efterladt det, skubbet det til side, har glemmt, fortrængt, omformet, forfalsket, forkælet og fordømt det, har skammet sig over det og har gjort sig til af det, har elsket det forlorent og har hadet det forlorent (Wolf 1978, s. 14). Og hun har mange begreber for denne proces bort fra barndommen: Vil man som voksen vende tilbage til barndommen og lære den at kende, da kalder Christa Wolf det en “eftersøgnings- og redningsaktion” (ibid.).

Når man betænker de mange veje, der i den forstand kan føre til bortskaffelse af barndommen, forstår man betydningen af mødet med den i erindringsfortællingen.

I *Kulturens byrde* skildrer Freud barndommen som en del af sjælelivet og spekulerer på, hvordan fortiden ser ud i sit indre efterliv. Han udfolder en metafor for sjælelivets fortid i et billede af Roms historie, arkitektonisk set:

Lad os nu gøre den fantastiske antagelse, at Rom ikke er et menneskeligt beboelsesområde, men et sjæleligt væsen med en tilsvarende lang og omskiftelig fortid, hvor altså intet af det, der én gang var kommet i stand, er gået til grunde, men hvor alle tidligere udviklingsfaser stadig består ved siden af den sidste fase. (Freud 1965, s. 15)

Således ser han sindet ligge som storbyen med dens levn fra fortiden, der træder frem som splinter og brokker, med dens ruiner, senere tiders fornyelser af bygninger, der blev ødelagt. Og neden under alt det synlige af fortid og nutid gemmer sig fortsat meget. Men fortiden ligger også synlig gennem bygninger fra forskellige perioder: "Og det eneste, der ville være nødvendigt for at fremkalde det ene eller det andet syn, var måske en ændring af synsretningen eller af iagttagerens ståsted" (op.cit. s. 15-16). På tilsvarende måde siger Walter Benjamin i "Fortælleren", at fortælleren kan træde frem som dyrekroppen af klippen, hvis betragteren har "den rette afstand og den rigtige synsvinkel" (Benjamin 1993, I). Jeg vil ikke her komme nærmere ind på Freuds grunde til at finde den billedlige sammenligning mellem by og sjæleliv ubrugelig, men i stedet påpege, at den set ud fra erindringens og fortællerenes synsvinkel er sigende.

Når man skal nærme sig barndommen, ikke i en regression, som Freud tog udgangspunkt i, men på erindringens distance, kan man netop variere afstand og synsvinkel. Man kan for eksempel vælge konfirmationsalderen som afsats og se ned mod barndommen. Da træder personer frem og får stemme, som ud fra et senere fortælle-tidspunkt vil være døde. I det hus, der fortælles om, vil fortælleren bo sammen med sine søskende og forældre, og eventuelle marker uden om vil indgå i beskrivelser af hans eget og forældrenes arbejde. Ud fra fortælle-tidspunktet kan man sige, at huset ligger i ruiner. Det kan være ødelagt, revet ned, eller det er ejet af andre. I fortællerenes bevidsthed kan denne modsætning være nærværende som en spænding mellem væren og forsvinden. Hermed flyttes grænsen mellem jeg og omverden derud, hvor jeget står over for døden i sit

eget liv. Men i den samme proces ligger også den “redningsaktion”, som Christa Wolf skriver om. Ved at bringe sig nær på barndommen og lade den komme til udtryk i sproget “redder” fortælleren for så vidt en verden, der som ydre objekt er gået til grunde. Han redder den over i sproget, og dermed berøver han døden lidt af dens magt. Set fra barnets synsvinkel fremtræder forældrene og de forhold, det fødtes ind i, som natur. For den voksne fortæller, den reflekterende, kan den forståelse være kommet til, at han i erindringen ikke alene møder sine forældre som sin mor og far, men også kan se dem som arbejdere i samfundet. Karen Glad og Henry Mogensen viser det.

I erindringen kan fortælleren møde sig selv som det 5-årige barn, der grædefærdigt af overanstrengelse holder en pause for at kunne klare den overmægtige opgave. Og den erindring kan fortælleren tage med sig op gennem sin livshistoriske fortælling og indfælde i senere tilkomne arbejdsituationer. På et tidspunkt kan fortælleren sammenholde alle livsfasernes arbejds erfaringer under den synsvinkel, der gør en enhed synlig i al forskelligheden: klassesamfundet og udbytningen. Således hæver fortælleren barndommen op i sin nutid og sænker sig ned i en historisk fortid, der går så dybt, som klassesamfund og udbytning råder. Også på det plan ligger der i erindringsfortællingen en mulighed for selvbefrielse. Fortælleren er ikke i sin barndom, barndommen er i ham som jegets dialogiske du: som ruinen, der indgår i nybygningen.

Freud konkluderer forsigtigt : “Vi kan kun tillade os at fastholde, at bevarelsen af det forgangne i sjælelivet snarere er reglen end en forbløffende undtagelse” (Freud 1965, s. 17). Og netop det forgangne er erindringens frø. De er fulgt med til fortællerens nutid. Om de vil spire, afhænger af, om de får eller tiltager sig opmærksomhed og kommer frem i lyset.

På sin måde skriver Børge Houmann herom i sine erindringer *Kommunist under besættelsen*. Han havde en ryttersabel fra 1864 og en BOPA-hjelm fra 1945 hængende på én og samme væg:

Der løsner sig erindringsbidder, hver gang jeg ser det mærkelige

par. Pågående og stilfærdigt pirker de til indtryk, som har lejret sig i sindet gennem mange år, og som ellers nødig vil frem i lyset. De binder år fra meget langt tilbage sammen med alt, hvad der senere skete. *Man oplever ikke uden altid at have barndommen ved hånden.* (Houmann 1990, s. 10, KFHs kursiv)

Når fortællingen ikke kan udvikle sig uden om barndommen, hænger det også sammen med, at barndommen kunne leves nærmere på en anden tidserfaring end voksentiden. Hvor de voksne skal leve under den abstrakte tids hersen og regeren, dér kunne barnet i nogen grad få lov at følge sine egne behov i en kvalitativ tidsrytme. Det har dog i meget begrænset omfang været gældende for alle de landarbejder-, husmands- og arbejderbørn, der, fra de var små, har skullet arbejde for at bidrage til familens forsørgelse. Disciplineringen til arbejdslivet satte tidligt ind, men var på forskellig vis af gennemgribende karakter.

Spørgsmålet er imidlertid, om barndommen er ved at skrumpes i og med institutionaliseringen af barnet i vuggestue, børnehave og skole. Disse institutionelle rammer indebærer, at barnet underlægges de voksnes tidsskandering. De voksnes arbejdstider kommer til at regere også over barnet. Det skal bl.a. lære, hvad det vil sige at skynde sig. Og det er ukunstnerisk. For hastværk og jag er at modarbejde evnen til forundring, og den er kilde til fortælling og digtning, ja ifølge de gamle grækere begyndelsen til filosofi – hermed forbandt de ikke en universitetsdisciplin, men “kærlighed til visdom”, en livskunst.

Herom skriver Martin Andersen Nexø i sine erindringer en historie:

Jeg husker en gammel Husmand fra min Barndom, som faldt i Forundring over alting – en almindelig Smaasten, en Flue, et Græsstraa. “Det er nu mærkeligt!” udbrød han bestandig. Han kom ikke stort af Stedet i Arbejdet; for hvert Skridt fremad maatte han stoppe op og undres. Folk grinede. “Nu undres Jeppe Holm

igen,” sae de og puffede til hinanden. Men der stod Respekt om ham alligevel – han var “klog”, han saa Ting, ingen anden kunde faa Øje paa. Og han saa dem i Hverdagen, hvor de laa for Næsen af enhver. (Nexø 1969, s. 140)

DET DIALOGISKE I SPROGET

Jeg og du

Det følgende skal vise, at det dialogiske forhold, som er knyttet til fortællesituationen i forholdet mellem fortælleren og de medvirkende, ligger i selve sprogets bygning.

Ordet *jeg* er uomgængeligt for fortælleren. Det er en nødvendig port ind i erindringsfortællingen. Samtidig kan det være en markør, ikke blot for selvbevidsthed, men for selvhævdelse i en individualistisk forstand. Og derfor kan det være en barriere for arbejdere, der ikke på den måde er eller vil være selvbevidste, og som ikke kender andre fortolkninger af *jeg*.

Hvordan forstå denne subjektivitet i sproget? Henry Mogensen reflekterer som nævnt i afslutningen på sine erindringer 1982 over dette *jeg*:

Det har drejet sig om mig og mig hele tiden. Men der skal man altså bare forstå, at det der drejer sig om mig, *det drejer sig om en hel masse andre*, som jeg ikke har snakket om, og som det er uoverkommeligt at snakke om. For man lever ikke alene, og man kan fand'ne heller ikke lave noget alene. Man bliver nødt til at lave det sammen med andre. (1982, s. 141, KFHS kursiv)

Man kan høre, at Henry Mogensen taler op imod en anden klasses tilstræbte monopol på at indholdsbestemme jeg-positionen. Henry

Mogensen tænker *jeg'et* som bærer af et kollektiv. Arbejdserfaringerne er grundlaget for hans sprogkritik. For ham repræsenterer sprogets *jeg*-position en kollektivitet, et "vi", der kritisk nedbryder et herskende dikotomt forhold mellem et individualistisk *jeg* og et socialt *vi*.

Den franske lingvist Émile Benveniste når til *jeg*-positionens kollektive indebyrd gennem to betragtningsmåder. For det første: Selve ordet *jeg* fører alle, der siger "jag", ind i sproget: "Språket är inrättat så att det tillåter varje talare att göra ett helt språk till sitt genom att utpeka sig som jag" (Benveniste 1995, s. 43). Benveniste rejser da spørgsmålet om, hvordan én og samme term uden forskel kan henvise til ethvert individ og samtidig identificere vedkommende i sin udskilthed:

Det finns inget "jag"-begrepp som omfattar alla de *jag* som uttalas i varje ögonblick i alla talarers munnar, i samma bemärkelse som det finns ett begrepp "trääd" till vilket alla enstaka användningar av *trääd* kan hänföras. "Jag" benämner alltså ingen lexikalisk enhet. (op.cit. s. 42)

Vi står over for en ordklasse, de såkaldt personlige pronominer, der har en anden stilling i sproget end alle andre tegn. *Jeg* henviser til den sproghandling, hvori det udtales. Det tjener til i sproget at udpege den talende. Da dét er *jeg*, som siger "jag", forstår Benveniste sprogudøvelsen som bærer af subjektiviteten. Således stilles enhver erindringsfortæller over for den udfordring at indholdsbestemme dette *jeg*.

Bevidstheden herom konkretiseres hos Henry Mogensen, der i forordet til sine erindringer skriver: "Dette er skildringen af min tilværelse, som den har formet sig fra den første erindring og til nu, hvor jeg er fyldt 70 – og som jeg har opfattet den" (Mogensen 1987, s. 7). Udtrykket "skildring" markerer en afstand til den empiriske virkelighed. Dén er flyttet over i sproget og er blevet formet og forbundet med den form for selvbevidsthed, som kun sproget

kan give: “Skildringen er ikke præget af beskedenhed. Den strutter af selvhævdelse og andet ufint [...] Hvorfor er det os, som skal pådattes beskedenhed som livsholdning?” (ibid.)

For det andet: I forhold til mennesket er sproget ikke et ydre hjælpemiddel som et andet redskab. Herom skriver Benveniste: “Det är en talande människa vi finner i världen, en människa som talar till en annan människa, och språket ger oss själva definitionen på människan” (op.cit. s. 40). Hvor Henry Mogensen ser *vi’et* i *jeg’et* på baggrund af arbejdets erfaringsverden, dér når Benveniste til kollektiviteten i sprogets verden både gennem den omtalte forståelse af jeget som en port ind i sproget og gennem *jeg’ets* iboende konvergens mod du-positionen, som følger. *Jeg’et* står ikke alene i sproget:

Självmedvetandet är bara möjligt om det upplevs genom kontrast. Jag använder *jag* bara när jag talar med någon, som i mitt tilltal blir ett *du*. Denna nödvändiga dialog är konstitutiv för *personen*, för den förutsätter att jag blir *du* i tillalet från den som i sin tur betecknar sig som *jag*. (op.cit. s. 41)

Samtale som en dialog, der allerede er sproget iboende, kan da forstås som vekselvirkningen mellem disse to positioner i sproget.

I fortællesituationen er fortælleren i *jeg*-position og den medvirkende i *du*-position. Det udgør en forskrift for situationen. Har interviewformen derimod overtaget, da er den berettende i sit udgangspunkt i *du*-position, interviewereren i *jeg*-position.

Benveniste undrer sig reflekterende over den polaritet, der består mellem *jeg* og *du*. Den, der siger “*jeg*”, siger det til et *du*, der siger “*du*” til mig, idet vedkommende som et ekko siger “*jeg*” om sig selv:

Denna polaritet är för övrigt i sig mycket märklig, och uppvisar en typ av motsättning vars like man inte träffar på utanför språket. Der är en polaritet som varken bygger på likhet eller symmetri: “*jag*” har alltid en transcendent position gentemot *du*; icke desto mindre är det omöjligt at tänka sig en av termerna utan den andra;

de är komplementära, men utifrån en motsättning “inre/yttre”, och samtidigt reversibla. Hur man än letar efter en parallell till detta så finner man ingen. Människans position i språket är unik. (op.cit. s. 41)

For at en dialog kan udvikle sig, må man enten være i jeg-position og tale eller i du-position og lytte tiende. Brydes den norm, tales der i munden på hinanden, og kommunikationen opløses.

For at kunne genoprette dialogen må begge for en kortere tid tie og forholde sig til hinanden i du-position. Dette forhold erfares i enhver fortællegruppe, når reglen overtrædes og alle taler i munden på hinanden. I enkeltinterviewsituationen kan interviewereren være den, der overtræder reglen, så den berettende enten sættes til side eller må tale i munden på interviewereren.

Mere komplekst er det inklusive forhold mellem jeg-positionen og du-positionen. I kropssprog, gestik og mimik kan den talende nonverbalt medtænke den tavs nærvær, selv nærme sig du-positionen. Modsat kan den lyttende nonverbalt markere sin medleven og stillingtagen, nærme sig jeg-positionen.

Når det drejer sig om det verbale, kan den talende inddrage du-positionen i sin egen tale. Fra fortællingerne kender vi udtryk som: “Så for jer at se, så kan I jo nok forstå...” (Karen Glad, s. 138). De tavst lyttende er allerede inkluderet i den talende, den talende inddrager den lyttende position i sin egen tale. Denne positionsbestemmelse kan også komme til udtryk ved, at fortælleren til sig selv stiller spørgsmål, som kom de fra den ydre lyttende. Den lyttende har da taget bolig i den talende.

Intersubjektivitet

Arbejder man videre med denne tanke, kan den udformes således: Dette at lytte til sig selv som talende er indbygget som en mulighed i enhver ytring, men på påfaldende måde i erindringsfortællingens struktur. Spaltningen i den episke struktur mellem fortælle tid og fortalt tid gør sig også gældende som en dobbelthed i jeget: dels er

dette jeg ordførende, sprog bærende, i fortælle tid; dels viser det hen til en række jeg'er, nemlig i fortalte tider.

Man kunne kalde dette fortællende jeg for bifokalt. Etymologisk er det udtryk for, at man har et dobbelt fokus, to brændpunkter. Brillglas kan være bifokale, dobbeltslebte for nært og fjernt syn. En tilsvarende struktur kunne man se i den fortællendes selvlyttende forhold. For hvordan fortælle om de erindrede jeg'er, der ligger tilbage i historien? Hvad har de at sige? Hvad har de at sige mig i dag? Der skal atter og atter lyttes som til et du i jeg-position, der taler ud af historien. Det fortællende jeg tenderer mod du-position i forhold til sine fortidige jeg'er. Når fortællingen først er i gang, konstrueres et episk jeg, der også giver betydning fra sig, som fortælleren kan forholde sig undersøgende og lyttende til. For med det episke jeg opstår en mulig ny dialog mellem dette og det erindrende jeg. Jo mere den talende forholder sig eftertænksomt lyttende til sig selv, desto mere kan man fra den udenforstående du-position holde opmærksomheden og koncentrationen levende og finde veje for relevante spørgsmål ind i det fortalte.

Modsat den fortællende bevæger den medvirkende sig som lyttende i retning af jeg-positionen. Du-positionen har i sig en jeg-position, som også har tvedelt fokus: til den ene side vendt mod det fortællende jeg, til den anden side mod den lyttendes eget jeg. I form af en indre tale kan den lyttende spørge: Hvad siger fortælleren? Hvorfor siger fortælleren dette? Hvad bliver ikke sagt? Hvad siger det mig? Den koncentreret lyttende befinder sig mellem indlevelse og (selv)refleksion. Der gælder her en hårfin balance mellem en uformindsket lydhørhed over for den andens tale og samtidigt arbejde med egen indre tale. Der kan ske det, at den lyttende "falder fra" og ikke hører efter, men kun tænker på, hvad vedkommende selv vil sige, når jeg-positionen bliver en mulighed. Da mister samtalen sin dialogiske, intersubjektive karakter. Eller balancen kan forrykkes således, at den lyttende lever sig så meget ind i den fortællendes jeg-position, at spørgsmål og selvrefleksion ikke melder sig, fordi den nødvendige afstand ikke er til stede – den lyttende

bliver “selvforglemmende”, som man siger. Den lyttende glemmer at forholde sig til sin egen du-position, og således sletter identifikation med det ene fokus det andet. Afstande, mellemrum, er nødvendig forudsætning for reflekteret nærhed. Fortællearbejdet indebærer for begge parter, at de, som Portelli skriver, “begge vil blive forandret” (Portelli 1991, s. xii).

Forholdet mellem jeg- og du-positionen er komplementært og reversibelt. Opmærksomhed og lydhørhed vender med andre ord både udad og indad; der består ikke nogen dikotomi, men en dialektik mellem disse modsatrettede processer. Når “du’et” således er i “jeg’et” og omvendt, da bortfalder også de gamle modsætninger “mellan ‘jaget’ och ‘den andra’, mellan individ och samhälle” (Benveniste 1995, s. 41). Subjektiviteten i sproget er nemlig udtryk for en intersubjektivitet. Det er just den indsigt, man som vist kan nå til ved at analysere de reflekterende fortælleres brug af *jeg* og *vi*.

Forholdet mellem “jeg” og “du” er et *både og i et enten eller* (F. Harrits 2000). Tilsvarende relation finder man mellem individ og samfund. De tillærte modsætninger er ikke skilt fra hinanden, men har bolig i hinanden. I den form for dialektisk tankegang kan sprogbevidsthed, selvbevidsthed og samfundsbevidsthed forstås som forbundne dimensioner i et menneskes liv. Ligesom samfundet er sproget til, før den enkelte blev født. Vi skal væves ind i begge verdener. Vi skal om muligt også udvikle bevidsthed og selvbevidsthed i disse processer – og om dem. Et tegn på, at erindringsfortælling er en mulig vej hertil, er de mange fortælleres udtryk for, at de gennem fortællearbejdet har opnået en øget selvtillid og selvforståelse.

Benveniste peger på et befriet sprog og et befriet samfund, hvor alle har lige adgang til at “gøre et helt sprog til sit”. Men hvad er det for et samfund, hvor den enkelte arbejder ikke kan gøre et livs arbejde til “sit”? Hvor han kun som en prøvehandling i sproget om kranen kan sige, at “det er min”? Om Holger Mikkelsen, som nævnt en tidligere jord- og betonarbejder, der havde fortalt sine erindringer, gjorde vi følgende notat: “Han var stadig noget forundret over det at beskæftige sig med sin historie” (Idébog, 26/7 1983).

DET DIALOGISKE MELLEM SPROG OG TÆNKNING

Ydre sprog og indre tale

Af det forudgående kapitel fremgår det ikke, hvilket *forhold* der er mellem den lydende tale, der henvender sig til andre, og den tale, man lydløst fører med sig selv. Når det ikke desto mindre er nødvendigt at komme ind på dette forhold, skyldes det, at erindringsfortællingen sprogligt set – funktionelt, syntaktisk og semantisk – har træk, der kan analyseres og forstås ud fra den indre tales kendetegn. Således kan man forstå erindringsfortællingen som en særlig udformning af mulige relationer mellem ydre sprog og indre tale.

Flere gange i afhandlingen er den *indre tale* blevet antydet, og derfor skal det tema i det følgende udredes nærmere. Når det i forrige kapitel blev fremhævet, at det er vigtigt at lytte indad og tale med sig selv, hænger det sammen med den indre tales særlige sproglige og intellektuelle funktion og struktur.

Ifølge Lev Semenovich Vygotsky opstår den indre tale genetisk set som en adskillelse i og differentiering af barnets egocentriske tale: i henholdsvis indre tale og socialiseret sprog. I den tidlige barndom skelner barnet ikke mellem tale for sig selv og tale for andre – det taler i alle tilfælde højt. Under opvæksten bliver dette egocentriske sprog funktionelt set mere og mere selvstændiggjort og mister til sidst sin lydige form og fjerner sig dermed fra det ydre sprog. Vygotsky har eksperimentelt underbygget den opfattelse, at det egocentriske sprogs funktion er beslægtet med det indre sprogs

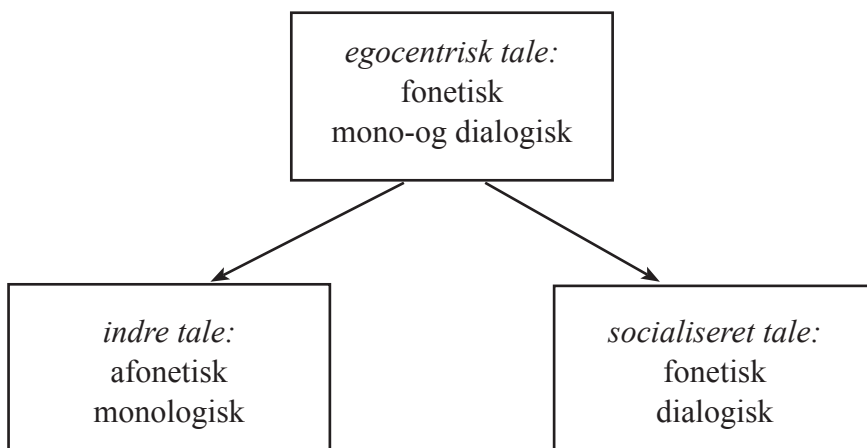
funktion. Det egocentriske sprogs mål er

udviklingen af den intellektuelle orientering, af bevidstgørelsen, udviklingen af forestillingsevnen og af tænkningen, udviklingen af muligheder for at overvinde vanskeligheder og hindringer, – det er tale for sig selv, der på den mest intime måde tjener barnets tænkning. (Vygotsky 1974, s. 368)

Denne proces er “*symptom på en ny sprogforms fødsel*” (op.cit. s. 371).

I henhold til Vygotskys opfattelse er den indre tale psykologisk set udtryk for, at barnet er blevet sig bevidst om forskellen mellem dét at tale for sig selv og dét at tale for andre, og derfor udvikler det en specifik sprogform til talen med sig selv. Det er den stumme, tavse, lydløse indre tales opståen. Samtidig med, at det indre sprog skilles fra det egocentriske, udskilles i en anden retning “socialiseret tale”. Det er det kommunikative sprog henvendt til andre, lydligt og dialogisk. Skematisk kan denne udvikling fremstilles således:

Indre tale og tænkning

I det følgende skal karakteristika ved den indre tale gengives, fordi tilsvarende træk kan genfindes i erindringsfortællingernes mundtlige, ydre sprog.

Når Vygotsky kan ytre sig om den indre tale, hænger det sammen med, at han forstår den genetisk i forhold til egocentrisk tale, der også eksperimentelt er iagttagelig. Den indre tale er først og fremmest kendetegnet ved sin specielle syntaks, nemlig "en tilsyneladende fragmentagtig, afkortet abrupthed" (op.cit. s. 380). Denne kortform følger den lovmæssighed, at subjektet bliver underforstået og udeladt, mens dertil relaterede prædikater inddrages. Hermed dannes en såkaldt prædikativ syntaks. Det kan funktionelt forklares på den måde, at den, der taler med sig selv, véd, hvem der tænkes på, og hvad hensigten og temaet er. Derfor "behøver vi ikke nævne det, som talen drejer sig om, dvs. subjektet, vi kan begrænse os til det, der siges om dette subjekt, dvs. prædikatet, – derfor dominerer den rene prædikativitet i det indre sprog" (op.cit. s. 391).

I det ydre sprog kan disse syntaktiske træk gå igen som svagere eller tydeligere tendens. Vygotsky afgrænser det mundtlige sprog som en dialogform fra skriftsprogets og den indre tales monologform. Og dialogen "forudsætter altid, at samtalepartnerne kender sagens kerne. Er det tilfældet, bliver en hel række forkortelser mulige og i visse situationer skabes en rent prædikativ sprogbrug" (op. cit. s. 386).

Om disse træk slår kraftigt igennem i erindringsfortællingen, beror på både fortæller og medvirkende. En genkommende forudsætning for fortællingen er, at de lyttende kender sagen i generelle træk, men netop ikke sagens kerne, den enkeltes historie. Også af hensyn til kommende lyttere af båndet og læsere af udskriften vil de omhyggeligt spørgende søge at modvirke en prædikativ sprogbrug ved at stille afklarende spørgsmål. Jo mere man er bevidst om interviewets eller fortællingens situative dobbeltkarakter, desto mere udfoldet vil beretningen blive. For hvad der i den aktuelle situation foregår ansigt til ansigt, forvandler sig derefter til en medieret form for meddelelse: dels gennem båndafspilning, dels gennem læsning

af ordret udskrift af det talte.

Et andet træk ved den dialogiske ansigt-til-ansigt-situation, der kan afføde forkortelser i retning mod indre tale, ja, gøre det ydre sprog overflødigt, er givet i og med den visuelle og auditive perception. Når man sidder over for hinanden og kan se ansigtets skiftende udtryk, hændernes og kroppens bevægelser ledsaget af ændringer i stemmens intonationsmønster, kan mange halve sætninger og antydninger blive fuldt forståelige. I den slags samtaler kan talen blive “som et udfyldende tillæg til de blikke, vi har kastet til hinanden” (op.cit. s. 387). Og intonationen kan gøre det ud for en hel kontekst: “Så snart en tankes indre indhold kan gengives i intonationen, kan sproget forkortes tilsvarende, og en hel samtale kan forløbe måske alene ved hjælp af et enkelt ord” (op.cit. s. 388). Skal en sådan situation udfoldes i ydre sprog, er det vigtigt for tillidsforholdet, at fortælleren er klar over, at der ikke blot spørges ud fra den aktuelle kommunikationssituation, men også med henblik på en mulig efterfølgende medieret.

Den indre tale er ligeledes kendetegnet ved en særlig form for reduktion i de fonetiske og semantiske momenter. Vygotsky fremhæver, at vi i den indre tale ikke behøver at “udtale” ordene fuldt ud: “Hensigten er tilstrækkelig for at vi forstår, hvilket ord vi skal udtale” (op.cit. s. 394). Den iagttagelse kan forklare mange halvt udtalte ord i erindringsfortællingerne. Disse brudstykker kan man forstå som udslag af den indre tales lovmæssigheder. De efterfølges ofte af gentagelser, der fuldkommer ordet. Det sker lynhurtigt i det øjeblik, fortælleren bliver sig bevidst, at det indre sprog ikke uden videre kan overføres til ydre: “[O]vergangen består i en *omstrukturering af sproget*, hvorved det indre sprogs helt specielle syntaks, dets meningsstruktur og fonetiske struktur omdannes til de strukturelle former, der er specifikke for ydre sprog” (op.cit. s. 402). Herudfra kan man også forstå, hvordan vendingerne “sådan” “og alt det” (jf. Peter Jakobsen 05/022, s. 2) kan sammentrænge indholdet i en given situation (jf. ikke mindst det genkommende “det der” hos Henry Mogensen).

Det indre sprog er også semantisk særegent, idet “ordets mening dominerer over dets betydning” (op.cit. s. 395). Vygotsky inddrager i denne sammenhæng en psykologisk distinktion mellem “mening” og “betydning”, udviklet af Poland. Ifølge ham “repræsenterer ordets mening et kompleks af alle de psykologiske fakta, der opstår i vor bevidsthed ud fra ordet” (op.cit. s. 395). Betydning er forbundet med ordets leksikalske udlægning. Den indgår som én af ordets meningszoner, dén, som er “mest stabil, unifik og præcis” (ibid.). Ordets mening ændrer sig afhængig af dets omgivelser, konteksten: “Et ord, taget for sig selv og fra et leksikon, har kun én betydning. Men denne betydning er kun en mulighed, der realiseres i det levende sprog, hvor denne betydning blot bliver en enkelt sten til meningens bygning” (ibid.).

Denne karakteristik af den indre tales semantiske struktur kan afklare et særkende ved erindringsfortællingen. Man kan ikke sige, at én beretning overflødiggør en anden. Hver fortælling har sin særlige mening, fordi hver enkelt fortæller i en given aktualitet arbejder med sproget ud fra netop sit livs erfaringer. Dermed giver vedkommende potentielt ny meningskompleksitet til ordene. I den sprogforståelse ligger også indirekte en kritik af de historikere, der tror, at man uden hensyn til helheden kan tage enkeltoplysninger ud af erindringer. Dermed risikerer man at reducere ordene til deres leksikalske betydning.

Men afskærer man sig fra ordmeningen som en levende, dynamisk forandrende proces, ser man også bort fra tænkningens dimension i sproget. Vekselvirkningen mellem fortalt tid og fortælle tid er i sig selv et udtryk for tænkning. Men denne kan også vise sig i ordmeningen, jf. Karen Glads brug af ordet *minde* – en brug, der overskrider det rent leksikalske. Vygotsky analyserer den sproglige tænkning “fra motivet, der afføder tanken, til selve tankens formning, til dens middelbarhed i det indre sprog, og derpå til det ydre sprogs betydninger – og endelig til ordene” (op.cit. s. 408-409). Om sin indsigt siger han følgende: “Vi har set, at forholdet mellem tanke og ord er en levende proces, hvor tanken fødes i ordet. Et

ord berøvet tanke er et dødt ord [...] Men også den tanke, der ikke legemliggøres i ordet er som en skygge fra underverdenen” (op.cit. s. 411). Forbindelsen mellem ord og tanke “etableres i en udvikling og udvikles selv” (ibid.).

Vygotsky undersøger ikke kun ordets forhold til tanken, men også dets forhold til genstanden, til virkeligheden. Forbindelsen knyttes af den iagttagelse, “at virkeligheden afspejles anderledes i tænkningen, end i perceptionen, og at det fundamentale distinktive træk ved ordet er den generaliserede afspejling af virkeligheden” (op.cit. s. 412). Når virkeligheden kan afspejles på forskellige måder, “repræsenterer disse også forskellige typer af bevidsthed” (ibid.). Hermed er problemet om forholdet mellem ord og bevidsthed formuleret på en sådan måde, “at ikke blot tanken, men også hele bevidstheden er knyttet i sin udvikling til ordets udvikling” (ibid.). Ordet spiller den afgørende rolle:

I bevidstheden er ordet – som Feuerbach siger – absolut umuligt for det enkelte menneske, men muligt for to. Ordet er det mest direkte udtryk for den menneskelige bevidstheds historiske natur.

Bevidstheden afspejler sig i ordet, som solen i vanddråben. Ordet forholder sig til bevidstheden, som en lille verden til en stor verden, som en levende celle til organismen, som atomet til kosmos. Ordet er bevidsthedens mikroverden. Det meningsfyldte ord er den menneskelige bevidstheds mikro-kosmos. (ibid.)

Hermed når Vygotsky Benveniste i en samstemthed om de dialektiske relationer mellem sprog, bevidsthed og kollektivitet – eller med andre ord: intersubjektivitet, samfund.

Erindringsfortællingen kan betragtes som en proces, hvorigenem forholdet mellem indre tale og socialiseret sprog kan sættes i bevægelse. Hvad der i en umeddelt, måske foreløbig umeddelelig form lå i den indre tale, bliver gennem fortællingen forvandlet, så det kan deles med andre, socialiseres. Ligeledes kan de ord, der bruges, komme fri af fastlåste, automatiserede konventioner og få

mening på en ny måde. At fortælle er at “sætte ord i verden”, potentielt en frisættende proces.

Indre tale og skriftsprog

Når skriftsproget inddrages i sammenhæng med erindringsfortællingen skyldes det, at nogle fortællere er eller bliver skrivende, at nogle fortælleres sprog bærer præg af skriftsprogets normer, og at det talte bliver overført til skrift, hvad enten det nu sker ordret med henblik på arkivering eller redigeret med udgivelse for øje. Kender man ikke lovmæssighederne i begge former for sprog, kan man uforvarende komme til at forgribe sig på mundtlighedens former til fordel for skriftsprogets, fordi skriftens normer er dominerende i vores samfundstype.

Genetisk set – og sådan ser Vygotsky – udvikler skriftsproget sig efter den indre tale, og det er monologisk som denne: der indgår ikke nogen samtalepartner (dog kan man i brevformen og i visse digteriske former tale om en forestillet samtalepartner). Sammenholdt med såvel ydre som indre tale repræsenterer skriftsproget “den maksimalt udfoldede og syntaktisk mest komplicerede sprogform, der kræver de fleste ord, for at udtrykke den enkelte tanke” (op.cit. s. 385). Det har sin forklaring i funktionen. Skriftsproget er ikke et sprog knyttet til en samtale i en given situation. Der indgår ikke forud gensidigt kendte subjekter eller temaer, da læseren i reglen er ukendt for den skrivende. De grunde til forkortelser og manglende udfoldelse af såvel syntaks som mening, der som omtalt ligger i samtalsituationen og i den indre tale, gælder ikke for skriftsproget. Derfor adskiller det sig så markant. I vores samfund er der en stærk tendens til at nedvurdere det talte sprog til fordel for det skrevne. Derfor er det vigtigt at holde sig for øje, at skriftsproget “repræsenterer en ny variant indenfor sprogudviklingsprocesserne” (op.cit. s. 236).

Ser man på erindringsfortællingen som mundtligt sprog, og sammenholder man det med skriftsprogets normer, kan man ud fra ovenstående sige følgende: Der er fortællere, hvis sprog er præget

af skriftsprogets udfoldethed. Til en vis grad taler de, som man skriver. Det kan begrundes funktionelt ud fra Vygotskys argumentation. Den skriftprægede, mundtlige tale finder man hos arbejdere, der i faglige og politiske sammenhænge har skullet udrede og argumentere for egne og andres synspunkter. De har skullet kunne ændre synsvinkel på en sag og har skullet kunne argumentere logisk. I kraft af faglig og politisk skoling har de også videreudviklet begreber, som er mere komplicerede end dagligdags begreber (jf. op.cit. s. 215-271). Alt i alt indebærer disse verbale funktioner behov for en udfoldethed af det talte sprog i den grad, at det nærmer sig skriftsproget. Denne udfoldethed og nuancering i sproget kan også være et udtryk for fortællerens bevidsthed om, at der tales, ikke blot til de tilstedeværende, men til kommende lyttere, der ikke kan få del i situationens mange ordløse meddelelsesformer.

Fordi det skriftprægede sprog er det mest udfoldede og nuancerede, virker det ind på de reflekterede fortælleres sprogbrug. Den udtryksform er lettest at læse i udskrift, og den skal med henblik på bogudgivelse bearbejdes i mindre grad end den, der er præget af den indre tales forkortede struktur. Heraf kan man imidlertid ikke slutte, at den skriftprægede udtryksmåde i fortællesituationen er den anden type overlegen. Da ville man underkende de udtryksmidler, der bl.a. ligger i intonation, mimik og gestik. Og det kan man let forfalde til i en skriftdomineret og mediefokuseret kultur, hvor den enkelte situation helst skal rumme overførbare kvaliteter. Refleksioner over samfundet og dets indretning hører sammen med det skriftprægede sprog. Fremstilling af givne situationer kan på mange måder få dramatisk fylde gennem sproget og kroppen. Men jo mere den indre tale bliver ydre sprog, jo større udfrielse af ensomhed, jo større befrielse.

FORTÆLLEARBEJDETS ETOS

Meddelelsesform

Det følgende skal ikke dreje sig om en fremstilling af Søren Kierkegaards meddelelsesdialektik, men hans tanker skal bruges som en overblending, hvorigennem man kan se, at hvad der i afhandlingen er fremstillet som henholdsvis interviewsituation og fortælling, også kan bære betegnelsen meddelelsesform – med den betydning, det kan have for forståelsen af oral history som forskning og praksis.

I sin analyse af meddelelse (om man vil: kommunikation) sondrer Søren Kierkegaard mellem viden og kunnen. Hans tanker herom er tilgængelige i de påtænkte, men aldrig realiserede forelæsninger, der i hans papirer har betegnelsen: *Den ethiske og den ethisk-religieuse Meddelelses Dialektik* (Kierkegaard 1968, s. 143 ff.).

Informanten orienterer sig mod den objektive, personlighedsløse tænkning, som svarer til Kierkegaards begreb om viden. Til samme kategori hører den interviewer, der resultatorienteret søger et svar, som kan sammenlignes med andre svar. Heroverfor står fortælleren, der er beslægtet med Kierkegaards begreb om “den subjektive Tænker”, som er procesorienteret i form af kunnen.

I *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* skriver pseudonymen Johannes Climacus:

Medens den objektive Tænkning er ligegyldig ved [ligeglad med] det tænkende Subjekt og dets Existents, er den subjektivi-

ve Tænker som eksisterende væsentligen interesseret i sin egen Tænkning, er eksisterende i den. Derfor har hans Tænkning en anden art af Reflexion, nemlig Inderlighedens, Besiddelsens, hvorved den tilhører Subjektet og ingen anden. Medens den objektive Tænkning sætter Alt i Resultat, og forhjælper den hele Menneskehed til at snyde ved at afskrive og opramse Resultatet og Facitet, sætter den subjektive Tænkning alt i Vorden, og udelader Resultatet, dels fordi dette netop tilhører ham, da han har Veien, dels fordi han som eksisterende bestandigen er i Vorden, hvilket da ethvert Menneske er, der ikke har ladet sig narre til at blive objektiv, til umenneskeligt at blive Speculationen. (Kierkegaard 1963, bd. 9 s. 63)

Netop erindringer inkluderer subjektiviteten – også den subjektivitet, der kan tale op mod verden, som den ér, og pege på forandringsmuligheder. Og fortælleren er selv en del af forandringens verden.

De medvirkende bliver draget ind i den tænkendes og fortællendes tilegnelsesproces og sproglige skabelsesproces. Man kan da ikke nøjes med at forholde sig til det fortalte, men må forholde sig til den fortællende og den fortællendes tilblivelse i sprogets form:

Meddelelsens Form er noget Andet end Meddelelsens Udtryk. Naar Tanken har faaet sit rette Udtryk i Ordet, hvilket naaes ved den første Reflexion, saa kommer den anden Reflexion, der betræffer Meddelelsens eget Forhold til Meddeleren og gjengiver den eksisterende Meddelers eget Forhold til Ideen. (op.cit. s. 66)

Dét taler ind i den situation, hvor fortælleren lytter til sin egen beretning, synker ind i sig selv og siger – som Alfred Kristensen, da vi kom og afleverede en kopi af båndene til ham og *sammen* lyttede til dem – : “Sådan var det. Det er sandt.” “Forstaaelsens Inderlighed vilde jo netop være, at den Enkelte forstod det ved sig selv” (op.cit. s. 67).

Hvad Climacus forstår ved “Ideen”, skal her være usagt. Men hvad kan man som lyttende til arbejderfortællinger forstå herved?

De interviewere, der kun interesserer sig for verden, som den ér, kommer ikke i betragtning i den sammenhæng. Den reflekterede kan som lyttende føre en indre dialog med sig selv om, hvordan og hvorvidt fortælleren reflekterer alle de misforhold, som vedkommende beretter om, i forhold til forestillingen om menneskelig retfærdighed, lighed og solidaritet.

Med al sin opmærksomhed åbner man sig for alle de muligheder, der er i dette menneske – og således bliver man medvirkende. I det forhold ligger potentielt en lighed og selvforglemmelse, som er at ligne ved kærlighed.

Det forhold kan man kalde inderligt: det, et menneske forstår i og med sig selv, og det, det vil og gør med sig selv. Dermed ved man også, at nok er sproget alment, men det kan ikke udtrykke alt. Den indsigt får man ikke, hvis man forholder sig til fortællingen som viden. Inden for videnskategorien kan man huske rigtigt eller forkert eller glemme – og i øvrigt ser man bort fra den subjektivitet, der erindrer og ytrer sig.

Hvordan forstå erindringsfortællingen i forhold til Kierkegaards begreb om den objektive tænkning og den subjektive tænker? De reflekterede fortællere er indbefattet i meddelelsens dialektik. Hvis – i dobbelt forstand – tilegnelsen skal være hovedsagen i en fortælling, da beror den på fortællerens evne til at nedbryde de færdige former og som i en gentagelse genskabe tilblivelsesprocessen. Den stofligt bundne fortæller er sig ikke bevidst som subjektiv tænker. Men derfor kan det subjektive godt indirekte ytre sig. Situationer kan uvilket rumme spændinger, som brydes på en sådan måde, at en sprække i de færdige former opstår, hvorigennem lyset fra det Anderledes kan trænge.

Tiden, siger allerede Kierkegaard, lider af mangel på naivitet eller primitivitet, dvs. oprindelighed. Og forekommer den, da nedvurderes den, fordi “den tager sig saa fattig ud” sammenlignet med videnskabernes uhyre apparat (Kierkegaard 1968, s. 186). At fortælle sine erindringer er en meddelelsesform, der indebærer naivitet eller primitivitet.

Hvad arbejdere har at berette om, har for forskere af mange arter stået i forgrunden. Det falder så “naturligt”, dels fordi arbejdere har en særlig viden, som ikke andre i samfundet har, dels fordi interessen for det “objektive” dominerer inden for videnskaberne. Med Kierkegaards ord gælder det, at “enhver Videns Meddelelse anses for Alvor” (op.cit. s. 145). Det etiske er blevet negligeret af den moderne videnskab, og dermed har man glemt, “hvad Alvor er og for ramme Alvor anser det for Narrestreger, der fører til Selverkjendelse” (ibid.). Menneskene vil ikke forstå, “at der til i Sandhed at være Msk. behøves forholdsviis meget lidt Viden, men desto mere Selverkjendelse” (ibid.). De fleste forskere har indsamlet og indsamler arbejdererindringer for at bidrage til institutioners viden om arbejdere. I centrum er, *hvad* der bliver meddelt, og ude af synsfeltet tanken om, hvad det vil sige at meddele: dele med.

Denne interesse for objektiv viden er et andet udtryk for, at fortælleren reduceres til objekt og subjektiviteten suspenderes. Når dét sker, lægger man sig i forlængelse af tidsåndens tempo. Hvad Kierkegaard skrev herom, er endnu ikke blevet ugyldiggjort – tværtimod:

Alt gjelder om at klamre sig til Generationen, følge med Tidens Fordringer, som dog i eet væk fluctuere. Saaledes bruser ell. syder Generations-Livet, uafbrudt, skjøndt det Hele er en Hvirvel, høres Signal-Skud, Klokke-Kimen, som betyder <den Enkelte> at nu, nu i dette Secund, skynd Dig, kast Alt fra Dig, Eftertanke, stille Besindelse, Evighedens beroligende Tanke, ell. kommer Du for sildig saa Du ikke kommer med i Generations-Expeditionen, som just nu gaaer af – og da, da, hvilken Rædsel. Ak, ja hvilken Rædsel. Og dog er Alt, Alt beregnet paa at nære den Forvirring denne vilde Jagts usalige Hasten [...] See det giver Uredelighed; Begreberne høre op, Sproget forvirres, man bekæmper hinanden paa kryds og paa tvert. Lykkeligere Vilkaar kan aldrig gives for alle Vrøvlhoveder, thi den almdl. Forvirring skjuler over deres Forvirrethed. Det er den gyldne Alder for Vrøvlhovederne. (op.cit. s. 171-172)

Men flytter man accenten til det personlige, som hører sammen med den naive og primitive tænkning, "begynder Sinkeriet" (op. cit. s. 186). I den form for tænkning har fortællingen sin livsnerve. Langsomheden, evnen til at dvæle ved tingene, hænger sammen med, at fortælleren selv ser efter og meddeler "sit primitive Indtryk af Tilværelsen" og sig selv som menneske (op.cit. s. 171). Om ham kan det siges: "Det er er en Skjebne, der hviler over den primitivere Tænkning, at den bliver hængende i visse fundamentelle Spørgsmaal, som ell. ordentligen i den Grad antages at være givne, at det ikke falder noget Msk. ind at dvæle derved" (op.cit. s. 186).

Arbejdere er placeret sådan i samfundet, at de kender processerne forud for de resultater, som alle andre møder som netop resultater. Derfor har de en viden om, ikke hvordan tingene gøres, men om, hvordan de selv og andre gør tingene, hvad der er skik og brug, og hvad der skulle og burde være det, hvis man skulle kunne tale om menneskelige forhold. Jo primitivere en fortæller, desto dybere kommer man ind i de processer, som foregår. Jo mere reflekteret fortælleren er, desto dybere revision af de faktiske forhold. Jo mere naiv den medvirkende er, desto mere koncentration og tid til dvælen ved processerne. Nogle kunne måske tro, at det er noget, man skal vokse fra. Men:

Det er ikke Modenhed at have ophørt at være naiv eller aldrig at have været det. Naivetet maa bevares. f.E. at skjelne mellem hvad man forstaaer og hvad man ikke forstaaer [...] Ethvert Menneske skal være naiv. – Naivitet er frelsende mod phantastiske Illusioner, men ogsaa mod det tillærtes Aandløshed. (op.cit. s. 153)

Det er ikke lige meget, om man stiller de primitive, første spørgsmål, der kan revidere tillært skik og brug. Ja, efter Kierkegaards opfattelse er det "Uredelighed" *ikke* at gøre det. Redelighed er ikke så meget at bringe noget nyt frem, som det er at forholde sig til "de fundamentelle Spørgsmål" og dermed tage ansvar for, at skik og

brug ikke bare fortsætter, fordi de er skik og brug. Under den synsvinkel er fortæller og medvirkende stillet lige. Vil de vælge det bekvemme eller det etisk ansvarlige og redelige? Til det sidste hører at forholde sig til, hvad det er at meddele, hvad det er meddelagtiggørende at fortælle og meddelagtiggjort at lytte og tænke efter.

Fortællen som meddelelse af kunnen

Allerede i sit udgangspunkt er arbejderen som fortæller naiv, idet han ikke beretter om, hvad der står i bøgerne, ikke om “Staternes og Mskslægtens Historie” (op.cit. s. 186), men tager til orde med sit eget liv. Fortællesituationen rummer den naivitet, at fortælleren bringes til at forholde sig til sine indtryk af tilværelsen. Men afgørende er også fortællingens bundethed til en situation. For som Kirkegaard siger: “I Forhold til Videns Meddelelse, hvor Alt er objektivt, er ingen Situation” (op.cit. s. 163). Men en situation henhører under etisk meddelelse.

Selv om spørgsmålet ikke bliver stillet i forhold til erindringsfortællingerne, så efterlader enhver beretning for den primitive modtager spørgsmålet: Hvad er et menneskes liv? Hvad kunne og skulle det være? Sådan lyder gennem fortællerens person (*per sonare*) en anonym menneskelighed, der giver den naivt lyttende “den snurrige Idee at beskæftige sig med det Problem, hvad det er at være Msk., om vi virkelig ere Msker, om jeg og Du virkelig er et Msk.” (op.cit. s. 186). Således trænger en indirekte meddelelse gennem personens fortælling. Og netop det indirekte adskiller kunnens meddelelse fra videns direkte meddelelse.

Erindringsfortælleren praktiserer en æstetisk kunnen i selve den sproglige gestaltningsproces. Virksom er dén psykiske og kognitive evne at kalde det erindrede jeg og dets verden frem og reflektere det i sproget i forhold til det erindrende jeg og dets situation. Det er den medvirkendes opgave at få fortælleren frem i den arbejder, der sidder over for – ved at lade vedkommende fortælle, udøve og opøve en kunnen. Og for fortælleren er kunsten at få de skikkelser, situationer og forhold frem, der under forandringens og tilblivelsens

synsvinkel melder sig i sindet. De træder frem i sprogets verden og dermed i en form for åndeligt virke.

Når Alfred Kristensens reaktion: “Men det var ikke dér, jeg havde, det var ikke dér, jeg havde tænkt at begynde”, satte så dybe spor hos interviewererne, kan man forstå det ud fra forestillingen om et sammenstød mellem videns og kunnens meddelelse. Vi forgreb os i første omgang på fortællerens psykiske og etiske drivkraft til at fortælle.

Kun fortælleren kender den empiriske virkelighed, hvorfra det fortalte vælges ud og hentes frem. Den bevægelse kan indebære, at fortælleren får en erfaring om sprogets utilstrækkelighed: forskellen på at tale *om* smerten og at *udtale* smerten i selve situationen. I smerten hører sproget op; og gengivet i sproget bliver den aldrig det samme. Noget bliver lukket inde i inderlighed som direkte umeddeleligt eller kun indirekte meddeleligt som en genkendelse i en anden(s) inderlighed.

Væsentligt er at vide, at ikke alt er meddeleligt i sproget, og at ikke sproget, men virkeligheden er den egentlige prøve på tankens bæredygtighed – “Forsaavidt ender al Underviisning i en Art Tau-shed; thi naar jeg existentielt udtrykker det, saa behøves min Tale ikke hørligen” (Kierkegaard 1968, s. 164).

Ser man erindringsfortællingen ud fra Kierkegaards meddelelsesdialektik, kan man få begreb om ligestilletheden i fortællesituationen mellem meddeler og modtager. Man kan nemlig spørge: Hvem er lærling, og hvem er læremester? Begge er lærlinge. Meddeleren skal vokse som fortæller, modtageren som maieutiker. Der findes ikke nogen læremester, man kan henvise til blandt mennesker – og dermed heller ingen stedfortræder. Man må gøre det så godt, man kan, og på den måde vokse i indsigt. Meddelelsens medium er situationen og det mundtlige sprog. Formen er direkte og betinget indirekte. Herom skriver Kierkegaard i *Om min Forfatter-Virksomhed* følgende som overskrift til en paragraf: “*At man, naar det i Sandhed skal lykkes En at føre et Menneske hen til et bestemt Sted, først og fremmest maa passe paa at finde ham der, hvor han er, og begynde der.*” Herefter følger:

Dette er Hemmeligheden i al Hjælpekunst. Enhver, der ikke kan det, han er selv i en Indbildning, naar han mener at kunne hjælpe en Anden. For i Sandhed at kunne hjælpe en Anden, maa jeg forstaae mere end han – men dog vel først og fremmest forstaae det, han forstaaer. Naar jeg ikke gjør det, saa hjælper min Mere-Forstaaen ham slet ikke. (Kierkegaard 1963, bd. 18, s. 96-97)

Opdagelsen og den fortsatte bestræbelse i vores arbejde med livshistorier er, at de kan udgøre vejen, ad hvilken man kan bevæge sig i retning af dette pædagogiske mål. “I retning af” – mere præcist kan det ikke siges, for denne form for pædagogik er propædeutisk, udtryk for mennesker i vorden.

Mødet med fortællere adskiller sig fra mødet med personer i bøgerne:

De mennesker, vi møder i bøger, ligner de levende. De taler som vi, trækker vejret som vi, græder og ler som vi. Men rækker vi armene ud for at omfavne dem, griber vi i den tomme luft. (Lagercrantz 1991, s. 9)

Modsat i fortællesituationen, hvor vi kan række frem og omfavne hinanden, når situationen byder det. Dette personlige nærvær tydeliggør fortællesituationens etos og særegne form for poesi.

Begrebet *etos* får frem, at vi i fortællesammenhænge har at gøre med et menneskes blivende særkende (modsat pathos, den øjeblikkelige og skiftende sjælstilstand). Det etiske kan kun ytre sig i handling. Fortællingen er i sig selv en handling, der er bærer af beretninger om andre handlinger i arbejdets rum. Disse forskellige former for frembringelse, gøren og skaben kan benævnes *poieîn*. Med dette begreb undgår man at falde i arbejdsdelingens grøft, som begrebet *poesi* fører én ned i, da det afgrænser det skabende virke til digtekunsten. Under *poieîns* synsvinkel kan man se, at dét at fortælle og at arbejde mødes og udtrykker et menneskes etos. Hermed falder etik, poesi, fortælling og arbejde ikke ud i disparate dikotomier.

Denne dimension i det pædagogiske arbejde kan man ikke møde hos Negt. Måske det kan hænge sammen med, at han ikke har øje for det situatives betydning. Hans pædagogiske etos er knyttet sammen med en stræben efter at hæve arbejdere op fra et mikro- til et makroplan. Som afhandlingen har afspejlet, ligger der i vores pædagogiske bestræbelser en indstillethed på, at begge parter sammen skal kunne bevæge sig fra det kasuistiske til det generelle og omvendt. Således set ophæves den rigide modsætning mellem makrokosmos og mikrokosmos, og der bliver tale om et *både og* i et *enten eller*.

Det etiske kan ikke doceres, “thi at docere det er at meddele det uethisk” (Kierkegaard 1968, s. 164). Her, således vendt mod sig selv og sin forfatter, holder afhandlingen inde.

Efterskrift

“Døden er sanktionen af alt, hvad fortælleren kan berette. Fra døden har han lånt sin autoritet.” Således skriver Walter Benjamin i sine betragtninger af fortælleren. Døden er naturens definitive indtræden i menneskers historie. Derfor bliver døden den endegyldige bekræftelse på, hvad fortælleren kan berette. Det er “naturhistorien, hans historier viser tilbage til”.

I vores kultur er natur og historie blevet illusorisk adskilt. Og netop i denne adskillelse mister mennesket fortrolighed med døden og sin egen dødelighed. Fortælleren derimod åbner sig mod døden. Et eksemplarisk udtryk herfor ser Benjamin i “Unverhofftes Wiedersehen” – “Uforhåbet gensyn”, en fortælling af Johann Peter Hebel (1760-1826), til hvis enkle historier Benjamin flere gange vendte tilbage.

“Uforhåbet gensyn” er en af de fortællinger, der ikke udtømmer sin betydning på én gang, i én tid. Som et længe forvaret sædekorn har den bevaret sin spirekraft til den dag i dag. Derfor skal den her udlægges med den betydning, den afgiver for en, der skriver om døde og endnu levende fortællere.

Hebels fortælling er denne: En ung bjergmand i Falun i Sverige står for at skulle giftes. Aftenen før brylluppet indhenter bjergmandsdøden ham i dybet af en stolle. Ude af stand til at glemme ham forbliver hans brud ham tro hinsides døden og lever længe nok til som gammel, grå og indskrumpet kvinde at genkende sin unge brudgom den dag, da et lig, mættet af jernvitriol og forskånet for forrådnelse, bliver bragt op fra den tabte stolle.

Om den mellemliggende tid, mere end et halvt århundrede, hedder det hos Hebel:

Imidlertid blev byen Lissabon ødelagt ved et jordskælv, og Syv-årskrigen gik til ende, og kejser Franz I døde, og Maria Theresia døde, og Struensee blev henrettet. Amerika blev frit, og den forenede franske og spanske magt kunne ikke erobre Gibraltar.

Tyrkerne indespærrede general Stein i Veteranerhulen i Ungarn, og kejser Joseph døde også. Kong Gustav af Sverige erobrede russisk Finland, og den franske revolution og den lange krig begyndte, og kejser Leopold II gik også i sin grav. Napoleon erobrede Preussen, og englænderne bombarderede København, og bønderne såede og mejede. Mølleren malede, og smedene hamrede, og bjergmændene gravede efter metalårer i deres underjordiske værksted. Men da bjergmændene i Falun i året 1809...

Således når Hebel frem til den dag, da den unge bjergmand bringes op fra dybet.

Benjamin forundres over, hvordan Hebel som efterkommer af den middelalderlige krønikeskriver gør den lange række af mellem-liggende år synlig: ved en næsten verdensomspændende kollage af navnkundige magthaveres krige, af død og ødelæggelse. Heri ser Benjamin, hvordan Hebel lejrer sin fortælling i naturhistorien, hvor døden optræder "i en så regelmæssig turnus som manden med leen i de processioner, der om middagen går i optog omkring domkirke-uret".

Imidlertid kan "Uforhåbet gensyn" også læses sådan, at den på flere måder peger ind i den tradition, som de fortællende arbejdere i 1900-tallet er forbundet med. Bemærkelsesværdigt er det nemlig, hvordan Hebel som ved et tilfælde lader de navngivne herskere komme ind og ud af historien. Deres historie udtrykker diskontinuitet, og dét er, hvad de iværksætter i historien. Anderledes med de navnløst arbejdende, som sår og mejer, som maler, hamrer og graver. Deres virke går som den levende, bærende strøm under de herskendes liv og død i pludselighed.

Her møder man i en anden form Benjamins tanke om, hvad der dræber erfaringens meddelelighed, og hvoraf den lever: mens krige slår mennesker med tavshed, bringer det naturomformende arbejde meddelelighed og meddelagtighed ind i menneskers liv. De mange anonyme fortællere fra 1900-tallet vil her kunne se, hvor i samfundshierarkiet deres egne fortællinger indfælder sig og danner en

kæde med de mange anonyme forudgående, se, hvor dén diskontinuitet hersker, som overlader de arbejdende til glemsel.

Hebel fortæller om bjergmanden, den døde yngling, at han, gennemtrængt af jernvitriol, ellers var

ufordærvet og uforandret, således at man stadig fuldt ud kunne kende hans ansigtstræk og se hans alder, som var han først død for en time siden eller som havde han sovet lidt under arbejdet.

Netop så uforvekslelige kan fortælleren hente de døde frem i fortællingen.

Men da man havde bragt ham op, var fader og moder, venner og bekendte for længst døde, intet menneske ville kendes ved den sovende yngling eller vide noget om hans ulykke, før den forudoms forlovede til dén bjergmand kom, der en dag var gået på arbejde og aldrig vendte tilbage.

I selskab med fortælleren vil enhver kunne møde den unge bjergmands skikkelse. Da er det et spørgsmål om at kunne genkende og modtage. Hebels fortælling lærer, at i kærlighed bliver fortiden genkendt. "Uforhåbet gensyn" er naturens, fortidens og dødens gave, som kun modtages af den, der nærer kærlighed – i åbenhed mod den død, hvortil det levede liv vender tilbage.

I naturforbundet kærlighed taler evigheden gennem den gamle kvindes og fortællingens sidste ord, da bjergmanden er lagt i graven:

"Sov nu godt, endnu en dag eller ti i den svale bryllupsseng, og lad ikke tiden falde dig lang. Jeg har kun lidet at gøre endnu og kommer snart, og snart bliver det atter dag. Hvad jorden én gang har givet tilbage, vil den ej heller anden gang beholde," sagde hun, da hun gik bort og endnu en gang så sig tilbage.

Endnu i slutningen af forrige århundrede kunne fortællere indfælde sig i den anonyme historie, hvor tid og død ikke skiller. I december 1987 sagde murersvenden Ejnar Rasmussen: “Når du kommer igen og jeg ikke er her, så skal du bare kalde på mig.”

Summary
of
As many Reports, as many Questions

The sub-title of the dissertation – *Workers' Life Stories as a Learning Process* – points to the investigated and presented material as well as to the essential scholarly angle to this material.

The empirical material (almost 300 life stories) is collected, filed and partially published by Ditte Scharnberg og Kirsten Folke Harrits throughout 18 years of projects, undertaken in collaboration with representative parts of the Danish trade union movement. In many shorter publications Ditte Scharnberg and I have continuously dealt with some of the analytical, methodological and theoretical questions, gradually raised by the empirical material. The dissertation explores not only these questions but also additional ones raised as a consequence of the more thorough investigation.

The term *learning proces* is here to be understood in two ways. Experience shows that for a worker the act of telling the story of one's life becomes a learning proces. We gradually realised that and how we have become participants in this learning proces and have reached to understand it as a mutual activity.

The first part of the dissertation (chapter 1.-4.) attempts to demonstrate this interaction between empirical practice and theoretical reflections and the methodological changes it resulted in. As regards this, three elements have worked together: firstly what workers have taught us about their narrative tradition; secondly studies of oral history; thirdly an assimilation of Walter Benjamin's understanding of the storyteller and his concept of history. Together these elements have provoked a radical change in our whole working method. Even though we started out with a critical understanding of working class-literature (which mainly consists of autobiographies) and of workers' didactics (*Arbeiterbildung*), we first used prefabricated questionnaires and an interview form in which the workers were objects of our recognition interests, i.e. within a posi-

tivistic tradition. However, this way of working proved inadequate. Therefore, the gradual recognition of the interplay between the aforementioned elements led our activity in the direction of the history of experience. Questionnaires and interviews were replaced by equalizing narrative situations in which workers are the subjects of an autodidactics and in which we ourselves take part, listening and asking questions. The autodidactics that expresses itself in processes of recollection has led to a deeper understanding of the complex temporality of recollection (*Erinnerung*) and its connections with experience (*Erfahrung*) and recognition (*Erkenntnis*).

The second part of the dissertation consists of exemplary and kaleidoscopic analyses of two life stories. The former (chapter 5.-7.) shows how Karen Glad, an unskilled woman, is a materially bound storyteller, the latter (chapter 8.-12.) how Henry Mogensén, a skilled man, is a reflecting storyteller and a narrating, critical debater. The choice of exactly these two storytellers is due to three circumstances: firstly that they more than anybody else have taught us about workers' specific narrative tradition; secondly that we have gone to see them not one but many times in order to follow the development of the stories of their lives and the changes in their understanding of them; thirdly that they as figures represent the extremes of the scope of workers as storytellers. At different levels and from theoretically discussing perspectives the dissertation strives to grasp the potential of comprehension among narrating workers.

The third part of the dissertation adds two more, mainly theoretical aspects to the previous experiences, analyses and reflections. The first aspect (chapter 13.-15.) is given in and by the medium of the story: language, and the aim of it: verbalization, social speech, this in relation to childhood, intersubjectivity and thinking – not to forget the social relations of power and their reflection in the hegemony of literacy over orality. The second aspect (chapter 16.) is about the specific form of communication during the narrative work, now in the light of ethics.

In humanistic research it can be misleading to invoke results. Ra-

ther, one should talk about studies and analyses, leading to certain interpretations connected with methodological and theoretical revisions or proposals which point to new scholarly possibilities. In this sense, the dissertation can be regarded as a contribution to the development of oral history, empirically, analytically, methodologically as well as theoretically.

Empirically, the relatively specific contribution of the dissertation might be that it in detail documents how important it is to understand life stories as changeable processes of interpretation. In other words: as an oral historian in the secondary sense one has to return again and again to the primary oral historians, those who primarily live in a culture of orality.

Analytically, the dissertation proceeds more intensively and more in detail than what seems to be usual within oral history.

Methodologically, the dissertation argues for the tendency within oral history which takes a position on an equal meeting between subjects within the horizon of the history of experience, cf. oral historians like Charles L. Briggs and Alessandro Portelli.

Theoretically, the dissertation involves scholars and thinkers to whom no (or no remarkable) attention has been paid within oral history – as far as my language skills reach. Among others, that applies to Walter Benjamin, Émile Benveniste, Wolfgang Emmerich, Paulo Freire, Søren Kierkegaard, Oskar Negt, Lucien Sève and Lev Semenovich Vygotsky.

That so – at least apparently – heterogeneous scholars and thinkers have been brought together in the same dissertation is due to the fact that it attempts to uncover the problems which, inherent in the matter at hand, demand research. If oral history is to be further developed it must, as a complex, (self-)critical research, address problems of a historical, social, political, cultural, psychological, educational-didactical, narratological, linguistic and ethical nature. In that respect, this dissertation makes a series of proposals that are all conditioned by the same thing: the attempt to let workers who tell the stories of their lives demonstrate the richness of working class culture.

Litteraturliste

Nedenstående liste anfører den citerede litteratur; desuden i begrænset omfang den litteratur, der – skønt ikke citeret – også har været af betydning for fremstillingen.

- Adorno, Theodor W. (1961): *Noten zur Literatur II*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Adorno, Theodor W. (1972): *Kritiske Modeller*. Bibliotek Rhodos, København.
- Alheit, Peter und Dausien, Bettina (1985): *Arbeiterbiographien*. Zur thematischen Relevanz der Arbeit in proletarischen Lebensgeschichten. Eine exemplarische Untersuchung im Rahmen der "biographischen Methode". Werkstattberichte des Forschungsschwerpunkts "Arbeit und Bildung". Bd. 2. Universität Bremen, Bremen.
- Alheit, Peter (1985): *Alltag und Biographie*. Studien zur gesellschaftlichen Konstitution biographischer Perspektiven. Werkstattberichte des Forschungsschwerpunkts "Arbeit und Bildung". Bd. 4. Universität Bremen, Bremen.
- Alheit, Peter (1990): *Biographizität als Projekt*. Der "biographische Ansatz" in der Erwachsenenbildung, Werkstattberichte des Forschungsschwerpunkts "Arbeit und Bildung". Bd. 12. Universität Bremen, Bremen.
- Alheit, Peter, mfl.: (1990): *Biographieforschung*. Eine Zwischenbilanz in der deutschen Soziologie, Werkstattberichte des Forschungsschwerpunkts "Arbeit und Bildung". Bd. 13. Universität Bremen, Bremen.
- Alheit, Peter (1992): *Leben lernen?* Bildungspolitische und bildungstheoretische Perspektiven biografischer Ansätze, Werkstattberichte des Forschungsschwerpunkts "Arbeit und Bildung". Bd. 16. Universität Bremen, Bremen.
- Alheit, Peter, mfl.: (1995): *The Biographical Approach in European Adult Education*. Verband Wiener Volksbildung, Wien.
- Alzén, Annika (1996): *Fabriken som Kulturarv*. Brutus Östlings Bokförlag Symposion, Stockholm.
- Ambjörnsson, Ronny (1995): *Den skötsamme arbetaren*. Carlsson, Stockholm.
- Andersen, Svend Aage (1985): *Salt og brød gør kinden rød. Arbejderliv i Århus 1870-1940*. Århus byhistoriske udvalg, Universitetsforlaget i Århus.
- Andresen, Carl Erik, mfl. (1979): *Arbejdererindringer Metode – Kildekritik – Indsamling – Benyttelse*. Universitetsforlaget i Århus.
- Andersen, Yde D. (1959): *Lidt om arbejderundersøgelserne*. Nationalmuseets Arbejdsmark, København.
- Andresen, Carl Erik (1980): *Roearbejdere. Lollandske landarbejdere fortæller 1920-1965*. AOFs Forlag, København.

- Benjamin, Walter (1981): "The Storyteller". Udvalgte afsnit under overskriften "On Interviewing". I: *International Journal of Oral History*. Vol. 2 No. 3. P. 195-204.
- Benjamin, Walter (1991): *Gesammelte Schriften*. Bd. I-VII. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Benjamin, Walter: [1936] (1993) "Fortælleren". Udgivet overs. af Flemming Harrits. Aarhus Universitet.
- Benjamin, Walter [1940] (1995): *Om historiens begreb*. Overs.. I: Bredsdorff, Thomas og Mortensen, Finn Hauberg (red.): *Hindsgavl Rapport*. Odense Universitetsforlag, Odense. S. 69-77.
- Benjamin, Walter (1996): *Fortælleren og andre essays*. Udvalg ved Peter Madsen. Samlerens Bogklub, København.
- Benveniste, Émile (1995): *Människan i språket*. Texter i urval av John Swedenmark. Symposion, Stockholm.
- Bertaux, Daniel (Ed.) (1981): *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*. International Sociological Association, Sage Publications, Beverly Hills og London.
- Bourdieu, Pierre (1988): "Den biografiske illusion". I: *Kontext* 52, 1988. Politisk Revy, København. S. 39-45.
- Bourdieu, Pierre (1990): "Die biographische Illusion". I: *Bios*, Jahrgang 3, Hft. 1 1990. S. 75-81.
- Brecht, Bertolt (1965): "En læsende arbejders spørgsmål". I: Conrad, Flemming, Rømhild, Lars P. (red.): *Poesi og Prosa* 3, Jul. Gjellerups Forlag, København. S. 324.
- Brecht, Bertolt (1986): *Me-ti*. Rhodos, København.
- Briggs, Charles L. [1986] (1995): *Learning how to ask. A sociolinguistic appraisal of the role of the interview in social science research*. Cambridge University Press.
- Brückner, Peter [1972] (1974): *Kapitalismens socialpsykologi*. Hans Reitzel, København.
- Buber, Martin (1992): *Jeg og Du*. Hans Reitzels Forlag, København.
- Burgos, Martine (1988): "En fortælling i støbeskeen. Fortælleprocessens spaltninger", i: *Kontext* 52, 1988. Politisk Revy, København. S. 46-71.
- Camus, Albert [1942] (1994): *Dagbøger*. Gyldendals Bogklubber, København.
- Callesen, Gerd, mfl. (red.) (1983): *Marx i Danmark. Historiske Bidrag*. SFAH, København.
- Dansk Arbejdsmands Forbund (1972): *Skolebøgernes Indhold*. DASF, København.
- Danstrup, John, Koch, Hal (1971): *Danmarks Historie*, bd. 12 og bd. 13. Politikens Forlag, København.

- Emmerich, Wolfgang [1974] (1975): *Proletarische Lebensläufe. Autobiographische Dokumente zur Entstehung der Zweiten Kultur in Deutschland*. Bd.1 Anfänge bis 1914. Bd. 2 1914 bis 1945. Rowohlt, Hamburg
- Engels, Friedrich [1845] (1970): "Vorwort" til *Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigener Anschauung und authentischen Quellen*. MEW bd. 2, Dietz Verlag Berlin. S. 225-506.
- Enzensberger, Hans Magnus (1973): *Anarkins korta sommar*. Pan, Stockholm.
- Fanon, Frantz (1966): *fordømte her på jorden*. Rhodos, København.
- Fanon, Frantz (1967): *Racisme og kultur*. Sirius, Århus.
- Forrester, Vivian (1997): "Den økonomiske rædsel". I: *Information* 1.-2. Marts. S. 10.
- Freire, Paulo (1993): *De undertryktes pædagogik*. Christian Ejlers Forlag, København.
- Freire, Paulo (1994): *Håbets pædagogik. Et gensyn med "De undertryktes pædagogik"*. Fremad, København.
- Freud, Sigmund (1965): *Kulturens byrde*. Hans Reitzel, København.
- Freud, Sigmund (1992): "Erindren, gentagen og gennemarbejden (1914g)". I: *Afhandlinger om behandlingsteknik*. Hans Reitzels Forlag, København.
- Gramsci, Antonio (1991): *Fængselsoptegnelser*. Bd. I og II. Museum Tusulanums Forlag, Københavns Universitet.
- Grele, Ronald, J.(1980): "Ziellose Bewegung. Methodologische und theoretische Probleme der Oral History". I: Niethammer, Lutz (Hrsg.): *Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis. Die Praxis der "Oral History"*. Syndikat, Frankfurt am Main. S 143-161.
- Grele, Ronald J. (ed.) (1992): "Introduction". I: *International Annual of Oral History, 1990*. Subjectivity and Multiculturalism in Oral History. Greenwood Press, USA.
- Habermas, Jürgen (1976): "Geschichte und Evolution". I: *Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus*. Suhrkamp, Frankfurt am Main. S. 200-259.
- Hansen, Erik Jørgen (1995a): *En generation blev voksne. Den første velfærds-generation*. Socialforskningsinstituttet, København.
- Hansen, Erik Jørgen (1995b): "Den nye klassekamp". I: Harrits, Kirsten Folke, Scharnberg, Ditte (red.): *Skæringspunkter*. Husets Forlag, Århus. S. 18-24.
- Hansen, Niels Gunder (1991): *Sansernes sociologi. Om Georg Simmel og det moderne*. Tiderne Skifter, København.
- Harrits, Flemming (1995a): "Konstellationer". I: Bredsdorff, Thomas, Hauberg Mortensen, Finn (red.): *Hindsgavl Rapport. Litteraturteori i praksis*. Odense Universitetsforlag, Odense. S. 69-97, noter s. 334-340.
- Harrits, Flemming (1995b): "To kulturopfattelser – eller tre?". I: Harrits, Kirsten Folke, Scharnberg, Ditte (red.): *Skæringspunkter*. Husets Forlag, Århus. S. 155-162.

- Harrits, Flemming (1995c): "Arbejdsdeling, undertrykkelse og udbytning: kulturrens selvmodsigelser". I: samme. S. 28-33.
- Harrits, Flemming (2000): "Om tavshed". Upubl. foredrag i Søren Kierkegaard Selskabet.
- Harrits, Jens Folke (1995): "Om individ og erkendelsesrum". Upubl. ms. Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet.
- Harrits, Kirsten Folke (1971): *Forholdet mellem sprog og tænkning i barnets kognitive udvikling. En kritisk redegørelse for Jean Piagets teori om den sproglige egocentrisme*. Upubl. afh. Aarhus Universitet.
- Harrits, Kirsten Folke (1977): "Arbejdererindringer som kilde til arbejderklassens kultur og levevis". I: *Meddelelser om Forskning i Arbejderbevægelsens Historie*. Nr. 9. SFAH, København. S. 45-48.
- Harrits, Kirsten Folke (1979): "Christian Christensens erindringer". I: Petersen, Carl Heinrich (red.): *Chr. Christensen og den danske syndikalisme*. Bd. 1-2. Modtryk, Århus. S. 578-591.
- Harrits, Kirsten Folke (1980): "Die kulturpolitische Frage Dänemarks". I: *Nord-europa, Studien – 13, 1980*, Sonderhefte der Wissenschaftlichen Zeitschrift der Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Greifswald. S. 81-95.
- Harrits, Kirsten Folke (1981a): "Om forskning i arbejdererindringer". I: Callesen, Gerd mfl. (red.): *Fremad og aldrig glemme*. SFAH, København. S. 213-224.
- Harrits, Kirsten Folke (1981b): "Debat" . I: *Meddelelser om Forskning i Arbejderbevægelsens historie*. Nr. 16. SFAH, København. S. 22-30.
- Harrits, Kirsten Folke (1982): *Arbejde: liv og historie. Fire danske arbejdererindringer*. Daneklærerforeningen, København.
- Harrits, Kirsten Folke (1982): "Arbeiterliteratur und Literaturgeschichte". I: *Die nordische Literaturen als Gegenstand der Literaturgeschichtsschreibung*. VEB Hinstorff Verlag, Rostock. S. 305-311.
- Harrits, Kirsten Folke (1983): *Når vi rykker frem. Antologi af dansk arbejderlitteratur 1872-1983*. Gyldendal, København.
- Harrits, Kirsten Folke (1995a): "Om solidaritetens historie". I: Harrits, Kirsten Folke, Scharnberg, Ditte (red.) (1995): *Skæringspunkter*. Debatbog om arbejde og kultur. Husets Forlag, Århus. S. 61-109.
- Harrits, Kirsten Folke (1995b): "Normer som elementer i arbejdets kultur". I: samme. S. 149-151.
- Harrits, Kirsten Folke (1995c): "Om intelligens og kulturopfattelser". I: samme. S. 163-165.
- Harrits, Kirsten Folke, Scharnberg, Ditte (red.) (1983): *Arbejdets mænd og kvinder*. AOFs Forlag, København.
- Harrits, Kirsten Folke, Scharnberg, Ditte (red.) (1984): *Christian Danskers Erindringsverden*. Fremad, København.

- Harrits, Kirsten Folke, Scharnberg, Ditte (red.) (1986a): *Hverdagsliv*. Tre arbejderkvinders fortællinger. Husets Forlag, Århus.
- Harrits, Kirsten Folke, Scharnberg, Ditte (red.) (1986b): *Undervejs. 15 fortællinger om fællesskab*. Husets Forlag 1986
- Harrits, Kirsten Folke, Scharnberg, Ditte (1988a): *Arbejderkultur – rapport om erfaringspædagogik*. Bd. 1 og bd 2. Kvindeligt Arbejderforbund, København.
- Harrits, Kirsten Folke, Scharnberg, Ditte (red.) (1988b): *De Oversete*. Husets Forlag, Århus.
- Harrits, Kirsten Folke, Scharnberg, Ditte (1988c): “Om arbejderes livshistorie – indsamling og formidling”. I: *Årbog for arbejderbevægelsens historie*. SFAH, København. S. 93-118.
- Harrits, Kirsten Folke, Scharnberg, Ditte (1989): “Livshistorie i en voksenpædagogik”. I: *Dansk Pædagogisk Tidsskrift* 41. København. S. 244-249.
- Harrits, Kirsten Folke, Scharnberg, Ditte (1990): “Fortælleres spor. Om arbejdererindringer og deres særegenhed”. I: *Fremad ad nye veje*. SFAH, København. S. 139-150.
- Harrits, Kirsten Folke, Scharnberg, Ditte (red.) (1991): *Dage på Danfoss*. Husets Forlag, Århus.
- Harrits, Kirsten Folke, Scharnberg, Ditte (1992a): *Åstedet. Kulturværksted for arbejdsliv og arbejderhistorie. 1.10. 1990 – 30.09. 1992*. Rapport. Husets Forlag, Århus.
- Harrits, Kirsten Folke, Scharnberg, Ditte (1992b): “Worker Education and Oral History in Denmark”. I: *Socialism and Democracy*. Vol. 8. No. 1. The Journal of the Research Group on Socialism and Democracy, New York. S. 113-123.
- Harrits, Kirsten Folke, Scharnberg, Ditte (1993): “Kulturværksted. Et fremtidsperspektiv for erindringsarbejde”. I: *Arbejderhistorie*. Nr. 41. SFAH, København. S. 39-40.
- Harrits, Kirsten Folke, Scharnberg, Ditte (1993): *Åstedet som kulturværksted for arbejdsliv og arbejderhistorie 1990-1992*, Husets Forlag, Århus.
- Harrits, Kirsten Folke, Scharnberg, Ditte (red.) (1995): *Skæringspunkter. Debatbog om arbejde og kultur*. Husets Forlag, Århus.
- Harrits, Kirsten Folke, Scharnberg, Ditte (1998): “The Encounter with the Storyteller – a Mutual Learning Proces”. I: *Xth International History Conference. Rio de Janeiro, Brazil, 14-18 juni 1998. Proceedings Vol. 1-3*. S. 1447-1455.
- Harrits, Kirsten Folke, Scharnberg, Ditte (1999a): “Møde med fortælleren”. I: *Arbejderhistorie*. Nr. 1. SFAH, København. S. 23-32.
- Harrits, Kirsten Folke, Scharnberg, Ditte (1999b): *Vi er selv historie – En rapport om ældre som fortællere*. Husets Forlag, Århus.

- Harrits, Kirsten Folke, Scharnberg, Ditte (2000): "Encontro com o contador de histórias: um processo de aprendizado mutuo". I: *História oral*, Numero 3. Associação Brasileira de História Oral. S. 25-34.
- Harrits, Kirsten Folke, Scharnberg, Ditte (2001): *Ind i faget. Sygeplejersker fortæller*. Husets Forlag, Århus.
- Hastrup, Kirsten, Ramløv, Kirsten (red.) (1988): *Feltarbejde. Oplevelse og metode i etnografien*. Akademisk Forlag, København.
- Hastrup, Kirsten (1989): "Kultur som analytisk begreb". I: Hastrup, Kirsten, Ramløv, Kirsten (red.) (1989): *Kulturanalyse. Fortolkningens forløb i antropologien*. Akademisk Forlag, København. S. 11-21.
- Haug, Frigga (1999): *Vorlesungen zur Einführung in die Erinnerungsarbeit*. Argument Verlag, Hamburg.
- Haupt, Georg (1979): "Hvorfor en arbejderbevægelsens historie?". I: *Årbog for arbejderbevægelsens historie – 1979*. SFAH, København. S. 7-27.
- Hebel, Johann Peter (1993): "Uforhåbet gensyn". Upub. overs. ved Flemming Harrits af "Unverhofftes Wiedersehn". I: *Ein Saun von unsagbaren Zärtlichkeit: Deutsche Liebesgeschichten aus drei Jahrhunderten*. Udg. Cornelia Staudacher. Piper, München 1987.
- Herodot (1968): *Herodot i udvalg*. Gyldendal, København.
- Hobsbawm, Eric (1997): *Ekstremernes århundrede. Verdens historie 1914-94*. Samleren, København.
- Horkheimer, Marcuse, Adorno, Habermas (1970): *Kritisk teori. Utvalg og indledning ved Ragnvald Kalleberg*. Gyldendal, Oslo.
- Houmann, Børge (1990): *Kommunist under besættelsen*. Vindrose, Danmark.
- Humphries, Stephen (1984): *The Handbook of Oral History. Recording Life Stories*. Inter-Action Inprint, London.
- Isacson, Maths (1995): "Arbetets Museum og indsamlingen af arbejdsminder". I: Harrits, Kirsten Folke, Scharnberg, Ditte (red.) (1995): *Skæringspunkter*. Debatbog om arbejde og kultur. Husets Forlag, Århus. S. 133-140.
- Jensen, Johannes V. [1928] (1946): "Ved Livets Bred". I: *Myter*. Bd. II. Gyldendal, København. S. 7-15.
- Johan, Lim: (1980): Hans Lidman: *Lim Johan. Ett levnadsöde*. Askild & Kärnkull, Stockholm.
- Johansen, Jørgen Dines (1977): *Psykoanalyse, litteratur, teksteori. Traditionen og perspektiver*. Bd. 1. Borgens Forlag, København.
- Johansen, Jørgen Dines (1977): *Psykoanalyse, litteratur, teksteori. Psykoanalytiske begreber, kommentar, bibliografi*. Bd. 2. Borgens Forlag, Danmark.
- Johansson, Magnus (1997): *Fra en kværelants logbog*. Husets Forlag, Århus.

- Jørgensen, Dorthe (1990): *Nær og fjern – spor af en erfaringsontologi hos Walter Benjamin*. Modtryk, Århus.
- Kadare, Ismail (1989): *Nichen i muren*, Forlaget Klim, Århus.
- Kierkegaard, Søren (1963f.): *Samlede Værker*. Bd. 1-20. Gyldendal, København.
- Kierkegaard, Søren (1968): “Den Ethiske og den Ethisk-Religieuse Meddelelses Dialektik” (1847). I: *Papirer*. Bd. VIII, 2. S. 143ff. 2. udgave. Gyldendal, København.
- Kopijn, Yvette (1996): “Oral history in Third World setting: an analysis of language, meaning, and context”. I: *IX. International Oral History Conference*. Göteborgs Universitet, Sverige. S. 29-40.
- Kosik, Karl ((1967): *Die Dialektik des Konkreten*. Eine Studie zur Problematik des Menschen und der Welt. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Krovoza, Alfred (1976): *Produktion und Sozialisation*. Europäische Verlagsanstalt, Köln, Frankfurt.
- Lagercrantz, Olof (1955): *Dagbok*. Aldus/Bonniers, Stockholm.
- Lagercrantz, Olof [1985] (1991): *Om kunsten at læse og skrive*. Nansensgade Antikvariat, København.
- Levi, Primo (1989): *Hvis dette er et menneske*. Forum, København.
- Levi, Primo: (1992): *De druknede og de frelste*. Forum, København.
- Levinas, Emmanuel (1992): *Tiden och den Andre*. Symposion, Stockholm.
- Lindquist, Svend (1982): *Grav hvor du står. Håndbog i at udforske et arbejde*. SOC, København.
- Loch, Werner (1979): *Lebenslauf und Erziehung*. Neue Deutsche Schule, Essen.
- Lovdal, Viggo (red.) (1996). *Fra arbejdsmænd til håndværkere*. Husets Forlag, Århus.
- Mader, Wilhelm (1995): “Thematically guided autobiographical reconstruction. On theory and method of ‘Guided Autobiography’ in adult education”. I: Peter Alheit mfl.: *The Biographical Approach in European Adult Education*. Verband Wiener Volksbildung. Wien. S. 244-257.
- Marano, Francesco (1996): “Writing experience. Remarks on a fieldwork”. I: *IX. International Oral History Conference*. Göteborgs Universitet. Sverige. S. 922-930.
- Martin, Hans-Peter, Schumann, Harald [1996] (1997): *Globaliseringsfällan. Angrepet på demokrati och välfärd*. Symposion, Stockholm.
- Marx, Karl (1952a): “Det kommunistiske partis manifest”. I: Karl Marx, Friedrich Engels: *Udvalgte skrifter*. Forlaget Tiden, København (Herefter MEUS bd. I-II). Bd. I, s. 19-59.
- Marx, Karl (1952b): *Louis Bonapartes attende brumaire*. I: *MEUS*, bd. I, s. 236-336.

- Marx, Karl (1952c): "Løn, Pris og Profit". I: *MEUS*, bd. I, s. 391-442.
- Marx, Karl (1952d): "Forord til første oplag af første bind af *Kapitalen*. I: *MEUS*, bd. I, s. 443-447.
- Marx, Karl (1952e): "Tesar om Feuerbach". I: *MEUS*, bd. II, s. 401-403.
- Marx, Karl (1965): *Økonomi og Filosofi. Ungdomsskrifter*. Gyldendals Uglebøger, København.
- Marx, Karl [1844] (1968): "Ökonomisch-philosophische Manuskripte". I: *MEW, Ergänzungsband. Schriften bis 1844. Erster Teil*. Dietz Verlag, Berlin. S. 510-522, s. 533-546.
- Marx, Karl [1845] (1969): "Thesen über Feuerbach". I: *MEW. Bd. 3*. Dietz Verlag, Berlin. S. 5-7.
- Marx, Karl (1970a): *Kritik af den politiske økonomi, Grundrids*. Rhodos, København.
- Marx, Karl (1970b): *Kapitalen*. 1. bog 1, 1. bog 2. Rhodos, København.
- Marx, Karl (1970c): *Verker i udvalg*. Filosofiske skrifter. Bd. 1. Pax, Oslo.
- Marx, Karl [1867] (1971): "Instruktionen für die Delegierten des Zentralrats zu den einzelnen Fragen". *MEW*, bd. 16, Dietz Verlag Berlin. S. 190-199.
- Marx, Karl (1974): *Grundrids til kritik af den politiske økonomi*. Bd. 1, 5. Rhodos, København.
- Merleau-Ponty, Maurice (1969): *Tegn. Udvalgte Essays*. Rhodos, København.
- Misztal, Brownislaw (1981): "Autobiographies, Diaries, Life Histories, and Oral Histories of Workers as a Source of Socio-Historical Knowledge". I: *International Journal of Oral History*. Vol. 2 No. 3. S. 181-194.
- Moberg, Vilhelm (1976): *Soldat uden våben*. Bd.1. Det Schønbergske Forlag, København.
- Mogensen, Henry (1987): *Ét er sikkert – alt forandres*. Husets Forlag, Århus.
- Musil, Robert (1995): *Manden uden egenskaber*. Bd. 1. Samlerens Bogklub, København.
- Mølgaard, John (2000): *Bind din vogn til en stjerne. Erindringer I. Den røde tråd. Erindringer II*. Husets Forlag, Århus.
- Negt, Oskar, Kluge, Alexander (1974a): *Offentlighed og erfaring*. Nordisk Sommeruniversitet.
- Negt, Oskar (1974b): "Zwischen Sozialgeschichte und Legitimationswissenschaft. Protokoll einer Tagung über Geschichtsschreibung der Arbeiterbewegung in Frankfurt/M (Nordweststadt) am 17. Februar 1974, veranstaltet von der Jahrbuch-Redaktion". I: *Jahrbuch Arbeiterbewegung*. Bd. 2. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main. S. 267-300.
- Negt, Oskar (1975): *Sociologisk fantasi og eksemplarisk indlæring. Til teori og praksis i arbejderuddannelsen*. RUC Boghandel og Forlag, København.

- Negt, Oskar (1985): *Det levende arbejde og den stjålne tid. De politiske og kulturelle sider af kampen om nedsat arbejdstid*. Politisk Revy, København.
- Negt, Oskar (1989): *Die Herausforderung der Gewerkschaften. Plädoyers für die Erweiterung ihres politischen und kulturellen Mandats*. Campus, Frankfurt am Main.
- Negt, Oskar mfl. (1989): *Emanzipationsinteressen und Organisationsphantasie*. Bund-Verlag, Köln.
- Negt, Oskar (1990): "Überlegungen zur Kategori 'Zusammenhang' als einer gesellschaftlichen Schlüsselqualifikation". I: *Report* 26. S. 11-19.
- Negt, Oskar (1991): "Keinen Augenblick mehr allein gelassen. Medien-Wirklichkeit und Erfahrungsverlust", i: *W&M* 1/1991. S. 30-35.
- Nexø, Martin Andersen [1939] (1969): *Vejs Ende*, Gyldendal, København.
- Niethammer, Lutz (Hg.) (1980): *Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis. Die Praxis der "Oral History"*. Syndikat, Frankfurt am Main.
- Niethammer, Lutz (Hg.) (1983): "*Hinter merkt man, dass es richtig war, dass es schiefgegangen ist*". *Nachkriegs-Erfahrungen im Ruhrgebiet*. Bd. 2. Verlag J.H.W. Dietz Nachf., Berlin-Bonn.
- Niethammer, Lutz mfl. (Hg.) (1985): "*Wir kriegen jetzt anderen Zeiten*". *Auf der Suche nach der Erfahrung des Volkes in nachfaschistischen Ländern*. Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet 1930 bis 1960. Bd. 3. Verlag J.H.W. Dietz Nachf., Berlin-Bonn.
- Niethammer, Lutz (Hg.) (1986) "*Die Jahre weiss man nicht, wo man die heute hinsetzen soll*". *Faschismuserfahrungen im Ruhrgebiet*. Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet 1930 bis 1960. Bd. 1. Verlag J.H.W. Dietz Nachf., Berlin-Bonn.
- Niethammer, Lutz (1990): "Kommentar zu Pierre Bourdieu: Die biographische Illusion". I: *Bios* Jahrgang 3, Hft. 1 1990. S. 91-93.
- Olesen, Henning Salling (1985): *Voksenundervisning – hverdagsliv og erfaring*. Unge Pædagoger, København.
- Pedersen, Axel (red.) (1994): *Typografers livs og arbejde under det 20. århundredes omskiftelighed*. Husets Forlag, Århus.
- Pedersen, Stefi (1978): *Människa och ting. Essayer om psykoanalysen och de mänskliga rättigheterna*. Wahlström & Widstrand, Stockholm.
- Pedersen, Tove (1992): *Roserne blomsterer endnu – om sammenhænge mellem arbejde i fagbevægelsen og familieliv. Notater til eftertanke og diskussion*. Husets Forlag, Århus.
- Persson, Eva (1994): *Utställningsform. I kroppen på en utställare 1967-1993*. Carlssons, Stockholm.

- Plato, Alexander von (1991): "Oral History als Erfahrungswissenschaft. Zum Stand der 'mündlichen Geschichte' in Deutschland". I: *Bios. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History*. Heft 1/91 4. S. 97-113.
- Poniatowska, Elena (1980): *Tavsheden er stærk. Mexicanske Billeder*. Samleren, København.
- Portelli, Alessandro (1981) "The Peculiarities of Oral History". I: *History Workshop Journal* 12. London. S. 96-107.
- Portelli, Alessandro (1981): "'The Time of my Life:' Functions of Time in Oral History". I: *International Journal of Oral History*. Vol. 2 No. 3. S. 162-180.
- Portelli, Alessandro (1988): "Uchronic Dreams: Working Class Memory and Possible Worlds", i: *Oral History Journal* 1988. Vol. 16 No. 2. S. 46-56.
- Portelli, Alessandro (1991): *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories. Form and Meaning in Oral History*. State University of New York.
- Portelli, Alessandro (1994): *The Text and the Voice. Writing, Speaking, and Democracy in American Literature*. Columbia University Press, New York.
- Rabinow, Paul (1977): *Reflections on Fieldwork in Morocco*. University of California Press.
- Rasmussen, Ejnar (1984): *En murersvend tager form*. SOC, København.
- Reitan, Rolf (1977): "Erfaring, socialisation og offentlighet. Refleksioner omkring Oskar Negts arbejde". I: *Teori og Praksis, Socialisationsterori*. GMT, Grenå. S. 91-102.
- Renoir, Jean [1974] (1988): *Mit liv og mine film*. Forum, København.
- Riismøller, Peter (1977): *Sultegrænsen*. Nyt Nordisk Forlag, København.
- Samuel, Raphael (1981): "History and Theory". I: Samuel, Raphael (ed.): *People's History and Socialist Theory*. Routledge & Kegan Paul, London. S. xi-evi.
- Samuel, Raphael (1981): "History Workshop 1966-80". I: Samuel, Raphael: *People's History and Socialist Theory*. Routledge & Kegan Paul, London. S. 410-417.
- Samuel, Raphael, Paul Thompson (1990): *The Myths We Live By*. Routledge, London.
- Samuel, Raphael (1996): *Theatres of Memory*. Verso, London.
- Saramago, José (1991): "Erindringer fra Lissabon", i: *Information* 5. april 1991. S. 3.
- Sartori, Robert (1995): *En egen lære*. Husets Forlag, Århus.
- Schafer, Roy (1996): *Handlesprog og fortælling. Psykoanalytiske tekster til det kliniske arbejde*. Det lille Forlag, København.

- Scharnberg, Ditte (1996): "En diskussion af feltarbejdets praksis og etik – især med henblik på relationen mellem forsker og informant". Upubl. ms. Aarhus Universitet, Institut for Idéhistorie, Suppleringsuddannelse: Socialanalytik, Antropologi.
- Seattle, Høvding [1854] (1998): *Vi er en del af jorden*. Borgen, København.
- Serres, Michel with Bruno Latour (1995): *Conversations on Science, Culture and Time*. The University of Michigan Press.
- Sève, Lucien [1968] (1978): *Marxisme og personlighedsteori*. Bibliotek Rhodos, Danmark.
- SFAH (1980): *Årbog for arbejderbevægelsens historie – 1980. Tema: Lokalhistorie*. SFAH, København.
- SFAH (1988): *Årbog for arbejderbevægelsens historie. Tema: Brug arbejderhistorien – arbejderhistoriens brug*. SFAH, København.
- Slagmark*, nr. 15 (1990); temanummer om Georg Simmel. Århus.
- Thing, Morten (1993): *Kommunismens kultur. DKP og de intellektuelle 1918-1960*. Bd. 1-2. Tiderne Skifter, København.
- Thompson Paul [1978] (1989): *The Voice of the Past. Oral History*. Oxford University Press.
- Thompson, Paul (1996): "Sharing Oral History: Archives and New Technology." I: *IX. International Oral History Conference*. Göteborgs Universitet, Sverige, s. 941-947.
- Thomson, Alistair (1996): "Experience Never Ends: Learning and Life History Work." I: *IX. International Oral History Conference*. Bd. 1. Göteborgs Universitet, Sverige. S. 223-231.
- Tonkin, Elizabeth (1992): *Narrating our pasts. The social construction of oral history*. Cambridge University Press.
- Trondman, Mats (1993): *Bilden af en klassresa. Sexton arbetarklassbarn på väg till och i högskolan*. Carlssons Bokförlag, Stockholm.
- Vallejo, César (1989): *Den sorte herold*. Husets Forlag, Århus.
- Vansina, Jan (1985): *Oral tradition as history*. James Currey, London, Heinemann Kenya, Nairobi.
- Vester, Michael [1970] (1978): *Proletariatets opståen som læreproces*, GMT, Grenå.
- Vygotsky, Lev Semenovich (1971, 1974): *Tænkning og sprog*, bd. 1-2, Hans Reitzels Forlag, København.
- Williams, Raymond (1980): *Problems in Materialism and Culture*. The Hogarth Press, London.
- Wolf, Christa (1978): *Kindheitsmuster*. Aufbau-Verlag Berlin und Weimar.

- Wolf, Jakob (1994): "Urdyret – Om Johannes V. Jensens 'Dyrenes forvandling'. Bidrag til en rehabilitering." I: *Kritik* 113. Gyldendal, København. S. 6-14.
- Worcmann, Karen (1996): "Oral History and new Technologies: A Working Experience of Museu da Pessoa." I: *IX. International Oral History Conference*. Bd. IV. Göteborgs Universitet, Sverige. S. 948-952.

Henvisninger til manuskripter i Arkivet Åstedet:

- Christensen, Bjarne 02/123
Dam, Gerda 06/099
Glad, Georg 08/010
Glad, Karen 06/063
Kock, Ole 07/013
Jakobsen, Peter 05/022
Jørgensen, Guido 02/057
Kristensen, Alfred 09/048
Larsen, Karen 06/074
Lund, Søren 04/033
Mikkelsen, Holger 01/053
Mogensen, Henry 02/031
Nielsen, Holger 02/067
Nielsen, Ove 05/075
Rasmussen, Ejnar 07/001